

9

A KAPOSVÁRI RIPPL-RÓNAI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI

2024

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 9.

KAPOSVÁR
2024

A kiadvány megjelenését támogatta – Sponsored by:

The National Cultural Fund (of Hungary)

Kaposvár Megyei Jogú Város Önkormányzata – Municipality of Kaposvár

Szerkesztő – Editor:
HORVÁTH SZILVIA

Szerkesztőbizottság – Editorial Board:
ÁBRAHÁM LEVENTE, HORVÁTH SZILVIA, NÉMETH PÉTER GERGELY,
SIMON KORNÉLIA, PISZTORA ZSÓFIA

Technikai szerkesztő és borítóterv – Technical Editor and Cover Designer:
MATUCZA FERENC

A tanulmányokat lektorálták – Lectors:
ÁBRAHÁM LEVENTE, HORVÁTH SZILVIA

Minden jog fenntartva. A mű egyetlen részlete sem használható fel,
nem sokszorosítható és nem tárolható adathordozó rendszerben
a kiadó írásos engedélye nélkül!

Neither this publication nor any part of it may be reproduced in any form or distributed
without the prior written permission of publisher!

ISSN 2064-1966 (Print)
ISSN 2631-0376 (Online)

Kiadó – Published by:
RIPPL-RÓNAI VÁRMEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM, KAPOSVÁR

Felelős kiadó – Responsible Publisher:
DR. ÁBRAHÁM LEVENTE múzeumigazgató

Nyomdai munkák – Printed by:
Pethő Nyomda Kft., Kaposvár

A borítón – Front cover:
A 2024-ben felújított Szentjakabi Bencés Apátság Romkert (drónfelvétel: Borzavári Balázs)
The Szentjakabi Benedictine Abbey Ruins and Garden, renovated in 2024 (drone photo by Balázs Borzavári)

A megjelent kötetek pdf-ben is elérhetők – Published volumes are available online in pdf format:
http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

Jelen kiadvány a Somogyi Múzeumok Közleményei című sorozat jogutódja,
kötetei elérhetők pdf-ben: http://www.smmi.hu/publikaciok/smk.html

Tartalom / Contents

Kevey Balázs – Barna Csilla: A vasi Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligetei (*Carici brizoidi-Ulmetum* Kevey 2008)
Oak-ash-elm forests on the floodplains of the Rába River in Vas County, W. Hungary 5

Levente Ábrahám: The Börzsöny lacewing collection II. (*Neuroptera: Myrmeleontidae: Myrmelontinae*) 35

Müller Róbert: A balatonőszödi vaseszközlelet keltezése
Dating of the Irontooldeposit at Balatonőszöd 51

Harag Mátyás: A zselickislaki késő avar kori temetőrészlet
The cemetery of Late Avar Age in Zselickislak 61

Aradi Csilla: Két újabb Árpád-kori kőfaragvány a berzencei vár ásatásának anyagából
Two newly excavated Arpad period stone carvings from the archaeological material of Berzence castle 73

Molnár István: Temetkezések a Zselicszentjakabi bencés monostor területén
Burials on the territory of the Benedictine monastery at Zselicszentjakab 79

Mateovics-László Orsolya: „SILENTIO" – A zselicszentjakabi bencés monostor területén feltárt temetkezések paleopatológiai elemzése
"SILENTIO" – Paleopathological analysis of burials excavated in the area of the Benedictine monastery in Zelicszentjakab 109

Németh Péter Gergely – Balogh Csilla – Dávid Áron – Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi – Molnár István – Somogyi Krisztina – Varga Máté: Régészeti kutatások Somogy vármegyében 2022–2023-ban
Archaeological research in Somogy County in 2022–2023 135

Varga Máté – Stibrányi Máté – Klembala Zsombor: Középkori pusztatemplomok geofizikai felmérése Somogy megyében 2020 és 2023 között
Geophysical survey of medieval ruin churches in Somogy county between 2020 and 2023 163

Józsa Tibor Dániel: A 13–14. századi ruhacsatok használata hagyományőrző szemmel
Usage of 13th–14th-Century brooches from a Historical Reenactment Perspective 171

Lanszki-Széles Gabriella: Fonó község híres szarvasmarha-tenyésztése a 19. század végétől a 20. század közepéig I. – állatbeszerzéstől a törzskönyvezés kezdetéig
The famous cattle-breeding in Fonó from the late 19th until the mid-20th century I. – From the purchase of animals to the beginning of pedigree registrationgol 179

VARGA ÉVA: Objektív pillanat – Fényképek és fényképezőgépek a Rippl-Rónai Múzeum újkortörténeti gyűjteményében
Objective moment – Photos and cameras in the collection of the modern history department of the Rippl-Rónai Museum 197

RÓZSÁS MÁRTON: „Üdvözlet Barcsról!" – város a képeslapok tükrében
"Greetings from Barcs!" – town in the mirror of postcards 217

GÁSPÁR FERENC: Új kutatási eredmények Töltényi Jánosról – Szembenézés és mélyszántás
Latest research about János Töltényi – Facing facts and forging deep 227

LENKEY TIBOR: A két Iványi – Iványi-Grünwald Béla festőművész és fia, ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla történész
Painter Béla Iványi-Grünwald and his son, jr. Life and work of the historian Béla Iványi-Grünwald 237

GYENES ZSOLT: Pont és vonal – A magyar absztrakt mozgóképművészetről
Dot and line – On Hungarian abstract motion picture art 251

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 5-34 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.5
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

A vasi Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligetei (Carici brizoidi-Ulmetum Kevey 2008)

[1]KEVEY BALÁZS – [2]BARNA CSILLA

[1]Pécsi Tudományegyetem, Ökológiai Tanszék; 7624 Pécs, Ifjúság u. 6. – E-mail: keveyb@gamma.ttk.pte.hu
[2]Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatóság; 9435 Sarród, Rév-Kócsagvár – Email: barna.csilla88@gmail.com

Kevey B.: Oak-ash-elm forests on the floodplains of the Rába River in Vas County, W. Hungary.
Abstract: The lowland oak hornbeam forests along the Rába River in Western Hungary grow on the floodplain in habitats influenced by groundwater. They exhibit characteristics of hardwood riparian forests, and as such, are certainly extrazonal. I studied the phytosociological characteristics of these forests with the help of 50 phytosociological samples. The high frequency of submontane elements, such as *Adoxa moschatellina, Anemone nemorosa, Asarum europaeum, Athyrium filix-femina, Corydalis cava, Corydalis solida, Euphorbia dulcis, Gagea lutea, Galanthus nivalis, Galeobdolon luteum, Geranium phaeum, Isopyrum thalictroides, Lathraea squamaria, Milium effusum, Omphalodes scorpioides, Pimpinella major, Polygonatum multiflorum, Pulmonaria officinalis, Ranunculus lanuginosus, Stellaria holostea, Veronica montana etc.* is particularly characteristic of them. It is possible that these species are relicts of an earlier climatic stage (Beech I. phase) during the Holocene characterized by cooler temperatures and more precipitation. The occurrence of some sub-Mediterranean species (*Carex strigosa, Knautia drymeia*) suggests some connection to the oak-hornbeam forests in the neighboring Zala Hills (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*). The forests in the Rába valley are sharply distinct from the oak-hornbeam forests on the foothills and mountain sides in Western Transdanubia (*Cyclamini-Carpinetum*), and share several features with the oak-hornbeam forests on the Rába floodplain (*Veronico montanae-Carpinetum*).

Keywords: Syntaxonomy, landscape protection area, Hungarian Plain, multivariate-analysis

Bevezetés

A vasi Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligeteiről a régebbi szakirodalom (vö. Borbás 1887, Gáyer 1925, Soó 1934) csak érintőlegesen tesz említést. Kovács (1995) a Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligeteit *Querco-Ulmetum* néven említi a Rába-völgy néhány pontjáról, s egy rövid fajlistát és egy fényképet is közöl Sárvár mellől. A szerző (Kovács J. A. 2003) egyéb tölgy-kőris-szil ligeterdő fragmentumokról is tesz említést. Mesterházy (2013) a Rába mellől többfelé is említ tölgy-kőris-szil ligeteket, s a négy legjelentősebb Rába-menti erdő gyertyános-tölgyeséből 17 cönológiai felvételt közölt. Kevey Balázs 2002-ben kezdtem ismerkedni ezen erdőkkel, s nyomban lenyűgözte faji összetételük és természetszerű állapotuk. Ekkor határozta el, hogy részletesebb cönológiai elemzéssel elkészíti leírásukat. A Rába-ártér gyertyános-tölgyeseiről írt dolgozata a közelmúltban (Kevey 2014) már megjelent. Ehhez kapcsolódik a Barna Csillával írt jelen tanulmány, amely 50 cönológiai felvétellel készült. Dolgozatunkkal szeretnénk tisztázni azt, hogy a kutatott Rába-völgy erdei milyen kapcsolatban állnak egyéb síkvidéki tájak tölgy-kőris-szil ligeterdeivel.

Anyag és módszer

A kutatási terület jellemzése

A vasi Rába-völgy Szentgotthárd és Sárvár között húzódik, amely Magyarország florisztikai besorolása szerint (vö. Soó 1960; Károlyi – Pócs 1969) már nem tartozik a Kisalföld (*Arrabonicum*) flórajárásához. A Rábát kísérő ártéri gyertyános-kocsányos tölgyesek faji összetétele azonban hasonlóan alföldi jellegű, mint a szomszédos Rábaközben és a Marcal-medencében. Ártéri síksággal állunk szemben, amelyet már régóta a vasi flórajárás (*Castriferreicum*) részének tekintünk.

Alkalmazott módszerek

A cönológiai felvételeket a Zürich-Montpellier növény-cönológiai iskola (Becking 1957; Braun-Blanquet 1964) hagyományos kvadrát-módszerével készítettük. A felvételek táblázatos összeállítását, valamint a karakterfajok csoportrészesedését és csoporttömegét az „NS" számítógépes programcsomag (Kevey – Hirmann 2002) segítségével végeztük. A felvételkészítés és a hagyományos statisztikai számítások – kissé módosított – módszerét korábban Kevey (2008) részletesen közölte. SYN-TAX 2000 program (Podani 2001) segítségével bináris cluster analízist (fúziós algoritmus: csoportátlag; hasonlósági index: Baroni-Urbani et Buser) és ordinációt végeztünk (fúziós algoritmus: főkoordináta-analízis; hasonlósági index: Baroni-Urbani et Buser).

A fajok esetében Horváth et al. (1995), illetve Király (2009), a társulásoknál pedig az újabb hazai nomenklatúrát (Borhidi – Kevey 1996; Kevey 2008; Borhidi et al. 2012) követjük. A társulástani és a karakterfaj-statisztikai táblázatok felépítése az újabb eredményekkel (Oberdorfer 1992; Mucina et al. 1993; Kevey 2008; Borhidi et al. 2012) módosított Soó (1980) féle cönológiai rendszerre épül. A növények cönoszisztematikai besorolásánál is elsősorban Soó (1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980) Synopsisára támaszkodtunk, de figyelembe vettük az újabb kutatási eredményeket is (vö. Borhidi 1993, 1995; Horváth et al. 1995; Kevey 2008).

Eredmények

Termőhelyi viszonyok, zonalitás

Borhidi (1961) klímazonális térképe szerint a vasi Rába-völgy a szubmontán bükkös zónába tartozik. A táj tölgy-kőris-szil ligetei talajvíz által befolyásoltak, ezért azonálisnak tekinthetők.

A Rába-ártér délnyugatról északkelet felé egyenletesen lejt. A tölgy-kőris-szil ligetek Kemestaródfánál még 194 m tengerszint feletti magasság mellett találhatók, Sárvár határában már csak 150 m-nél fordulnak elő. Az égtáji kitettség és a lejtőszög e társulás kialakulásában nem játszik lényeges szerepet.

Az alapkőzetet fiatal öntéskavics és öntéshomok képezi, amelynek felső rétege öntés erdőtalajjá fejlődött. A tájat átszelő Rába és egyéb vízfolyások (Csencsi-patak, Pinka, Csörnöc-Herpenyő) viszonylag magasabb talajvízszintet, valamint üde, párás és hűvös mikroklímát biztosítanak. A tölgy-kőris-szil ligetek talajai a félnedves és üde vízgazdálkodási fokozatba sorolhatók.

Fiziognómia

A vizsgált gyertyános-tölgyesek az állomány korától függően 20-32 m magasak, felső lombkoronaszintjük közepesen vagy jól záródó (65-85%). Állandó fája (K: V) a *Quercus robur*. Nagyobb tömegben (A-D: 3—5) előforduló fái az *Acer campestre*, a *Fraxinus excelsior*, a *Quercus robur* és a *Tilia cordata*. A fák átlagos törzsátmérője 35—70 cm. Az alsó lombkoronaszint változóan fejlett. Magassága 15—22 m, borítása pedig 5—50 %. Főleg alászorult fák alkotják. Állandó faja (K: V) az *Acer campestre* és a *Carpinus betulus*. Nagyobb tömegben (A-D: 3) csak az *Acer campestre* és a *Tilia cordata* fordul elő.

A cserjeszint ugyancsak változóan fejlett, amely elsősorban erdészeti beavatkozásokkal kapcsolatos. Magassága 1-5 m, borítása pedig 20—70%. Állandó elemeit (K: IV-V) részben fiatal fák képezik, így az *Acer campestre,* a *Cornus sanguinea*, a *Sambucus nigra* és az *Ulmus minor*. Nagyobb tömeget (A-D: 3) a következő fajok érnek el: *Acer campestre, Cornus sanguinea*, *Corylus avellana*, *Sambucus nigra* és *Tilia cordata*. Az alsó cserjeszint (újulat) borítása 1—40%. Állandó fajai (K: IV-V) az alábbiak: *Acer campestre, Cornus sanguinea, Euonymus europaea, Fraxinus excelsior, Quercus robur, Rubus caesius, Sambucus nigra, Ulmus minor*. Nagyobb tömeget (A-D: 3) e szintben csak a *Fraxinus excelsior* ér el.

A gyepszint fejlett, borítása 60—100%. Állandó elemei (K: IV-V) a következők: *Adoxa moschatellina, Aegopodium podagraria, Ajuga reptans, Alliaria petiolata, Anemone nemorosa, Anemone ranunculoides, Carex sylvatica, Circaea lutetiana, Corydalis cava, Corydalis solida, Gagea lutea, Galanthus nivalis, Galeobdolon luteum, Galium aparine, Geum urbanum, Glechoma hederacea, Lamium maculatum, Moehringia trinervia, Pulmonaria officinalis, Ranunculus ficaria, Rumex sanguineus, Stachys sylvatica, Stellaria media, Urtica dioica, Veronica sublobata, Viola reichenbachiana*. Fáciest (A-D: 3-5) az alábbi növények képeznek: *Aegopodium podagraria, Anemone nemorosa, Corydalis cava, Galeobdolon luteum, Glechoma hederacea, Leucojum vernum, Ranunculus ficaria*.

Fajkombináció
Állandósági osztályok

Az 50 cönológiai felvétel alapján a társulásban 23 konstans és 13 szubkonstans faj szerepel az alábbiak szerint: K V: *Acer campestre, Alliaria petiolata, Anemone nemorosa, Anemone ranunculoides, Carex sylvatica, Carpinus betulus, Cornus sanguinea, Corydalis cava, Corydalis solida, Euonymus europaeus, Fraxinus excelsior, Gagea lutea, Galium aparine, Geum urbanum, Lamium maculatum, Pulmonaria officinalis, Quercus robur, Ranunculus ficaria, Rubus caesius, Stachys sylvatica, Ulmus minor, Urtica dioica, Veronica sublobata*. — K IV: *Adoxa moschatellina, Aegopodium podagraria, Ajuga reptans, Circaea lutetiana, Crataegus monogyna, Galanthus nivalis, Galeobdolon luteum, Glechoma hederacea, Moehringia trinervia, Rumex sanguineus, Sambucus nigra, Stellaria media, Viola reichenbachiana*. A felvételi anyagban ezen kívül 20 akcesszórikus (K III), 30 szubakcesszórikus (K II) és 116 akcidens (K I) faj is szerepel (vö. 1. ábra; 1. táblázat). Az állandósági osztályok terén tehát a legkisebb fajszám a szubkonstans (K IV) elemeknél van, míg a konstans (K V) fajoknál jelentkezik egy második maximum, amely ideális eloszlást jelent.

Karakterfajok aránya

A Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligetei sok szubmontán elem számára nyújtanak menedéket. Az ilyen *Fagetalia* jellegű fajok 27,04% csoportrészesedést és 27,46% csoporttömeget mutatnak (4. táblázat, 2. ábra). Arányuk alacsonyabb, mint a gyertyános-tölgyesekben (*Veronico montanae-Carpinetum*).

Mint ártéri erdőtársulás, a felmért állományok ligeterdei sajátsággal is rendelkeznek, amelyre az *Alnion incanae* jellegű fajok hívják fel a figyelmet. Az *Alnion incanae* s.l. elemek csoportrészesedése 9,41%, csoporttömege pedig 8,75% (4. táblázat, 3. ábra). Arányuk valamivel nagyobb, mint a gyertyános-tölgyesekben (*Veronico montanae-Carpinetum*).

A *Carpinenion* elemek 5,34% csoportrészesedést és 7,28% csoporttömeget mutatnak (4. táblázat, 4. ábra). Különösen a gyertyános-tölgyesek (*Veronico montanae-Carpinetum*) csoporttömegénél érnek el magas arányt.

Hasonló a *Fagion sylvaticae* s.l. elemek aránya is, amelyek 6,57% csoportrészesedést és 10,11% csoporttömeget érnek el (4. táblázat, 5. ábra), de a gyertyános-tölgyesekben (*Veronico montanae-Carpinetum*) ennél jóval nagyobb arányt mutatnak.

Említésre méltó még a *Quercetea pubescentis-petraeae* s.l. elemek, amelyek csoportrészesedése 9,18%, csoporttömege pedig 17,20% (4. táblázat, 6. ábra).

Érdekes összefüggést kapunk, ha összehasonlítjuk a Rába-völgy, a Kerka-vidék, a Mura-ártér, a belső-somogyi Dráva-sík és a Szigetköz tölgy-kőris-szil ligeterdeit. A *Fagetalia* fajok a Rába-völgy, a Mura-ártér és a somogyi Dráva-síkon bizonyultak a legmagasabbnak. Ezzel szemben az *Alnion incanae* s.l. elemek a Kerka-vidéken mutatják a legnagyobb arányt. Végül a *Quercetea pubescentis-petraeae* fajok a Szigetközben érik el a legmagasabb arányt (5. táblázat).

Sokváltozós elemzések eredményei

Ha bináris cluster-analízissel (7. ábra) és ordinációval (8—9. ábra) összehasonlítjuk a Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligeteit (*Carici brizoidis-Ulmetum*) és gyertyános-tölgyeseit (*Veronico montanae-Carpinetum*), azt tapasztaltuk,

hogy ugyan a két asszociáció felvételei mutatnak némi csoportosulást, de közöttük nincs éles határ.

Összehasonlítást végeztünk a Szigetköz, a Rába-völgye, a Kerka, a Mura és a somogyi Dráva-sík tölgy-kőris-szil ligeterdei között is. E téren azt tapasztaltuk, hogy a Szigetköz tölgy-kőris-szil ligeterdei (*Pimpinello majoris-Ulmetum*) élesen elkülönülnek a vasi Rába-völgy, a Kerka, a Mura és a somogyi Dráva-sík keményfás ligeterdeitől (10—12. ábra).

Megvitatás

A vasi Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligeteinek (*Carici brizoidi-Ulmetum*) és gyertyános-tölgyeseinek (*Veronico montanae-Carpinetum*) összehasonlításakor szembetűnő, hogy a két asszociáció viszonylag közel áll egymáshoz. Ennek ellenére a vártnak megfelelően a *Fagetalia* (2. ábra), az *Alnion incanae* (3. ábra), a *Carpinenion* (4. ábra) és a *Fagion sylvaticae* s.l. (5. ábra; 4. táblázat) elemek a gyertyános-tölgyesekben (*Veronico montanae-Carpinetum*) nagyobb arányban fordulnak elő, mint a tölgy-kőris-szil ligetekben (*Carici brizoidi-Ulmetum*).

Annak ellenére, hogy a vasi Rába-völgyet már nem sorolják a Kisalföld (*Arrabonicum*) flórajárásához, a vizsgált tölgy-kőris-szil ligetek (*Carici brizoidi-Ulmetum*) szerkezete és faji összetétele nagyon hasonlít az egyéb alföldi tájak keményfás ligeteire. A Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligeteinek hovatartozását a Szigetköz és a délnyugat-dunántúli folyók (Kerka, Mura, Dráva) keményfás ligeterdeivel való összehasonlításával tisztázhatjuk. A karakterfajok arányából az tűnik ki, hogy a Rába-völgyben készült felvételek elsősorban a Kerka, a Mura és a Dráva-sík felvételeihez állnak közel. Erre utal a *Fagetalia* elemek (2. ábra) magas és a *Quercetea pubescentis-petraeae* fajok (4. ábra) alacsonyabb aránya. A szigetközi gyertyános-tölgyesek már más jellegűek, ugyanis itt e két szüntaxon aránya fordított módon alakul (5. táblázat). A sokváltozós analízisek eredményei (10—12. ábra) is azt bizonyítják, hogy a Rába-völgy, a Kerka-vidék, a Mura-ártér és a Dráva-sík tölgy-kőris-szil ligetei viszonylag közel állnak egymáshoz, a szigetközi állományoktól viszont már jól elkülönülnek.

Fenti eredmények azt bizonyítják, hogy a Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligetei (*Carici brizoidi-Ulmetum*) markánsan különböznek a Szigetköz keményfás ligeterdeitől (*Pimpinello majoris-Ulmetum*). Mivel e felmérési anyag legjobban a Kerka-vidék, a Mura-ártér és a Dráva-sík *Carici brizoidi-Ulmetum* néven leírt társulásával mutatja a legnagyobb hasonlóságot (10—12. ábra), ezért célszerű a Rába-menti tölgy-kőris-szil ligeteket is utóbbi asszociációval azonosítani. Cönoszisztematikai helye a szüntaxonómiai rendszerben az alábbi módon vázolható:

Divisio: Querco-Fagea Jakucs 1967
Classis: Querco-Fagetea Br.-Bl. et Vlieger in Vlieger 1937 em. Borhidi in Borhidi et Kevey 1996
Ordo: Fagetalia sylvaticae Pawłowski in Pawłowski et al. 1928
Alliance: Alnion incanae Pawłowski in Pawłowski et al. 1928
Suballiance: Ulmenion Oberdorfer 1953
Associatio: *Carici brizoidi-Ulmetum* Kevey 2008

Természetvédelmi vonatkozások

A Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligeteiben sok hegyvidéki növényfaj talál menedéket. Mivel e társulás síkvidéki állományai igen megfogyatkoztak, örvendetes, hogy e tájon még mindig vannak terjedelmesebb állományok. Szubmontán fajai részben folyó hozta demontán adventív elem, részben pedig a Kr.e. 2500-tól Kr.e. 800-ig tartó bükk I. kor maradványfajai (vö. Zólyomi 1936, 1952; Járai-Komlódi, M. 1966a, 1966b, 1968). E gyertyános-tölgyesek így flóra- és vegetációtörténeti szempontból is jelentősek.

A vizsgált állományokból 11 védett növényfaj került elő, amelyek tovább növelik a társulás természetvédelmi értékét: K IV: *Galanthus nivalis*. — K III: *Scilla drunensis*. — K II: *Leucojum vernum*. — K I: *Carex strigosa, Dryopteris carthusiana, Dryopteris dilatata, Epipactis helleborine, Fritillaria meleagris, Iris variegata, Listera ovata, Omphalodes scorpioides*.

A dendrológiai értékek között említhetők egyes hatalmas méretű fák. Túlnyomó részük *Quercus robur*. Különösen a sárvári „Sitkei-erdő" egyik erdőtagjában látható sok több száz éves tölgyfa. A helybeliek ezt az erdőrészt „Ezeréves-erdő"-ként is emlegetik. Egyes fák mellmagasságban mért törzskerülete eléri a hét métert, törzsátmérőjük pedig a két métert is. Jelentős részük ma még álló, vagy kidőlt holt fa, de így is lenyűgöző látványt nyújtanak, s kitűnő élőhelyet kínálnak a rovar- és madárvilág számára. Ezt az erdőrészt érdemes lenne erdőrezervátummá nyilvánítani.

A Körmend melletti „Dobogó-erdő" 1982-ben helyi védettségben részesült, majd 2007-ben a Rába-völgy erdei a Natura 2000 hálózat részévé váltak. Sajnos e védelem ellenére sem látszik megoldottnak ezen erdők sorsa. Hatalmas erdőrészek válnak időnként a tarvágások áldozatává (pl. „Rumi-erdő"). A természeti értékek megőrzése érdekében sokkal kíméletesebb erdőgazdálkodás bevezetésére lenne szükség.

Összefoglalás

Jelen tanulmány Magyarország nyugati részén, a Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligeteinek (*Carici brizoidi-Ulmetum*) társulási viszonyait mutatja be 50 cönológiai felvétel alapján. Ártéri, mérsékelten talajvíz által befolyásolt, azonális asszociációval állunk szemben. Aljnövényzetében különösen a szubmontán elemek gyakorisága jellemző: *Adoxa moschatellina, Anemone nemorosa, Asarum europaeum, Athyrium filix-femina, Corydalis cava, Corydalis solida, Euphorbia dulcis, Gagea lutea, Galanthus nivalis, Galeobdolon luteum, Geranium phaeum, Isopyrum thalictroides, Lathraea squamaria, Milium effusum, Omphalodes scorpioides, Pimpinella major, Polygonatum multiflorum, Pulmonaria officinalis, Ranunculus lanuginosus, Stellaria holostea, Veronica montana* stb. E növények valószínűleg az egykori hűvösebb, csapadékosabb és kiegyenlítettebb klímájú „bükk I. kor" maradványfajai. Néhány szubmediterrán faj előfordulása a szomszédos Zalai-dombság gyertyános-tölgyeseivel (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*) való némi rokonságra utal: *Carex strigosa, Knautia drymeia*. A vizsgált állományok élesen elkülönülnek a Nyugat-Dunántúl hegy- és dombvidéki gyertyános-

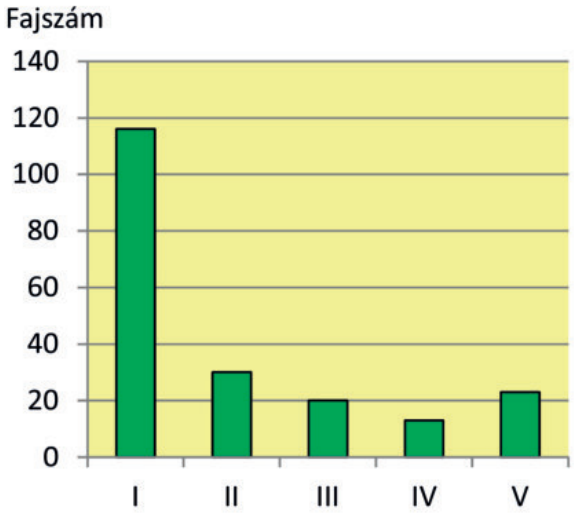
tölgyeseitől (*Cyclamini-Carpinetum*) és viszonylag közelebbi rokonságot mutatnak a vasi Rába-völgy gyertyános-tölgyeseivel (*Veronico montanae-Carpinetum*).

Köszönetnyilvánítás

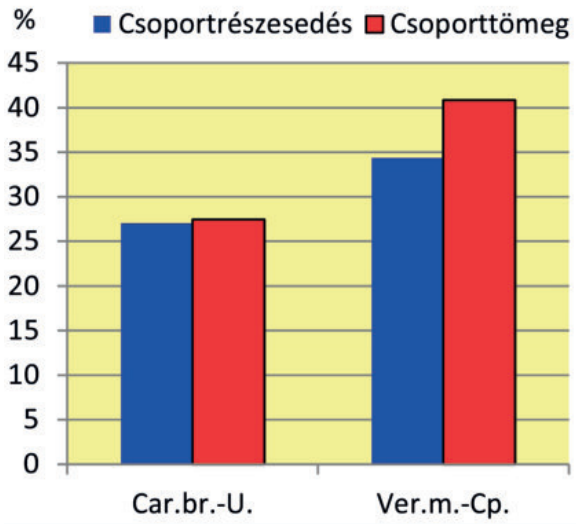
Köszönetünk illeti azon kollégákat, akik terepismeretükkel, kalauzolásukkal segítették munkánkat: Kovács J. Attila, Mesterházy Attila, Szinetár Csaba, Takács Béla.

Rövidítések

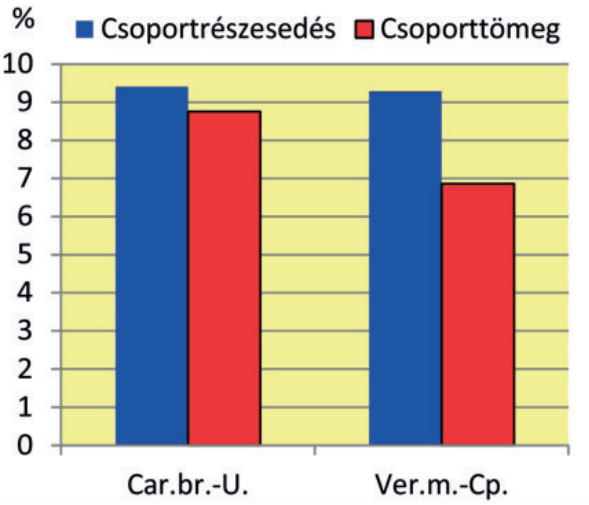
A1: felső lombkoronaszint; A2: alsó lombkoronaszint; Adv: Adventiva; AF: Aremonio-Fagion; Agi: Alnenion glutinosae-incanae; Ai: Alnion incanae; Alo: Alopecurion pratensis; APa: Abieti-Piceea; AQ: Aceri tatarici-Quercion; AR: Agropyro-Rumicion crispi; Ara: Arrhenatheretalia; Arc: Arction lappae; Ata: Alnetalia glutinosae; B1: cserjeszint; B2: újulat; Ber: Berberidion; Bia: Bidentetalia; Bon: Bidention tripartiti; C: gyepszint; CG: Calluno-Genistion; Cgr: Caricenion gracilis; Che: Chenopodietea; Chr: Chenopodion rubri; ChS: Chenopodio-Scleranthea; Cn: Calystegion sepium; Cp: Carpinenion betuli; Des: Deschampsion caespitosae; Epa: Epilobietalia; Epn: Epilobion angustifolii; EuF: Eu-Fagenion; F: Fagetalia sylvaticae; FB: Festuco-Bromea; FBt: Festuco-Brometea; FiC: Filipendulo-Cirsion oleracei; FPe: Festuco-Puccinellietea; FPi: Festuco-Puccinellietalia; Fvl: Festucetalia valesiacae; GA: Galio-Alliarion; GeF: Gentiano asclepiadeae-Fagenion; I: Indifferens; ined.: ineditum (kiadatlan közlés); Mag: Magnocaricion; Moa: Molinietalia coeruleae; MoA: Molinio-Arrhenatherea; Moa: Molinio-Juncetea; Ncn: Nanocyperion flavescentis; Pla: Plantaginetalia majoris; Pna: Populenion nigro-albae; PQ: Pino-Quercion; Prf: Prunion fruticosae; Pru: Prunetalia spinosae; Pte: Phragmitetea; Qc: Quercetalia cerridis; Qfa: Quercion farnetto; QFt: Querco-Fagetea; Qpp: Quercetea pubescentis-petraeae; Qr: Quercetalia roboris; Qrp: Quercion robori-petraeae; S: summa (összeg); Sal: Salicion albae; SaS: Sambuco-Salicion capreae; Sea: Secalietea; Sel: Salicenion elaeagno-daphnoidis; s.l.: sensu lato (tágabb értelemben); Spu: Salicetalia purpureae; TA: Tilio platyphyllae-Acerenion pseudoplatani; Ulm: Ulmenion; VP: Vaccinio-Piceetea.

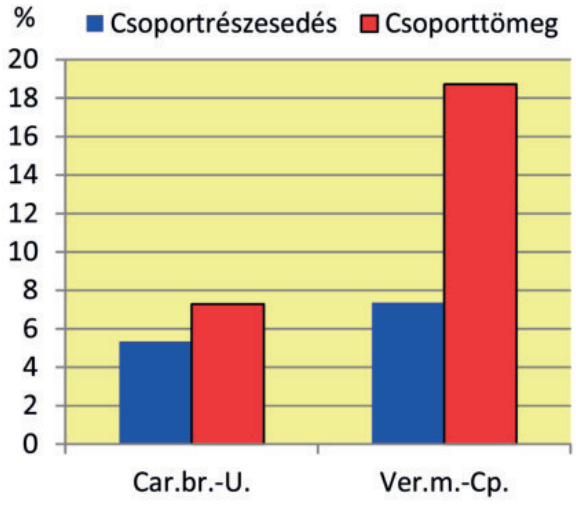
1. ábra.
Állandósági osztályok eloszlása

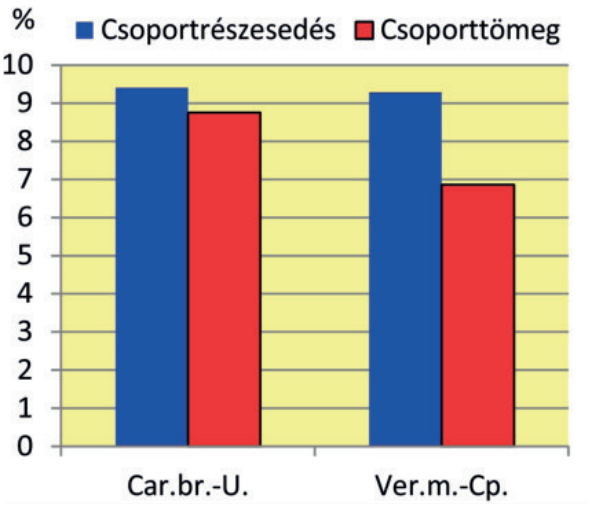
2. ábra.
Fagetalia elemek aránya a vasi Rába-völgyben
Car.br.-U: tölgy-kőris-szil liget (Carici brizoidi-Ulmetum)
Ver.m.-Cp: gyertyános-tölgyes
(Veronico montanae-Carpinetum)

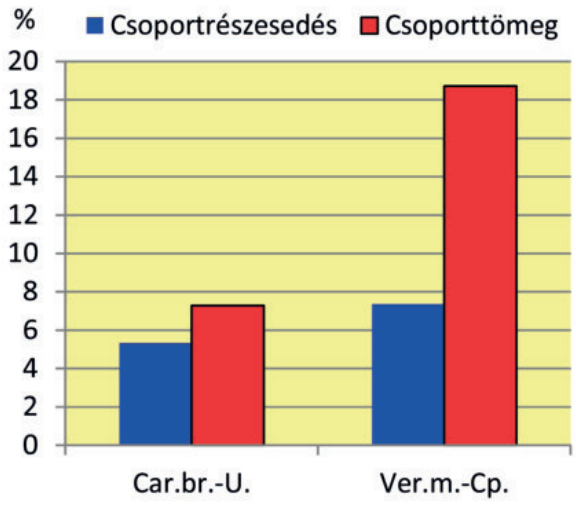
3. ábra.
Alnion incanae s.l. elemek aránya a vasi Rába-völgyben
Car.br.-U: tölgy-kőris-szil liget (Carici brizoidi-Ulmetum)
Ver.m.-Cp: gyertyános-tölgyes
(Veronico montanae-Carpinetum)

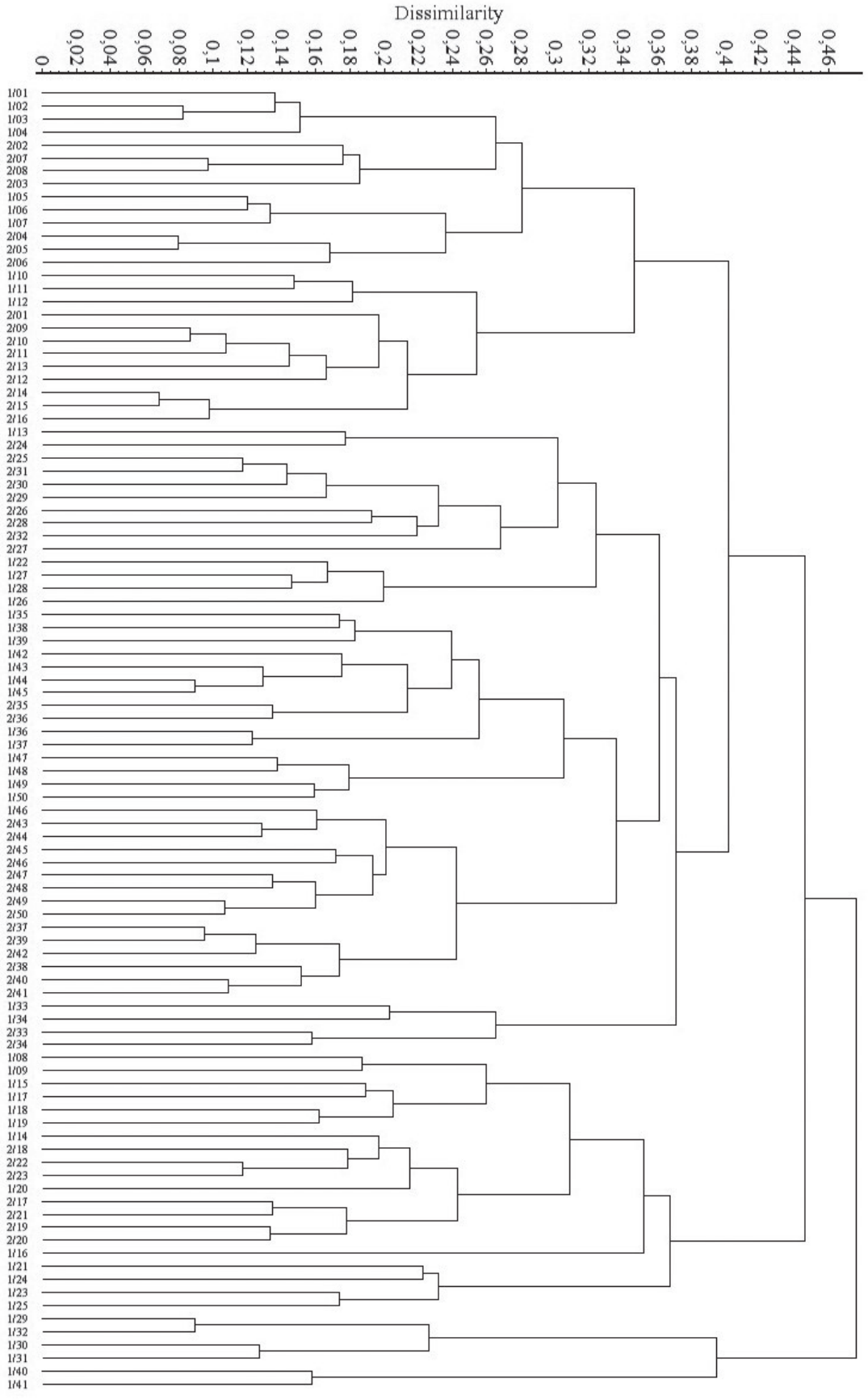
4. ábra.
Carpinenion elemek aránya a vasi Rába-völgyben
Car.br.-U: tölgy-kőris-szil liget (Carici brizoidi-Ulmetum)
Ver.m.-Cp: gyertyános-tölgyes
(Veronico montanae-Carpinetum)

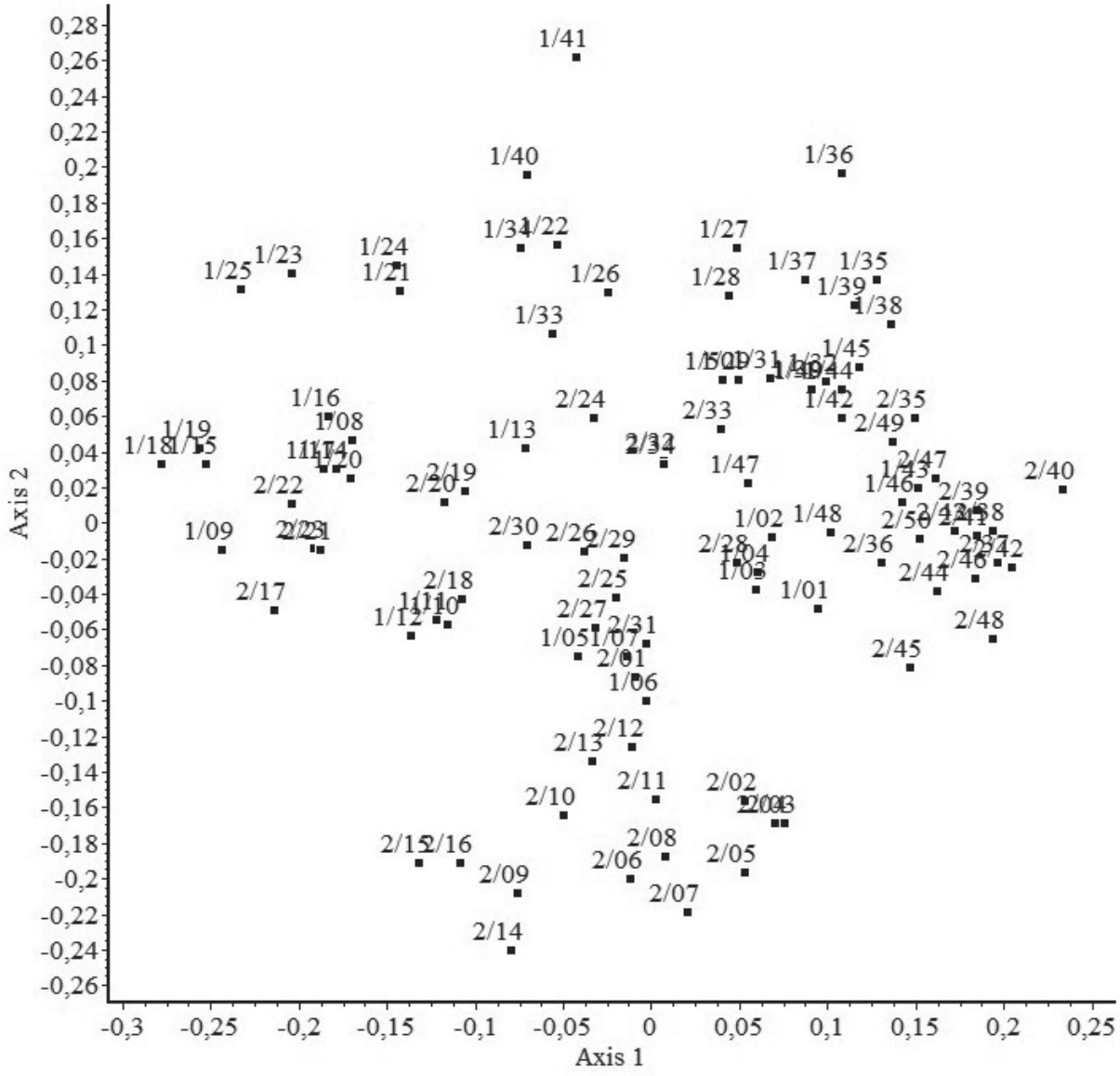
5. ábra.
Fagion sylvaticae s.l. elemek aránya a vasi Rába-völgyben
Car.br.-U: tölgy-kőris-szil liget (Carici brizoidi-Ulmetum)
Ver.m.-Cp: gyertyános-tölgyes
(Veronico montanae-Carpinetum)

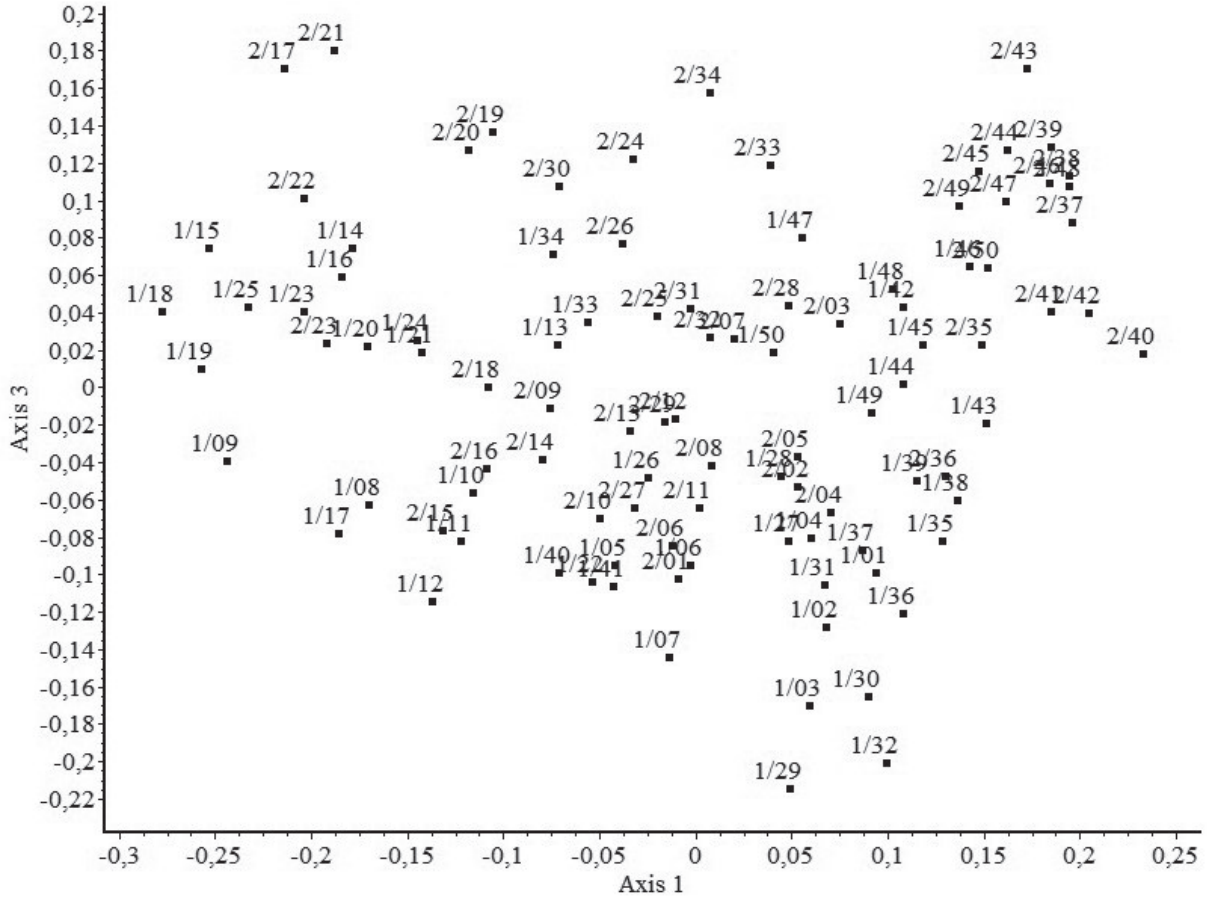
6. ábra.
Quercetea pubescenti-petraeae s.l. elemek aránya
a vasi Rába-völgyben
Car.br.-U: tölgy-kőris-szil liget (Carici brizoidi-Ulmetum)
Ver.m.-Cp: gyertyános-tölgyes
(Veronico montanae-Carpinetum)

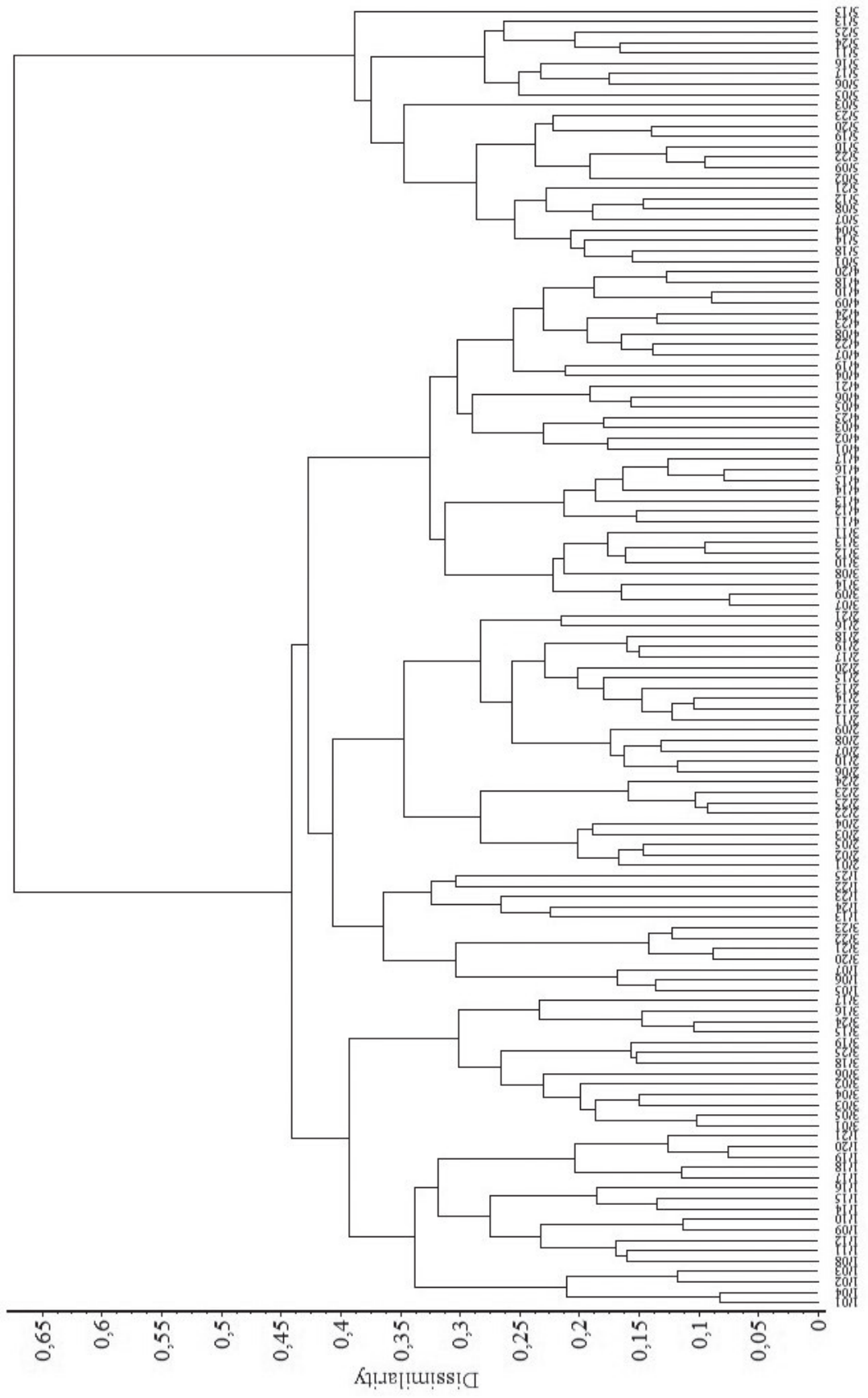
7. ábra. A vasi Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligeterdeinek és gyertyános-tölgyeseinek dendrogramja
1/1-50: tölgy-kőris-szil ligeterdők (Carici brizoidi-Ulmetum), 2/1-50: gyertyános-tölgyesek (Veronico montanae-Carpinetum)

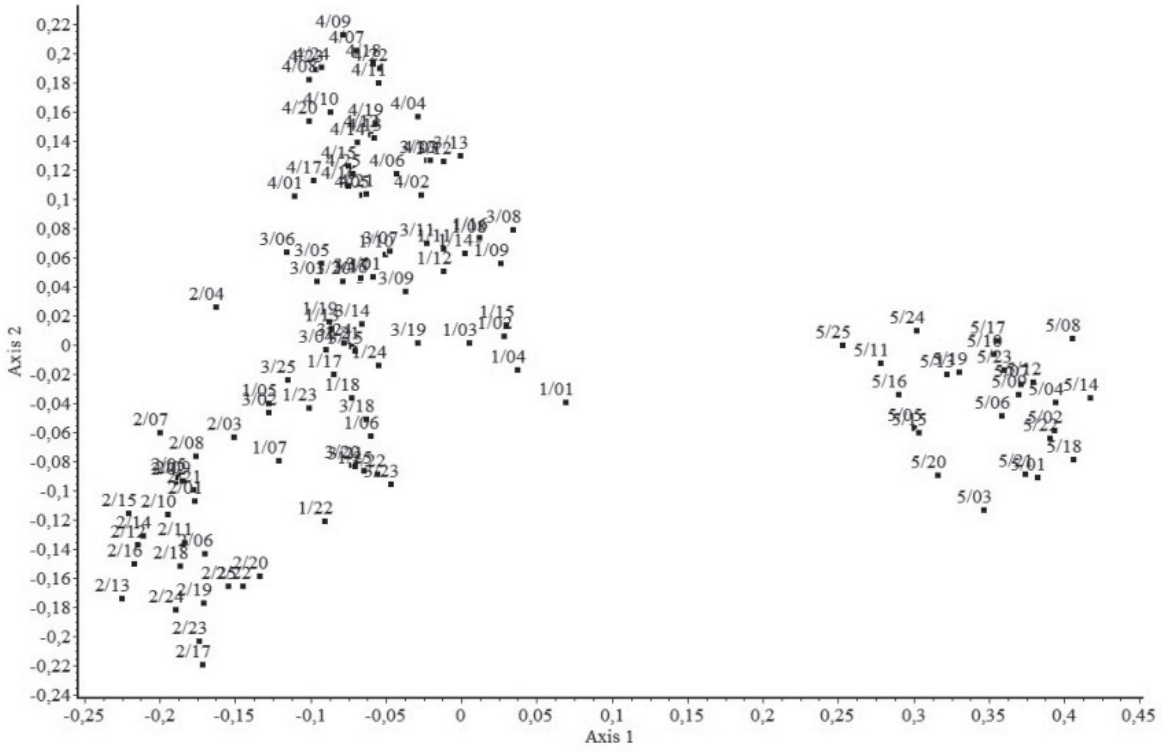
8. ábra. A vasi Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligeterdeinek és gyertyános-tölgyeseinek ordinációs diagramja I.
1/1-50: tölgy-kőris-szil ligeterdők (Carici brizoidi-Ulmetum)
2/1-50: gyertyános-tölgyesek (Veronico montanae-Carpinetum)

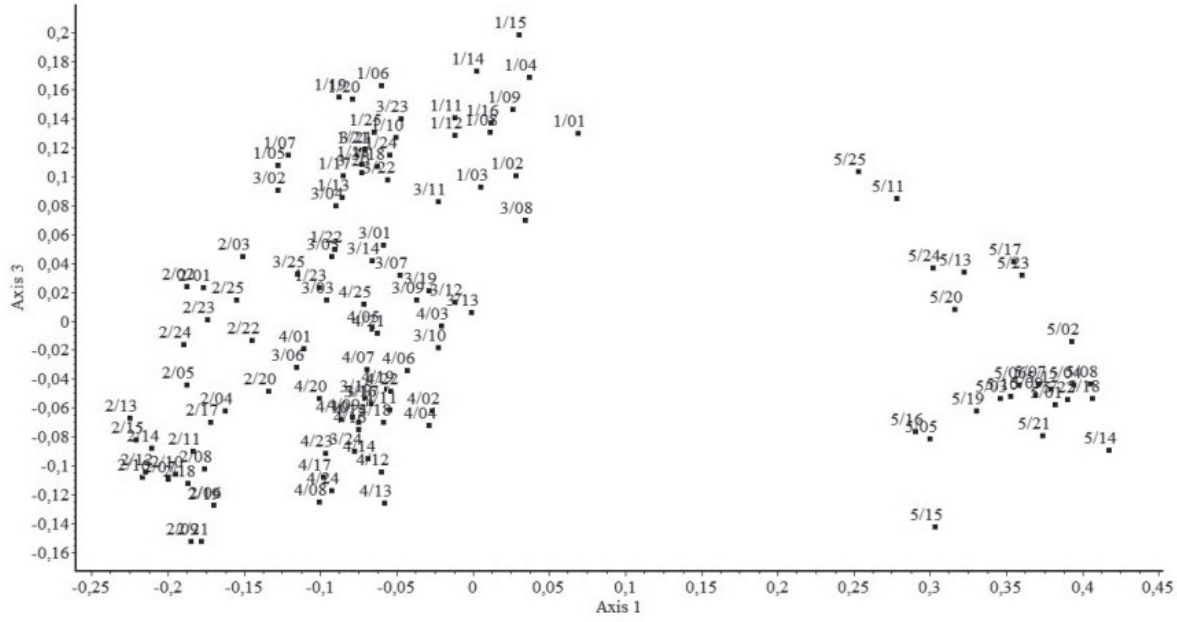
9. ábra. A vasi Rába-völgy tölgy-kőris-szil ligeterdeinek és gyertyános-tölgyeseinek ordinációs diagramja II.
1/1-50: tölgy-kőris-szil ligeterdők (Carici brizoidi-Ulmetum)
2/1-50: gyertyános-tölgyesek (Veronico montanae-Carpinetum)

10. ábra. A Szigetköz, a vasi Rába-völgy, a Kerka, a Mura és a somogyi Dráva-sík tölgy-kőris-szil ligeteinek dendrogramja
1/1-25: Szigetköz (Pimpinello majoris-Ulmetum), 2/1-25: Rába-völgy (Carici brizoidi-Ulmetum), 3/1-25: Kerka-völgy (Carici brizoidi-Ulmetum)
4/1-25: Mura-ártér (Carici brizoidi-Ulmetum), 5/1-25: Somogyi-Dráva-sík (Carici brizoidi-Ulmetum)

11. ábra. A Szigetköz, a vasi Rába-völgy, a Kerka, a Mura és a somogyi Dráva-sík tölgy-kőris-szil ligeteinek ordinációs diagramja I.
1/1-25: Szigetköz (Pimpinello majoris-Ulmetum), 2/1-25: Rába-völgy (Carici brizoidi-Ulmetum)
3/1-25: Kerka-völgy (Carici brizoidi-Ulmetum), 4/1-25: Mura-ártér (Carici brizoidi-Ulmetum)
5/1-25: Somogyi-Dráva-sík (Carici brizoidi-Ulmetum)

12. ábra. A Szigetköz, a vasi Rába-völgy, a Kerka, a Mura és a somogyi Dráva-sík tölgy-kőris-szil ligeteinek ordinációs diagramja II.
1/1-25: Szigetköz (Pimpinello majoris-Ulmetum), 2/1-25: Rába-völgy (Carici brizoidi-Ulmetum)
3/1-25: Kerka-völgy (Carici brizoidi-Ulmetum), 4/1-25: Mura-ártér (Carici brizoidi-Ulmetum)
5/1-25: Somogyi-Dráva-sík (Carici brizoidi-Ulmetum)

1/1. táblázat		0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 5	A-D	K	K%
		1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0			
1. Querco-Fagea					
1.1. Salicetea purpureae					
1.1.1. Salicetalia purpureae					
1.1.1.1. Salicion albae					
Cucubalus baccifer (Cn, Ulm)	C	- + - + - - + - - - - - - - - - - - + - - - + - + + + + - - - - - - - - - - - -	+-2	II	26
Humulus lupulus (Cn, Ata, Ai)	B1	- - - - - - - + - + + - - - - - - - - - - - + - + + - - - - - - - - - - - - -	+	I	14
	C	- - - - - - - + - + + + + - - - - - - - - - - - - + - - - - - + - + - - - + + - - - - - - - -	+	I	20
	S	- - - - - - - + - + + + + - - - - - - - - - - + - + + + - - - - - + - + - - - + + - - - - - - - -	+	II	26
Carduus crispus (Cn)	C	- + + -	+	I	4
Salix alba (Ai, Cn)	A1	- - - - - - - + -	+	I	2
Salix fragilis (Ai, Cn)	A2	- - - - - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
1.2. Alnetea glutinosae					
1.2.1. Alnetalia glutinosae					
Alnus glutinosa (Ai, Agi)	A1	- 1 - + - - - - - - 1 2 + +	+-2	I	12
	A2	- - - - - - - 1 - + + + - - 1 + + 2 + 1 - - - - - + - - - - - - 1 1 - - - - - - + - - - - + - 1 - +	+-2	II	34
	S	- 1 - - - - - 1 - + + + - - 1 + + 2 + 1 - - - - - + - - - - - - 1 1 - - - - - + + - - - - + 1 2 + +	+-2	III	42
Dryopteris carthusiana (F, Agi, Qr, VP)	C	- + - + - -	+	I	4
Dryopteris dilatata (F, Agi, Qr, VP)	C	- + - -	+	I	2
1.3. Querco-Fagetea					
Acer campestre (Qpp)	A1	- 1 - - - - - 1 - + 1 1 - 4 1 1 - - - 1 - 1 - - - - - - - - 1 2 - 1 1 - - 1 - - - - - - + - - - - - - - 1	+-4	II	34
	A2	2 2 2 2 2 + 2 1 1 1 2 2 2 2 2 1 2 - 3 2 1 2 + + + 1 2 1 3 3 3 2 2 2 2 3 2 2 2 + - 2 2 2 2 - 2 1 - 1	+-3	V	92
	B1	2 3 2 1 + 1 + + + 1 1 3 2 2 1 - - 2 + + + 2 1 + + 1 1 2 1 2 2 1 + 2 2 3 + 3 3 + - 3 1 2 3 3 2 1 2 2	+-3	V	94
	B2	1 + - - + - + + + + + 1 + + + + + + + + + 1 + + + + + + + 1 + 1 + - + 1 + + + + + + + + + + + + +	+-1	V	92
	S	3 4 3 2 2 1 2 2 1 2 2 4 3 5 2 2 2 2 3 2 1 3 1 1 1 2 2 2 3 4 4 2 2 3 3 5 2 4 4 1 + 4 2 3 4 3 3 2 2 2	+-5	V	100
Quercus robur (Ai, Cp, Qpp)	A1	4 4 4 4 1 4 4 3 3 1 4 3 2 1 1 4 1 4 1 1 3 5 3 3 3 5 4 4 5 4 4 5 4 4 5 5 4 5 5 5 5 - 1 3 4 2 3 3 3 3 2	1-5	V	98
	A2	- - - - - - - - 1 1 - - - + - - - - + 1 + 1 - 1 1 1 - - - - - + - + - - 1 1 - 1 1 - - - - - - - - -	+-1	II	32
	B2	+ + + + + + + + - + + - + + + + + + + - - - + + + - - - 2 + 1 2 + + - + + + + + 5 + + + + + + - + +	+-5	IV	80
	S	4 4 4 4 1 4 4 3 3 2 4 3 2 1 1 4 1 4 1 2 3 5 3 3 3 5 4 4 5 4 4 5 4 4 5 5 4 5 5 5 5 1 3 4 2 3 3 3 3 2	1-5	V	100
Ranunculus ficaria	C	+ + + + 1 1 1 2 3 2 4 2 3 3 3 3 2 4 3 2 + 1 2 1 2 2 1 + 3 2 3 3 2 3 2 1 2 1 1 1 2 2 1 1 1 1 2 2 2 3 2	+-4	V	100
Euonymus europaeus (Qpp)	B1	- - - + - - + + - + - - - + - + - - - - - + - - - - - - - - - + - - - + + + + - + + + - - + + - - - +	+	II	36
	B2	+ - - -	+	V	94
	S	+ - - +	+	V	96
Geum urbanum (Epa, Cp, Qpp)	C	- + + + + + + + 1 + + + + + - +	+-1	V	96
Veronica sublobata	C	+ 1 1 + 1 + + + + + + + + + - + + + + - + + + + + + - + + + + + - + 1 1 + 1 1 + + + + + + 1 1 1 1 1	+-1	V	92

1. táblázat. Carici brizoidi-Ulmetum

1/2. táblázat		0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 5	A-D	K	K%
		1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0			
Fraxinus excelsior (Qpp, TA)	A1	- 1 - - 4 - - 3 3 4 - 2 - - 4 - 4 1 4 4 3 1 3 3 3 - - 1 - - - - - 1 1 1 2 - - 1 - 4 3 1 3 - 2 - 2 3	1-4	III	58
	A2	+ - - - - - - - - 1 2 - - - - 1 - 1 1 - 2 1 - 1 1 2 - - - - - - - - - 2 - - + + + 1 + - - - + - 1 1 + +	+-2	III	44
	B1	+ - - - - - - + - 2 - + + - - - + - - - - + + - + + - + - - - - - - - - - - - + + + - - - + + + - + - -	+-2	II	36
	B2	+ + + + - + + + 1 - + + - - + - + + + + + + - + + + - + + - - - + + + + 1 + + + 1 + + + + + + + 3 +	+-3	IV	80
	S	1 1 + + 4 + + 3 4 5 + 2 - - 4 + 4 2 4 5 3 1 3 3 4 + + 1 + - - - + 2 1 1 2 1 1 2 1 4 3 1 3 + 2 1 4 3	+-5	V	90
Ulmus minor (Ai, Ulm, Qpp)	A1	- - - - - - - - - - - - - - - 1 - - 1 -	1	I	4
	A2	- 1 1 - 1 2 1 1 2 + 2 1 1 1 + - 2 1 1 + + + 1 - - - - - 1 1 1 + + 1 + 1 - - - - - - - - - - - - - +	+-2	III	58
	B1	- 1 1 - - 1 + + 1 + 1 + + + + - + 1 + + + + + - + + + + 1 + + 1 - + + + 1 1 - + + - - + + - - - + -	+-1	IV	74
	B2	+ + 1 + + + + + 1 + + + + + + + 1 + + + + 1 + - + + + + + + + + - 1 + 1 + 1 + + - - - - + - + - + +	+-1	V	84
	S	+ 2 2 + 1 2 1 1 2 1 2 1 1 2 1 + 2 2 1 1 1 1 1 - + + + + 2 1 1 1 + 2 1 2 1 2 + + + - - + + - + - + +	+-2	V	90
Cornus sanguinea (Qpp)	A2	- - - - - - - - - - + - + -	+	I	4
	B1	1 - 1 3 - 2 2 2 1 3 3 - 2 2 - - 2 1 + + 3 3 3 4 4 4 3 3 1 1 1 2 2 + 2 2 3 2 3 1 1 2 2 3 2 - - + - 1	+-4	V	84
	B2	+ + + 1 - + + - + + + + + 1 - - + + + + 1 1 1 2 1 + + 1 + + + + + + + + + + + 1 + + + + + + + - - - - +	+-2	V	84
	S	1 + 1 3 - 2 2 2 1 3 3 + 2 2 - - 2 1 + + 3 3 3 5 4 4 3 3 1 1 1 2 2 + 2 2 3 2 3 1 1 2 2 3 2 - - + - 1	+-5	V	88
Crataegus monogyna (Qpp)	A2	- - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
	B1	- + - - - - - - - - + - - - - 2 - - + - - - + + + + - - + + + + + - + - - 1 - - 1 + + + + + + + - - - -	+-2	III	42
	B2	- - - - - - + - + + - + - - + + + - + + + + + + + - + + + - - + + - - + + - - + - + - + - - + + + - - - + - - - -	+	III	50
	S	- + - - - - + - + + - + - - + + 2 - + + + + + + + + + - - + + + + + + + - + 1 - - 1 + + + + + + + - - - -	+-2	IV	64
Ajuga reptans (MoA)	C	+ - - + + - + + + + + - - + + + 1 + + - - + - + + + + - - + + + - - + + - + - + - - + - + - - + + + + - +	+-1	IV	62
Galeopsis pubescens (Qpp, Epa)	C	+ + + + + + + + - - - - + + + - + - - - - + + + + + + - + - - - - - + - - - - + + + + - + + + + + + + +	+	III	60
Brachypodium sylvaticum (Qpp)	C	+ + + + - - - - - - + + - - - - - - - - - - + + - + + + + + + + - + + - + + + + - + - + + - - + + + + + +	+	III	58
Dactylis polygama (Qpp, Cp)	C	+ + + 1 + + - - - - - - - - - - - - - - - - + + - - + + + + + + + + + + + + + + 1 - - + + + - + - - + +	+-1	III	56
Crataegus laevigata	B1	+ + - - + + + + + - - - + + 1 - - + + 1 + - + - + - - - - - - + - - + - - - - - - - - + - + + - - - - -	+-1	III	42
	B2	- - - - - + + + + + - - - - - - - - - + - - + + + - - - - - - - - - - - + - - - - - - - - + - - - - -	+	II	22
	S	+ + - - + + + + + + - - + + 1 - - + + 1 + - + + + - - - - - + - - + - - + - - - - - + - + + + - - - -	+-1	III	50
Tilia cordata (Cp, Qpp)	A1	- - - - - - - - - 1 1 - 3 1 - 1 - - - 1 - - - - - - - - - - - - - + - - - - - - - - - - 2 - - 2 2 1 2 -	+-3	II	24
	A2	- - - - - - - - - 1 - 1 2 - 1 2 1 1 1 1 - - - - - - - - - - - - - - - - - + 2 - - 1 - - - 2 2 2 + 3 2 2 2 3	+-3	III	42
	B1	- - - - - - - - - + - + 2 - - + + 1 + - - - - - - - - - - - - - - + + + + - - - - - - 1 1 1 1 3 2 2 1 1	+-3	II	40
	B2	- - - - - - - - - + + + - + - + - + - + - + + + - - - +	+	II	22
	S	- - - - - - - - - 2 1 1 4 1 1 2 1 2 1 2 - - - - - - - - - - - - + + + 2 - - 1 - - - 2 3 2 1 5 3 3 3 3	+-5	III	50
Corylus avellana (Qpp)	A2	+ - - - - - + -	+	I	4
	B1	3 + 2 2 1 2 3 - - 2 - - 1 - - - - - - - - - - + 1 + 1 + + - - + - - - - - + - - - + - + - - - - - -	+-3	II	38
	B2	+ + - + + + + - - - - - + - - - - - - - - - - - + + - + - - + + + - - - + - - - - + - - + - - - - -	+	II	32
	S	3 + 2 2 1 2 3 - - 2 - - 1 - - - - - - - - - - + 1 + 1 + + - - + + + - - - + - - - + + + - + - - - -	+-3	III	46
Scrophularia nodosa (GA, Epa)	C	- - - + - + - - - - + - + - - - - - - + + - + + + + + + - - - + + + - - - - + - - + - + + - + - - - -	+	II	40
Fallopia dumetorum (Qpp, GA)	C	- + - - - - - - - - - - - - - - - - - - + + + + + + + + - - - - + + - - - + + + + + - - + - + - - - -	+	II	36
Heracleum sphondylium (Qpp, MoA)	C	+ + + + - + - + + + - + - - + + - - + + - - + + + + - - - -	+	II	34

1/3. táblázat		0 0 0 0 0 0 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3 3 3 3 3 3 3 3 3 4 4 4 4 4 4 4 4 4 5 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0	A-D	K	K%
Polygonatum latifolium (Qpp)	C	- - -

1/4. táblázat		0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 5	A-D	K	K%
		1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0			
Viola reichenbachiana	C	+ + - + + + - + + + 1 1 1 + 1 - + + + + + + 1 1 + + + + - + + - + + + - - + + - - 1 - + + + + + + +	+-1	IV	80
Adoxa moschatellina (Ai)	C	+ + + + 1 + 1 1 - 1 + 1 + - - + - - - + + 1 - 1 + 1 1 1 + + + + - - - - + + + + 1 + 1 + 1 1 1 1 + 1	+-1	IV	78
Aegopodium podagraria (Ai, Cp)	C	2 2 3 + 3 2 2 + - 1 - - 1 1 1 - 1 2 1 + 1 + 2 2 2 1 1 1 - - 2 - 2 1 - - - 1 + 1 + + 1 - - + + + 1 1	+-3	IV	76
Moehringia trinervia	C	- + - + + + - - - + + - + + + + + - + + + 1 + + + + + + - - - - + + + + + + + + + + - + + - + + + +	+-1	IV	74
Galeobdolon luteum	C	3 2 2 2 2 3 2 1 - 2 3 1 1 - - - + - - - - 1 - + - 3 3 2 - - - 1 3 - 3 2 2 3 2 + - 3 3 3 4 + 1 + 2 1	+-4	IV	70
Circaea lutetiana (Ai)	C	+ + + 1 - + + + + 2 1 1 1 - - 2 - 1 + - - + - - - 1 1 + 1 + + 1 + + - - - - + - - + + + + - 1 + + +	+-2	IV	68
Galanthus nivalis	C	- - - - - - - - + - - - - 1 1 + + - + + + + 1 1 + 1 + 1 + - - - - + + 1 1 - 1 1 1 1 2 1 1 1 + + + + +	+-2	IV	66
Hedera helix	A2	- - - - - - - + - - - - + - - - - - - - + - - - - - - - - - + + + 1 + - + - - - + - - - 1 - 1 - - - - -	+-1	II	24
	B1	- - - - - - - - - - - - + - - - - - - - + - - - - - - - - - - + + - + - - - - - - - - - - + - - + - - - -	+	I	14
	B2	- - - + - + + - + + + + + + - + - - - 1 - - - - - - - - - 2 2 2 2 + + + - - - - + + + + - + + + + - +	+-2	III	54
	S	- - - + - + + - + + + 1 + + - + - - - 1 - - - - - - - - - 2 2 2 2 + + + - - - + + + + 1 - 1 + + + - +	+-2	III	56
Cerasus avium (Cp)	A1	- - 1 - - - - - - - + - 1 - - - - - - - - - - - - - - - - - 1 1 - - - - - - + - - - - - - - + 1 - 2 - - - - -	+-2	I	18
	A2	- - + - - - - - - - + - - - - - - - - - - - - - - - - - + - + - + - - + + 1 - + - - + + + + - - - - -	+-1	II	26
	B1	- 1 - - - - - - - - - + - - - - - + - - - - -	+-1	I	6
	B2	+ + + - - + - - - - - - - - - - - - - - - + + - - - + + - + - + + - + + + + + + - - + + + + + - + + +	+	III	48
	S	+ + 1 - - + - - - + + 1 - - - - - - - - - + + - - - 1 2 - + - + + - 1 + 1 + 1 - - 1 1 + 2 + - + + +	+-2	III	54
Stellaria holostea (Cp)	C	+ + + + 1 1 1 + - - - + - - - - - - - - + - - + - - - - - - - - - 1 1 + + 1 + + + + 1 + + + + + + -	+-1	III	54
Milium effusum	C	+ + + + - - - - - + + + + - - + - - - + + + - + + + + + + + - - - - - + - + - - - -	+	III	52
Polygonatum multiflorum (QFt)	C	+ + + + + + + - - + + - + + - - - - - - - - - - - - - - - + - - + - - + 1 + + + + - - + + + + + - + - -	+-1	III	50
Scilla drunensis (Ai, Cp)	C	- - - - - + + - 1 + + + - - 1 2 - + 1 1 2 - - - - - - - - - - - - - - - + + - - - - - - + + + + + + + + + +	+-2	III	50
Cardamine impatiens	C	- - - - - - + - - - - - + + + + + + + + - + + + + + + + - - - - + + - - - - - - + - + - + - + + - - +	+	III	48
Arum maculatum	C	- - - - - - - - - - - - - + - + - - - - - - - - - - + + 1 + + 1 - - + + + + + + + + + + + + - - - +	+-1	III	42
Asarum europaeum	C	1 + + + + + + - - - - - + - + + - - - - + + + + + + + + + +	+-1	II	38
Galeopsis speciosa (Epn, Ai)	C	- + + - - - - - - + + - - - - + - - - - + - + - 1 + 1 - - - - - + + + + + - - + + - + + - - - - -	+-1	II	38
Galium odoratum	C	- - - - - - - - - - - - + - - + - - - - - - - - - + + + - - - - - + + + 2 1 - - - + 2 + 2 + - + - -	+-2	II	32
Geranium phaeum	C	+ + + + - + + - - - - - - - - - - - - - + - + - + + + - - - - - - - - - - + - - + + + - - - - -	+	II	30
Omphalodes scorpioides (TA)	C	- - - - - - - - - - - - + - - - - - - - 1 + + - - - - - - - + - + + - - - - 1 - + - - - + - - - - -	+-1	I	20
Ranunculus lanuginosus (Agi, Cp)	C	+ - - + - + + + + - + + + +	+	I	20
Isopyrum thalictroides	C	- - - - - - - - + - + + - - - - - - - - - - - + + + - - - - - - - - - + - - - - - - - - - - - - - -	+	I	14
Epipactis helleborine agg.	C	- - - - - - - - - - - - - - + - + - + - - - - - - - - - - - - - + + - - - - + - - - - - - - - - - -	+	I	12
Acer pseudo-platanus (TA)	A1	- + - - - - - - - - - - - - - -	+	I	2
	B1	- + - - - - - - - - - + - - - + - - - - - - - - - -	+	I	6
	B2	- - - - - - - - - + - + - - - - - + - - - -	+	I	6
	S	- - - - - - - - - + - - - - - - - - - - - - - + - - - - - - - - - + - - - + - - - - - + - - - -	+	I	10
Dryopteris filix-mas	C	- - - - - - - - - - - + - - - - - - - + - - - - + - + - +	+	I	10
Knautia drymeia (Cp)	C	+ + + 1 - + - - - - - - - - - - - - - - - - -	+-1	I	10
Lathraea squamaria (Cp)	C	- + + + + +	+	I	10

1/5. táblázat		00 01	00 02	00 03	00 04	00 05	00 06	00 07	00 08	00 09	01 00	11 01	11 02	11 03	11 04	11 05	11 06	11 07	11 08	11 09	12 00	12 01	12 02	12 03	12 04	12 05	12 06	12 07	12 08	12 09	13 00	13 01	13 02	13 03	13 04	13 05	13 06	13 07	13 08	13 09	14 00	14 01	14 02	14 03	14 04	14 05	14 06	14 07	14 08	14 09	15 00	A-D	K	K%
Paris quadrifolia (Ata, Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+-1	I	10
Athyrium filix-femina (Qr, VP)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	8
Myosotis sparsiflora (GA, Cp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	4
Ulmus glabra (TA)	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+	I	4
Veronica montana (Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	4
Acer platanoides (TA)	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
Euphorbia dulcis	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
Fagus sylvatica (EuF)	A2	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
Listera ovata (Ata, Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
Pimpinella major (Ara, Ai, Qrp, FiC)	C	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
1.3.1.1. Alnion incanae																																																								
Rumex sanguineus (Epa, Pna)	C	+	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	-	+	IV	78
Carex brizoides (Ata)	C	+	1	+	+	-	+	-	+	-	+	+	1	-	+	+	-	-	-	-	+	2	-	2	-	+	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	2	2	2	+	+	+	1	+	+	+	-	+	+-2	III	60
Carex remota	C	-	-	+	-	+	-	-	+	+	1	+	1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+-1	III	56
Ulmus laevis (Sal, Ulm)	A1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	+	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	+-1	I	16
	A2	-	-	+	-	1	1	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	1	-	-	+	+	-	-	1	-	-	-	-	2	+	-	+	-	+	-	-	+	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+-2	II	34
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	22
	S	-	-	+	-	1	1	+	-	-	-	1	-	-	-	-	+	1	1	-	-	+	+	-	+	-	2	-	+	-	-	+	2	1	+	1	-	+	-	+	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	+	+-2	III	46
Leucojum vernum (Cp)	C	-	-	-	-	+	+	+	+	2	3	2	2	-	2	+	+	2	1	1	1	-	1	+	1	+	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+-3	II	40
Festuca gigantea (Cn, Epa)	C	-	-	-	-	-	-	-	1	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+-1	II	38
Viburnum opulus (Ata)	B1	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	8
	B2	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	II	28
	S	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	II	28
Padus avium	A1	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
	A2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+-1	I	10
	B1	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+-2	I	10
	B2	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	6
	S	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+-2	I	14
Malus sylvestris (Qpp)	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	4
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	6
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	12
Populus alba (Sal, AQ)	A1	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	8
	A2	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
	B1	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+-1	I	4
	B2	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
	S	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+-2	I	10

1/6. táblázat		0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3 3 3 3 3 3 3 3 3 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 5 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0	A-D	K	K%
Carex strigosa (AF)	C	- - - - - - - - - + + + -	+	I	6
Ribes rubrum	B1	- + - - - - - - - - - - - - - - - - -	+	I	2
	B2	- + - - - - + - - - - - - - - - - - - - -	+	I	4
	S	- + - - - - + - - - - - - - - - - - - - -	+	I	4
Dipsacus pilosus (GA)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
Frangula alnus (Ata, Qr, PQ)	B1	- + -	+	I	2
Fraxinus angustifolia ssp. danubialis (Ata)	B1	- + - - - - - - -	+	I	2
1.3.1.1.1. Alnenion glutinosae-incanae					
Peltaria alliacea (Sel)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
1.3.2. Quercetalia roboris					
1.3.2.1. Deschampsio flexuosae-Fagion					
1.3.2.1.1. Gentiano asclepiadeae-Fagenion					
Castanea sativa (AF, Qfa)	B2	- + -	+	I	2
1.4. Quercetea pubescentis-petraeae					
Prunus spinosa (Pru, Prf)	B1	- - - - - - - - - + + - + + + - + - - - - - - - - - -	+	I	12
	B2	+ - - + - - - + + + + - - - - - - - - - - - + - + - - - - - - - - - - - - - - - + - + + + + + + + - - - - + + - -	+	II	34
	S	+ - - + - - - + + + + - - - - - - - - - - - + - + - - - - - - - - - - - - - - - + + + + + + + + + - - - - + + - -	+	II	36
Pyrus pyraster (Cp)	A2	- - - - - - - + - - - - - - - + -	+	I	4
	B1	- - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
	B2	- + - - - - - - - - - - - - - - -	+	I	2
	S	- - - - - - - + - - - - - + - + - + - - - - - - - - - - - - - - -	+	I	8
Rosa canina agg. (Pru, Prf)	B2	- + - - - - - - - - - - - - - - - +	+	I	4
Iris variegata (Fvl)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
Quercus cerris (Qr, PQ)	B2	- + - - - -	+	I	2
2. Cypero-Phragmitea					
2.1. Phragmitetea					
Iris pseudacorus (Sal, Ata, Ai)	C	- - - - - - - - + - - - + + + - - + + - + - - + + - - - - - - - - - + + - - - - - + + - - - - - - - - - -	+	II	26
Phalaris arundinacea (Des)	C	- - - - - - - + + + - + - - + - - - - - + + + + - - + - - - - - - - - - - - - - - - - - + + - - - - - - - -	+	II	24
Carex riparia (Mag, Cgr, Moa, Sal, Ata)	C	- - - - - - - + 1 - - - - - + - - + - - - + - + - - - - - - - - - - - - - - - - + - - - - - - - - - - - -	+–1	I	14
Stachys palustris (Moa, Cn, Bon, Spu, Ata)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - - + - - - - + - - - - + - + + - -	+	I	10
Carex acutiformis (Mag, Cgr, Moa, Sal, Ata)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - - - - + - - + -	+	I	4
Galium palustre (Mag, Moa, FPi, Spu, Ata)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - - + - - - - - - - + -	+	I	4
Solanum dulcamara (Cn, Bia, Spu)	C	- + - - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	4
Epilobium tetragonum (Mag, Des, Bia)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
Eupatorium cannabinum (Epa, Sal, Ata, Ai)	C	- +	+	I	2
Hypericum tetrapterum (FiC)	C	- +	+	I	2
Poa palustris (Moa, Des, Spu, Ata, Ai)	C	- + -	+	I	2
Rorippa amphibia (Pla, Spu, Ata)	C	- +	+	I	2

1/7. táblázat		0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 5 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0	A-D	K	K%
2.1.1. Magnocaricetalia					
2.1.1.1. Magnocaricion					
2.1.1.1.1. Caricenion gracilis					
Carex acuta (Pte, Mag, Moa, Ata, Ai)	C	- - - - + - - - - - - - - + - + -	+	I	6
3. Molinio-Arrhenatherea					
Poa trivialis (Pte, Spu, Ata, Ai)	C	+ - - - + - - + 1 + + + + + + + + + + + + - - + + + - - - - - - - - - + 1 - + + + - + + - - - - - - - - + +	+-1	III	54
Cardamine pratensis (Mag, Des, Sal, Ata, Ai)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - + + + - + -	+	I	8
Holcus lanatus (Qpp, Qrp, PQ)	C	+ -	+	I	4
Lychnis flos-cuculi (Mag, Ata)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	4
3.1. Molinio-Juncetea					
Deschampsia caespitosa (Des, Sal, Ata, Ai)	C	- - + + - - - - + - - + - + + + - 1 - + 1 + + + + + + - + -	+-1	II	32
Symphytum officinale (Pte, Cn, Spu, Ata, Ai)	C	- + + + + + + - - - - - - + + - - - - - - - - - - - - - - - -	+	I	16
3.1.1. Molinietalia coeruleae					
3.1.1.1. Deschampsion caespitosae					
Fritillaria meleagris (Ulm)	C	- + - + - + -	+	I	6
3.1.1.2. Filipendulo-Cirsion oleracei					
Filipendula ulmaria (Moa, Sal, Ata, Ai)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - - - - + + - + - + -	+	I	8
Geum rivale (EuF)	C	+ -	+	I	2
3.2. Arrhenatheretea					
3.2.1. Arrhenatheretalia					
Anthriscus sylvestris (Arc, GA, Spu, Ai)	C	- + - - - - + - - - - - + + - + + + - - - - - - - - -	+	I	14
3.3. Calluno-Ulicetea					
3.3.1. Vaccinio-Genistetalia					
3.3.1.1. Calluno-Genistion					
Betula pendula (Qr, APa)	A2	- + -	+	I	2
4. Chenopodio-Scleranthea					
Chenopodium polyspermum (Bia, Chr)	C	- + + - - - - - - - - - -	+	I	4
Tanacetum vulgare (Arc, Cn, Bia)	C	- - - - - - - - - - - - - - - - - + - +	+	I	4
Bromus sterilis (Che)	C	- + - - - - - - - - - -	+	I	2
Sonchus oleraceus	C	- + - -	+	I	2
Tripleurospermum perforatum (FPe)	C	- + - - - - - - - - - -	+	I	2
4.1. Secalietea					
Vicia tetrasperma (FBt)	C	- + + -	+	I	4
Lamium purpureum (Che)	C	- - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
4.2. Chenopodietea					
Arctium minus (Arc, Bia, Pla)	C	- - - - - - - - - - - - + - - - - - - - + + - - - + + + + + + + + + + + + + + + + + + - + + - - + + +	+	III	50
Leonurus cardiaca (Arc)	C	- + + +	+	I	6

1/8. táblázat		0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 5 5 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0	A-D	K	K%
4.3. Artemisietea					
4.3.1. Artemisietalia					
4.3.1.1. Arction lappae					
Sambucus ebulus (Epa)	C	- + - + - - - -	+	I	4
4.4. Galio-Urticetea					
4.4.1. Calystegietalia sepium					
4.4.1.1. Galio-Alliarion					
Alliaria petiolata (Epa)	C	- + + + + + + + + + - + + + - - + - - + + + + + + + + + - + + - + + + + + + + + + + + + + + + + + +	+	V	84
Chaerophyllum temulum	C	- 1 1 + + + + + 1 + - + + - + + + + + + + +	+-1	II	38
Aethusa cynapium (Che)	C	- - - - - - - - - - - - - - + - - - - - - + - - - - - - - - - - - + - + - + - - - + + - - + - - - - - - - - -	+	I	14
4.4.1.2. Calystegion sepium					
Lamium maculatum (Pna, Agi, TA)	C	+ 1 1 1 1 + 1 + - + - + - 2 2 - 2 + + + + 1 - - - 1 1 + + + + + 1 2 2 2 2 1 1 1 2 2 1 + + + 1 1 2 2 2	+-2	V	86
Myosoton aquaticum (Pte, Spu, Ata, Ai)	C	+ + + - - - - - - - - - - + - - - - - - - - + - - + - - - - - - + - - + - - - - - - - - - - - - - + - + - - + + + +	+	II	26
Barbarea stricta	C	- - - - - - - - + - - - - + + -	+	I	6
Chaerophyllum bulbosum	C	- + - + - - - - - - - - - - - - - - - - -	+	I	4
Calystegia sepium (Pte, Bia, Pla, Spu, Ata)	C	- + - - - - - - - - -	+	I	2
4.5. Bidentetea					
4.5.1. Bidentetalia					
Persicaria hydropiper (Ncn, Bon, Spu, Ata, Ai)	C	- - - - - - - + + - - - + - + - + + + - - - - - - - - - - - - - - - - - + - - - - + + + + - - - - - - - - -	+	II	24
Bidens tripartita (Pte, Ncn, Sea, Sal)	C	- - - - - - - - - - - - - - - + - + + + - - - - - + - - - - - - - - - + - - - - - + + - - - - - - - - - -	+	I	16
Persicaria dubia (Alo, Bon, Spu, Ai)	C	- + + + + - + - - - + +	+	I	14
4.6. Epilobietea angustifolii					
4.6.1. Epilobietalia					
Salix caprea (SaS, QFt)	A2	- + -	+	I	2
5. Indifferens					
Galium aparine (Sea, Epa, QFt)	C	+ + 1 1 + 1 1 1 + + + + 1 + + + + + + 2 + + + + + + + + + + + + + - + + + + + + + + + + + + + + + + +	+-2	V	98
Urtica dioica (Arc, GA, Epa, Spu)	C	1 + + - + + + 1 + + + 1 2 + + 2 + 1 + + + 2 + + 1 1 + 2 + + + + 2 1 1 1 + + 1 2 2 1 1 1 1 + 1 1 1 2	+-2	V	98
Rubus caesius (Spu)	B2	1 + + + + + + 1 1 2 + + + + + + + 1 + + 2 1 + 1 2 1 1 1 + - - + + + + + + + 1 1 1 + + + + + + + + +	+-2	V	96
Glechoma hederacea (MoA, QFt, Sal, Ai)	C	1 2 3 2 1 + 3 2 1 1 2 4 1 2 3 2 2 2 3 + 3 + 2 1 2 - - - - - - - 1 + - - 1 - - 3 3 - + + + + + + - 2	+-4	IV	74
Sambucus nigra (Epa, SaS, QFt)	B1	+ - + - 2 - + 2 - 1 - 2 1 - - - - - - + - + - - - + + - 2 2 3 1 + - 2 2 2 2 + 2 3 + 2 + 1 - + 1 + 2	+-3	IV	64
	B2	+ + - - - - + - - + - + + - - - + - - + - + - - - + + - + + + + + + + + + + + + + + + + + - + + + + +	+	IV	64
	S	+ + + - 2 - + 2 - 1 - 2 1 - - - + - - + - + - + - - - + + - 2 2 3 1 + + 2 2 2 2 + 2 3 + 2 + 1 + + 1 + 2	+-3	IV	72
Stellaria media (ChS, QFt, Spu)	C	- - - - - + + + + - - - + 1 1 1 + + + + + - + + + + - + + - + + - - 1 + + + + + - - + + - + + + + + + + +	+-1	IV	70
Torilis japonica (Arc, GA, Epa, QFt)	C	- - - - - - - - - - - - - - - + - - - - - - - - + - - - + + - + - - - + - - + - - + - + + + - - - - - - - - - - + - + +	+	II	26
Lysimachia nummularia (Pte, Moa, Bia)	C	- - - - - - - + + + - + - - - + - 1 + - + - + + + -	+-1	II	22
Ranunculus repens (Pte, MoA, ChS, Spu, Ata)	C	- - - - - - - - - - - - - - - + - - + - + - + - + - - - - - - - - + - - - - - - + - - - - - - - - - - -	+	I	14
Taraxacum officinale agg. (MoA, ChS)	C	- - - - - - - - + - - - - - + - - - - - - - - - - + - - - - - - - - - - + - - - - - - - - - - - - - - - -	+	I	8

1/9. táblázat		0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 5 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0	A-D	K	K%
Equisetum arvense (MoA, Sea, Sal, Ata, Ai)	C	- - - - - - - + - + - - - - - + - - - - - - - - - -	+	I	6
Prunella vulgaris (Pte, MoA, ChS, QFt)	C	+ - + - + -	+	I	6
Agrostis stolonifera (Pte, Moa, FPe, Bia, Pla)	C	- - - - - - - + + -	+	I	4
Plantago major (Pla)	C	- + - +	+	I	4
Rubus fruticosus agg. (QFt, Epa, SaS)	B2	+ - - - - - - - - - - - + -	+	I	4
Anthriscus cerefolium (Arc, GA)	C	- + - - - - - - - - - - - - -	+	I	2
Chelidonium majus (Che, Arc, GA, Epa)	C	- + - - - - - - - - - - - -	+	I	2
Juncus effusus (Pte, Moa, Bia, Pla, Spu)	C	- + - - - - - - - - - -	+	I	2
Lythrum salicaria (Pte, Moa, Bia, Spu, Ata)	C	- - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
Mentha arvensis (Pte, Moa, Sea, Pla)	C	- - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
Ornithogalum umbellatum (Ara, FBt, Sea)	C	- - - - - - - - - + -	+	I	2
Rorippa sylvestris (Ncn, Des, ChS, AR, Spu)	C	- + - - - - - - - - - -	+	I	2
Vicia hirsuta (MoA, FB, Sea, Qpp)	C	- - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
6. Adventiva					
Solidago gigantea	C	- - - + - - - + - - + + - - - + - + - - + + + + + + 1 + - - - - - - - - - - + 1 1 - - - - - - - - +	+-1	II	36
Robinia pseudo-acacia	A1	- - - - + 1 - - - - - - + - - - - - - - - - - - - - - - - - + - - - - - - - - - - - - - - - - - -	+-1	I	8
	A2	- - - - - + - + - - - - - - - + - - - - - - - -	+	I	6
	B1	1 - + + - - - - - - - -	+-1	I	6
	B2	+ + - + - - + - - - - - - - - - + - 1 - + - - - - - -	+-1	I	14
	S	1 + - + + 1 + - - - - - + - - - - + - - - - - - - - - - - + - - - + - - - - + + 1 - + - - - - - -	+-1	II	28
Juglans nigra	A1	- - - - - - - - - - - - - - - - - - - + -	+	I	2
	B2	+ + + + - + - - - - + - - - + - - - - + - - - - - - - - - - - - - - - - - - + - - - + + - - - -	+	II	22
	S	+ + + + - + - - - - + - - - + - - - - + - - - - - - - - - - - - - - - - - - + - - - + + - - - -	+	II	22
Fraxinus pennsylvanica	A1	- - - - - - - 1 - - - - 1 - - - - - - + - + -	+-1	I	8
	A2	- - - - - - - 2 - + - - + - - - - - - 1 - 1 2 1 -	+-2	I	14
	B1	- + - + + + -	+	I	8
	B2	- - - - - - - 1 - - + + - + - - - - + - + - + + + -	+-1	I	18
	S	- - - - - - - 2 - + + + - 1 - - - - + - 1 - 1 2 1 -	+-2	I	20
Impatiens glandulifera	C	- + - - - + + - + - + + - - - + - - - + + - - - - - - - -	+	I	18
Acer negundo	A2	- + - - - - - + + - - - - - - - -	+	I	6
	B1	- + - - - - - - - - + + - - - - - - - -	+	I	6
	B2	- + + - - + - + + - - - - - - - - - - - + - - - - - - - -	+	I	12
	S	- + + - - + - + + - - - - - + - - - - 1 + - - - - - - - -	+-1	I	16
Oxalis stricta	C	- - - - - - - + + - + - + - - - + - - - - - - - - - + - - - - - - - - - - - - - - - - - - - + - - - - - - - - - +	+	I	16
Impatiens parviflora	C	- 1 - - - 1 2 1 + - - + - - + - - - - - - - - - - - - - -	+-2	I	14
Erigeron annuus	C	- - - - - - - - - - - - + - - - - - - - - + - - - - - - - - - - - - - + + - - - - - - - - - - - - +	+	I	10

1/10. táblázat		01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	A-D	K	K%
Juglans regia	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
	B2	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	8
	S	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
Echinocystis lobata	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+	I	6
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+	I	6
Parthenocissus inserta	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	4
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	I	4
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	I	6
Populus × euramericana	A1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+-1	I	6
Quercus rubra	A1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	2
	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	2
	B2	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	4
	S	+	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+-1	I	6
Ailanthus altissima	A1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	2
	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	4
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	4
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	I	4
Ambrosia artemisiifolia	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	4
Aster × salignus	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2
Gleditsia triacanthos	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2

2. táblázat.

2/1. táblázat	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Kvadrát felvételi sorszáma	17924	16649	16648	17927	17925	16647	16646	16629	16630	16631
Felvételi évszám 1.	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2014	2014	2014
Felvételi időpont 1.	04.19	04.19	04.19	04.19	04.19	04.19	04.19	04.12	04.12	04.12
Felvételi évszám 2.	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2014	2014	2014
Felvételi időpont 2.	06.19	06.19	06.19	06.19	06.19	06.19	06.19	07.07	07.07	07.07
Tengerszint feletti magasság	194	194	194	194	194	194	194	190	190	190
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	70	80	75	70	70	70	70	70	80	70
Felső lombkoronaszint magassága (m)	30	30	30	30	30	28	30	22	23	25
Átlagos törzsátmérő (cm)	60	60	60	60	60	55	60	40	40	45
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	20	25	20	20	30	25	25	35	30	35
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	15	15	17	18	17	15	17	15	15	17
Cserjeszint borítása (%)	60	40	50	60	20	50	60	50	30	70
Cserjeszint magassága (m)	3	5	4	4	2,5	4	4	2	1,5	3
Újulat borítása (%)	5	1	3	3	1	1	1	5	10	20
Gyepszint borítása (%)	90	95	100	90	90	95	95	60	60	90
Felvételi terület nagysága (m^2)	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600

2/2. táblázat	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Kvadrát felvételi sorszáma	16632	16633	16639	16640	17934	17935	17936	17937	17938	6900
Felvételi évszám 1.	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2003
Felvételi időpont 1.	04.12	04.12	04.13	04.13	04.13	04.13	04.13	04.13	04.13	04.28
Felvételi évszám 2.	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2003
Felvételi időpont 2.	07.07	07.07	07.02	07.02	07.02	07.02	07.02	07.02	07.02	08.25
Tengerszint feletti magasság	190	190	178	178	178	178	70	178	178	178
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	70	70	70	80	75	75	70	75	70	70
Felső lombkoronaszint magassága (m)	23	30	25	20	28	27	25	30	28	23
Átlagos törzsátmérő (cm)	50	60	50	35	60	60	60	70	60	45
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	50	30	40	25	35	30	40	30	40	50
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	15	15	18	15	15	20	18	22	20	17
Cserjeszint borítása (%)	50	60	60	40	10	20	25	30	5	5
Cserjeszint magassága (m)	2,5	2,5	2,5	2	2	3	1,5	2,5	1,5	1
Újulat borítása (%)	1	5	1	5	1	1	5	3	1	2
Gyepszint borítása (%)	90	90	90	95	85	85	90	95	85	95
Felvételi terület nagysága (m^2)	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600

2/3. táblázat	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
Kvadrát felvételi sorszáma	17928	17932	17930	17929	16645	16643	16642	16641	16625	16626
Felvételi évszám 1.	2012	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2016	2016
Felvételi időpont 1.	04.13	04.19	04.19	04.19	04.19	04.19	04.19	04.19	04.14	04.14
Felvételi évszám 2.	2012	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2016	2016
Felvételi időpont 2.	07.09	06.19	06.20	06.20	06.20	06.19	06.19	06.19	07.13	07.13
Tengerszint feletti magasság	168	168	168	168	168	168	168	168	170	170
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	75	85	75	75	80	80	70	80	80	75
Felső lombkoronaszint magassága (m)	20	25	23	23	23	27	28	27	30	27
Átlagos törzsátmérő (cm)	35	50	35	40	35	55	55	55	65	55
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	10	20	15	20	25	10	25	5	30	35
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	15	15	18	17	17	18	17	18	20	18
Cserjeszint borítása (%)	50	60	50	60	70	70	50	60	50	50
Cserjeszint magassága (m)	2,5	3	3	2,5	2,5	3	3	3	2,5	2,5
Újulat borítása (%)	25	15	5	15	20	3	5	10	30	20
Gyepszint borítása (%)	60	90	80	85	75	95	95	95	90	95
Felvételi terület nagysága (m^2)	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600

2/4. táblázat	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
Kvadrát felvételi sorszáma	16627	16628	17954	17953	16634	16635	16636	16637	16638	17946
Felvételi évszám 1.	2016	2016	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2013
Felvételi időpont 1.	04.14	04.14	04.14	04.14	04.15	04.14	04.14	04.14	04.15	04.20
Felvételi évszám 2.	2016	2016	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2014	2013
Felvételi időpont 2.	07.13	07.13	06.06	06.06	07.03	07.03	07.03	07.03	07.03	06.21
Tengerszint feletti magasság	170	170	158	158	156	156	156	156	156	151
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	75	85	70	70	80	80	70	80	85	80
Felső lombkoronaszint magassága (m)	22	30	28	25	30	28	30	28	30	30
Átlagos törzsátmérő (cm)	50	65	55	50	60	55	70	50	55	60
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	40	20	50	50	40	40	25	25	20	10
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	15	17	15	15	20	15	18	18	15	15
Cserjeszint borítása (%)	70	50	20	20	60	70	70	70	70	30
Cserjeszint magassága (m)	2,5	2,5	2	2	2,5	3	2,5	3	3	2
Újulat borítása (%)	20	25	1	2	1	5	5	3	5	5
Gyepszint borítása (%)	90	80	85	60	95	95	95	95	90	90
Felvételi terület nagysága (m^2)	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600

2/5. táblázat	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
Kvadrát felvételi sorszáma	17945	17943	17939	17942	17941	17952	17950	17949	17948	17947
Felvételi évszám 1.	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013
Felvételi időpont 1.	45402	45402	45402	45402	45402	45402	45402	45402	45402	45402
Felvételi évszám 2.	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013	2013
Felvételi időpont 2.	45464	45464	45464	45464	45464	45464	45464	45464	45464	45464
Tengerszint feletti magasság	151	151	151	151	151	150	150	150	150	150
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	80	70	80	75	70	65	75	60	80	60
Felső lombkoronaszint magassága (m)	30	30	32	32	32	30	30	30	30	28
Átlagos törzsátmérő (cm)	60	65	70	70	70	70	70	65	70	60
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	10	40	30	30	30	40	40	30	20	40
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	17	20	20	20	20	22	20	15	15	20
Cserjeszint borítása (%)	40	60	40	50	60	70	40	20	25	50
Cserjeszint magassága (m)	2,5	3	2	3	3	3,5	2,5	2	2,5	2,5
Újulat borítása (%)	5	1	1	1	1	1	1	1	40	1
Gyepszint borítása (%)	90	95	100	95	95	85	80	75	90	75
Felvételi terület nagysága (m^2)	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600

3. táblázat.

Kvadrát	Felvétel sorszáma	Település	Dűlő	Felvételt készítette
1	17924	Kemestaródfa	Bagólé-erdő	Kevey ined.
2	16649	Kemestaródfa	Bagólé-erdő	Kevey ined.
3	16648	Kemestaródfa	Bagólé-erdő	Kevey ined.
4	17927	Kemestaródfa	Bagólé-erdő	Kevey ined.
5	17925	Kemestaródfa	Bagólé-erdő	Kevey ined.
6	16647	Kemestaródfa	Bagólé-erdő	Kevey ined.
7	16646	Kemestaródfa	Bagólé-erdő	Kevey ined.
8	16629	Körmend	Dobogó	Kevey - Barna ined. ined.
9	16630	Körmend	Dobogó	Kevey - Barna ined. ined.
10	16631	Körmend	Dobogó	Kevey - Barna ined. ined.
11	16632	Körmend	Dobogó	Kevey - Barna ined. ined.
12	16633	Körmend	Dobogó	Kevey - Barna ined. ined.
13	16639	Egyházashollós	Hollósi-erdő	Kevey - Barna ined. ined.
14	16640	Egyházashollós	Hollósi-erdő	Kevey - Barna ined. ined.
15	17934	Egyházashollós	Hollósi-erdő	Kevey - Barna ined. ined.
16	17935	Egyházashollós	Hollósi-erdő	Kevey - Barna ined. ined.
17	17936	Egyházashollós	Hollósi-erdő	Kevey - Barna ined. ined.
18	17937	Egyházashollós	Hollósi-erdő	Kevey - Barna ined. ined.
19	17938	Egyházashollós	Hollósi-erdő	Kevey - Barna ined. ined.
20	6900	Egyházashollós	Hollósi-erdő	Kevey - Barna ined. ined.
21	17928	Rum	Rumi-erdő	Kevey ined.
22	17932	Rum	Rumi-erdő	Kevey ined.
23	17930	Rum	Rumi-erdő	Kevey ined.
24	17929	Rum	Rumi-erdő	Kevey ined.
25	16+B4645	Rum	Rumi-erdő	Kevey ined.
26	16643	Rum	Rumi-erdő	Kevey ined.
27	16642	Rum	Rumi-erdő	Kevey ined.
28	16641	Rum	Rumi-erdő	Kevey ined.
29	16625	Zsennye	Zsennyei-erdő	Kevey ined.
30	16626	Zsennye	Zsennyei-erdő	Kevey ined.
31	16627	Zsennye	Zyennyei-erdő	Kevey ined.
32	16628	Zsennye	Zsennyei-erdő	Kevey ined.
33	17954	Ikervár	Gógány	Kevey - Barna ined.
34	17953	Ikervár	Gógány	Kevey - Barna ined.
35	16634	Sárvár	Bagolyréti-erdő	Kevey - Barna ined.
36	16635	Sárvár	Bagolyréti-erdő	Kevey - Barna ined.
37	16636	Sárvár	Bagolyréti-erdő	Kevey - Barna ined.
38	16637	Sárvár	Bagolyréti-erdő	Kevey - Barna ined.
39	16638	Sárvár	Bagolyréti-erdő	Kevey - Barna ined.
40	17946	Sárvár	Szatmári-erdő	Kevey ined.
41	17945	Sárvár	Szatmári-erdő	Kevey ined.
42	17943	Sárvár	Szatmári-erdő	Kevey ined.
43	17939	Sárvár	Szatmári-erdő	Kevey ined.
44	17942	Sárvár	Szatmári-erdő	Kevey ined.
45	17941	Sárvár	Szatmári-erdő	Kevey ined.
46	17952	Sárvár	Sitkei-erdő	Kevey ined.
47	17950	Sárvár	Sitkei-erdő	Kevey ined.
48	17949	Sárvár	Sitkei-erdő	Kevey ined.
49	17948	Sárvár	Sitkei-erdő	Kevey ined.
50	17947	Sarud	Sitkei-erdő	Kevey ined.

4. táblázat.

4/1. táblázat	Csoportrészesedés		Csoporttömeg	
	Car.br.-U.	Ver.m.-Cp.	Car.br.-U.	Ver.m.-Cp.
Querco-Fagea	0,00	0,00	0,00	0,00
Salicetea purpureae	0,00	0,00	0,00	0,00
Salicetalia purpureae	1,65	0,66	0,44	0,06
Salicion triandrae	0,00	0,00	0,00	0,00
Salicenion elaeagno-daphnoidis	0,02	0,00	0,00	0,00
Salicion triandrae s.l.	0,02	0,00	0,00	0,00
Salicion albae	1,20	0,59	1,00	0,12
Populenion nigro-albae	0,82	0,64	0,42	0,12
Salicion albae s.l.	2,02	1,23	1,42	0,24
Salicetalia purpureae s.l.	3,69	1,89	1,86	0,30
Salicetea purpureae s.l.	3,69	1,89	1,86	0,30
Alnetea glutinosae	0,00	0,00	0,00	0,00
Alnetalia glutinosae	1,80	1,53	0,57	0,53
Alnetea glutinosae s.l.	1,80	1,53	0,57	0,53
Querco-Fagetea	16,41	18,47	24,91	17,96
Fagetalia sylvaticae	27,04	34,35	27,46	40,85
Alnion incanae	7,78	8,02	7,63	6,62
Alnenion glutinosae-incanae	0,77	0,72	0,52	0,13
Ulmenion	0,86	0,55	0,60	0,11
Alnion incanae s.l.	9,41	9,29	8,75	6,86
Fagion sylvaticae	0,00	0,00	0,00	0,00
Eu-Fagenion	0,03	0,12	0,00	0,01
Carpinenion betuli	5,34	7,36	7,28	18,72
Tilio-Acerenion	1,20	1,59	2,83	1,89
Fagion sylvaticae s.l.	6,57	9,07	10,11	20,62
Aremonio-Fagion	0,06	0,21	0,01	0,02
Fagetalia sylvaticae s.l.	43,08	52,92	46,33	68,35
Quercetalia roboris	0,17	0,47	0,03	0,08
Deschampsio flexuosae-Fagion	0,00	0,00	0,00	0,00
Gentiano asclepiadeae-Fagenion	0,01	0,02	0,00	0,00
Deschampsio flexuosae-Fagion s.l.	0,01	0,02	0,00	0,00
Quercion robori-petraeae	0,02	0,00	0,00	0,00
Quercetalia roboris s.l.	0,20	0,49	0,00	0,00
Querco-Fagetea s.l.	59,69	71,88	71,27	86,39
Quercetea pubescentis-petraeae	8,51	9,50	17,06	10,22
Quercetalia cerridis	0,07	0,02	0,02	0,03
Quercion farnetto	0,01	0,02	0,00	0,00
Aceri tatarici-Quercion	0,06	0,01	0,06	0,00
Quercetalia cerridis s.l.	0,14	0,05	0,08	0,03
Prunetalia spinosae	0,23	0,12	0,02	0,02
Berberidion	0,07	0,02	0,02	0,03
Prunion fruticosae	0,23	0,11	0,02	0,02
Prunetalia spinosae s.l.	0,53	0,25	0,06	0,07
Quercetea pubescentis-petraeae s.l.	9,18	9,80	17,20	10,32

4/2. táblázat	Csoportrészesedés		Csoporttömeg	
	Car.br.-U.	Ver.m.-Cp.	Car.br.-U.	Ver.m.-Cp.
Querco-Fagea s.l.	74,36	85,10	90,90	97,54
Abieti-Piceea	0,01	0,01	0,00	0,00
Vaccinio-Piceetea	0,05	0,16	0,00	0,01
Pino-Quercetalia	0,00	0,00	0,00	0,00
Pino-Quercion	0,04	0,13	0,00	0,02
Pino-Quercetalia s.l.	0,04	0,13	0,00	0,02
Vaccinio-Piceetea s.l.	0,09	0,29	0,00	0,03
Abieti-Piceea s.l.	0,10	0,30	0,00	0,03
Cypero-Phragmitea	0,00	0,00	0,00	0,00
Phragmitetea	1,06	0,08	0,12	0,01
Magnocaricetalia	0,00	0,00	0,00	0,00
Magnocaricion	0,14	0,01	0,02	0,00
Caricenion gracilis	0,07	0,00	0,01	0,00
Magnocaricion s.l.	0,21	0,01	0,03	0,00
Magnocaricetalia s.l.	0,21	0,01	0,03	0,00
Phragmitetea s.l.	1,27	0,09	0,15	0,01
Isoëto-Nanojuncetea	0,00	0,00	0,00	0,00
Nanocyperetalia	0,00	0,00	0,00	0,00
Nanocyperion flavescentis	0,13	0,00	0,01	0,00
Nanocyperetalia s.l.	0,13	0,00	0,01	0,00
Isoëto-Nanojuncetea s.l.	0,13	0,00	0,01	0,00
Cypero-Phragmitea s.l.	1,40	0,09	0,16	0,01
Molinio-Arrhenatherea	1,42	1,31	0,83	0,19
Molinio-Juncetea	0,36	0,15	0,05	0,01
Molinietalia coeruleae	0,06	0,00	0,01	0,00
Deschampsion caespitosae	0,41	0,19	0,05	0,02
Filipendulo-Cirsion oleracei	0,06	0,00	0,01	0,00
Alopecurion pratensis	0,05	0,00	0,00	0,00
Molinietalia coeruleae s.l.	0,58	0,19	0,07	0,02
Molinio-Juncetea s.l.	0,94	0,34	0,12	0,03
Arrhenatheretea	0,00	0,00	0,00	0,00
Arrhenatheretalia	0,17	0,20	0,02	0,02
Arrhenatheretea s.l.	0,17	0,20	0,02	0,02
Calluno-Ulicetea	0,00	0,00	0,00	0,00
Vaccinio-Genistetalia	0,00	0,00	0,00	0,00
Calluno-Genistion	0,01	0,01	0,00	0,00
Vaccinio-Genistetalia s.l.	0,01	0,01	0,00	0,00
Calluno-Ulicetea s.l.	0,01	0,01	0,00	0,00
Molinio-Arrhenatherea s.l.	2,54	1,86	0,97	0,24
Puccinellio-Salicornea	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Puccinellietea	0,03	0,00	0,00	0,00
Festuco-Puccinellietalia	0,01	0,00	0,00	0,00
Beckmannion eruciformis	0,00	0,01	0,00	0,00
Festuco-Puccinellietalia s.l.	0,01	0,01	0,00	0,00
Festuco-Puccinellietea s.l.	0,04	0,01	0,00	0,00
Puccinellio-Salicornea s.l.	0,04	0,01	0,00	0,00

4/3. táblázat	Csoportrészesedés		Csoporttömeg	
	Car.br.-U.	Ver.m.-Cp.	Car.br.-U.	Ver.m.-Cp.
Festuco-Bromea	0,01	0,00	0,00	0,00
Festuco-Brometea	0,04	0,00	0,00	0,00
Festucetalia valesiacae	0,02	0,00	0,00	0,00
Festuco-Brometea s.l.	0,06	0,00	0,00	0,00
Festuco-Bromea s.l.	0,07	0,00	0,00	0,00
Chenopodio-Scleranthea	0,52	0,16	0,07	0,02
Secalietea	0,57	0,35	0,11	0,26
Chenopodietea	0,43	0,09	0,04	0,01
Artemisietea	0,00	0,00	0,00	0,00
Artemisietalia	0,00	0,00	0,00	0,00
Arction lappae	0,81	0,41	0,30	0,04
Artemisietalia s.l.	0,81	0,41	0,30	0,04
Artemisietea s.l.	0,81	0,41	0,30	0,04
Galio-Urticetea	0,00	0,00	0,00	0,00
Calystegietalia sepium	0,00	0,00	0,00	0,00
Galio-Alliarion	2,61	1,97	0,52	0,19
Calystegion sepium	1,29	0,67	0,50	0,13
Calystegietalia sepium s.l.	3,90	2,64	1,02	0,32
Galio-Urticetea s.l.	3,90	2,64	1,02	0,32
Bidentetea	0,00	0,00	0,00	0,00
Bidentetalia	0,57	0,09	0,06	0,01
Bidention tripartiti	0,15	0,00	0,01	0,00
Chenopodion rubri	0,02	0,00	0,00	0,00
Bidentetalia s.l.	0,74	0,09	0,07	0,01
Bidentetea s.l.	0,74	0,09	0,07	0,01
Plantaginetea	0,00	0,00	0,00	0,00
Plantaginetalia majoris	0,26	0,06	0,03	0,01
Plantaginetea s.l.	0,26	0,06	0,03	0,01
Epilobietea angustifolii	0,00	0,00	0,00	0,00
Epilobietalia	4,88	4,58	1,73	0,78
Epilobion angustifolii	0,22	0,02	0,03	0,00
Epilobietalia s.l.	5,10	4,60	1,76	0,78
Epilobietea angustifolii s.l.	5,10	4,60	1,76	0,78
Urtico-Sambucetea	0,00	0,00	0,00	0,00
Sambucetalia	0,00	0,00	0,00	0,00
Sambuco-Salicion capreae	0,34	0,34	0,48	0,04
Sambucetalia s.l.	0,34	0,34	0,48	0,04
Urtico-Sambucetea s.l.	0,34	0,34	0,48	0,04
Chenopodio-Scleranthea s.l.	12,67	8,74	3,88	1,49
Indifferens	2,89	1,82	1,94	0,45
Adventiva	3,90	1,31	1,02	0,12

Car.br.-U.: Carici brizoidi-Ulmetum (Kevey - Barna ined.: 50 felv.)
Ver.m.-Cp.: Veronico montanae-Carpinetum (Kevey 2015: 50 felv.)

5. táblázat.

5/1. táblázat	Csoportrészesedés					Csoporttömeg				
	Rv	Kv	Mv	BS	Szk	Rv	Kv	Mv	BS	Szk
Querco-Fagea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Salicetea purpureae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Salicetalia purpureae	1,44	1,65	1,24	0,91	1,31	0,44	1,15	0,44	0,53	0,28
Salicion albae	1,18	1,40	1,09	1,55	2,50	1,09	1,68	0,55	1,37	2,04
Populenion nigro-albae	0,86	0,85	0,70	0,71	0,27	0,34	0,22	0,39	0,68	0,03
Salicion albae s.l.	2,04	2,25	1,79	2,26	2,77	1,43	1,90	0,94	2,05	2,07
Salicetalia purpureae s.l.	3,48	3,90	3,03	3,17	4,08	1,87	3,05	1,38	2,58	2,35
Salicetea purpureae s.l.	3,48	3,90	3,03	3,17	4,08	1,87	3,05	1,38	2,58	2,35
Alnetea glutinosae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Alnetalia glutinosae	1,54	3,16	3,01	2,56	1,47	0,50	11,08	4,05	3,09	0,14
Alnion glutinosae	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Alnetalia glutinosae s.l.	1,54	3,20	3,01	2,56	1,47	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Alnetea glutinosae s.l.	1,54	3,20	3,01	2,56	1,47	0,50	11,08	4,05	3,09	0,14
Querco-Fagetea	16,77	16,63	16,62	16,24	18,01	23,96	20,61	22,00	19,77	21,92
Fagetalia sylvaticae	28,05	22,92	28,71	27,75	20,09	28,94	17,08	28,64	30,42	24,44
Alnion incanae	7,57	11,42	10,55	8,38	7,83	8,58	19,92	14,85	11,75	8,47
Alnenion glutinosae-incanae	0,64	0,65	0,85	0,70	0,27	0,35	0,32	0,49	0,72	0,04
Ulmenion	1,00	1,51	0,74	1,34	1,51	0,73	3,41	1,05	1,97	0,71
Alnion incanae s.l.	9,21	13,58	12,14	10,42	9,61	9,66	23,65	16,39	14,44	9,22
Fagion sylvaticae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Eu-Fagenion	0,07	0,12	0,14	0,06	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,00
Carpinenion betuli	5,07	6,72	5,87	4,70	4,15	7,47	6,23	6,17	6,65	3,76
Tilio-Acerenion	1,26	0,40	0,94	1,13	2,10	1,47	0,18	0,42	0,76	8,17
Fagion sylvaticae s.l.	6,40	7,24	6,95	5,89	6,25	8,95	6,42	6,60	7,42	11,93
Aremonio-Fagion	0,11	0,36	0,20	0,99	0,09	0,01	0,03	0,02	0,15	0,01
Fagetalia sylvaticae s.l.	43,77	44,10	48,00	45,05	36,04	47,56	47,18	51,65	52,43	45,60

5/2. táblázat	Csoportrészesedés					Csoporttömeg				
	Rv	Kv	Mv	BS	Szk	Rv	Kv	Mv	BS	Szk
Quercetalia roboris	0,14	0,30	0,31	0,58	0,36	0,03	0,03	0,03	0,13	0,03
Quercion robori-petraeae	0,04	0,00	0,00	0,01	0,27	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03
Quercetalia roboris s.l.	0,18	0,30	0,31	0,59	0,63	0,03	0,03	0,03	0,13	0,06
Querco-Fagetea s.l.	60,72	61,03	64,93	61,88	54,68	71,55	67,82	73,68	72,33	67,58
Quercetea pubescentis-petraeae	8,99	8,13	9,08	9,77	16,80	16,78	10,91	14,63	15,54	21,35
Orno-Cotinetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Orno-Cotinion	0,00	0,00	0,00	0,00	0,69	0,00	0,00	0,00	0,00	0,88
Orno-Cotinetalia s.l.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,69	0,00	0,00	0,00	0,00	0,88
Quercetalia cerridis	0,05	0,02	0,02	0,03	0,38	0,02	0,00	0,00	0,06	0,84
Quercion farnetto	0,00	0,00	0,07	0,63	0,00	0,00	0,00	0,01	0,08	0,00
Aceri tatarici-Quercion	0,02	0,00	0,05	0,52	0,70	0,01	0,00	0,00	0,46	1,65
Quercetalia cerridis s.l.	0,07	0,02	0,14	1,18	1,08	0,03	0,00	0,01	0,60	2,49
Prunetalia spinosae	0,21	0,49	0,60	0,29	0,90	0,02	0,04	0,06	0,03	0,09
Berberidion	0,05	0,02	0,02	0,03	0,00	0,02	0,00	0,00	0,06	0,00
Prunion fruticosae	0,21	0,49	0,46	0,27	0,11	0,02	0,04	0,05	0,03	0,01
Prunetalia spinosae s.l.	0,47	1,00	1,08	0,59	1,01	0,06	0,08	0,11	0,12	0,10
Quercetea pubescentis-petraeae s.l.	9,53	9,15	10,30	11,54	19,58	16,87	10,99	14,75	16,26	24,82
Querco-Fagea s.l.	75,27	77,28	81,27	79,15	79,81	90,79	92,94	93,86	94,26	94,89
Abieti-Piceea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Vaccinio-Piceetea	0,07	0,18	0,17	0,25	0,00	0,01	0,02	0,01	0,03	0,00
Pino-Quercetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Pino-Quercion	0,04	0,02	0,02	0,06	0,15	0,00	0,00	0,00	0,02	0,02
Pino-Quercetalia s.l.	0,04	0,02	0,02	0,06	0,15	0,00	0,00	0,00	0,02	0,02
Vaccinio-Piceetea s.l.	0,11	0,20	0,19	0,31	0,15	0,01	0,02	0,01	0,05	0,02
Abieti-Piceea s.l.	0,11	0,20	0,19	0,31	0,20	0,01	0,02	0,01	0,05	0,02

5/3. táblázat	Csoportrészesedés					Csoporttömeg				
	Rv	Kv	Mv	BS	Szk	Rv	Kv	Mv	BS	Szk
Cypero-Phragmitea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Phragmitetea	0,79	1,36	0,37	0,45	0,13	0,07	0,13	0,03	0,05	0,01
Nasturtio-Glycerietalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Glycerio-Sparganion	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nasturtio-Glycerietalia s.l.	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Magnocaricetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Magnocaricion	0,02	0,22	0,11	0,09	0,06	0,00	0,02	0,01	0,01	0,01
Caricenion rostratae	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Caricenion gracilis	0,02	0,19	0,05	0,08	0,00	0,00	0,02	0,00	0,01	0,00
Magnocaricion s.l.	0,04	0,45	0,16	0,17	0,06	0,00	0,04	0,01	0,02	0,01
Magnocaricetalia s.l.	0,04	0,45	0,16	0,17	0,06	0,00	0,04	0,01	0,02	0,01
Phragmitetea s.l.	0,83	1,81	0,53	0,64	0,19	0,07	0,17	0,04	0,07	0,02
Isoëto-Nanojuncetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nanocyperetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nanocyperion flavescentis	0,08	0,01	0,00	0,02	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00
Nanocyperetalia s.l.	0,08	0,01	0,00	0,02	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00
Isoëto-Nanojuncetea s.l.	0,08	0,01	0,00	0,02	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00
Montio-Cardaminetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Montio-Cardaminetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Cardamini-Montion	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Montio-Cardaminetalia s.l.	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Montio-Cardaminetea s.l.	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Cypero-Phragmitea s.l.	0,91	1,82	0,53	0,68	0,19	0,08	0,17	0,04	0,07	0,02

5/4. táblázat	Csoportrészesedés					Csoporttömeg				
	Rv	Kv	Mv	BS	Szk	Rv	Kv	Mv	BS	Szk
Oxycocco-Caricea nigrae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Scheuchzerio-Caricetea nigrae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Scheuchzerio-Caricetalia nigrae	0,00	0,00	0,00	0,03	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Caricion canescenti-nigrae	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Scheuchzerio-Caricetalia nigrae s.l	0,00	0,00	0,00	0,05	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Scheuchzerio-Caricetea nigrae s.l.	0,00	0,00	0,00	0,05	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Oxycocco-Caricea nigrae s.l.	0,00	0,00	0,00	0,05	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Molinio-Arrhenatherea	1,26	1,90	1,26	1,57	0,97	0,86	0,39	0,43	0,37	0,21
Molinio-Juncetea	0,21	0,51	0,24	0,38	0,06	0,03	0,05	0,02	0,04	0,01
Molinietalia coeruleae	0,03	0,06	0,02	0,10	0,45	0,00	0,01	0,00	0,01	0,16
Deschampsion caespitosae	0,33	1,33	0,19	0,19	0,04	0,04	0,13	0,02	0,02	0,00
Filipendulo-Cirsion oleracei	0,05	0,06	0,04	0,00	0,01	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00
Alopecurion pratensis	0,01	0,03	0,03	0,01	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Molinietalia coeruleae s.l.	0,42	1,48	0,28	0,30	0,52	0,04	0,15	0,02	0,03	0,16
Molinio-Juncetea s.l.	0,63	1,99	0,52	0,68	0,58	0,07	0,20	0,04	0,07	0,17
Arrhenatheretea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Arrhenatheretalia	0,09	0,13	0,10	0,35	0,29	0,01	0,01	0,01	0,04	0,03
Arrhenatherion elatioris	0,00	0,01	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Arrhenatheretalia s.l.	0,09	0,14	0,10	0,36	0,29	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Arrhenatheretea s.l.	0,09	0,14	0,10	0,36	0,29	0,01	0,01	0,01	0,04	0,03
Nardo-Callunetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardo-Agrostion tenuis	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardetalia s.l.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardo-Callunetea s.l.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00

5/5. táblázat	Csoportrészesedés					Csoporttömeg				
	Rv	Kv	Mv	BS	Szk	Rv	Kv	Mv	BS	Szk
Calluno-Ulicetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Vaccinio-Genistetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Calluno-Genistion	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Vaccinio-Genistetalia s.l.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Calluno-Ulicetea s.l.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Molinio-Arrhenatherea s.l.	1,98	4,03	1,88	2,61	1,90	0,94	0,60	0,48	0,48	0,41
Puccinellio-Salicornea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Puccinellietea	0,00	0,00	0,01	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Puccinellietalia	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Puccinellietea s.l.	0,00	0,00	0,04	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Puccinellio-Salicornea s.l.	0,00	0,00	0,04	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Bromea	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Brometea	0,02	0,00	0,00	0,05	0,09	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01
Festucetalia valesiacae	0,00	0,00	0,00	0,03	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festucion rupicolae	0,00	0,01	0,02	0,01	0,07	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01
Festucetalia valesiacae s.l.	0,00	0,01	0,02	0,04	0,09	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01
Festuco-Brometea s.l.	0,02	0,01	0,02	0,09	0,18	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02
Festuco-Bromea s.l.	0,03	0,01	0,02	0,09	0,18	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02
Chenopodio-Scleranthea	0,35	0,30	0,14	0,11	0,07	0,06	0,09	0,01	0,01	0,01
Secalietea	0,50	0,50	0,47	0,46	0,42	0,08	0,09	0,19	0,10	0,05
Chenopodietea	0,48	0,13	0,32	0,43	0,54	0,04	0,01	0,03	0,05	0,05
Artemisietea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Artemisietalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Arction lappae	0,81	0,59	0,47	0,56	0,65	0,26	0,27	0,11	0,17	0,06
Artemisietalia s.l.	0,81	0,59	0,47	0,56	0,65	0,26	0,27	0,11	0,17	0,06
Artemisietea s.l.	0,81	0,59	0,47	0,56	0,65	0,26	0,27	0,11	0,17	0,06

5/6. táblázat	Csoportrészesedés					Csoporttömeg				
	Rv	Kv	Mv	BS	Szk	Rv	Kv	Mv	BS	Szk
Galio-Urticetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Calystegietalia sepium	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Galio-Alliarion	2,68	2,47	1,92	3,06	1,30	0,53	0,45	0,23	0,72	0,27
Calystegion sepium	1,49	0,79	1,02	1,31	1,99	0,46	0,22	0,44	0,87	0,34
Calystegietalia sepium s.l.	4,17	3,26	2,94	4,37	3,29	0,99	0,67	0,67	1,59	0,61
Galio-Urticetea s.l.	4,17	3,26	2,94	4,37	3,29	0,99	0,67	0,67	1,59	0,61
Bidentetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Bidentetalia	0,49	0,27	0,09	0,20	0,37	0,04	0,02	0,01	0,02	0,04
Bidention tripartiti	0,07	0,04	0,03	0,02	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00
Chenopodion rubri	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Bidentetalia s.l.	0,58	0,31	0,12	0,22	0,38	0,05	0,02	0,01	0,02	0,04
Bidentetea s.l.	0,58	0,31	0,12	0,22	0,38	0,05	0,02	0,01	0,02	0,04
Plantaginetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Plantaginetalia majoris	0,30	0,06	0,04	0,11	0,38	0,03	0,01	0,00	0,01	0,04
Plantaginetea s.l.	0,30	0,06	0,04	0,11	0,38	0,03	0,01	0,00	0,01	0,04
Epilobietea angustifolii	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Epilobietalia	4,94	4,56	4,59	4,97	3,00	1,98	1,14	1,27	1,10	0,84
Epilobion angustifolii	0,26	0,00	0,29	0,13	0,14	0,05	0,00	0,02	0,01	0,01
Epilobietalia s.l.	5,20	4,56	4,88	5,10	3,14	2,03	1,14	1,29	1,11	0,85
Epilobietea angustifolii s.l.	5,20	4,56	4,88	5,10	3,14	2,03	1,14	1,29	1,11	0,85
Urtico-Sambucetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sambucetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sambuco-Salicion capreae	0,42	0,48	0,56	0,42	0,27	0,56	0,46	0,64	0,24	0,51
Sambucetalia s.l.	0,42	0,48	0,56	0,42	0,27	0,56	0,46	0,64	0,24	0,51
Urtico-Sambucetea s.l.	0,42	0,48	0,56	0,42	0,27	0,56	0,46	0,64	0,24	0,51
Chenopodio-Scleranthea s.l.	12,81	10,19	9,94	11,78	9,14	4,10	2,76	2,95	3,30	2,22
Indifferens	2,74	3,17	2,74	2,53	1,73	2,04	2,18	1,67	1,25	0,77
Adventiva	4,63	1,15	2,23	1,13	6,09	0,96	0,63	0,48	0,12	1,57

Rv: Vasi Rába-völgy (Kevey - Barna ined.: 25 felv.)
Kv: Kerka-vidék (Kevey 2022: 25 felv.)
Má: Mura-ártér (Kevey - Kovács J.A. 2011: 25 felv.)
BS: Belső-Somogyi Dráva-sík (Kevey 2007: 25 felv.)
Szk: Szigetköz (Kevey 2008: 25 felv.)

Irodalom

Becking, R. W. 1957: The Zürich-Montpellier Schol of phytosociology. – Botanical Review 23: 411–488. https://doi.org/10.1007/BF02872328

Borbás, V. 1887: Vasvármegye növényföldrajza és flórája. – Vasmegyei Gazdasági Egyesület. Szombathely, 395 p.

Borhidi, A. 1961: Klimadiagramme und klimazonale Karte Ungarns. – Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Biologica 4: 21–250.

Borhidi, A. 1993: A magyar flóra szociális magatartás típusai, természetességi és relatív ökológiai értékszámai. – Janus Pannonius Tudományegyetem. Pécs, 95 p.

Borhidi, A. 1995: Social behaviour types, the naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants in the Hungarian flora. – Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae 39: 97–181.

Borhidi, A. – Kevey, B. 1996: An annotated checklist of the Hungarian plant communities II. – In: Borhidi A. (szerk.): Critical revision of the Hungarian plant communities. Janus Pannonius University. Pécs, 95–38 pp.

Borhidi, A. – Kevey, B. – Lendvai, G. 2012: Plant communities of Hungary. Budapest, 2012. 544 pp.

Braun-Blanquet, J. 1964: Pflanzensoziologie (ed. 3.). – Springer Verlag, Wien–New York, 865 pp. https://doi.org/10.1007/978-3-7091-8110-2

Gáyer, Gy. 1925: Vasvármegye fejlődéstörténeti növényföldrajza és a praenoricumi flórasáv. - Vasvármegyei Múzeum Évkönyve 1: 1–44.

Horváth, F. – Dobolyi, Z. K. – Morschhauser, T. – Lőkös, L. – Karas, L. – Szerdahelyi, T. 1995: Flóra adatbázis 1.2. – MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót, 267 pp.

Jakucs, P. 1967: Gedanken zur höheren Systematik der europäischen Laubwälder. – Contribuţii Botanice, Cluj 1967: 159–166.

Járai-Komlódi, M. 1966a: Palinológiai vizsgálatok a Magyar Alföldön a Würm glaciális és a holocén klíma- és vegetációtörténetére vonatkozóan. – Kandidátusi értekezés (Kézirat)

Járai-Komlódi, M. 1966b: Adatok az Alföld negyedkori klíma- és vegetációtörténetéhez I. – Botanikai Közlemények 53: 191–201.

Járai-Komlódi, M. 1968: The late glazial and holocene flora of the Hungarian Great Plain. – Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Biologica 9–10: 199–225.

Károlyi, Á. – Pócs, T. 1969: Délnyugat-Dunántúl flórája II. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 7: 329–377.

Kevey, B. 2007: A Somogyi-Dráva-ártér tölgy-kőris-szil ligetei (Fraxino pannonicae-Ulmetum SOÓ in ASZÓD 1935 corr. SOÓ 1963). – Somogyi Múzeumok Közleményei 17 (2006): 103–122. https://doi.org/10.24394/NatSom.2007.10.11

Kevey, B. 2008: Magyarország erdőtársulásai (Forest associations of Hungary). Die Wälder von Ungarn. – Tilia 14: 1–488. + CD-adatbázis (230 táblázat + 244 ábra).

Kevey, B. 2015: A vasi Rába-völgy gyertyános-tölgyesei (Veronico montanae-Carpinetum scilletosum drunensis KEVEY subass. nova). – Kanitzia 22: 211–237.

Kevey, B. 2022: A Kerka-vidék tölgy-kőris-szil ligetei (Carici brizoidis-Ulmetum). – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 08: 5–30. https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2022.8.5

Kevey, B. – Hirmann, A. 2002: „NS" számítógépes cönológiai programcsomag. – In: Horváth A. (szerk.): Aktuális flóra- és vegetációkutatások a Kárpát-medencében V. Pécs, 2002. március 8–10. (Összefoglalók), Pécsi Tudományegyetem Növénytani Tanszék, Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatósága, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kosbor Természetvédelmi Egyesület, Pécs, pp. 74.

Kevey, B. – Kovács, J. A. 2011: A vidék tölgy-kőris-szil ligetei (Carici brizoidis-Ulmetum KEVEY 2008). – Kanitzia 18: 195–238.

Kovács, J. A. 1995: Vas megye növénytársulásainak áttekintése. – Vasi Szemle 49 (4): 518–557.

Kovács, J. A. 2003: A Rába-völgy jelentősebb élőhelytípusai és azok veszélyeztető tényezői. – Vasi Szemle 57 (6): 667–700.

Mesterházy, A. 2013: A Rába-völgyi erdők élőhelyeinek és lágyszárú fajainak vizsgálata. – Tilia 17: 1–236. + CD melléklet.

Mucina, L. – Grabherr, G. – Wallnöfer, S. 1993: Die Pflanzengesellschaften Österreichs III. Wälder und Gebüsche. – Gustav Fischer, Jena – Stuttgart – New York, 353 pp.

Oberdorfer, E. 1953: Der europäische Auenwald. – Beiträge zur naturkundlichen Forschung in Südwestdeutschland 12: 23–70.

Oberdorfer, E. 1992: Süddeutsche Pflanzengesellschaften IV. A. Textband. – Gustav Fischer Verlag, Jena – Stuttgart. New York, 282 pp.

Pawłowski, B. – Sokołowski, M. – Wallisch, K. 1928: Die Pflanzenassoziationen des Tatra-Gebirges VII. Die Pflanzenassoziationen und die Flora des Morskie Oko-Tales. – Bulletin International de l'Academie Polonaise des Sciences et des Lettres, Classe des Sciences Mathématiques et Naturelles; Série B: Sciences Naturelles, Cracovie, Suppl. 1927: 205–272.

Podani, J. 2001: SYN-TAX 2000 Computer Programs for Data Analysis in Ecology and Systematics. – Scientia, Budapest, 53 pp.

Soó, R. 1934: Vasmegye szociológiai és florisztikai növényföldrajzához. – Vasi Szemle 1: 105–134.

Soó, R. 1960: Magyarország új florisztikai-növényföldrajzi felosztása. – Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Csoportjának Közleményei 4: 43–70.

Soó, R. 1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I–VI. – Akadémiai kiadó, Budapest.

Vlieger, J. 1937: Aperçu sur les unités phytosociologiques supérieures des Pays-Bas. – Nederlandsh Kruidkundig Archief 47: 335.

Zólyomi, B. 1936: Tízezer év története virágporszemekben. – Természettudományi Közlöny 68: 504–516.

Zólyomi, B. 1952: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. – Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Osztályának Közleményei 1: 491–530.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 35-50 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.35
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

The Börzsöny lacewing collection II. (Neuroptera: Myrmeleontidae: Myrmelontinae)

LEVENTE ÁBRAHÁM

Rippl-Rónai Museum, H-7400 Kaposvár, Hungary,
e-mail: labraham@smmi.hu, https://orcid.org/0000-0002-8007-7117

Abstract: The entomological collection of László Börzsöny was donated to the Rippl-Rónai Museum (Kaposvár) in 2019. The collection includes 392 specimens of 74 antlion species. The most interesting and rare species are *Iranoleon octavus* Hölzel, 1981, and *Centroclisis minor* Banks in Strong, 1930. During the determination, the type specimens of several species have been examined and proposed several taxonomic changes. The valid status of *Myrmecaelurus varians* Navás, 1913 is confirmed. *Myrmecaelurus acerbus* (Walker, 1853) (**syn. n.**) is a new junior synonym of *Myrmecaelurus laetus* (Klug in Ehrenberg, 1834). The lectotypes and paralectotypes of *Myrmecaelurus acerbus* (Walker, 1853) and *Myrmecaelurus laetus* (Klug in Ehrenberg, 1834) are presently designated. *Myrmeleon atlas* Banks, 1911 (**syn. n.**). is a new junoir synonym of *Myrmeleon quinquemaculatus* Hagen, 1853. Several species were found as new records for the local fauna. With 8 figures.

Keywords: faunistics, new synonyms, antlions, Myrmelontinae

Introduction

László Börzsöny, Hungarian entomologist, odonatologist, died in 2016. After his death, his widow donated his rich insect collection to the Natural History Department of the Rippl-Rónai Museum (SCMK, Kaposvár).

This material contained more than a thousand specimens of Neuroptera, mainly Myrmeleontidae, and some other specimens of Osmylidae, Mantispidae, Hemerobiidae, Chrysopidae, and Nemopteridae.

In 2020, the first report of the Börzsöny lacewing collection was published. In this paper (Ábrahám 2020) the taxonomic division of Machado & Oswald (2019) was followed, according to which in the subfamily Ascalaphinae Lefébvre, 1842 the tribes Dimarini Navás, 1914, Palparini Banks, 1911, Ululodini van der Weele, 1909, Haplogleniini Newman, 1853 and the Ascalaphini Lefèbvre, 1842 were documented in the collection.

In the present paper, the material of the tribes Myrmecaelurini Esben-Petersen, 1918, Nesoleontini Markl, 1954, Acanthaclisini Navás, 1912, Myrmeleonini Latreille, 1802, Dendroleontini Banks, 1899, Nemoleontini Banks, 1911, Megistopini Navás, 1912, and Glenurini Banks, 1927 of the subfamily Myrmeleontinae is published. The material examined comes from Africa, Asia, Europe, and South America. Several taxonomically problematic species and species groups or undescribed species were found in the collection and the description of the new species will be published in further editions of the paper series.

The importance of the material is that the collection contains many new faunistic data from poorly studied areas, thus this paper significantly contributes to the distribution of species.

Material and methods

In terms of material and methods, the present paper follows the methodology described in the previous publication (Ábrahám 2020).
For identification, the specimens in the collection were compared with the type specimens or their photographs. Published photographs of type specimens and little-known species will help to identify the species in the future.
Monographs, checklists, and databases (e.g. Aspöck et al. 2001, Stange 2004, Oswald 2024) and the comparative collection of the Rippl-Rónai Museum were used for species determination.

The checked type specimens used in the work are from the following collections:
EMAU – Ernst-Moritz-Arndt Universitat Greifswald, Zoologisches Institut und Museum, Greifswald, Germany,
NHMUK – The Natural History Museum, London, UK,
NHMW – Naturhistorisches Museum, Wien, Austria,
NHRS – Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm, Sweden,
SCMK – Rippl-Rónai Museum, Kaposvár, Hungary,
ZMB – Museum für Naturkunde – Leibniz-Institut für Evolutions – und Biodiversitätsforschung Berlin, Germany

Results and discussion

The faunistic data are given on the basis of the labels in the collection in English, German, and Hungarian, as they spelled out on the original label. The faunistical data of each specimen (sex, country, collecting site, date, and collector) is separated by semicolons. If the end of the abdomen was missing and the sex could not be identified, these were indicated by a line (–) after the number of specimens.

After presenting the faunistic data of each species, a brief taxonomic, faunistic, distribution, etc. information is provided.

The collection contains 392 specimens of 74 species. To determine these, it was necessary to check the type specimens in several cases. The SCMK collection was used as a comparative material.

Family **Myrmeleontidae** Latreille, 1802
Subfamily **Myrmeleontinae** Latreille, 1802
Tribe **Myrmecaelurini** Esben-Petersen, 1918

Iranoleon octavus Hölzel, 1981 (Fig. 1).
Specimens examined: 2 ♂ 4 ♀ Jordania südl. Totes Meer

250m –.v.1999 leg. G. Müller; 1 ♂ Jordania Jordan, Oberes Jordantal –.vi.1999 leg. G. Müller.

Remarks: The type specimens are known from the Sinai Peninsula (Aspöck et al. 2001, Stange 2004, El Hamouly et al. 2011). This is a new record for the fauna of Jordan.

Furgella damarina (Péringuey, 1910)
Specimens examined: 1 ♀ Namibia ca 80 km NE Windhoek 4.1-4.2.1999 leg. H. Lehmann, mounted; 2 ♀ Namibia Hardap Dam 31.10.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: Only two species from the endemic genus distributed in southern Africa are known. The type specimens come from the Damara Plateau in central Namibia (Péringuey 1910). Later, it was incorrectly synonymized by Esben-Petersen (1928) as *Creagris nubifer* Kolbe, 1897 (now *Creoleon nubifer*). The name of the species was also listed as a synonym by Kimmins (1939), probably based on the work of Esben-Petersen (1928). Mansell (1979) reinforced the status of the species and moved it to a new combination. Stange (2004) extended the distribution to South Africa but Mansell & Oswald (2024) later did not confirm it.

Furgella intermedia Markl, 1953
Specimens examined: 2 ♀ Botswana Ghanzi 28.01.1995 leg. Werner; 4 ♀ Namibia ca. 80 km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann; 1 ♀ Namibia ca. 80 km SW Windhoek Farm Heimat 05.01.1999 leg. H. Lehmann; .

Remarks: When the species was described, the type localities from Namibia and Mozambique were documented by Markl (1953). It was later recorded from South Africa and Botswana (Mansell 2000, Mansell & Oswald 2024).

Gepus invisus Navás, 1912
Specimens examined: 1 ♀ Jordania südl. Totes Meer 250 m –.v.1999 leg. G. Müller.

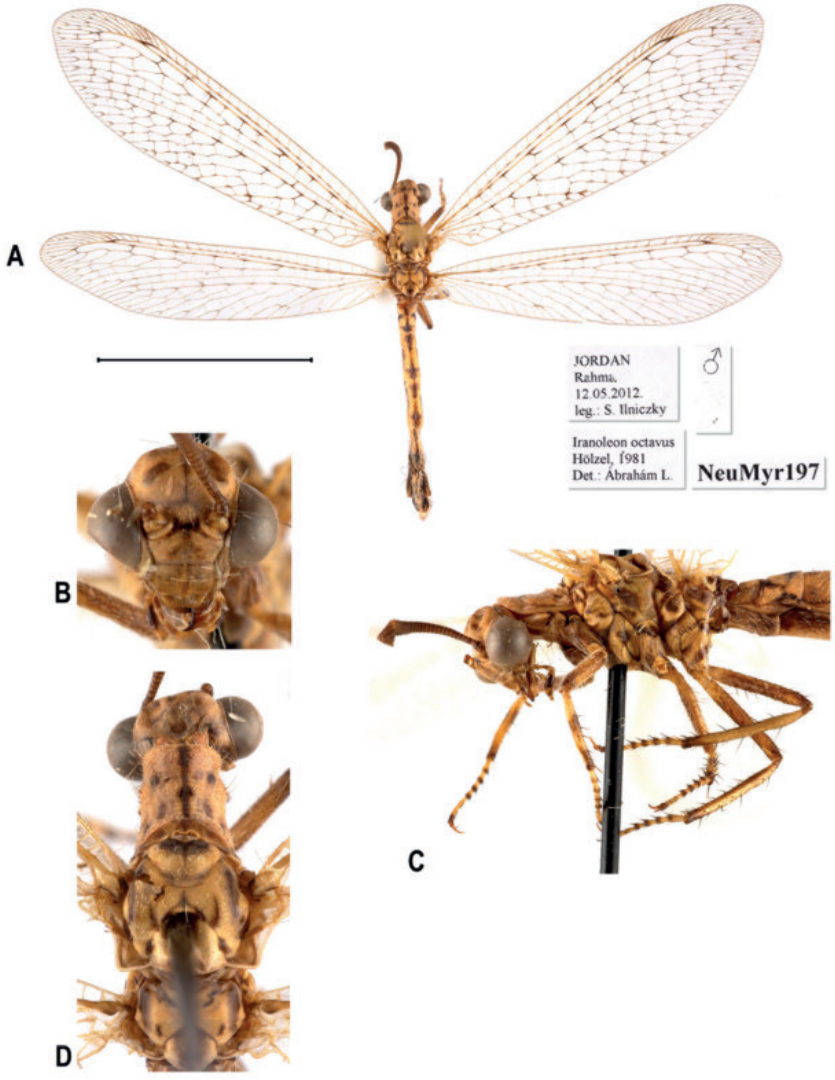

Fig. 1. Iranoleon octavus Hölzel, 1981 A – habitus, B – head in frontal view, C – thorax and legs in lateral view, D – head and thorax in dorsal view. Scale 10 mm.

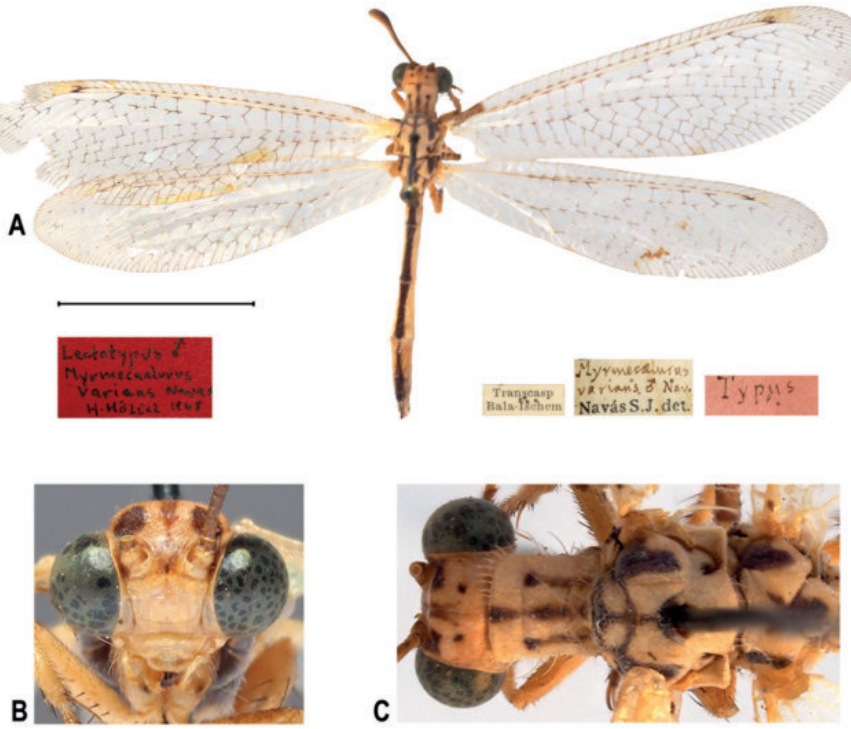

Fig. 2. Lectotype of Myrmecaelurus varians Navás, 1913 A – habitus, B – head in frontal view, C – head and thorax in dorsal view, preserved in coll. NHMW (Photo: Harald Bruckner). Scale: 10 mm.

Remarks: It is a widespread species in the Saharan zone from Morocco to Egypt and also occurs in the Middle East (Arabian Peninsula and Iran) (Aspöck et al. 2001). Some specimens from Pakistan (Balochistan province) are preserved in the SCMK collection. It was already mentioned by Kimmins (1950) from Jordan (Transjordan).

Solter simoni Hölzel, 1981
Specimens examined: 1 ♀ Jordania near Amman 1000 m –.vii.1999 leg. G. Müller.

Remarks: So far, only the data of the type specimens from Israel have been published (Hölzel 1981). It is a new species for the Jordanian fauna.

Myrmecaelurus solaris Krivokhatsky, 2002
Specimens examined: 1 ♂ Iran Estalak, E of Teheran, indoturanisches Grassland 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller.

Remarks: It is a widespread species in Central Asia but can also be found in dry mountainous areas, e.g. in Iran and the southern Caucasus (Krivokhatsky et al. 2015, Kacirek & Šumpich 2024). It is a new record for the fauna of Turkey (prov. Van) based on the collection of SCMK. Aspöck et al. (2001) did not list this species from the Western Palearctic.

Myrmecaelurus trigrammus (Pallas, 1771)
Specimens examined: 2 ♂ Portugal Praiha de Rocha –.07.2000 leg. H. Lehmann.

Remarks: A common and widespread species throughout Europe except of northern Europe. Its range extends from Asia Minor, the Caucasus, and the South Asian mountains (Iran, Tajikistan, Afghanistan) to Inner Asia (Aspöck et al. 2001). Its occurrence in Africa (Navás 1914: Somalia) and India (Chandra & Sharma 2009) is doubtful.

Myrmecaelurus varians Navás, 1913
Specimens examined: 2 ♀ Iran Salt Lake near Bager Abad 2–4 week of July, 1996 leg. G. Müller.

Type material examined:
Lectotype: *Myrmecaelurus varians* Navás, 1913, preserved in NHMW (Fig. 2).
Label information: / Typus // Transcasp / Bala-Ischem // Myrmecaelurus / varians ♂ Nav. / Navás S.J. det. // Lectotype ♂ / Myrmecaelurus / varians Navas / H. Hölzel 1968 /.

Syntypes of *Myrmecaelurus acerbus* Walker, 1853, preserved in NHMUK (Fig. 3).
Label information: / Syn- / type // W / 52 // N. India / Named / at sight by / W. F. K. // One of Walkers / series so named as / acerbus // NHMUK010288331/; / Lectotype ♂ / *Myrmeleon acerbus* / Walker, 1853 / design. L. Ábrahám /; / Syn- / type // Type // 49 / 52 // N. India // acerbus // NHMUK010288332/; / Papalectotype ♂ / *Myrmeleon acerbus* / Walker, 1853 / design. L. Ábrahám / (**present designation**)

Syntypes of *Myrmecaelurus laetus,* preserved in ZMB (Fig. 4).

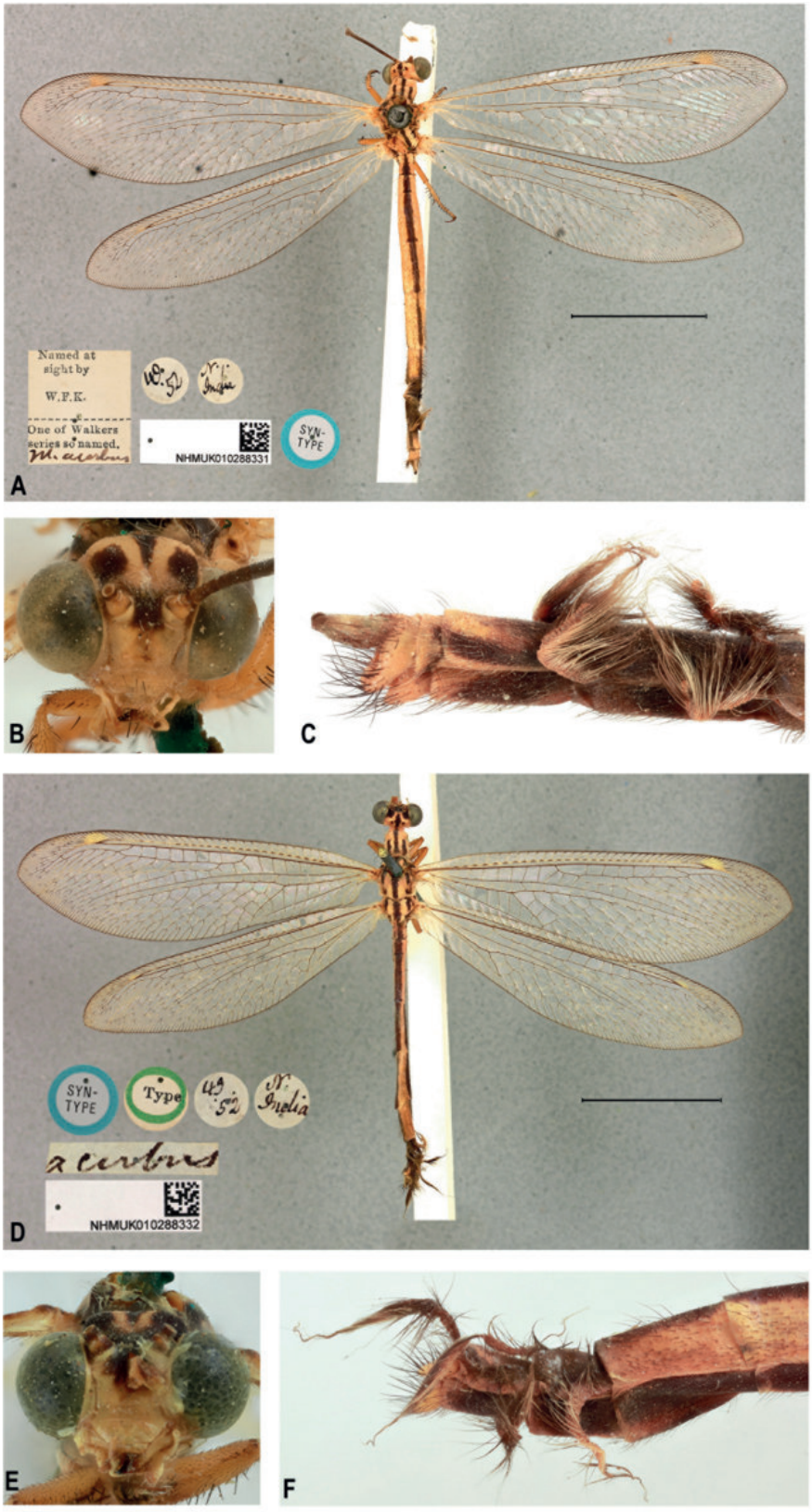

Fig. 3. Lectotype of Myrmecaelurus acerbus (Walker, 1853) A – habitus, B – head in frontal view, C – male terminalia in lateral view; Paralectotype D – habitus, E – head in frontal view, F – male terminalia in lateral view in coll. NHMUK (Photo: Dan Hall). Scale: 10 mm.

Label information: / Type // Arabia des. // Zool. Mus / Berlin // 86. // laetus Kl. / typ. // http://collmfn- / berlin.de/u/ / c2e3ea /, / Lectotype ♀ / *Myrmeleon laetus* / Klug in Ehrenberg, 1834 / design. L. Ábrahám 2024 /;
/ Type // Arab d. / mtg. // 86. // Hung. ?? // laetus Kl* / typ. // http://collmfn- / berlin.de/u/ / c2e3e0 /, / Paralectotype I. ♀ / *Myrmeleon laetus* / Klug in Ehrenberg, 1834 / design. L. Ábrahám 2024 /;
/ Type // Arabien // 86. // Zool. Mus / Berlin // http://collmfn- / berlin.de/u/ / c2e3cc /, / Paralectotype II. ♀ / *Myrmeleon laetus* / Klug in Ehrenberg, 1834 / design. L. Ábrahám 2024 / (**present designation**).

Remarks: *Myrmecaelurus varians* Navás, 1913 is a valid taxon, the lectotype male was designated by Hölzel (1968). Krivokhatsky et al. (2015) incorrectly synonymised the species as *Myrmecaelurus acerbus* (Walker, 1853). Two syntype specimens of *Myrmecaelurus acerbus* (Walker, 1853) can be found in the coll. NHMUK. However, *Myrmecaelurus acerbus* (Walker, 1853) (**syn. n.**) also proved to be a new junior synonym of *Myrmecaelurus laetus* (Klug in Ehrenberg, 1834). There are three syntype specimens of *Myrmecaelurus laetus* (Klug in Ehrenberg, 1834) in ZMB. The lectotype and paralectotypes of *M. acerbus* and *M. laetus* were designated (**present designation**).

The two species can be easily distinguished from each other by wing characters. *M. varians* is slightly smaller than *M. laetus*, its wings are narrower, and the wing tips are rounded. The radial veins alternate between pale and dark sections on both wings. The wings of *M. laetus* are wide, the tips are subacute, and the radius predominantly unicolour dark along its entire length on both wings.
The range of *M. varians* extends to eastern Turkey, Iran, Turkmenistan, Uzbekistan, and Afghanistan (Aspöck et al. 2001), further data are known from Tajikistan, Pakistan, and northern Oman in coll. SCMK.

Nesoleontini Markl, 1954

Cueta clara Hölzel, 1980
Specimens examined: 1 ♀ Jordania near Amman 1000 m –.vii.1999 leg. G. Müller; 1 ♂ 2 ♀ Jordania Jordan, Oberes Jordantal –.vi.1999 leg. G. Müller; 1 ♀ Jordania near Aquaba –.iv.1999 leg. G. Müller.

Remarks: The known distribution is limited to West Asia: Israel, Saudi Arabia, Palestine (Hölzel 1980, 1988), and Iran (Fars prov.) (Mirmoayedi 2007). It is a new record for the fauna of Jordan. It is only possible to reliably distinguish the species by examining the genitalia.

Fig. 4. Lectotype of Myrmecaelurus laetus (Klug in Ehrenberg, 1834) A – habitus, B – head in frontal view, C – abdomen in lateral view in coll. ZMB (Photo: Stefanie Krause)

Cueta divisa (Navás, 1912)
Specimens examined: 1 ♀ Ethiopia Sidamo prov., near Negele Borana 25-27.04.1998 leg. K. Werner; 3 ♂ 3 ♀ Ethiopia Region de Addish-Abeba 11.04-02.05.1998 leg. Rautenstrauch; 1 ♀ Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 05.04.1989 leg. U. Kupka; 1 ♂ Kenya Voi, Sagala Reg. 12.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: It has a limited distribution in West Asia: Israel, Saudi Arabia, Palestine (Hölzel 1980, 1988), and Iran (Fars prov.) (Mirmoayedi 2007) but is common and widespread in the African Sahara region (Ábrahám & Giacomino 2020). It was already documented in Ethiopia by Banks (1911) (as *Nesoleon variegatus*) and in Kenya by Navás (1914).

Cueta kurzi (Navás, 1912)
Specimens examined: 1 ♀ Thailand Chiang Mai 30.3-2 .5.1986 leg. H. Lehmann; 2 ♂ Thailand Sansai 4.vi.1986 leg. H. Lehmann.

Remarks: Its synonyms were listed by Giacomino & Ábrahám (2018). It is a widely distributed species in Southeast Asia and a new record for the fauna of Thailand.

Cueta lineosa (Rambur, 1842)
Specimens examined: 1 ♂ 3 ♀ Iran Salt Lake near Bager Abad 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller; 2 ♀ Jordania südl. Totes Meer 250m –.v.1999 leg. G. Müller; 2 ♀ Jordania near Amman 1000 m –.vii.1999 leg. G. Müller.

Remarks: It is a common species. Aspöck et al. (2001) documented its distribution in N Africa, SE Europe, Inner Asia, and SW Asia in the Arabian Peninsula.

Cueta minervae Hölzel, 1972
Specimens examined: 1 ♀ Iran Salt Lake near Bager Abad SSE of Teheran Seeufer, Salzsumf 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller.

Remarks: It was recorded in Persian Gulf countries (Ábrahám & van Harten 2014), and was recently redescribed by Hassan et al. (2022) based on specimens from Pakistan.

Cueta mysteriosa (Gerstaecker, 1894)
Specimens examined: 5 ♀ Namibia ca. 80 km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann; 6 ♀ Kenya Voi, Sagala Reg. 12.1994 leg. Werner, mounted; 1 ♀ Tanzania 100 km N Songea 06.-07.12.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: The species is distributed south of equatorial Africa and is often locally abundant. Based on coll. SCMK, new records are known from Ethiopia and Zimbabwe. Its occurrence in Madagascar (Stange 2004) needs to be confirmed, again.

Cueta trivirgata (Gerstaecker, 1894)
Specimens examined: 1 ♀ Botswana 60km N Maun 29.01.1995 leg. Werner.

Type materaial examined:
Syntype of *Cueta trivirgata* preserved in EMAU (Fig. 5). Label information: / trivirgatus / Gerst* / Transvaal Stdgr. // Zool. Mus. / Greisfwald / II 27452 /.

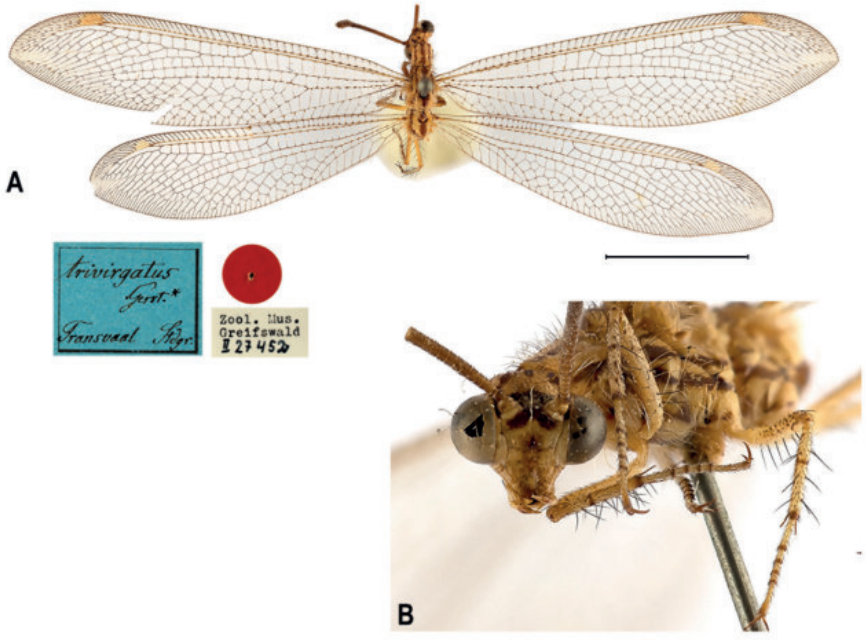

Fig. 5. Type of Cueta trivirgata (Gerstaecker, 1894) A – habitus, B – head in frontal view, in coll. EMAU (Photo: Lara Lopardo)

Remarks: The syntype lacks an abdomen, so the sex is unknown. Its range is the southern half of Africa (Mansell & Oswald 2018). Based on coll. SCMK, there are unpublished new records for the fauna of Zimbabwe.

Cueta sp. 1.
Specimens examined: 2 ♀ Namibia Hardap Dam 31.10.1994 leg. Werner, mounted; 1 ♀ Namibia Fish River Canyon 04-05.02.1995 leg. Werner; 11 ♀ Namibia Aranos 03.02.1998 leg. Werner; 4 ♂ 14 ♀ Namibia Ca. 80 km SW Windhoek 1360m 12.01-10.02.1997 leg H. Lehmann, 11 ♀ Namibia Ca. 80 km SW Windhoek Farm Heimat 05.01.1999 leg. H. Lehmann; .

Remarks: It is found in several European collections, but as an undetermined or misidentified species. The description of the species by Mansell is in progress (comm. by e-mail).

Nesoleon boschimanus (Péringuey, 1910)
Specimens examined: 6 ♂ 16 ♀ Namibia ca. 80 km SW Windhoek 1360 m12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann.

Remarks: It is a characteristic and widespread species found in southern Africa (Stange 2004).

Acanthaclisini Navás, 1912

Centroclisis cf. ***brachygaster*** (Rambur, 1842)
Specimens examined: 2 ♀ Botwana Ghanzi 28.01 1995 leg. Werner, 1 ♂ 1 ♀ Botwana Ghanzi 28.01 1995 leg. Werner mounted; 1 ♀ Botwana Toteng Ghanzi 30.01.1995 leg. Werner; 1 ♀ Namibia Hardap Dam 06.02. 1995 leg. Werner, 1 ♀ Namibia Aranos 03.02. 1995 leg. Werner; 3 ♂ 9 ♀ Namibia ca 80 km SW Windhoek 1360 m 12.01-10.02. 1997 leg. H. Lehmann, 1 ♂ 9 ♀ Namibia ca 80 km NE Windhoek 4.1-4.2. 1999 leg. H. Lehmann; 1 ♂ 1 ♀ Tanzania Namanga 16.11.1995 Werner mounted.

Remarks: According to Stange (2004) and Oswald (2024), there are about 25–26 *Centroclisis* species in Africa, excluding taxonomically well-known species occurring in the Palearctic areas of North Africa.
The taxonomic status of the first two *Centroclisis* species (*C. distincta* and *C. brachygaster*) described by Rambur (1842) was also documented differently by researchers. For example, the type locality of *C. distincta* is known from Senegal and Mauritius. These localities are very distant from each other and the type material does not belong to the same species. Therefore, it is necessary to re-examine the syntypes again (lectotype designated by Prost (1998) from Senegal in coll: RBINS, Bruxelles; the type material from Senegal examined by Mansell (1976) in coll. MNHP, Paris; and other syntypes from Mauritius published by Tauber et al. (2019) in coll. OXUM, Oxford).
The syntype *C. brachygaster* (Rambur, 1842) is not located, so the status of the taxon is currently uncertain. Rambur's (1842) description is too general to identify a taxon with certainty. The type locality cannot be identified either. Stange (2004) gave a summary of the synonyms of the species *C. brachygaster*. There are several additional problems with the identification of the African *Centroclisis* species. Due to the lack of type specimens of the morphologically relatively close species, they cannot be identified based on the species description. There is no consensus among researchers regarding the status of valid and synonymous species. Van der Weele (1907), Esben-Petersen (1920), Banks (1920), Navás (1912, 1921, 1927) also conducted a scientific debate on the separability of species in several papers. In many cases, species described on the basis of wing colouration were deemed to have an uncertain taxonomic status (Krivokhatsky 2005). Another problem is the identification of the pinned and discoloured specimens, especially in the case of females.
According to the Lacewing Digital Library (Oswald 2024), Navás described 13 *Centroclisis* species from tropical Africa that currently have valid status and at least 5–6 species were later synonymised. In addition, there may be several undescribed *Centroclisis* species. The African *Centroclisis* species require a complete morphological and genetic revision.

Centroclisis *cf.* ***lineatipennis*** (Péringuey, 1910)
Specimens examined: 1 ♂ 17 ♀ Namibia ca. 80 km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann.

Remarks: According to Krivokhatsky (2005), *C. lineatipennis* is only a morph of *Centroclisis distincta* (Rambur, 1842), the other researchers, Prost (1998), Stange (2004) and Oswald (2024) listed it as a valid taxon. Further studies are needed to establish the validity of the taxon.

Centroclisis minor Banks in Strong, 1930 (Fig. 6).
Specimens examined: 3 ♀ Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 05.04.1989 leg. U. Kupka.

Remarks: Only the type specimen was known from Kenya. Probably the smallest *Centroclisis* species in Africa. The flight period (April) is the same as that of the type specimen. There is no published illustration of this species.
There are two similar species in this region (Ethiopia, Kenya, Somalia), namely *Centroclisis cervina* (Gerstaecker, 1863) and *Centroclisis lineata* (Kirby in Forbes, 1903). It can be easily distinguished from them by the shape of the labial palp.

Centroclisis negligens (Navás, 1911)
Specimens examined: 1 ♀ Laos Phu Soal Dao –.4.1997 leg. NC/Lehmann.

Remarks: In recent years, it has become known mainly from SE China (Wang et al. 2018), and it has also been documented in Taiwan (Stange & Wang 1997, Lin et al. 2019). There are also specimens from Vietnam in the SCMK collection. A new record for the fauna of Laos.

Centroclisis vitanda **(Navás, 1912)**
Specimens examined: 2 ♂ Namibia 20 km S Windhoek 01.11 1994 leg. Werner, 1 ♀ Namibia Aranos 03.02. 1995 leg. Werner, 1 ♂ Namibia 10 km E Stampriet 06.02

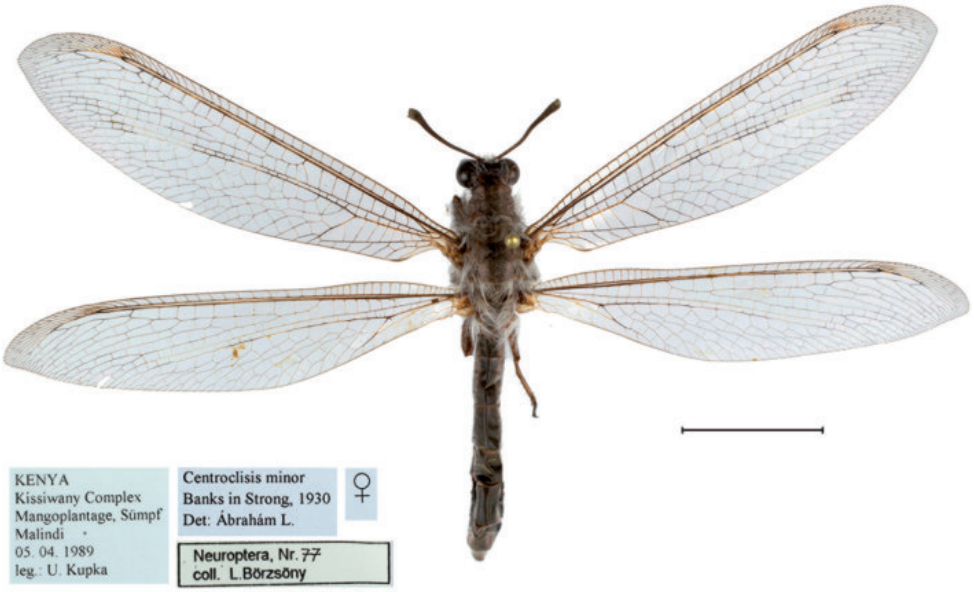

Fig. 6. Habitus of Centroclisis minor Banks in Strong, 1930

1995 leg. Werner, 6 ♂ 15 ♀ Namibia ca 80 km SW Windhoek 1360 m 12.01-10.02. 1997 leg. H. Lehmann; 1 ♂ South Africa Ohrigstadt, Transval 08.11.1994 leg. Werner.

Remarks: An endemic *Centroclisis* species, its distribution is limited to the southern part of Africa (South Africa, Namibia) (Stange 2004). It can be easily distinguished from the *Centroclisis* species by its smaller size, and the pronotum pattern consists of parallel narrow gray bands, the ventro-caudal processus of male ectopocts are strikingly long.

Centroclisis sp. 1
Specimens examined: *Specimens examined*: 1 ♂ Ethiopia Sidamo prov. near Negele borana 25-27.04.1996 leg. Werner; 4 ♂ Ethiopia Region de Addish-Abeba 11.04.-02.05.1998 leg. Rautenstrauch; 1 ♂ N Kenya Sidiot 18-19.11.1995 leg. Werner mounted; 1 ♂ 1 ♀ Kenya Voi, Sagala Reg. 12.1994 leg. Werner mounted; 1 ♂ Tanzania 100 km N Songea 06.-07.12.1994 leg. Werner mounted; 1 ♀ Tanzania ca. 25 km S Babati 03.-04.04.1995 leg. Werner mounted.

Remarks: The determintation of this taxon is currently not possible without checking and partially revising the type specimens.

Jaya dasymalla (Gerstaecker, 1863)
Specimens examined: 1 ♀ Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 02.04.1989 leg. U. Kupka; 1 ♀ Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 03.04.1989 leg. U. Kupka; 5 ♀ Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 05.04.1989 leg. U. Kupka; 2 ♂ 3 ♀ Namibia ca 80 km NE Windhoek 4.1-4.2.1999 leg. H. Lehmann; 1 ♀ South Africa Saltpan, N. Transvaal –.12.1995 leg. ?(NC).
Remarks: Its general distribution in Africa is mainly south of the Equator but there are also data from West Africa (Prost 1996).

Fadrina sp. 1.
Specimens examined: 1 ♀ Tanzania 100 km N Songea 06.-07.12.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: The genus *Fadrina* was known from the northern half of Africa, but records in collections from many parts of Africa have recently been found. The known species (Stange 2004) are morphologically very similar, especially the discoloured mounted specimens that are difficult or impossible to distinguish. The genus needs both morphological and genetic revision.

Syngenes medialis Mansell, 2018
Specimens examined: 1 – South Africa Saltpan, N. Transvaal –.12.1995 leg. ?(NC).

Remarks: It is a recently described species, its distribution is restricted to the southern part of Africa (Mansell 2018). Based on the SCMK collection, it is a new species for the fauna of Kenya.

Myrmeleonini Latreille, 1802

Hagenomyia tristis (Walker, 1853)
Specimens examined: 4 ♂ 2 ♀ 1 – Cameroon Duala –.06.1997 leg. H.Lehmann; 1 ♂ 1 ♀ South Africa Natal,

Izotsha –.12.1995 leg. ?(NC); 2 ♂ 1 ♀ South Africa Izotsha, Natal –.03.1995 leg. ?(NC); 1 ♂ Tanzania Usambara Mts. Amani 16-17.12.1997 leg. Werner & Lizler.
Remarks: It seems to be a common species in the tropical zone of Africa. In the coll. SCMK, many specimens from Ghana, Guinea, Liberia, Malawi, Zambia, and Zimbabwe have not yet been listed in Stange's (2004) monograph or Oswald's (2024) database. The species is a new record of the fauna in these countries. The occurrence of the species in Madagascar (Banks 1911) has not been confirmed by recent research (Ábrahám & Dobosz 2011).

Hagenomyia lethifera (Walker, 1853)
Specimens examined: 3 ♂ 5 ♀ Ethiopia Region de Addish-Abeba 11.04.-02.05.1998 leg. Rautenstrauch.

Remarks: It is a widespread species in southern and eastern Africa and a new species for the fauna of Ethiopia.

Myrmeleon quinquemaculatus Hagen, 1853
Specimens examined: 1 ♂ 1 ♀ Ethiopia Region de Addish-Abeba 11.04.-02.05.1998 leg. Rautenstrauch.

Type material examined:
Syntype of *Myrmeleon atlas* Banks, 1911, preserved in ZMB (Fig. 7).
Label information: / Type // Ost-Afrika / Kwidjwi 11.[19]08 / Grauer S. V. // Myrmeleon / atlas / type Bks // http://coll.mfn- / berlin.de/u/ / dbca6b /.

Remarks: The distribution of the species extends to the tropical areas of Africa, its range stretches from West Africa through Central Africa to East Africa (Oswald 2024). The SCMK collection also includes specimens from Ghana, Guinea, Liberia, and Zambia, which are new species to the local fauna. Its distribution in Madagascar (Navás 1934) is doubtful, as it has not been subsequently confirmed. The type locality of *Myrmeleon atlas* Banks, 1911 (**syn. n**.) is also found in East Africa, and is proposed to be a new junior synonym of *Myrmeleon quinquemaculatus* Hagen, 1853. The other synonyms are listed by Stange (2004).
There is a slight sexual dimorphism between males and females. Males are usually smaller than females and have narrower wings with axillary pelote in the base of the hind wing. The pattern of the frons, clypeus, labrum, vertex, and pronotum is variable and cannot be considered a species-level difference.
The larva was recently described (Badano 2020). It is a common pit-building species in tropical regions of Africa (Prost & Popov 2021).

Myrmeleon alcestris Banks, 1911
Specimens examined: 2 ♀ Botswana Ghanzi 28.01.1995 leg. Werner, mounted; 1 ♂ Namibia ca. 80 km SW Windhoek Farm Heimat 05.01.1999 leg. H. Lehmann; 3 ♂ 2 ♀ Namibia ca. 80km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann; 1 ♀ South Africa Saltpan, N. Transvaal –.12.1995 leg. ?(NC).

Remarks: The species is distributed in the southern and eastern half of Africa. A new species in the fauna of Mozambique, Tanzania, and Zimbabwe, voucher specimens can be found in the SCMK collection.

Myrmeleon bore (Tjeder, 1941)
Specimens examined: 1 ♂ 3 ♀ China Hunan Province –.06-07.1999 leg. NC/GMU.

Remarks: It is also widespread in the central part of the Palearctic from the Atlantic to the Pacific Ocean (Ábrahám & Giacomino 2020).

Myrmeleon doralice Banks, 1911
Specimens examined: 1 ♂ 1 – Namibia ca. 80 km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann.

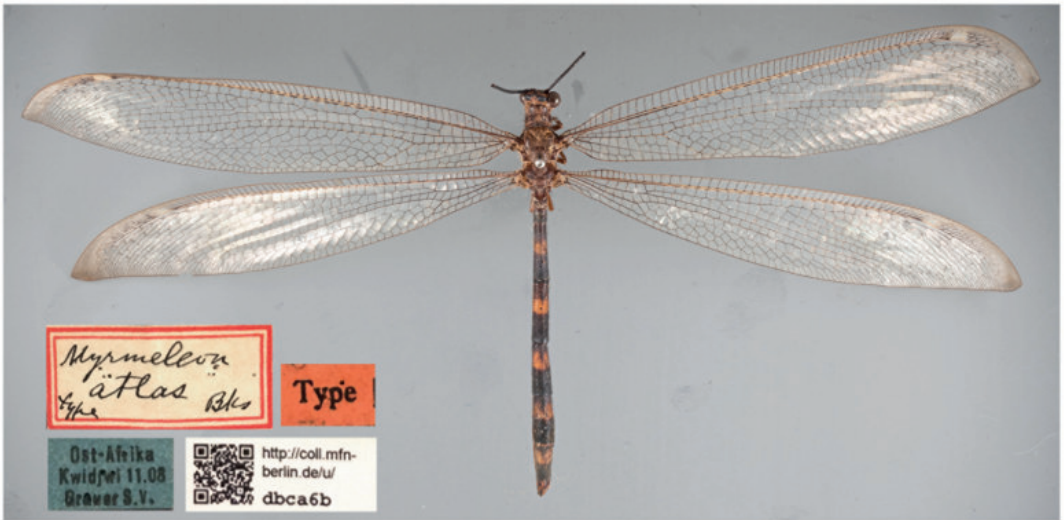

Fig. 7. Type of Myrmeleon atlas Banks, 1911 in coll. ZMB (Photo: Stefanie Krause)

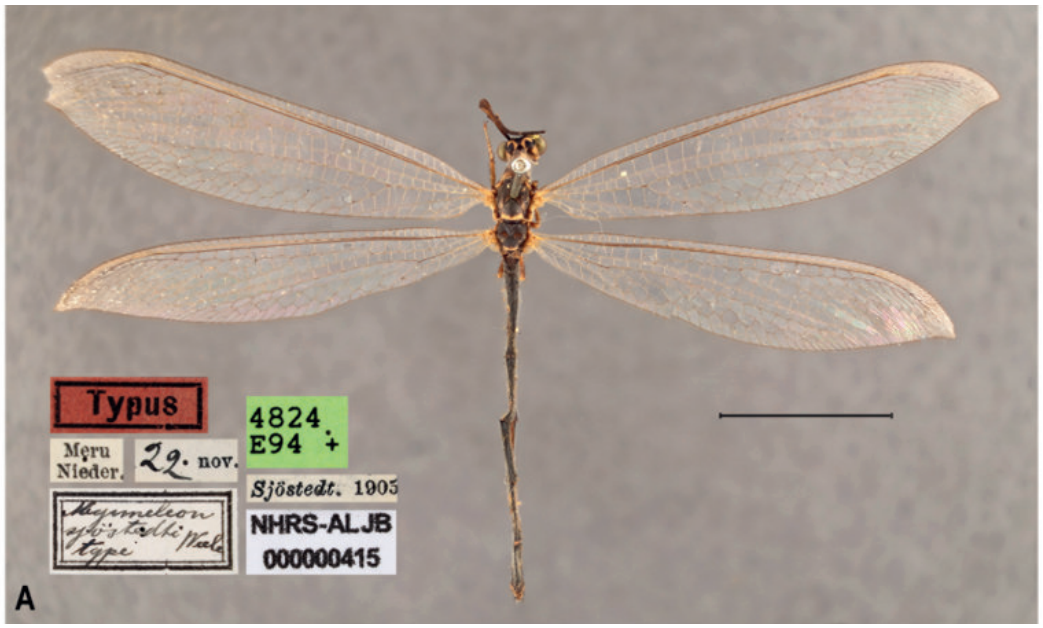

Fig. 8. Type of Myrmeleon sjostedti van der Weele, 1910 in coll. NHRS (Photo: Anna Jerve)

Remarks: The species was described from Namibia. Its faunistic data come from the southern half of Africa (Stange 2004). Several similar species (e.g. *M. sjostedti*) are known from Africa, therefore its exact range is unclear. Esben-Petersen (1916) published its occurrence in Kenya but this needs further confirmation.

Myrmeleon formicarius Linnaeus, 1767
Specimens examined: 1 ♀ Turkiye [Turkey] near Yarpuz 1750 m 20-30.06.1998 leg. Werner & Lizler; 1 ♀ Hungary Balatonszőlős, Veszprém megye leg. L. Börzsöny.

Remarks: A pit-building species with a wide distribution in the Palearctic region.

***Myrmeleon obscurus* Rambur, 1842**
Specimens examined: 1 ♀ Seychelles Grand Anse, Praslin 10.3.1997 leg. Moosburg, M.

Remarks: The type specimens of the species come from Mauritius. It is considered a common species throughout Africa. Many similar species (e.g. *Myrmeleon caliginosus* Hölzel & Ohm, 1983) have been described, so the distribution of the species is completely uncertain. Not only should the type specimens be checked but the related taxa should also be revised morphologically and genetically.

Myrmeleon sjostedti van der Weele, 1910 (Fig. 8).
Specimens examined: 1 ♂ Ethiopia Sidamo prov., near Negele Borana 25-27.04.1998 leg. K. Werner; 1 ♂ Tanzania Namanga 16.11.1995 leg. Werner.

Remarks: *M. sjostedti* is slightly larger than *M. doralice*. The vertex of the species is black with a yellow curved line on each side, the frons is shiny black above and yellow below, and the labrum is completely yellow. In contrast, the vertex of *M. doralice* is brown to black with a yellow pattern, broken at right angles and curved outwards, the frons completely black, the labrum brown, or with two brown spots.
It seems to be an endemic species in the eastern half of Africa, it is morphologically similar to *M. doralice*. No faunistic data have been published since the description. A new record for the fauna of Ethiopia.

Myrmeleon timidus Gerstaecker, 1888
Specimens examined: 2 ♀ Peru Opto Loreto Yarinacocha 09. 11. 1964 leg. P. Hocking, mounted

Remarks: A common species distributed in the western part of Central and South America.

Myrmeleon trivialis Gerstaecker, 1885
Specimens examined: 2 ♂ 3 ♀ Burma [Myanmar] Dawna 23.06.1995 leg. H. Lehmann; 1 ♂ Burma [Myanmar] Dawna 28.05.1996 leg. H. Lehmann.

Remarks: An abundant and widespread pit-building species in Southeast Asia. Its range extends from Pakistan to China (Zhan et al. 2011).

Dendroleontini Banks, 1899

Dendroleon pantherinus (Fabricius, 1787)
Specimens examined: 1 ♀ Hungary Veszprém megye Balatonszőlős leg. L. Börzsöny.

Remarks: It is a widespread but rare species in the Palaearctic from the Atlantic to the Pacific Ocean.

Fissuleon nigristriatus New, 1985
Specimens examined: 1 ♀ Australia Queensland, Emerald –.02.1998 leg. Rautenstrauch.

Remarks: It was recently combined into a new genus (Machado & Oswald 2020). Widespread across mainland Australia.

Nemoleontini Banks, 1911

***Banyutus lethalis* (Walker, 1853)**
Specimens examined: 1 ♀ Ethiopia Sidamo prov. near Negele Borana 25-27.04.1998 leg. K. Werner; 1 ♂ 1 ♀ Kenya Voi, Sagala Reg. 12.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: Based on the coll. SCMK, it is a new species for the fauna of Kenya, Botswana, and Zambia. A common species in southern Africa.

Creoleon aegyptiacus (Rambur, 1842)
Specimens examined: 1 ♀ Iran Salt Lake near Bager Abad 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller.

Remarks: The distribution of the species extends from the Mediterranean of Europe and the Palaearctic of North Africa, through the desert areas of Inner Asia, to Western China. Occurrence is sporadic in the dry mountainous regions of South West Asia.

Creoleon cinerascens (Navás, 1912)
Specimens examined: 1 - Jordania südl. Totes Meer 250m –.v.1999 leg. G. Müller; 1 ♂ Jordania near Amman 1000 m –.vii.1999 leg. G. Müller; 1 ♀ Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 05.04.1989 leg. U. Kupka.

Remarks: It is a locally frequent species with a wide distribution in the Sahara. The high similarity of *Creoleon* species from the Sahara and adjacent arid areas requires a revision that is not only morphologically but also genetically confirmed.

Creoleon cinnamomeus (Navás, 1913)
Specimens examined: 1 ♀ Thailand Corat 26.05.1995 leg. H. Lehmann, mounted.

Remarks: It is the only known *Creoleon* species in the Oriental region (New 2003), documented in China (Fujian, Hainan, Yunnan) (Wang et al. 2018), India, Sri Lanka, and Vietnam (Suryanarayanan et al. 2024).

Creoleon limpidus (Kolbe, 1897)
Specimens examined: 4 ♂ 4 ♀ Ethiopia Region de Addish-Abeba 11.04.-02.05.1998 leg. Rautenstrauch.

Remarks: Its type locality and faunistic data in East Africa are known from Sudan and Tanzania (Oswald 2024). It is a new species for the fauna of Ethiopia.

Creoleon elegans Hölzel, 1968
Specimens examined: 1 ♀ Jordania E Ghor südl. Totes Meer 250 m 05. 1999 leg. G. Müller.

Remarks: The species is difficult to distinguish morphologically, its margin under the wing tip is never concave. According to the LDL database (Oswald 2024), this species is widespread in the Middle East, but not frequent.

***Creoleon mortifer* (Walker, 1853)**
Specimens examined: 1 ♀ Namibia ca. 80 km SW Windhoek Farm Heimat 05.01.1999 leg. H. Lehmann; 5 ♀ Namibia ca. 80 km SW Windhoek 1360 m 12.1-10.2.1997 leg. H. Lehmann; 1 ♀ South Africa Margate, Natal 10.05.1994 leg. ?(NC); 1 ♀ South Africa Saltpan, N. Transvaal –.12.1995 leg. ?(NC); 1 ♀ South Africa Margate, Natal –.03.1995 leg. ?(NC).

Remarks: Based on the literature (Stange 2004) it appears to be widespread but there are significant morphological differences between the East African and South African specimens. The type specimen of *C. mortifer* is from South Africa, so the East African *Creoleon* specimens need to be revised.

Creoleon nubifer (Kolbe, 1897)
Specimens examined: 1 ♂ 4 ♀ Ethiopia Region de Addish-Abeba 11.04.-02.05.1998 leg. Rautenstrauch.

Remarks: Its distribution area is located south of the sub-Saharan areas. It shows a high degree of morphological similarity with the species Creoleon africanus Rambur, 1842, so its distribution data also need to be revised (Ábrahám & Dobosz 2011).

Creoleon parvulus Hölzel, 1983
Specimens examined: 1 ♀ Jordania südl. Totes Meer 250m –.v.1999 leg. G. Müller; 1 - Jordania Jordan, Oberes Jordantal –.vi.1999 leg. G. Müller.

Remarks: It was described from the Arabian Peninsula (Aspöck et al. 2001), since then the new faunistic data have been published only from the UAE (Dobosz et al. 2017). A new species in the fauna of Jordan.

Creoleon plumbeus (Olivier, 1811)
Specimens examined: 1 ♀ Jordania near Aquaba –.iv.1999 leg. G. Müller; 1 ♂ Jordania südl. Totes Meer 250m –.v.1999 leg. G. Müller; 1 ♂ Iran Estalak, E of Teheran, indoturanisches Grassland 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller.

Remarks: Its distribution extends from Southeastern Europe to Inner Asia, where extends to the Eastern Mediterranean areas and the xeromountain regions of Asia (Suryanarayanan et al. 2024).

Creoleon sp. 1
Specimens examined: 4 ♀ Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 05.04.1989. leg. U. Kupka; 2 ♀ the same, mounted.

Remarks: Read the remarks under *C. mortifer*.

Delfimeus friedeli (Hölzel, 1972)
Specimens examined: 1 ♂ Turkiye [Turkey] Pr. Hakkari Sat Dag Shagulat SW Yüksekova 1650-2000 m 4.-8.9.1982 leg. Kiedel.

Remarks: Krivokhatsky (2019) first documented the species of *Delfimeus* as synonyms of *Delfimeus irroratus* (Olivier, 1811) and later as subspecies. The status of the species described by Hölzel (1972) is valid (Aspöck et al. 2001, Stange 2004). *D. friedeli* was previously known only from Turkey (Canbulat 2007), where it is considered a frequent species in eastern Turkey. Several specimens are preserved from Armenia and western Iran in the collection of SCMK.

Delfimeus morgani (Navás, 1913)
Specimens examined: 3 ♂ 4 ♀ Iran Wadi Shur, semidesert near Hasanabad 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller.

Remarks: It is also a valid species (Aspöck et al. 2001). It is mainly known from the northern and northwestern mountains of Iran, other voucher specimens can be found in Eastern Turkey (Prov. Agri, Erzurum, Van). New for the fauna of Turkey.

Delfimeus punctatus (Navás, 1914)
Specimens examined: 1 ♀ Jordania E Ghor südl. Totes Meer 250 m 05. 1999 leg. G. Müller; 1 ♀ Jordania near Amman 1000 m 07. 1999 leg. G. Müller.

Remarks: It occurs in the eastern Mediterranean (Aspöck et al. 2001), where is a new species for the fauna of Jordan.

Distoleon dirus (Walker, 1853)
Specimens examined: 1 ♀ Burma [Myanmar] Dawna 23.06.1995 leg. H. Lehmann.

Remarks: One of the well-known *Distoleon* species in Southeast Asia, which is also widespread in the Malay Archipelago. However, the species of *Distoleon* described from the Oriental region require revision.

Distoleon nigricans (Okamoto, 1910)
Specimens examined: 3 ♀ China Hunan Province –.06-07.1999 leg. NC/GMU; 1 ♀ China South Hubei, border to Hunan 1200-1600m –.08.1999 leg. NC/GMU; 3 ♀ China Hubei Province Mufu Shan 800-1600m – 7-8.2000 leg. NC/GMU.

Remarks: Widespread in the temperate zone of East Asia (Japan, Korea, and China) (Stange 2004).

Distoleon tetragrammicus (Fabricius, 1798)
Specimens examined: 1 ♀ Jordania near Amman 1000 m –.vii.1999 leg. G. Müller; 1 ♀ Hungary Budapest, II. Rózsadomb, Bogár u. 28.08.1996 leg. L. Börzsöny; 1 ♂ 2 ♀ Hungary Veszprém megye Balatonszőlős 29.08.2004 leg. L. Börzsöny; 2 ♀ Turkiye near Yarpuz 1750 m 20-30.06.1998 leg. Werner & Lizler.

Remarks: European populations have stronger wing patterns than those in the eastern Mediterranean. The species is widespread in the western Palearctic (Aspöck et al. 2001), and is a new species for the fauna of Jordan.

Ereoleon punctipennis (Banks, 1910)
Specimens examined: 1 ♀ Peru Rodriguez de Mendoza, Dept. Amazonas 15.09.1997 NC/RAU; 1 ♀ Peru Rodriguez de Mendoza, Dept. Amazonas 07.07.1998 NC/RAU.

Remarks: It is a widespread species, found along the Andean Cordillera from Venezuela to Argentina.

Euroleon nostras (Geoffroy in Fourcroy, 1785)
Specimens examined: 1 ♀ Hungary Budapest, II. Rózsadomb, Bogár u. 23.08.1996 leg. L. Börzsöny; 1 ♀ 2 - Hungary Veszprém megye Balatonszőlős leg. L. Börzsöny.

Remarks: It is a widespread species in Europe and even found in the southern half of Northern Europe. In the west, Morocco is in Africa (Ábrahám 2017), and in the east, Iran is the limit of its range in Asia (Hajiesmaeilian et al. 2020).

Macronemurus delicatulus Morton, 1926
Specimens examined: 2 ♂ 3 ♀ Jordania near Amman 1000 m –.vii.1999 leg. G. Müller;

Remarks: It is a widespread species in the Middle East: Israel, Saudi Arabia, Qatar, and the United Arab Emirates (Aspöck et al. 2001). It is a frequent species in rocky grasslands. Based on coll. SCMK, the adults are on the wing in the evening hours from May to July.

Mesonemurus harterti Navás, 1920
Specimens examined: 1 ♀ Jordania südl. Totes Meer 250m –.v.1999 leg. G. Müller.

Remarks: A species with a wide distribution in deserted and semi-deserted habitats. It is a new species in the fauna of Jordan that also occurs in Azerbaijan based on specimens preserved in the SCMK collection.

Neuroleon arenarius (Navás, 1904)
Specimens examined: 1 ♀ Spain (? Sierra Secura) 24.06.1987 leg. Udo Kupka.

Remarks: It is a typical species of Mediterranean dry habitats in Europe, North Africa, and West Asia.

Neuroleon microstenus (McLachlan, 1898)
Specimens examined: 1 ♂ 1 – Jordania südl. Totes Meer 250m –.v.1999 leg. G. Müller; 1 ♀ Jordania Jordan, Oberes Jordantal –.vi.1999 leg. G. Müller.

Remarks: The distribution of the species is mainly limited to the Mediterranean and sub-Mediterranean areas of the eastern Mediterranean basin (Europe, Asia, Africa), but extends to the southern part of the Caucasus (Armenia,

Azerbaijan). Krivothatsky (2011) also cites it from Hungary but no voucher specimen has yet been found (Szőke 2021). It is a new species for the fauna of Jordan but it has already been recorded in neighbouring countries (Aspöck et al. 2001).

Neuroleon tenellus (Klug in Ehrenberg, 1834)
Specimens examined: 2 ♀ Iran Salt Lake near Bager Abad 2-4 week of July, 1996 leg. G. Müller; 2 ♂ 2 ♀ Jordania südl. Totes Meer 250m –.v.1999 leg. G. Müller.

Remarks: It was found in the southern part of the Palaearctic, from the Sahara to the Central Asian deserts and dry mountainous areas. It can also be a locally common species.

***Neuroleon* s**p. 1.
Specimens examined: 1 – Kenya Malindi, Kissiwany Complex Mangoplantage 04.04.1989 leg. U. Kupka, mounted

Remarks: The species of the genus *Neuroleon* are small and show slight morphological differences. The species known from Africa require a complete revision, as there may be many new synonyms and undescribed species.

Obus infirmus Navás, 1929
Specimens examined: 1 ♂ Namibia Hardap Dam 31.10.1994 leg. Werner, mounted.

Remarks: The species has been recorded from Angola, Namibia and South Africa (Oswald 2024). The species of the genus are restricted to the southwestern Africa.

Pseudoformicaleo gracilis (Klug in Ehrenberg, 1834)
Specimens examined: 1 ♀ Jordania near Amman 1000 m –.vii.1999 leg. G. Müller.

Remarks: In Africa, it is widespread in the Sahara region and even in the desert parts of Kenya. It is found in the Arabian Peninsula and documented in the dry mountainous areas from Turkey to Pakistan. It is a new species for the fauna of Jordan.

Megistopini Navás,1912

Megistopus flavicornis (Rossi, 1790)
Specimens examined: 1 ♂ Hungary Balatonszőlős, Cserény-hegy 1.6.1999 leg. L. Börzsöny.

Remarks: It is a widespread species in the western Palaearctic. It occurs in the Mediterranean regions and in the mountains of western and central Asia.

Glenurini Banks, 1927

Dimarella bolivarensis Stange in Miller & Stange, 1989
Specimens examined: 1 ♀ Peru Panguana April 2012 leg. E. Diller.

Remarks: It is a new species for the fauna of Peru. It was previously known only from Brazil and Venezuela.

Dimarella angusta (Banks, 1908)
Specimens examined: 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 9°37′ S 74°56′ W 28.09-06.10.2000 leg. G. Burmeister; 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 260 m 9°37′ S 74°56′ W 5.iv-18iv.2003 leg. G.Riedel; 1 ♀ Peru Panguana, biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanucho 220 m 9°37′ S 74°57′ W Oct.2010 leg. E. Diller; 1 ♂ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 220 m 9°37′ S 74°57′ W 23.09-11.10.2011 leg. L.Börzsöny; 7 ♀ Peru Panguana, biol. Stat. Rio Yuyapichis, Huanucho 220 m 9°37′ S 74°57′ W 27.ix-12.x.2014 leg. L.Börzsöny.

Remarks: It is a widespread species in tropical South America (Stange 2004).

Glenurus penningtoni (Navás, 1918)
Specimens examined: 1 - Peru Chancamoyo ,.xi.1965 leg. GMU/NC; 1 ♀ Peru Panguana, Rio Yuyapichis Dept. Huanucho 220 m 9°37′ S 74°57′ W 03-18.10.2009 leg. L. Börzsöny.

Remarks: It was previously known only from Argentina, Paraguay, and Bolivia (Petko et al. 2016). It is a new species for the fauna of Peru.

undet. sp. 1
Specimens examined: 1 – Mexico Province Chiapas,,.v.1990 leg. H. Lehmann, mounted.

Acknowledgments

The authors are sincerely grateful to the curators and their assistants at the museums for providing several high-quality digital photos of the type specimens and information on the collection material, namely Dan Hall (NHMUK – London, UK), Lara Lopardo (EMAU – Greifswald, Germany), Stefanie Krause (ZMB – Berlin, Germany), Susanne Randolf and Harald Bruckner (NHMW – Wien, Austria), Anna Jerve (NHRS – Stockholm, Sweden), André Nel and Yuchen Zheng (MNHP – Paris, France), and Bálint Csernák (SCMK – Kaposvár, Hungary).
Finally, I would like to thank the anonymous peer reviewer of the manuscript, whose comments improved the final version of the paper.

References

Aspöck, H., Hölzel, H. & Aspöck, U. 2001. Kommentierter Katalog der Neuropterida (Insecta: Raphidioptera, Megaloptera, Neuroptera) der Westpaläarktis. Denisia 2: 1–606. https://doi.org/10.1163/22244662-20191063

Ábrahám, L. 2020. The Börzsöny lacewing collection I. (Neuroptera: Osmylidae, Mantispidae, Hemerobiidae, Chrysopidae, Nemopteridae, Myrmeleontidae 1.). A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 07: 35–54. https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2020.7.35

Ábrahám, L. & Dobosz, R. 2011. Contribution to the ant-lion and owl-fly fauna of Madagascar with description new taxa (Neuroptera: Myrmeleontidae, Ascalaphidae). Natura Somogyiensis 19: 109–138. https://doi.org/10.24394/NatSom.2011.19.109

Ábrahám L. & A. van Harten 2014. Order Neuroptera, family Myrmeleontidae. Arthropod fauna of the United Arab Emirate 5: 299–333.

Ábrahám, L. & Giacomino, M. 2020. A little known and synonym ant-lions 2 (Neuroptera: Myrmeleontidae). Natura Somogyiensis 34:21–72. https://doi.org/10.24394/NatSom.2020.34.21

Badano, D. 2020. Larval morphology of three Afrotropical pit-building antlions of the genus Myrmeleon Linnaeus (Neuroptera, Myrmeleontidae). Israel Journal of Ecology and Evolution 2020:63–72.

Banks, N. 1911. Notes on African Myrmeleonidae. Annals of the Entomological Society of America 4:1–[31]. https://doi.org/10.1093/aesa/4.1.1

Banks, N. 1920. Neuroptera, Panorpata, and Trichoptera collected by the American Museum Congo Expedition, with lists of the species known from the Belgian Congo. Bulletin of the American Museum of Natural History 43:21–33.

Banks, N. 1930. Neuropterous insects. Pp. 1045–1047. In: Strong, R. C. (editor). The African Republic of Liberia and the Belgian Congo, based on the observations made and material collected during the Harvard African Expedition, 1926-1927. Vol. 2. ix + 569–1064 pp.

Chandra, K. & Sharma, R. M. 2009. Checklist of Indian Neuropterids (Insecta: Megaloptera; Raphidioptera; Neuroptera). Zoological Survey of India, Central Zone Regional Centre Jabalpur, Madhya Pradesh, 22 pp.

Dobosz, R. Ábrahám, L., Roberts, H. 2017: Interesting lacewings (Neuroptera: Berothidae, Nemopteridae, Myrmeleontidae) from the United Arab Emirates. Acta entomologica silesiana 25: (online 001): 1–8.

El Hamouly, H. & Fadl, H. H. 2011. Checklist of order Neuroptera in Egypt, with a key to families. African Journal of Biological Sciences 7:85–104.

Esben-Petersen, P. 1916. Notes concerning African Myrmeleonidae I. Arkiv för Zoologi 10(15):1–22. https://doi.org/10.5962/bhl.part.1498

Esben-Petersen, P. 1920. Revision of some of the type-specimens of Myrmeleonidae, described by Navás and placed in the Vienna Museum. Annales de la Société Entomologique de Belgique 60:190–196.

Esben-Petersen, P. 1928. Neuroptera Planipennia. Pp. 203–221. In: Michaelsen, J. W. (editor). Beiträge zur Kenntnis der Land- und Süsswasserfauna Deutsch-Südwestafrikas, Ergebnisse der Hamburger Deutsch-Südwestafrikanischen Studienreise 1911. Vol. 2. Friederichsen and Co., Hamburg.

Giacomino, M. & Ábrahám, L. 2018. Little-known and synonymous antlions (Neuroptera, Myrmeleontidae). Bulletin de la Société Entomologique de France 123:85–101. https://doi.org/10.32475/bsef_1967

Hajiesmaeilian, A.; Shoushtari, R. V.; Mozaffarian, F. & Ebrahimi, E. 2020. Tribe Myrmeleontini (Neuroptera: Planipennia: Myrmeleontidae) in Iran. Zootaxa 4751:153–160. https://doi.org/10.11646/zootaxa.4751.1.9

Hassan, M. A.; Zheng, Y.-c. & Liu, X.-y. 2022. Taxonomic notes on the antlion tribe Myrmeleontini Latreille (Neuroptera, Myrmeleontidae, Myrmeleontinae) from Pakistan, with description of a new species. European Journal of Taxonomy 831:1–44. https://doi.org/10.5852/ejt.2022.831.1867

Hölzel, H. 1972: Die Neuropteren Vorderasiens IV. Myrmeleonidae. Beiträge zur Naturkundlichen Forschung in Südwestdeutschland, Beiheft 1:3–103.

Hölzel, H. 1980. Notes on ant-lions (Neuroptera: Myrmeleonidae) of Israel and adjacent countries, with descriptions of new species. Israel Journal of Entomology 14:29–46.

Hölzel, H. 1988. Neuroptera of Arabia: Fam. Sisyridae, Hemerobiidae, Chrysopidae (Part 2) and Myrmeleonidae (Part 3). Fauna of Saudi Arabia 9:52–67.

Kačírek, A. & Šumpich, J. 2024. An annotated checklist of the Myrmeleontidae of Armenia (Neuroptera). - Zoology in the Middle East 70(1): 1–17. https://doi.org/10.1080/09397140.2024.2314337

Kimmins, D. E. 1939. Ephemeroptera and Neuroptera. Pp. 107–115. In: Ruwenzori Expedition, 1934-5. Vol. 3. British Museum (Natural History), London

Kimmins, D. E. 1943. New species of Arabian Myrmeleonidae. Annals and Magazine of Natural History (11)10:145–156. https://doi.org/10.1080/03745481.1943.9728004

Kimmins, D. E. 1950. Results of the Armstrong College Expedition to Siwa Oasis (Libyan Desert), 1935, under the leadership of Prof. J. Omer-Cooper. Odonata and Neuroptera. Bulletin de la Société Fouad 1er d'Entomologie 34:151–157.

Krivokhatsky, V. A. 2005. Чернополосые морфы муравьиных львов (Neuroptera, Myrmeleontidae) [=Black-striped morphs of antlions (Neuroptera, Myrmeleontidae)]. Энтомологическое Обозрение [=Entomologicheskoe Obozrenie; =Entomological Review, Leningrad] 84:159.

Krivokhatsky, V. A.; Dobosz, R. & Khabiev, G. N. 2015. Муравьиные львы и аскалафы (Neuroptera: Myrmeleontidae, Ascalaphidae) Киргизии [=Antlions and owlflies (Neuroptera: Myrmeleontidae, Ascalaphidae) of Kyrgyzstan]. Энтомологическое Обозрение [=Entomologicheskoe Obozrenie; =Entomological Review, Leningrad] 94:803–818. https://doi.org/10.1134/S0013873815090092

Krivokhatsky, V.A. Karagyan, G.H. Ghrejyan, T.L. & Kalashian M.Yu. 2019. New faunistic records of Myrmeleontoid lacewings (Neuroptera: Myrmeleontidae, Ascalaphidae, Nemopteridae) in Armenia. Caucasian Entomological Bulletin 15(2): 293–298.

Kuwayama S. 1962. A revisional synopsis of the Neuroptera in Japan. Pacific Insects 4: 325–412.

Lin, Y.-h.; Tsao, Y.-j. & Ko, C.-c. 2019. Checklist of Myrmeleontidae (Insecta: Neuroptera) of Taiwan [=臺灣產蟻蛉科名錄 (昆蟲綱：脈翅目]. Formosan Entomologist 39:134–149. http://dx.doi.org/10.6662/TESFE.201911_39(4).002

Mansell, M. W. 1979. Biology and systematics of some southern African myrmeleontoid insects (Order Neuroptera). Ph.D. dissertation. Rhodes University. Grahamstown, South Africa. ii + 266 pp.

Mansell, M. W. 2018. Antlions of southern Africa: Syngenes Kolbe, 1897, with descriptions of two new species and comments on extra-limital taxa (Neuroptera: Myrmeleontidae: Acanthaclisini). Zootaxa 4497:346–380. https://doi.org/10.11646/zootaxa.4497.3.2

Mansell, M. W. 2000. Neuroptera (Insecta). in Kirk-Spriggs, A. H.; Marais, M. (eds.). Dâures-biodiversity of the Brandenberg Massif, Namibia. Cimbebasia Memoir 9:163–176.

Mansell, M. W. & Oswald, J. D. 2024. Neuropterida of South Africa. Lacewing Digital Library, Research Publication No. 7. https://lacewing.tamu.edu/SouthAfrica/Main. Last accessed 12.04, 2024.

Markl, W. 1953. Eine neue Myrmeleonidengattung und Art aus Südwestafrika (Neuroptera). Mitteilungen der Schweizerischen Entomologischen Gesellschaft 26:277–280.

Miller, R. B.; Stange, L. A. 1989. Revision of the genus Dimarella Banks (Neuroptera: Myrmeleontidae). Insecta Mundi 3:11–40.

Mirmoayedi, A. 2007. Records of three species of ant-lions (Neuroptera: Myrmeleontidae), new for the fauna of Iran. Zoology in the Middle East 41:115-117. https://doi.org/10.1080/09397140.2007.10638237

Navás, L. 1911. Névroptères nouveaux de l'extrème Orient. Revue Russe d'Entomologie [=Русское Энтомологическое Обозрение; =Russkoe Entomologicheskoe Obozrenie] 11:111–117.

Navás, L. 1912. Insectos neurópteros nuevos o poco conocidos. Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona (3)10:135–202.

Navás, L. 1914a. Neurópteros nuevos o poco conocidos (Tercera [III] serie). Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona (3)11:193–215.

Navás, L. 1914b. Voyage de Ch. Alluaud et R. Jeannel en Afrique Orientale (1911-1912). Résultats scientifiques. Insectes Névroptères. I. Planipennia et Mecoptera. Paris. 52 pp.

Navás, L. 1921. Sur des Névroptères nouveaux ou critiques. Troisème [III] série. Annales de la Société Scientifique de Bruxelles 40(pt. 2):225–232.

Navás, L. 1927. Insectos del Museo de París. 4.a serie. Brotéria (Zoológica) 24:5–33.

Navás, L. 1934. Comunicaciones entomológicas. 18. Insectos de Madagascar. Segunda [II] serie. Revista de la [Real] Academia de Ciencias Exactas Fisico-Quimicas y Naturales de Zaragoza (1)18:42–74.

New, T. R. 1990. Myrmeleontidae (Insecta: Neuroptera) from New Guinea. Invertebrate Taxonomy 4:1-20. https://doi.org/10.1071/IT9900001

New, T. R. 2003. The Neuroptera of Malesia. Fauna Malesiana. Vol. 4. Brill, Leiden. viii + 204 pp. https://doi.org/10.1163/9789004474611

Oswald, J. D. 2021. Neuropterida Species of the World: a catalogue and monograph of the species and subspecies of the extant and extinct Neuroptera, Megaloptera, Raphidioptera, and Glosselytrodea (Insecta: Neuropterida) of the World. Version 7.0.

Petko, O.; Smith, P.; Stange, L. A. & Rios, S. D. 2016. New antlion records (Neuroptera: Myrmeleontidae) from Paraguay. Insecta Mundi 487:1–8.

Péringuey, L. 1910. Description of a new or little known species of the Hemerobiidae (Order Neuroptera) from South Africa. Annals of the South African Museum 5:433–454.

Pires Machado, R. J. & Oswald, J. D. 2020. Morphological phylogeny and taxonomic revision of the former antlion subtribe Periclystina (Neuroptera: Myrmeleontidae: Dendroleontinae). Zootaxa 4796:1-322. https://doi.org/10.11646/zootaxa.4796.1.1

Prost, A. 1998. Les Acanthaclisinae d'Afrique occidentale et centrale [Neuroptera, Myrmeleontidae]. Revue Française d'Entomologie (N.S.)20:157–173.

Prost, A. & Popov, A. 2021. A first comprehensive inventory of Ascalaphidae, Palparidae, and Myrmeleontidae (Insecta: Neuroptera) of Northeastern Nigeria with description of two new species and an overview of genus Bankisus Navás. Historia Naturalis Bulgarica 43(5):51-77. https://doi.org/10.48027/hnb.43.051

Sekimoto S. 2014. Review of Japanese Myrmeleontidae (Neuroptera). Insecta Matsumurana (N.S.) 70: 1–87.

Suryanarayanan, T. B., Ábrahám, L. & Bijoy, C. 2024. Revision of the species of Creoleon Tillyard, 1918 (Neuroptera: Myrmeleontidae) known from India. Oriental Insects, https://doi.org/10.1080/00305316.2024.2355248

Stange L.A. 2004. A systematic catalog, bibliography and classification of the world antlions (Insecta: Neuroptera: Myrmeleontidae). Memoirs of the American Entomological Institute 74: 1–565.

Stange, L. A. & Wang, H.-y. 1997. Checklist of the Neuroptera of Taiwan. Journal of Taiwan Museum [=臺灣省立博物館半年刊; =Taiwan sheng li bo wu guan ban nian kan] 50:47–56.

Szőke, V. 2019. Antlions in Hungary: checklist and identification key (Neuroptera: Myrmeleontidae). Folia Entomologica Hungarica 82 (2021): 79–107.

Tauber, C. A.; Simmons, Z. & Tauber, A. J. 2019. Type specimens of Neuropterida in the Hope Entomological Collection, Oxford University Museum of Natural History. ZooKeys 823:1-126. https://doi.org/10.3897/zookeys.823.30231

van der Weele, H. W. 1907. Les Myrméléonides de Madagascar. Bulletin Scientifique [or Biologique] de la France et de la Belgique 41:249-278. https://doi.org/10.5962/bhl.part.21338

van der Weele, H. W. 1910. Neuroptera. 2. Planipennia et Panorpata. Pp. 11–23. In: Sjöstedt, Y. (editor). Wissenschaftliche ergebnisse der Schwedischen Zoologischen expedition nach dem Kilimandjaro, dem Meru und den Umgebenden massaisteppen Deutsch-Ostafr

Wang, X.-l.; Zhan, Q.-b. & Wang, A.-q. 2018. 中国动物志 [=Fauna Sinica]. 昆虫纲 第六十八卷, 脉翅目, 蚁蛉总科 [=Vol. 68 (Insecta, Neuroptera, Myrmeleontoidea)]. Science Press, Beijing. [viii] + x + 285 pp.

Whittington, A. E. 2002. Resources in Scottish Neuropterology. Sziráki, G. (editor). Neuropterology 2000. Proceedings of the Seventh International Symposium on Neuropterology. Meeting: 6-9 August 2000, Budapest, Hungary. Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae 48(Suppl. 2):371–387.

Zhan, Q.-b.; Ábrahám, L. & Wang, X.-l. 2011. A new record species of Myrmeleon Linnaeus from China (Neuroptera, Myrmeleontidae). Acta Zootaxonomica Sinica [=动物分类学报; =Dong Wu Fen Lei Xue Bao] 36:994–996.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 51-60 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.51
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

A balatonőszödi vaseszközlelet keltezése

MÜLLER RÓBERT

8360 Keszthely, Keringő utca 133/A., e-mail cím: mullerrobi@gmail.com

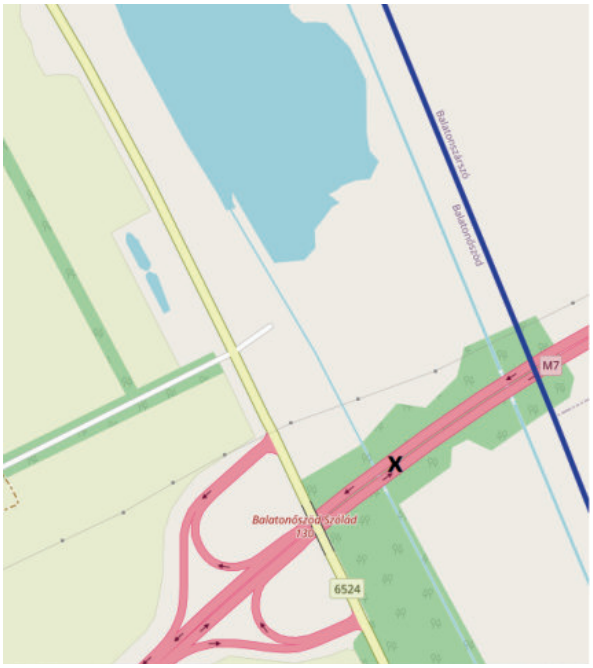
MÜLLER R.: *Dating of the Irontooldeposit at Balatonőszöd.*
Abstract: The assemblage of ten iron tools found at Balatonőszöd-Temetői dűlő was assessed and discussed by Katalin Boglárka Bognár. In my view, the assemblage was not hidden in the thirteenth–fourteenth centuries, but in the early Middle Ages, probably during the ninth century. Amending her map of the findspots of medieval iron tools and implements, I reviewed the early medieval iron tool finds in Hungary, mainly from the ninth century.

Keywords: Irontooldeposit's, Agricultural tools, early Middle Ages

Csaknem fél évszázada, hogy megírtam hasonló című dolgozatomat[1], amelyben többek között bebizonyítottam, hogy a Debrecen-Szepes pusztai[2] és a mohácsi[3] vaseszközleleteket nem a törökkorban, hanem a koraközépkorban, valószínűleg a 8–9. század folyamán rejtették el. A kutatás eredményeimet elfogadta. A balatonőszödi vaseszközlelet feldolgozása során[4] Bognár Katalin Boglárka – a továbbiakban BKB – többször is hivatkozott a tanulmányomra, de az eredeti publikációk alapján továbbra is törökkoriként számolt az említett vaseszközleletekkel.

Nem ez az egyetlen hibája BKB dolgozatának: tévesen adta meg a lelőkörülményeket, félreérthetően írta le a tárgyakat, rosszul választott analógiákat, prekoncepciója szerint a vaseszközlelet a lelőhelynek megfelelően középkori[5], így aztán mintegy fél évezredet tévedett a balatonőszödi vaseszközlelet keltezésénél. Bár az M7 autópálya balatonőszödi lejárójánál lévő, Balatonőszöd–Temetői dűlő elnevezésű, nagy kiterjedésű lelőhely több korszakban is lakott volt, hivatkozva az összefoglaló jelentésekre[6] megelégedett azzal, hogy a leletek és jelenségek az őskortól a késő középkorig keltezhetők, döntően rézkoriak, a középkoriak zöme pedig Árpád-kori, a vaseszközlelet pedig vélhetően a 13–14. század folyamán került a földbe.

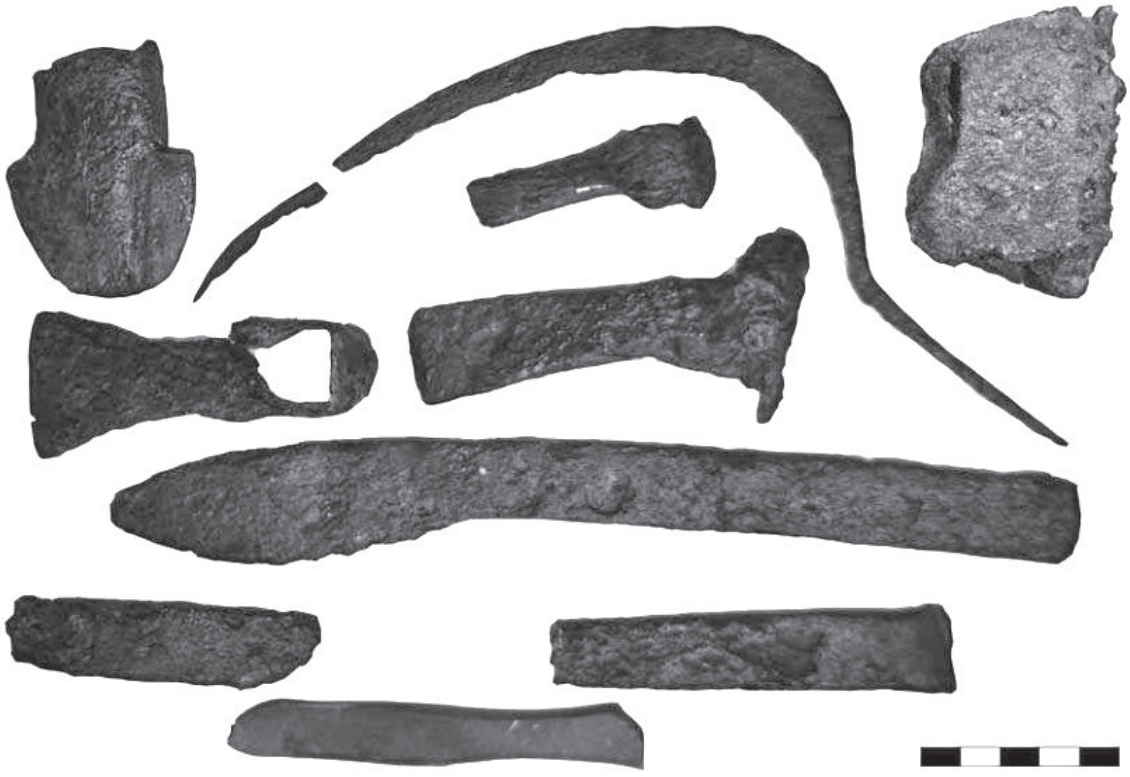
A leletegyüttes szerinte egy bombariadóhoz kapcsolódó fémdetektoros keresés során a feltárással érintett felületen kívül, attól északnyugatra, a vizenyős területen került elő, így további kutatásra nem volt lehetőség. A feltárás vezetőjének, Belényesy Károlynak 2022. augusztus 3-i levele[7] szerint a vaseszközlelet nem bombariadó, hanem az útfelület szokásos lőszermentesítése során került elő, nem a lelőhelytől északnyugatra, hiszen ott a mai Balatonőszöd található. A lelőhely keleti végétől mintegy 60-80 m-re a Kis metszés csatorna és a Büdös gáti víz közötti mély fekvésű területen, vizes környezetben ásták el a vastárgyakat (1. ábra). Ezzel magyarázható, hogy az eszközlelethez tartozó sarlónak még a fanyele is megmaradt. Az ásatásvezető jelen volt a lelet előkerülésekor, és mellette egy szondát is nyitottak, de az negatívnak bizonyult.

1. ábra. A Balatonőszöd – Temetői dűlői a vaseszközlelet előkerülési helye (x).

A tíz darabból álló – kilenc vaseszközt és egy fenőkövet tartalmazó – lelet az MTA Régészeti Intézetébe került, ahol Somlósi Éva fémrestaurátor restaurálta és konzerválta a vastárgyakat. Olyan kiváló munkát végzett, hogy a vastárgyak két évtized után is olyan állapotban vannak, mintha most kerültek volna ki a restaurátor műhelyből (2. ábra). Nemcsak a korróziótól mentesítette az eszközöket, de az ekevas elvékonyodott, és az irtókapa hiányos pengéjét feketére színezett műanyaggal erősítette meg, illetve egészítette ki. A tárgyak eredeti borzas felülete jól megkülönböztethető az egészen sima felületű kiegészítésektől. BKB ezt félreértette, és a kiegészítéseket acéllemezzel történt megerősítésnek, nádolásnak vélte.

1 Müller 1975.
2 Ecsedy 1931.
3 Kiss 1962.
4 Bognár 2016.
5 Bognár 2016, 221.: „Mivel az eszközkészlet a középkorra keltezhető, ezért az elrejtett tárgyakat, valamint annak elrejtőjét valamilyen módon a középkori településhez köthetjük."
6 Honti et al 2002.; Honti et al. 2004.; Belényesy – Horváth 2007.
7 Köszönetet mondok az értékes adatokért.

2. ábra. A balatonőszödi vaseszközlelet

A leletegyüttes tárgyai a következők:

Ekevas (ltsz.: 2013.3.1.). Feltűnően kisméretű, lapátalakú, enyhén aszimmetrikus ekevas. A lapátalakú ekevasak többnyire hosszúkás formájúak és vállal rendelkeznek vagy váll nélküliek. Az őszödi ekevas jellegzetessége a kis méreteken túl a csaknem félkör alakú penge, ritkán fordul elő. A hossza – 11,5 cm – közel azonos a szélességével: 10,5 cm (3. kép 1). A köpű szélessége: 6,6-6,8 cm; hossza: 3,9 és 4,8 cm, a bal köpűszárny a hosszabb. A bal váll merőlegesen áll, alig 1,5 cm, a jobb 2,3 cm és enyhén csapott. Az ekevasat jobbra döntve szerelték fel az eketalpra, ezért annak baloldala magasabban állt (3. ábra 1C). Ezt bizonyítja, hogy a jobb köpűszárny sokkal kopottabb, széle szinte élben végződik, míg a bal köpűszárny széle szögletes maradt.

BKB a balatonőszödi ekevasat aszimmetrikusnak mondja, és munkámra hivatkozva úgy véli, hogy ez *„a római kortól létező forma, mely a Kárpát-medencében a 13. századtól vált általánossá, a 15. századtól pedig egyeduralkodóvá."* A hivatkozott helyen[8] az ekevasak osztályozásáról és a késővaskori, hosszú, szárnyas köpűs ekevasakról van szó. A lapátalakú ekevasak tárgyalása során pedig úgy véltem, hogy az eleve aszimmetrikusan készített, – általában rövidebb bal vállal rendelkező – ekevasakat már a római és a koraközépkorból is ismerünk. Ezek az Árpád-kortól váltak gyakoribbá és hangsúlyosabbá, majd a mai Magyarország területén a 15. századtól szorították ki a teljesen aszimmetrikus – a bal oldalán a köpű vonalát folytató, csak a jobboldalon vállal, vagy a jobboldalon nagyobb nyúlvánnyal rendelkező – ekevasak.[9] Emellett főleg a periférián továbbéltek a szimmetrikus vasú túróekék, – ld. a székelyderzsi záróköveket – majd az ugyancsak szimmetrikus ekevassal rendelkező, barázdaszántásra alkalmas, állítható kormánydeszkával rendelkező váltóekék is.[10]

BKB azt írja: *„Figyelemre méltó, hogy az említett darab nem regionális jellegű, hiszen a Balaton környékén az ekevasak közepén töredezett szélű lyuk található."* A hivatkozott helyen[11] a mohácsi vaseszközlelet két ekevasának rajza látható. Balassa Iván sehol sem írt ilyen balatoni típusról, csak a 77c ábrán bemutatott 14–15. századinak tartott, teljesen aszimmetrikus, a balatonőszödinél kétszer nagyobb, Keszthely környéki ekevasról jegyezte meg, hogy a közepén egy lyuk van.[12] Egy korábbi dolgozatában két olyan ekevasat közölt, amelyeken jól látszik a penge közepe táján egy lyuk[13], Ezekről az ekevasakról én írtam, hogy rajtuk *„töredezett szélű lyuk van, ezért ezt*

8 Müller 1982, 417–419.

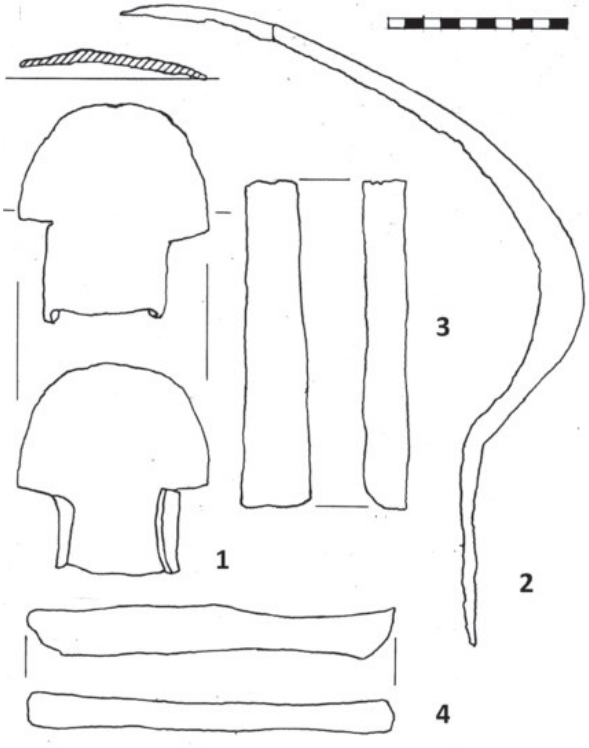
9 Müller 1982, 429–430.; Müller 2000, 33., 37.; Müller 2014, 3.

10 Müller 1982, 33., 37–38.

11 Balassa 1973, 289.

12 Balassa 1973, 296. A fotón nem látszik a lyuk.

13 Balassa 1972, 45. és 47. kép. A kommentárban azt írja (380.), hogy a Balatonkenese-Sándor lelőhelyű darab rossz fenntartású, középen kilyukadt.

3. ábra. Balatonőszöd-Temetői dűlő: 1. ekevas; 2. sarló; 3. vasrúd; 4. fenőkő

a jelenséget nem tarthatjuk véletlennek…".[14] De ezek egy teljesen más ekevastípust képviselnek.

A BKB által párhuzamként felsorolt ekevasak valóban aszimmetrikusak, mindkét oldalukon még vállal rendelkező példányok, de valamennyien hosszúkás, és lényegesen nagyobb darabok, mint a balatonőszödi ekevas.[15] Csak nagyon kevés ilyen félkör alakú pengével rendelkező ekevasat ismerek. Teljesen félkör alakú az egyik gurinai ekevas pengéje, amely középen feltűnően megvastagított, nagy, súlyos római kori darab. Hossza 24,2, szélessége 17 cm.[16] Valószínűleg Fenékpusztáról származik egy hasonló pengéjű, kissé aszimmetrikussá kopott, feltehetően római kori példány, amely ugyan alig nagyobb a balatonőszödi ekevasnál, de vaskos, nehéz darab. Hossza 16,7, szélessége 14,1 cm.[17] Enyhén aszimmetrikus egy nagyméretű, római kori ekevas, amely feltehetően Cseszneken került elő. Hossza 22,2, szélessége 18,5 cm.[18] Még nagyobb és súlyosabb egy Csabrendekről származó, ugyancsak római kori ekevas, amely 25 cm hosszú és 20,1 cm széles.[19] Ezek tehát valamennyien római koriak, és egy kivétellel lényegesen nagyobb méretűek, mint a balatonőszödi példány. Mégsem állíthatjuk, hogy a mi darabunk is hasonló korú lehet, mert a római korból, mint ahogyan az Árpád-korból sem ismerünk ilyen kisméretű ekevasakat. Annál többet viszont a koraközépkorból. Már F. Šach megállapította, hogy a többnyire aszimmetriára hajló koraközépkori ekevasak feltűnően kisméretűek.[20] A magyarországiakra is ez jellemző.[21] Például a pölöskei példány alig haladja meg a 10 cm-t (10,6 cm).[22] A Kassa-Zsebes-i (Košice-Šebastovce) késő avar temető 143. sírjában talált aszimmetrikus ekevas hossza 10,9, szélessége 7,8 cm[23], a morvaszentjánosi (Moravsky Sväti Jan) lelet ekevasa 11,9 cm hosszú és alig 6,8 cm széles volt.[24] Ismereteim szerint a legnagyobb, aszimmetrikus kopású koraközépkori darab a mohácsi második ekevas, amely 20,4 cm. A lapátalakú, szimmetrikus koraközépkori ekevasak általában hosszabbak. A legrövidebb feltehetően a 16,4 cm hosszú zalavári ekevas[25], a Debrecen Szepes pusztaiak 21,6–22,4, az első mohácsi 26 cm, a két garadnai pedig 27 és 29 cm hosszú.[26] Talán nem véletlen, hogy az aszimmetrikus vagy aszimmetrikussá kopott ekevasak általában kisebbek. Az egyszerű túróeke két oldalra tolja földet, az aszimmetria azt jelenti, hogy az ekével megpróbáltak barázdát szántani – tehát a földet átfordítani – de legalábbis csak egy oldalra tolni. Ehhez nagyobb igaerőre volt szükség, és ha ez nem állt rendelkezésre, akkor kisebb ekével kellett elvégezni a szántást.

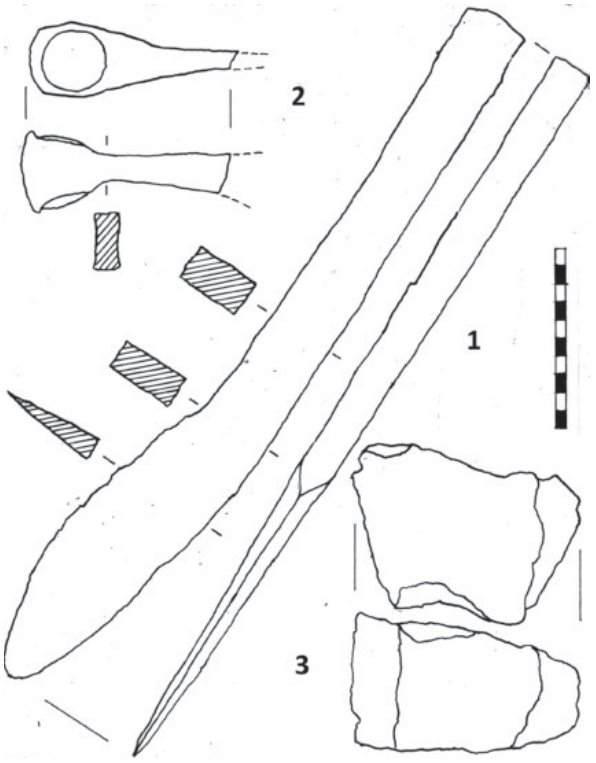
BKB röviden ismerteti a karcoló- és a túróekéket, majd megállapítja, hogy *„A legfejlettebb a fordító eke (nehéz eke), mellyel aszimmetrikus ekevasának köszönhetően szabályosabb, mélyebb barázdákat lehetett szántani. Nagy előnye, hogy a földet egy oldalra fordítja ki, így nagyobb földmennyiséget lehetett vele megmozgatni. Tehát a balatonőszödi darab a fentiek alapján kizárólag fordító ekéhez tartozhatott."*[27] Nos, ez az ekevas olyan kisméretű, és olyan sekély mélységben hatolt a földbe, hogy aligha lehetett barázdaszántó ágyekén. Inkább olyan túróekén tudnám elképzelni, amellyel már megkísérelték a barázdaszántást, és a földet csak egy oldalra, jobbra tolták el.

Csoroszlya (ltsz.: 2013.3.2.). Ép példány. A nyél keresztmetszete hossznégyszög, megfelel a középkorra jellemző, és a koraközépkorban is gyakori formának.[28] A nyél fent 3,8×2,2 cm, a pengetőnél 3,8×1,7–1,9 cm. A nyél felső vége a korrózió miatt nem teljesen sima, de nem törött, amint azt BKB feltételezte. A csoroszlyák masszív készítmények, az igénybevétel miatt legfeljebb a penge, a nyél pedig a pengéhez közelebb törhet el. A szakirodalomból két törött csoroszlyát ismerek, a nagyklizi (Vel'ky Kliž) leletben a negyedik csoroszlya pengéjének a hegye[29] és a pölöskei, koraközépkori lelet csoroszlyáján a nyél és

14 Müller 1982, 234. Utóbb (393.) elképzelhetőnek tartottam, hogy a lyukon át az eketalphoz rögzítették az ekevasakat.
15 Még a legrövidebb példány – a mohácsi második ekevas – is 20,4 cm, de a nagycserei 25, az első mohácsi 26, a máriabesnyői 31, az orosházi pedig 32 cm, a szinte teljesen aszimmetrikus tápiószelei darab pedig 24, 5 cm hosszú.
16 Müller 1982, 81., Kat. szám: 243.
17 Balassa 1973, 146., 51. kép a és 148.
18 Balassa 1973, 153.; Müller 1982, 329., Kat. szám: 1433.
19 Müller 1982, 326., Kat. szám: 1419.
20 Šach 1961, 77–82.
21 Müller 1982, 427–429. és 559–560.; Henning 1987, 56–57., Abb. 24–25.
22 Müller 1971, 250., 1. kép 1.
23 Budinsky-Krička – Točik 1991, 36., Abb. 12 sírrajz, T. XXI,1.
24 Eisner 1941, 160.
25 Cs. Sós 1963, 67–68., Taf. XC.
26 Müller 1982, 78–79., Kat. szám: 236–237.
27 Bognár 2016, 223.
28 Müller 1982, 435.
29 Turčan 2012, Tab. LXXXII, 16.

a penge is törött[30], de lehet, hogy ez utóbbi nem is a használat során sérült meg. Az enyhén előrehajló penge erősen kopott. Az ép, alig használt csoroszlyák pengéje hegyben végződik, hogy könnyebben hasítsák a földet. A balatonőszödi darab vége már elkopott, lekerekedett. Teljes hossza jelenleg 45,2 cm, ebből a penge 17,1 cm (4. ábra 1). A csoroszlyák hossza nagyon változatos, elérheti akár a 90 cm-t is. A római koriak közül a legrövidebb 42,2 cm[31], a középkoriak között 42,1 cm[32], de általában nagyobbak, mint 45 cm. A koraközépkori csoroszlyák, akárcsak az ekevasak, többnyire kisebb méretűek, ritkán haladják meg a 45 cm-t.[33] Például a Nyitrabajnán (Bojná) és környékén előkerült 8 koraközépkori csoroszlya közül a legkisebb 34,5, a legnagyobb 42 cm hosszú.[34] Ezért kelteztem a MNM ismeretlen lelőhelyű, 34,7 cm hosszú csoroszlyáját is a késő népvándorláskorra.[35] A balatonőszödi csoroszlya, figyelembe véve, hogy eredetileg még néhány cm-rel hosszabb is lehetett, a legnagyobb koraközépkori példányok közé tartozik, és egyáltalán nem biztos, hogy eredetileg egy ekére volt szerelve a kisméretű ekevassal.

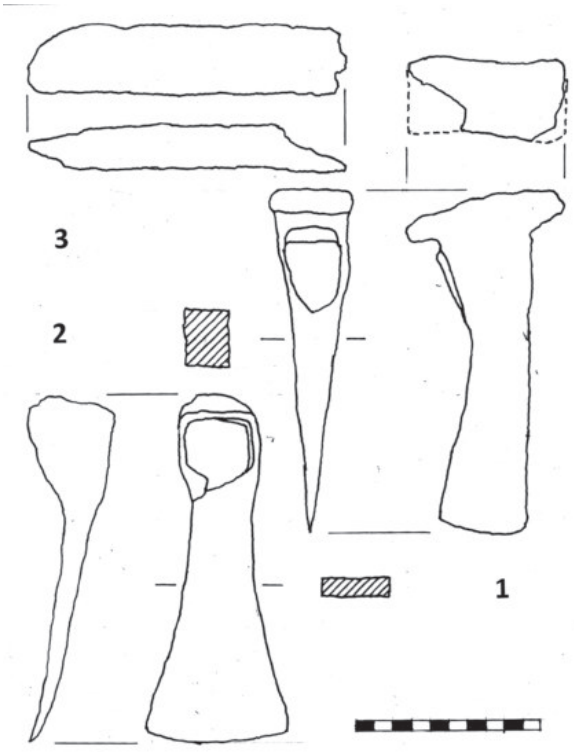
Irtókapa (ltsz.: 2013.3.3.) Sérült, kiegészített példány. BKB leírása és a megadott méretek tévesek.[36] Helyesen állapította meg, hogy a singvas egyik végét vékonyabbra kalapálták, és visszahajlítva kialakították a köpűt. Az összekovácsolás nem volt tökéletes, mert az illesztés szétvált. A köpű hátsó fala fent szinte egyenes, és lefelé megnyújtott. A foka enyhén lekerekített. A köpű vaskos nyakban folytatódik, amely ívelten, egyenletesen szélesedve megy át a pengébe. Az elvékonyodott, korrodált élrészt a konzerválás során műanyaggal egészítették ki. Jelen formájában a kapa 18,5 cm hosszú, a nyak töve 3,4×2,0 cm, a penge élhosszúsága 7,4 cm. A köpű külső szélessége 4,4, a belső 3,7 cm (5. ábra 2). A kapák keltezésénél a köpű kialakítása nyújtja a legtöbb segítséget. A római korban a kapák nyéllyuka kör vagy ovális, a köpű hátul megvastagított, és négyszögletes fokban végződik. A középkori kapák köpűjének fala oldalt és hátul egyforma vastagságú anyagból készült, a 13. század végétől egyre gyakoribb, hogy a nyéllyuk féloválisés a köpű hátul négyszögletes fokban végződik.[37] A népvándorláskori kapák köpűje is vékony falú, de többnyire a köpű fala oldalt és gyakran a foknál is megnyújtott.[38] A BKB által hivatkozott nyitrabajnai (Bojná) II. és III. depó kapáinak köpűje is ilyen.[39] Az ozorai irtókapák töredékesek, pontos formájukat nem ismerjük, a füleki (Filakovo) kapa nyéllyuka féloválisés[40], akárcsak az Esztergom-szentkirályi példányé.[41] A Fonyód-Ilona berki első kapa köpűje némileg hasonlít, mert fent és lent is ívelten szélesedik a fok felé.[42] De rendelkezünk jobb párhuzamokkal is. Az egyik szombathelyi, feltehetően középkori, keskeny pengéjű irtókapa köpűje hasonlít a balatonőszödihez[43], akárcsak két kapa a nyitrabajnai (Bojná) földvárból.[44] De ilyen a köpűje a szklabinyai (Sklabiňa) koraközépkori vaseszközlelet irtókapájának[45], egy sirmiumi (Sremska Mitrovica), egy Tolna megyei és a budakalászi avar temetőben talált lapos kapának is.[46] Ezek alapján a balatonőszödi irtókapa koraközépkori.

4. ábra. Balatonőszöd-Temetői dűlő: 1. csoroszlya; 2. fejszetöredék; 3. bucavastöredék(?)

Sarló (ltsz.: 2013.3.4.) Törött példány, a penge végéből egy 8,6 cm hosszú darab letörött. A 11,4 cm hosszú, hegyben végződő, négyszög keresztmetszetű, nyéltüskéhez tompaszögben csatlakozik a négyszög keresztmetszetű, élezetlen nyak – szélessége 1,1–1,5 cm –, amely nagy ívben megy át az előrehajló pengébe. A legnagyobb penge szélesség: 2,4 cm. Az elkeskenyedő penge hegye az él irányára merőlegesen ellapított. Teljes hosszúsága 39,8

30 Müller 1971, 250–251., 1. kép 2.
31 Balassa 1973, 136., 47. kép 1.
32 Müller 1982, 380., Kat. szám: 1678.
33 Müller 1982, 436. Persze elvétve nagyobb csoroszlyákat is használhattak a koraközépkorban. Ismereteim szerint a leghosszabb egy avar kori településen, Kölked-Feketekapu B lelőhelyen került elő, és 60,5 cm hosszú (Harag kézirat). A Szádelőn (Zádiel) előkerült ekevas és két, 51 és 59 cm hosszú csoroszlya keltezése bizonytalan (Lehoczky 1883, 140.; Bartoškova 1986, 61., Obr. 19A, 1–2).
34 Borzová – Pieta – Jakubčinová 2020, 62–63., Tab. XII–XIII.
35 Müller 1982, 394., Kat. szám: 1776.
36 A tárgy foka, a köpű hátsó fala. BKB a penge élrészét nevezte foknak („Fokán nádolás nyomai figyelhetők meg... fokánál 7 cm széles.") Szerinte „a köpű alig szélesedő nyakban folytatódik, mely hirtelen kiszélesedő pengében végződik." A nyak egyenletesen ívelődve megy át pengébe.
37 Müller 1982, 458., 455., 11. kép.
38 Müller 1982, 459.; Harag s. a.
39 Turčan 2012, 55., Tab. LIII, 1, 3, LXV, 3–4.
40 Gere 2003, 49., 33. t. 2-3; Kalmár 1959, 15., XXV. t.
41 Müller 1982, 249., Kat. szám: 1134.
42 Müller 1978, 5–7., 1. kép 1. Hossza 22,3, élhossza 7,8 cm.
43 Müller 1982, 191., Kat. szám: 815.
44 Borzová – Pieta – Jakubčinová 2020., Tab. XV, 1 és 6. Hosszúság: 18,3 és 13,3, élhosszúság: 7,9 és 4,8 cm.
45 Bartošková 1986, 52., Obr 16B, 4; Henning 1987, 146., 476. lh., Taf. 51, 6.
46 Harag s. a. KP 1, 25 és 27. Itt mondok köszönetet Harag Mátyásnak, hogy kiadatlan kéziratait rendelkezésemre bocsátotta, és hozzájárult, hogy hivatkozzak azokra.

5. ábra. Balatonőszöd-Temetői dűlő: 1. fejsze; 2. irtókapa; 3. vasrúd

cm, a penge átmérője 29,8 cm (3. ábra 2). Eredetileg a fanyéllel együtt került elő. BKB szerint a pengén fogazás nyoma figyelhető meg. Én ezt sajnos nem találtam. Akárcsak a sematikus ekét ábrázoló mesterjegyet. Erről úgy vélte *„...érdekes, hogy a balatonőszödi az egyetlen sarló, amelynek a penge középső harmadán található az említett bepecsételés."*[47] Valóban, a mesterjegy, amely a későközépkorban tűnt fel a szerszámokon, mindig a sarlópenge tövén található. A balatonőszödi sarlón csak a korrózió következtében figyelhető meg egyenetlenség, bemélyedés a pengén. Nem értelmezhető a leírásban, hogy *„a nyak és a penge találkozásánál erősen megvastagodó, kiugró nyúlvány található."* Akárcsak rám hivatkozva tett megállapítása, hogy *„Müller besorolása szerint horgas sarlónak tarthatjuk a balatonőszödi darabot, vagyis a nyél vonalát folytatva ívelődik a pengéje."* Tekintve, hogy a nyélhez visszatörve csatlakozik a nyak, egyértelmű, hogy csakis ívsarlóról lehet szó. Egyébként a koraközépkorból csak alig néhány példány horgassarló ismert.[48] A BKB által felsorolt analógiák kivétel nélkül ívsarlók, csak a jellemző sajátosságokat rosszul választotta meg. A Gere által hosszúnyakúnak nevezett későközépkori sarló nyaka alig 3 cm hosszú – ellentétben a balatonőszödi több mint 6 cm-es nyakkal – és nem ívelten, hanem éles töréssel megy át a nyéllel párhuzamos pengébe.[49] A legközelebbi párhuzamnak a Nyáregyháza-pusztapótharaszti sarlóleletet[50], a Szabolcs-kisfaludi sarlót[51], a középkori Kána területén előkerült sarlókat[52] és a Debrecen-homokbányai lelet sarlóit[53] tekintette, de ezek más formájúak. A mohácsi sarlók nem rendelkeztek visszatört nyakkal.[54] A szlovákiai koraközépkori vaseszközleletekben előforduló sarlók viszont nagyon jó párhuzamok[55], akárcsak a többi nyitrabajnai példány[56], és az avar kori temetőkben sírmellékletként talált sarlók nagy része.[57] A fentiek alapján a balatonőszödi sarló bizonyosan koraközépkori.

Fejsze (ltsz.: 2013.3.5.) 18,3 cm hosszú, sérült, vaskos példány. A nyak – 3,1×2,7 cm – és a penge felső vonala egyenes, alul egyenletesen szélesedik a 4,6 cm hosszú élig. A köpű fala hátrafelé szélesedik, és vastag, két sarkán sérült, eredetileg 8,5x3,9 cm-es fokban végződik (5. ábra 1). Ezt nevezik foknyúlványnak vagy nyéltámasznak is. Éppen ezért nem értelmezhető a leírás megállapítása: *„... Foka nincs megerősítve."* A körte alakú nyéllyuk 4,5–2,8 cm átmérőjű. Ezért téves a leírásban megadott méret: *„7,5×4 cm."*. Az értékelés szerint *„pontos formai analógiája nem ismert... ... az egyenes pengéhez leginkább hasonló darabokat tekinthetjük távoli analógiának."* A hivatkozott Tolna megyei darab[58], a leggyakoribb Árpád-kori forma, amelynek semmi köze a balatonőszödi fejszéhez, akárcsak a többi felsorolt párhuzamnak.[59] Persze ez nem jelenti, hogy itt tényleg unikális formáról lenne szó. A foknyúlvánnyal és oldalt köpűnyúlvánnyal rendelkező fejszéken[60] kívül a balatonőszödihez hasonlóan csak foknyúlvánnyal rendelkező eszközöket már a római korban is használtak, sőt ez egy Pannoniára, Noricumra és Illyricumra jellemző típus volt.[61] A nagy négyszögletes fok alkalmassá tette az eszközt, hogy kalapácsként is használják, bár ennek ellentmond, hogy néhány római

47 Bognár 2016, 225.
48 Müller 1982, 126., Kat. szám: 480.
49 Gere 2003, 41., 21. t. 1.
50 Parádi 1976. Az 1. ábra 1. sarlójának szélesebb a nyaka és erősebb ívvel megy át a pengébe, az 1. ábra 2–4-nél pedig derékszögben visszatört a nyak. Egyébként ez a két ívsarló-változat a leggyakoribb a késő Árpád-korban (Müller 1982, 481–482., 17. kép D).
51 A sarló típusa azonos a pusztapótharaszti első sarlóval, a penge íve még nyitottabb (Fodor – Németh 1972, 95.; 6. kép; Müller 1982, 182., Kat. szám: 779).
52 Terei – Horváth 2007. A 4. kép 1-nél a nyak derékszögben visszatört, a 4. kép 2–3 és az 5. kép 14–15-nél a tompaszögben visszatört nyak erősebb ívvel megy át pengébe, míg a 4. kép 5-8 hasonlít a balatonőszödi sarlóra.
53 Kiss 1962, 2. ábra 1–4.
54 Kiss 1963, 159., 3. kép 1–3. KBK törökkoriként említi, de ez a lelet koraközépkori (Müller 1975, 79–81.).
55 Turčan 2012. Csak a felsőpalojtai (Horné Plachtnice) mutat más formát, de ide tartoznak a nagyklizi (Velky Kliž) és a verbói (Vrbové) sarlók is (Uo. Tab. LXXXII, 14, Tab. LXXXVIII 1–4).
56 Borzová – Pieta – Jakubčinová 2020, 68-80., különösen Tab. XXIII, 3 és XXIV, 1, 3.
57 Pl. Cece-Csillagpuszta 4. sír, Cikó 435. sír, Magyarád 23. sír, Nagyharsány 57. sír, Érsekújvár (Nové Zámky) 133. sír és Szekszárd-Csatári téglagyár (Müller 1982., Kat. szám: 86,97, 516, 637, 667 és 787–788).
58 Müller 1982, 353., Kat. szám: 1553.
59 Szolnoki 2005, 219., II. t. 1, VI. t. 1; Simon 1994, 330 –331., 7. kép 2; Müller 1975., Abb. 4, 7–8.
60 Rupnik 2014a, 184-185., Taf. 2, 1–3, 5–6
61 Pohanka 1986, 230., Textabb. 14, 3. típus, Taf. 44-45; Henning 1987a, 61., Abb. 1 és 64., lelőhelyek 73; Rupnik 2014a, 53. 3. típus V. csoport; Kat. BF 76–77.

kori példány foka nagyon vékonyfalú.[62] A balatonőszödi fejsze foka nagyon vastag, az él viszont feltűnően rövid. Ezért nem zárhatjuk ki, hogy ezt a tárgyat nem munkaeszközként, hanem fegyverként használták.[63] Az avar kori balták, bárdok, szekercék és fokosok feldolgozása során Szücsi Frigyes típusokba osztotta az eszközök egyes részeit. A pengéknél az 1b típus fent egyenes, a tengellyel párhuzamos, lent egyenesen szélesedik[64], a köpű formacsoportoknál az „E", a nyéltámaszos köpű felel meg a mi eszközünknek.[65] A mikulčicei I. vaseszközleletben van egy hasonló fejsze, csak annak mindkét irányban ívelt, kissé szélesebb a pengéje.[66] A horvátországi Morpolačaban előkerült szórványbalta nyéltámasza kissé ívelten megy át a köpűbe, és a pengéje szélesebb.[67] A Ljubljanicában talált koraközépkori vaseszközlelet fejszéje viszont pontos párhuzama a mi példányunknak[68], ezért azt is a koraközépkorra kell keltezni.

Fejsze (ltsz.: 2013.3.6.) Törött, hiányos, viszonylag könnyű darab. A köpűben a nyéllyuk szabályos köralak, átmérője 3,4 cm. Oldalt a köpűfalat ívelten kissé megnyújtották, egyik oldalt 3,7, a másikon csak 2,8 cm széles. A lekerekített sarkú, kissé megvastagított fok hossza 4,4 cm. Ez megfelel Szücsi „J" köpűformájának.[69] A 3,0×1,4 cm keresztmetszetű, enyhén homorú oldalú nyak a penge felé keskenyedik, és magasodik, a törésfelületnél 0,9×2,1 cm. Mérhető hossza 11,6 cm (4. ábra 2). A leírás nehezen értelmezhető, mert szerinte az *„Egyenes pengéje a nyak vonalában folytatódik, foka azonban letörött."* A hiányzó penge minden bizonnyal keskeny lehetett, és nem rövid élben, hanem vagy „L" alakban lefelé folytatódott, – Szücsinél a bárdalakú pengék 6c változata[70] – vagy, amit a késő avar kori temetőkből is ismerünk – Szücsi bárdalakú pengék 8a változata[71] – „T" alakú lehetett. Ilyen köpűje volt a Kölked-Feketekapu A temető „L" alakú pengével rendelkező baltájának.[72] Az üllői temető 94. sírjában talált „T" alakú pengével rendelkező bárd alapján részletesen foglalkozott a tárggyal és ábrázolásaival Cs. Sós Ágnes, és megállapította, hogy az avar kori példányok 9. századiak lehettek.[73] Ezek többségénél a fokhoz hátrafelé még egy nyúlvány csatlakozik[74], de olyan változata is ismert, amelynél a balatonőszödihez hasonlóan hiányzik a nyúlvány.[75]

Vasrúd (ltsz.: 2013.3.7.) Nyersvasból kovácsolt hosszúkás, négyszög keresztmetszetű, korróziótól megtisztított felületű vasrúd (sínvas vagy singvas), amelyből valamilyen tárgya(ka)t akart készíteni a kovács. Egyik vége épnek tűnik, a másik törött és élszerűen végződik. Hossza 17 cm; keresztmetszete az ép végénél 3,6x2,25 cm, a törött végénél 3,7×2,2 cm (5. ábra 3). Sajnos nem állt módomban lemérni a súlyát. A feldolgozásra váró vasrudak még a későközépkorban sem voltak sokkal nagyobbak. A hosszúságuk elérhette ugyan a 60 cm-t, de egy-egy rúdból csak egy-két kapát vagy egy fejszét készíthettek.[76]

Vasrúd (ltsz.: 2013.3.8.) Az előző tárggyal azonos rendeltetésű, de annál szabályosabb, nyersvasból kovácsolt, négyszög keresztmetszetű, a korróziótól megtisztított felületű vasrúd. Ép darabnak tűnik. Három oldala feltűnően sima, egyik vége egyenetlen felületű, de ezt az erős korrózió okozta. Hossza 18 cm, keresztmetszete az egyik végén 3,7×2,3 cm, egyenletesen szűkülve a másik végénél 2,9×2,3 cm (3. ábra 3).

A singvas nagyon ritka a vaseszközleletekben.[77] A koraközépkorból mindössze a szklabinyai (Sklabiňa) vaseszközleletből ismerek egy példányt, amely valamivel nagyobb, mint a balatonőszödiek (hossza 20,4 cm; keresztmetszete 4,1×4,5 cm)[78], a szlovéniai Zidani gaber-i eszközleletben pedig rövid kasza, sarlók és balta társaságában egy 27,3 cm hosszú, keskeny négyszög keresztmetszetű vasrúd volt.[79]

Bucatöredék(?) (ltsz.: 2013.3.9.) Szabálytalan hasábalakú vasdarab. Két felülete sima, a többi porózus, helyenként lyukacsos, kisebb zárványokat is tartalmaz. Felülete egészen más, mint az eszközöké és a singvasaké, nem figyelhetők meg rajta vékony szálak. Csak egy metallurgiai vizsgálat erősíthetné meg feltételezésünket, hogy egy kohóból kikerült buca töredékéről van szó, amit még hosszas kovácsolással alakíthattak volna át singvassá. A BKB által megadott méretek túl nagyok. Hossza 12,5 cm, egyik végén 8,9x6,8 cm, a másik végén 8,4×5,7 cm (4. ábra 3). Hasonló bucatöredékeket semmilyen vaseszközleletből nem ismerek.

Fenőkő (ltsz.: 2013.3.10.) Nagyon finomszemcsés homokkőből készített, a hosszú használat során erősen megkopott, de teljes példány. Az eredetileg kb. 3×2,2 cm-es, négyszög keresztmetszetű, 20,2 cm hosszú tárgy végei ferdén lekerekítve, durván lecsiszoltak, hogy a munka során ne sebesítsék meg a használót (3. ábra 4). A finom szemcsézet alapján nem a leletben szereplő szerszámok, hanem finom acélpengék – pl. borotva és késpenge – élezésére szolgálhatott. Mind a négy oldala kopott, tehát már hosszabb időn át használhatták. A fenőkő is ritkán

62 Pohanka 1986, 142. felveti, hogy talán a fokszárnyakkal szíjazták az eszközt a nyélhez.
63 Szücsi 2014, 121.
64 Szücsi 2014, 117., 3. ábra.
65 Szücsi 2012, 122., 1. ábra E; Szücsi 2014, 119., 5. ábra E.
66 Bartošková 1986, 27., Obr. 9, 32.
67 Milošević 1987, 111., Sl. 2, 2. A keltezése bizonytalan, lehet későantik is.
68 Knific 2004, 192., Sl. 2, 3; Knific 2010, 94., Pl. 2, 2.
69 Szücsi 2014, 120., 5. ábra.
70 Szücsi 2014, 118., 3. ábra.
71 Szücsi 2014, 118. 3. ábra.
72 Kiss 1996, 231. Abb. 38, 128. 238. szerint ez a forma a kora avar korban is előfordul, de a késő avar korra jellemző.
73 Cs. Sós 1955, 214–215., pl. LXVI, 5, LXXIV, 13–14.
74 Pl. Keszthelyről (Lipp 1884, 25., 124. rajz; Hampel 1905., I, Fig. 105); Lesencetomajról, az 1. sírból (Müller 1992, 264., Taf. 6, 1).
75 Pl. Nemesvölgy (Edelsthal) (Hampel 1905., I. 87, Fig. 104; III. Taf. 110, 8.); Nagypall és Barca (Szlovákiában) (Milošević 1987, 115., Si. 4, 4 és 8).
76 Szabó 1954, 124.
77 A BKB által hivatkozott két darab a nemesváraljai (Zemianske Podhradie) eszközleletben nem singvasak, hanem vésők, amit jól mutat, hogy az egyik végüket kalapáccsal peremesre verték (Turčan 2012, 72., Tab. XC, 5 és 8).
78 Bartošková 1986, 53., Obr.16, B2. A leletben a vasrúdon kívül még egy kisméretű ekevas, egy csoroszlya, egy irtókapa, egy véső, egy lándzsa és két baltaszerű vasrúd (Axtbarren) volt.
79 Knific 2010, 92., Pl. 4. 9.

fordul elő vaseszközleletekben. A pohanskoi V. leletben volt egy 14,3×7,5×1,3 cm-es, lekerekített végű, trapéz alakú fenőkő.[80] A tárgy nem keltezhető.

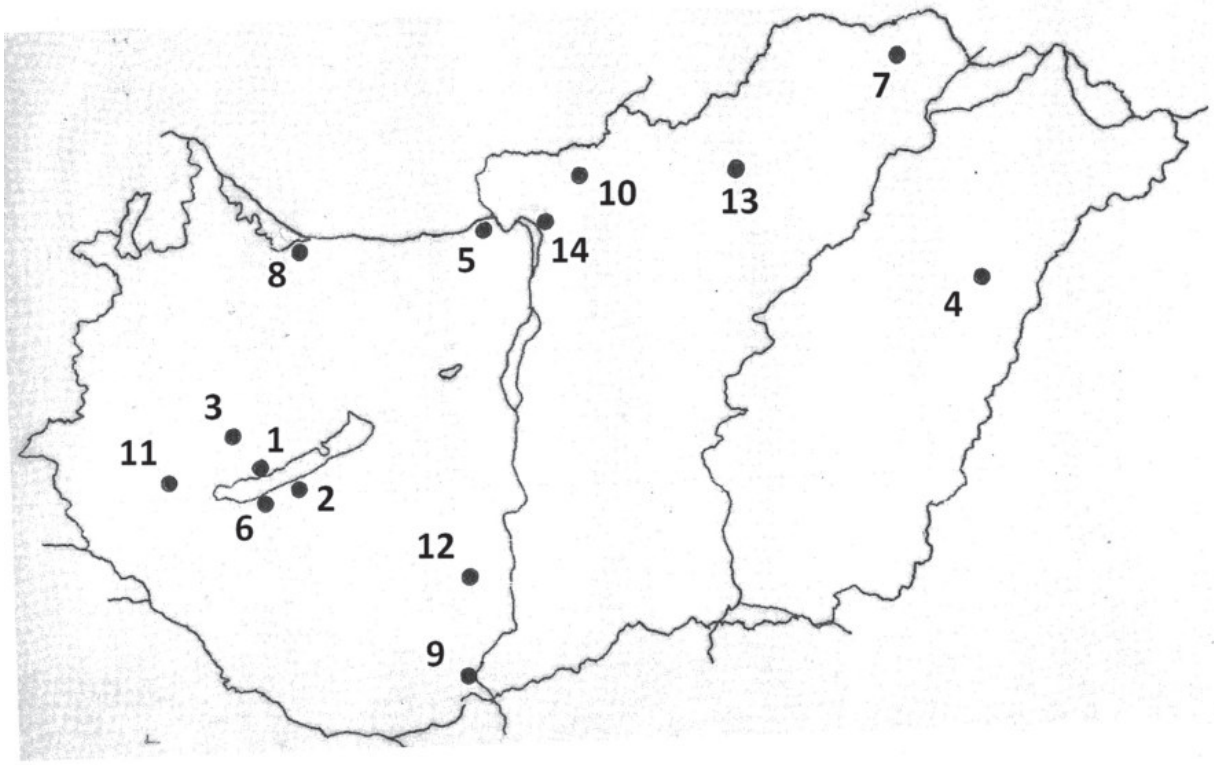
BKB helyesen állapította meg, hogy *„a balatonőszödi vaseszköz lelet sajátos előkerülési körülményei miatt a tárgyakat csak önmagukban lehet vizsgálni"*, de a rosszul megválasztott párhuzamok és a tévesen keltezett vaseszközleletek – mindenekelőtt a Debrecen Szepes pusztai és a mohácsi lelet – alapján nem tudta pontosan meghatározni a lelet korát, hiszen szerinte *„számos későközépkori analógiáját is ismerjük, a legközelebbi analógiái a honfoglaláskori eszközleletekből és a 13–14. századból származnak."* Végső döntésében bizonyára befolyásolta, hogy a középkori település objektumai nem keltezhetők a 13. század második felénél korábbra.[81] Ezért aztán *„bár a keltezés igen bizonytalan talajon áll, mégis megkockáztatjuk, hogy a 13–14. századra datáljuk a balatonőszödi mezőgazdasági vaseszközleletet."*[82] A középkori település a dombtetőn, a temető közelében helyezkedett el. A lelőhely lakottságának bemutatásakor BKB nem tett említést a koraközépkori településről. A feltárt felület keleti sávjában, a domb aljában, az egykori vízparton feltárták egy koraközépkori, 8–9. századi település 24 épületét, amelyek 3–6 házból álló, átlagosan 2000 m^2 nagyságú, egymástól 50–70 m-re elhelyezkedő csoportokat alkottak.[83] Eddig Zalavártól számítva ez a legkeletibb Karoling kori településrészlet. A 9. századra keltezést megerősítik a telepen előkerült sírok mellékletei: drótékszerek, láncocskás csüngőjű függők, pajzsos fejű ún. blučinai típusú gyűrű, mozaikszemes- és rúdgyöngyök.[84] A vaseszközlelet tárgyainak bemutatása során láthattuk, hogy a lelet keltezhető tárgyai kivétel nélkül a koraközépkorra, tágabb határok közt a 8–10. századra keltezhetők. A Karoling kori település közelsége alapján joggal feltételezhetjük, hogy ezt az eszközleletet ezen az időhatáron belül, feltehetően a 9. században rejthették el.

A vaseszközlelet a mocsaras terület szélén került elő. A koraközépkorban ugyan egy, a mainál szárazabb és melegebb klímaperiódussal számolhatunk, de a tárgyak már akkor is vizes környezetbe kerültek, mert csak így maradhatott meg a sarló fanyele. A bronzkorban számolhatunk a mocsárba, tavakba, folyókba, patakokba helyezett, votív rendeltetésű leletegyüttesekkel.[85] A pölöskei[86] és a Fonyód-Ilona bereki[87] eszközlelet tőzegbányászás során került elő, és a Ljubljanica folyóban (Szlovénia) is találtak egy vastárgyakból álló depót.[88] A vízbe rejtett eszközletek egyszer és mindenkorra hozzáférhetetlenné váltak az elrejtést végző személy(ek) számára, ezért felmerülhetett annak a lehetősége, hogy a koraközépkorban is számolni kell vallási fogadalomból elhelyezett eszközleletekkel.[89] Harag Mátyás is alapvetően „száraz" depónak tartja a mocsaras környezetben elrejtett eszközleleteket, és felhívja arra a figyelmet, hogy azért is kerülhettek ilyen környezetbe ezek a depók, hogy minél kevesebb nyom maradjon, és nehogy avatatlanok szerezzék meg az elásott tárgyakat.[90] Magam sem tartom elképzelhetőnek, hogy ezek a depók „nedves" eszközleletek lettek volna. Felvetődött annak a lehetősége is, hogy a mezőgazdasági eszközöket tartalmazó leletegyüttesek a bő termés reményében a földnek, illetve a föld és a termékenység istenségének szánt ajándékok lehettek.[91]

Ugyancsak Florin Curta vetette fel annak lehetőségét, hogy az északnyugat-amerikai őslakosság *potlach* szokásához hasonlóan a tekintély megszerzésére vagy szövetség megkötésére az elithez tartozó személyek vagy közösségek pazarlóan felélték saját vagyonukat. Ez korai formájában inkább egy békés, szertartásos ünnepi- vagy ajándékozási akció volt.[92] A távoli néprajzi analógia koraközépkori meglétére nincs érdemi bizonyíték, ezért az a legvalószínűbb, hogy a vaseszközöket birtokosaik vészhelyzet esetén rejtették el. Ezzel kapcsolatban érdemes utalni a Fuldai évkönyvek feljegyzésére, miszerint, amikor Karlmann rátámadt Rasztiszlav várára, katonái a környék valamennyi városát felégették és zsákmányul ejtették a földeken és az erdőkben elrejtett értékeket.[93] Ez igazolja, hogy veszély esetén a lakosság elásta az értékeit, és ha áldozatul estek, vagy nem térhettek vissza, az elrejtett tárgyak a földben maradtak.

BKB térképen mutatta be a balatonőszödivel kapcsolatba hozható vaseszközleletek földrajzi elhelyezkedését, amelyeket két csoportba osztott: Árpád-koriak és későközépkoriak.[94] Térképe azonban hiányos és téves adatokat tartalmaz. Nem vette figyelembe, hogy számos depó a koraközépkorban került a földbe. Az általa ismert öt magyarországi Árpád-kori eszközleletet egészítette ki Vladimir Turčan kötetének adataival, amit csak felületesen tanulmányozott, és ezért hét szlovákiai honfoglalás–kora Árpád-kori vaseszközleletről tett említést.[95] A hét lelőhelyről ismert 11 koraközépkori depóban az a közös, hogy azokat a Szlovák Nemzeti Múzeum Régészeti Múzeuma őrzi, de más gyűjteményekben is találhatók koraközépkori

80 Bartošková 1986, 45., Obr. 22, 5.
81 Belényesy – Horváth 2007, 104.
82 Bognár 2016, 225.
83 Belényesy – Horváth 2007, 105–106.
84 Honti et al. 2004, 23.; Szőke 2007, 52., 45. kép.
85 Pl. Hansen 1994, 324., Abb. 203. és 363–364.
86 Müller 1971.
87 Müller 1978. Úgy véltem, talán egy cölöpökön álló halászkunyhóból kerültek a vízbe a tárgyak.
88 Knific 2010. Feltételezte, hogy egy hajóról kerültek a vízbe a tárgyak, esetleg a folyóvíz mosta el a partot.
89 Curta 1997, 211–212., de végül elvetette ezt a lehetőséget. Ld. még Harag kézirat 12. és 19.
90 Harag kézirat, 19.
91 Novotny 1969, 226.
92 Curta 1997, 251–252. Ld. még Harag kézirat 12.!
93 Idézi Turčan 2012, 72.
94 Bognár 2016, 13. ábra
95 Bognár 2016, 222. Az öt leletegyüttes: Tiszaeszlár-Bashalom (Kovalovszki 1980, 43.), Nyáregyháza-Pusztapótharaszt (Parádi 1976.), Debrecen-Nagycsere (Szolnoki 2005.) nem szerepel a térképen és Balatonőszöd. A kánai vaseszközök nem depóként kerültek elő, hanem egy Árpád-kori falu feltárása során láttak napvilágot (Terei – Horváth 2007.; Terei – Horváth 2007a). Disszertációm alapján ez a lista a következő depókkal egészíthető ki: Bonyhádvarasd (Müller 1982, 236–237., Kat. Nr.: 1045–1046), Debrecen-Homokbánya (Müller 1975, 87–91.), Ecseny (Müller 1982, 246–248., Kat. Nr.: 1126–1127); Ófehértó (Müller 1982, 284–285., Kat. Nr.: 1253–1256); Csemő-Gerjehalom (Müller 1982, 51–52., Kat. Nr.: 98–105). Legutóbb Vác-Szarvas hegyen került elő két-két kapa és balta (Mag – Rácz 2021, 65.) (7. ábra).

6. ábra. Koraközépkori vaseszközleletek: 1. Badacsony; 2. Balatonőszöd; 3. Csabrendek; 4. Debrecen-Szepes puszta; 5. Esztergom; 6. Fonyód-Ilona berek; 7. Garadna; 8. Győr-Bácsa; 9. Mohács; 10. Patak; 11. Pölöske; 12. Sióagárd; 13. Szarvaskő; 14. Vác.

vaseszközleletek, amelyek 27 lelőhelyről származnak.[96] Ezek két horizonthoz köthetők, a koraiak a 8. század második felére, a 9. század elejére, a későbbiek a 9. századra keltezhetők, tehát valamennyit a magyar honfoglalás előtt ásták el.[97] BKB térképét korrigáljuk, de az egyszerűség céljából csak a mai Magyarország területén előkerült depókat soroljuk fel.

Harag Mátyás az avar szállásterületről 20 olyan vaseszközleletet ismer, amely mezőgazdasági eszközöket is tartalmaz.[98] Ebből mindössze 9 került elő a mai Magyarország területén, tíz pedig a sokkal kisebb Délnyugat-Szlovákiában.[99] A fentieken túl az esztergomi lelet 22 lándzsát, közte egy szárnyas lándzsát tartalmaz[100], Győr-Bácsa Szent Vid dombon pedig hét baltaszerű vasrúd[101] került elő.[102] A mai Magyarország területéről ismert koraközépkori vaseszközleletek lelőhelyeit a 6. kép mutatja be.

Morvaország és Szlovákia területéről lényegesen több koraközépkori vaseszközleletet ismerünk, ami feltehetően a terület 9. századi történetének, a Keleti Frank Birodalom és a Morva Fejedelemség közti szinte folyamatos háborúskodásnak a következménye. De nemcsak a lelőhelyek számában, de azok összetételében is lényegi eltérés van. Ezek legjellemzőbb tárgya ugyanis a baltaszerű vasrúd (Axtbarren). Ezek kérdéseinek irodalma nagy[103], a legújabb összegzés 2019-ben látott napvilágot.[104] A későbronzkori kincsleletek egy részét döntően félkész karperecek, bronzkarikák alkotják. Ezekről feltételezik, hogy értékmérők, premonetáris fizetőeszközök voltak.[105] A baltaszerű vasrudakról ugyanez a vélemény alakult ki. A Turčan által közölt 11 leletből hétben fordul elő, hármat kizárólag ezek alkotnak.[106] Bialeková Szlovákia területéről – Nagybossányt is beszámítva – 39

96 Turčan 2012, 43., Obr. 11. Ez voltaképp csak 26 lelőhely, mert a Bošany-i (Nagybossány) leletről csak annyi tudható, hogy Anton Točik szóbeli közlése szerint ő a keszthelyi múzeumban egy 15 baltaszerű vasrúdból álló, innen származó leletet látott (Pleiner 1961, 448.). A Balatoni Múzeumban semmilyen nyomát nem találtam ennek a depónak. Megjegyzem, hogy 1986-ban Bartošková 14 lelőhelyről még csak 17 vaseszközleletről tudott (Bartoškova 1986, 114–115., Priloha 3).

97 Turčan 2012, 72.

98 Harag s. a. 73. jegyzet.

99 Saladorf Alsó Ausztriában van (Müller 2009.). Bizonyosan koraközépkori vaseszközlelet került elő Debrecen-Szepes pusztán, Fonyód-Ilona berekben, Mohácson, Sióagárdon, Patakon (közöletlen lelet, amely két ekevasat, egy-egy csoroszlyát, baltát és kapát tartalmaz), Pölöskén és Vácott (közöletlen lelet, amely két ekevasat, egy csoroszlyát, három sarlót, két rövid kaszát, egy szőlőmetszőkést, két kengyelt és egy ívelt pántot tartalmaz). Harag M. koraközépkori vaseszközleletnek tartotta a két Badacsonyban szőlőforgatás során előkerült, 50 és 38 cm hosszú csoroszlyát (Darnay 1904, 2. ábra és 197) valamint a Csabrendeken ismeretlen körülmények között előkerült két kapát (Müller 1982, 326–327., Kat. Nr.: 1422 és 1424).

100 Kovács 1979, 98., Taf. 60, 2.

101 A németül Axtbarren-nek nevezett félkész terméket Harag M. „balta alakú öntvény rúd"-nak fordította. Tekintve, hogy kovácsolással készült, megtévesztő, ha öntvénynek nevezik. A baltaként nem használható tárgy csak baltaszerű, ezért ezt tartom magyarul a jobb elnevezésnek.

102 Tomka – Merva 2016, 275., Abb. 21, 2–3.

103 Feltétlen említésre méltó Pleiner 1961. és Bialeková 2008.

104 Hájnik 2019.

105 Hansen 1994, 379.

106 Turčan 2012, 74.

lelőhelyről ismer baltaszerű vasrudakat[107], de egy-egy lelőhelyen több leletegyüttes is előkerülhetett. A pobedimi (Pobedény) földvárból és környékéről 23 elrejtett lelet tartalmazott baltaszerű vasrudat, a 4. depót 222 egész és 117 töredék alkotta.[108] A legnagyobb lelet Krakkóban került elő, a 4212 példány összsúlya 3630 kg volt.[109] Ahol ilyen sűrűn, egymáshoz viszonylag közel kerültek elő a baltaszerű vasrudakat tartalmazó eszközleletek, felmerülhet, hogy talán nemcsak vészhelyzetben elásott értékekről lehet szó? Hájnik egész Közép-Európából gyűjtötte össze az anyagot. Összesen 64 lelőhelyet mutat be. A legtöbbet (40 lelőhely) Szlovákiából ismerjük, Csehországból 13-at, Lengyelországból 9-et.[110] A két távolabbi lelőhely a már említett Győr-Bácsa Szent Vid domb és a Ljubljanica folyó.[111]

A döntően a 9. századra keltezhető 14 koraközépkori vaseszközlelet (6. ábra) többsége, a Dunántúlon került elő. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy ebből öt a Mosaburg-i grófság területéről ismert. Mint ahogy az sem meglepő, hogy a gyéren lakott Alföldön mindössze a Debrecen-Szepes pusztai leletet rejtették el. Nem tudunk magyarázatot adni, hogy az Északi-középhegység területén négy lelet került elő, ugyanis a határ északi oldalán, Kelet-Szlovákiában alig került elő koraközépkori vaseszközlelet.[112]

Összegzés

A vaseszközleletek feldolgozása során törekedni kell a pontos, közérthető tárgyleírásra, a szakirodalomban való alapos tájékozódásra, a jól megválasztott, hiteles analógiák megkeresésére, mert csak így juthatunk megbízható eredményre. A Balatonőszöd-Temetői dűlőben nem a 13–14. században, hanem a koraközépkorban, feltehetően a 9. században rejtette el a mocsaras terület szélén egy kovácsmester az értékeit.

107 Bialeková 2008, 342., Abb. 12.
108 Bialeková 2008, 337. Ahol ilyen kis területen ennyi elrejtett leletegyüttes kerül elő, joggal merülhet fel, hogy nem a veszélyhelyzetben elrejtett értékekről, hanem valamilyen votív áldozatról lehet szó.
109 Zaitz 1988, 262.
110 Hájnik 2019, 115., Obr. 4. és 141–147.
111 Ld. 68. jegyzet!
112 Turčan 2012, 72., Obr. 11.

Irodalom

Balassa, I. 1972: Fejezetek az eke és a szántás Balaton környéki történetéből. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11 (1972) 357–399.

Balassa, I. 1973: Az eke és a szántás története Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest

Bartošková, A. 1986: Slovanské depoty železnych předmětů v Československu. (Slawische Hortfunde von Eisengegenständen in der Tschechoslowakei). Academia. Praha

Belényesy, K. – Horváth, T. 2007: Balatonőszöd-Temetői dűlő. In: Honti Sz. (szerk.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest, 2007. 97–112.

Bialeková, D. 2008: Depofunde von Axtbarren und Eisengegenständen – ein Phänomen des Pobedim-Burgwalles und seines ökonomischen Hinterlandes. In: *Poláček, L.* (szerk.): Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelelterlichen Zentren. Intern. Tagungen in Mikulčice VI. Brno, 2008. 337–344.

Bognár, K. B. 2016: Vaseszközlelet Balatonőszöd Árpád-kori településéről. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 4 (2016) 221–234. https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2016.4.221

Borzová, Z. – Pieta, K. – Jakubčinová, M. 2020: Pol'nohospodarske náradie z hradiska Valy a jeho zázemia. Bojná 3. Agricultural tools from the hillfort of Valy and its hinterland. ASM Fontes 29. Nitra

Budinsky-Krička, V. – Točik, A. 1991: Šebastovce Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches. Nitra

Curta, F. 1997: Blacksmiths, warriors, and tournaments of value: dating and interpreting early medieval hoards of iron implements in eastern Europe. Ephermeris Napocensis 7 (1997) 211–268.

Darnay, K. 1904: Régi ekék részei Sümegh vidékéről. Archaelogiai Értesítő 24 (1904) 196–198.

Ecsedy, I. 1931: Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepes pusztán. Néprajzi Értesítő 23 (1931) 74–76.

Eisner, J. 1941: Ein Hortfund der älteren Burgwallzeit aus der Slowakei. Altböhmen und Altmähren 1 (1941) 154–171.

Fodor, I. – Németh, P. 1972: A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásának első három évéről. 1969–1971. Szabolcs-Szatmári Szemle 7 (1972/1) 89–100.

Gere, L. 2003: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. Opuscula Hungarica 4. Budapest

Hájnik, J. 2019: Včasnostredoveké sekerovité hrivny z územia strednej Európy. Musaica Archaeologica 2 (2019) 111–172.

Hampel, J. 1905: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I-III. Braunschweig

Hansen, S. 1994: Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhonetal und Karpatenbecken Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Bd. 21. Bonn

Harag, M. 2018: Növénytermesztés az avar korban: vaseszközök és növényi maradványok. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest

Harag s. a. 2021: Harag Mátyás: Kapák az avar kori szállásterületen. „Hadak útján" A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXX. konferenciája. Székesfehérvár, 2021. november 11–13. Sajtó alatt.

Harag kézirat: Harag Mátyás: Koraközépkori (8–10. századi) depóleletek Közép-Európából. Kézirat.

Henning, J. 1987: Henning, Joachim: Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42. Berlin, 1987. https://doi.org/10.1515/9783112574560

Henning, J. 1987a: Eisenverarbeitungswerkstätten im unteren Donaigebiet zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Zeitschrift für Archäologie 21 (1987) 59–73.

Honti et al. 2004: Honti Sz., Belényesy K., Fábián Sz., Galina Zs., Hajdú Á. D., Hansel B., Horváth T., Kiss V., Koós I., Marton T., Németh P. G., Oros K., Osztás A., Polgár P., Szeőke J., Serlegi G., Siklósi Zs., Sófalvi A., Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása 2002–2003-ban. Előzetes jelentés III. Somogyi Múzeumok Közleményei 16 (2004) 3–70.

Honti et al. 2007: Honti Sz., Belényesy K., Galina Zs., Kiss V., Kulcsár G., Marton T., Nagy Á., Németh P. G., Orosi K., Sebők K., Somogyi K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. Somogyi Múzeumok Közleményei 15 (2002) 3–36.

Ikvai, N. 1962: Néprajzi adatok a debreceni vaseszköz lelethez (Ethnogrphische Beiträge zu dem Debrecener Eisengerätfund). A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (1960/1961) [1962] 143–150.

Ikvai, N. 1972: A ceglédi vaseszközlelet (Der Cegléder Eisengerätfund). Studia Comitatensia 1 (1972) 135–166.

Kiss, A. 1962: Debreceni későközépkori vaseszközlelet. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (1960/1961) [1962] 29–37.

Kiss, A. 1964: A mohácsi késő középkori vaseszköz lelet. (Der spätmittelalterliche Eisengerätfund von Mohács.) A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963 (1964) 159–166.

Kiss, A. 1996: Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck

Knific, T. 2004: Sekerovitá hrivna iz reke Ljubljanice (Slovenija). Fusek, G. (red.) Zborník počesť Dariny Bialekovej. Nitra, 2004. 191–195.

Knific, T. 2010: Early Mediaeval hoards of iron items in Slovenija. Archaeologia Adriatica 4 (2010) 85–99. https://doi.org/10.15291/archeo.1024

Kovalovszki, J. 1980: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (bronzkor, III–IV. és XI–XII. század). Budapest

Kovács, L. 1979: Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzen im Karpatenbecken. Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 8-9 (1978–79) 97–119.

Lehoczky, T. 1883: A szádelői sziklavölgy természetrajzi és régészeti tekintetben. Archaeologiai Értestítő (1883) 137–142.

Lipp, V. 1884: A keszthelyi sírmezők. Budapest

Miloševič , A. 1987: Ranosrednjovjekovna bojma sjekira iz Vedrina kod triljai drugi nalazi sjekira tog vremena na području Hrvatske. (Frühmittelalterliche Streitaxt aus Vedrine und andere Streitaxtfunde derselben Zeit in Kroatien.) Vjesnik Arheolokog Muzeja u Zagrebu 3. s. 20 (1987) 107–128.

MRT 2: Éri, I. – Kelemen, M. – Németh, P. – Torma, I.: Magyarország régészeti topográfiája 2, Veszprém megye régészeti topográfiája 2. Veszprém

Müller, R. 1971: Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez (Daten zur Landwirtschaft der landnehmenden Ungarn). Ethnographia 82 (1971) 249–261.

Müller, R. 1975: Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 27 (1975) 59–102.

Müller, R. 1978: Késő népvándorlás kori vaseszköz lelet Fonyód-Ilonaberekből. (Eisengerätfund aus der Spätvölkerwanderungszeit von Fonyód-Ilonaberek.) Somogyi Múzeumok Közleményei 3 (1978) 5–11.

Müller, R. 1982: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig. Zalai Gyűjtemény 19/I-II. Zalaegerszeg

Müller, R. 1992: Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. In: Daim, F. (hrsg.) Awarenforschungen. Wien, 1992. 251–307.

Müller, R. 2000: A középkor agrotechnikája. In: Bende L. – Lőrinczy G. (szerk.): A középkori magyar agrárium. Ópusztaszer, 2000. 27–44.

Müller, R. 2009: Egy koraközépkori vaseszköz lelet Saladorfból (Alsó-Ausztria). (Ein frühmittelalterlicher Eisengerätfund aus Saladorf – Niederösterreich). In: Somogyvári Á.- V. Székely Gy. (szerk.): In terra quondam Avarorum. Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára. Kecskemét, 2009. 203–214.

Müller, R. 2014: A középkor agrotechnikája a vaseszközök alapján. Ethnographia 125 (2014) 1–19.

Novotny, B. 1969: Depots von Opfersymbolen als Reflex eines Agrarkultes in Grossmähren und im wikingischen Skandinavien. Pamiatky A Archeológia 60 (1969) 197–227.

Parádi, N. 1976: A Nyíregyháza-pusztapótharaszti sarlólelet. (Der Sichelfund von Nyíregyháza-Pusztapótharaszt) Folia Archaelogica 27 (1976) 171–182.

Pleiner, R. 1961: Slovanské sekerovité hřivny (Die slawischen Axtbarren). Slovenska archelógia 9 (1961) 405–450.

Pohanka, R. 1986: Die eisernen Agrargeräte der Römischen Kaiserzeit in Österreich. BAR Int. Ser. 298. Oxford

Rupnik, L. 2014: *Secures, asciae* und *dolabrae* aus Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P. (Hrsg.): Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. CPP 4, Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden, 2014. 181–204.

Rupnik, L. 2014a: Római kori vaseszközök Pannoniából. ELTE BTK Régészeti Doktori Program. PhD értekezés kézirata. Budapest

Šach, F. 1961: Rádlo a pluh na území Československo. (Haken und Pflugauf dem Gebiet der Tschechoslowakei. Vědecké práce Zemědělského Muzea. Praha, 1961. 25–155.

Simon, K. 1984: A Csongrád-bokrosi vaseszközlelet (Der Eisengerätfund von Csongrád-Bokros). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–1981/2 (1984) 77–90.

Szabó, Gy. 1954: A falusi kovács a XV–XVI. században. Folia Archaelogica 6 (1954) 123–145.

Szolnoki, L. 2005: A nagycserei vaseszközlelet. (Der Eisenwerkzeugfund von Nagycsere.) A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2005 (2006) 217–233.

Szőke, B. M. 2007: A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a népvándorlás korában. In: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. (szerk.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest, 2007. 47–54.

Szücsi, F. 2012: Kora- és közép avar kori balták és fokosok. (Axes and hammer axes in the early and middle avar period). In: Petkes Zs. (szerk.): Hadak útján XX. Budapest, 2012. 121–137.

Szücsi, F. 2014: Avar kori balták, bárdok, szekercék és fokosok. Baltafélék a 6–8. századi Kárpát-medencében. Alba Regia 42 (2013–2014) 113–186.

Terei, Gy. – Horváth, A. 2007: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. (Die Eisenfunde des árpádenzeitlichen Dorfes Kána I.) Communicationes Archaelogiae Hungaricae (2007) 215–246.

Terei, Gy. – Horváth, A. 2007a: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. (Die Eisenfunde des árpádenzeitlichen Dorfes Kána II.) Budapest Régiségei 41 (2007) 153–192.

Tomka, P. – Merva, Sz. 2016: Bácsa-Szent Vid domb. Eine Siedlung des 9.–10. Jahrhundert an der Wieselburger Donau. Antaeus 34 (2016) 253–286.

Turčan, V. 2012: Depoty z Bojnej a včasnostredoveké hromadné nálezy železnych predmetov uložené v zbierkach SNM-Archeologického múzea (Die Hortfunde von Bojná und frühmittelalterliche Eisendepots des Slowakischen Nationalmueseums-Archäologischen Museums). Bratislava

Zaitz, E. 1988: Frühmittelalterliche axtförmige Eisenbarren aus Kleinpolen. Slovenska archelógia 36 (1988) 261–266.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 61-72 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.61
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

A zselickislaki késő avar kori temetőrészlet

HARAG MÁTYÁS

Somogy Vármegyei Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály
7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 1., e-mail: haragmatyas93@gmail.com

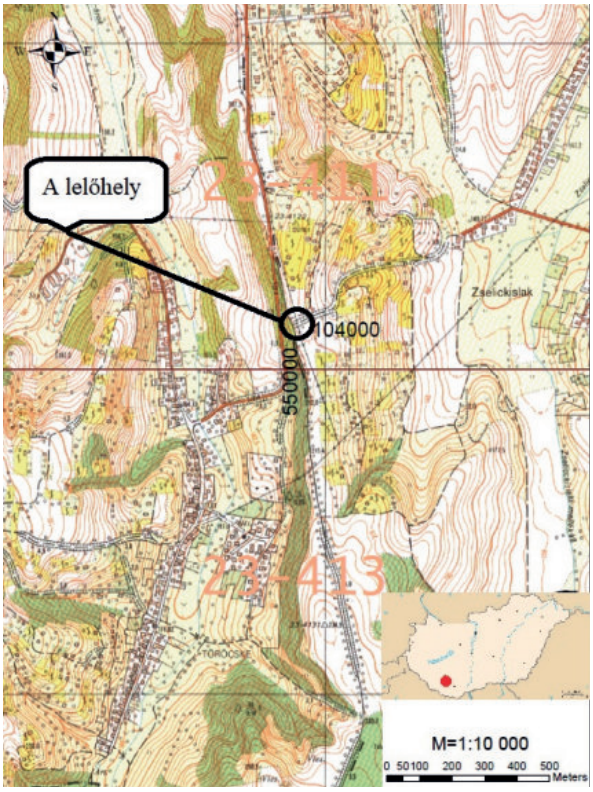
HARAG M.: *The cemetery of Late Avar Age in Zselickislak*.
Abstract: In the begining of the 20th century, many stray finds from the Avar Age were found in the vicinity of Zselickislak (Kaposvár district, Somogy County, Hungary). The first two graves came to light in the spring of 1969 and later seven poorer graves were discovered or disturbed. The belt set of the grave „A" was published recently by the author; an unique schematised can be visible human depiction on the propeller-shaped mount. In this paper the material and the burial customs of the five graves excavated in the August of 1969, and of those which were found later are analysed.

Keywords: Early Middle Ages, Avar Khaganate, History of Somogy County

Bevezetés

A Zselickislak-Dereshegy nevű lelőhely (lelőhely-azonosító: 99215) Zselickislak (Somogy vm.) nyugati határrészében, az ún. Deres- vagy Szuszkahegyen, annak is Borgyán-dűlői részén helyezkedik el (1–2. ábra).[1] A község területéről már 1969-et megelőzően is ismertek voltak avar kori[2] (és megjegyzem honfoglalás kori)[3] leletek is, a település ezért Csallány Dezső lelőhelykataszterében is szerepel[4], de ezeket a tárgyakat nem köthetjük biztosan lelőhelyünkhöz.

A lelőhely neve az új ADAM-ban „Zselickislak" néven található meg[5], de az ásatási naplóban és egyéb múzeumi dokumentumokban lelőhelyünk „Zselickislak-Töröcske" és mint „Töröcske" is félreérthetetlenül szerepel.[6] A temető Zselickislak közigazgatási területén helyezkedik el, s ezért a lelőhelyet Zselickislakhoz, nem pedig a Kaposvár városrészét képző Töröcskéhez köthetjük.

1. ábra. Zselickislak elhelyezkedése Magyarország területén és a lelőhely az EOV térképen

A temetőrészlet leletanyagának és a dokumentációnak az összevetése során kétségtelenné vált, hogy a zselickislaki leletek közé ismeretlen lelőhelyű avar kori tárgyak is keveredtek. Egy korábbi cikkemben két, Zselickislakhoz beleltározott, a Rippl-Rónai Múzeumban őrzött övgarnitúra közül sikerült meghatároznom, hogy melyik volt az, amely 1969 tavaszán az említett lelőhelyen került elő, s melyik garnitúra került valószínűleg vásárlás vagy ajándékozás útján a Múzeumba.[7] Jelen tanulmányomban a korábbinál részletesebben kívánom bemutatni és elemezni a feltárás és a leletmentés során előkerült szerény mellékletű sírokat.

1 Papp–Végh 1974, 542. Az adattári térképek szerint az út a Hárságyi- és Borgyán-dűlőket választja szét. Ugyanakkor a Hárságyi-dűlő kifejezést Somogy megye földrajzi neveinek gyűjteménye nem említi. A Hárságyi-út (a jelenleg Baranya vármegyei Somogyhárságyra vezető út) és Hárságyi-tető nevű területeket a lelőhelytől jóval délebbre jelölik (Uo. 541–543.).

2 Kocztur 1964, 163. Kocztur Éva a leleteket (bronz trébelőmag, gömbalakú csüngődísz, bronzlemez gyűrűtöredék, bronznyakperecek, ezüstsodrony hajkarikák, vas harcicsákány, vaskengyel és vaslándzsa) a Darnay Múzeum leltárkönyve alapján sorolja fel, amely leltárkönyveket a keszthelyi Balaton Múzeum őriz, de a kérdéses tárgyak a II. világháborúban megsemmisültek (ld. Kiss 2003, 3. jegyzet). A megmaradt 7. század végére keltezhető préselőveretet Kiss Gábor mutatta be (Uo.). A vaslándzsa, a vas „harcicsákány", illetve a vaskengyel honfoglaláskori is lehetett (Kovács 1971, 94.).

3 Zselickislakon szántás során egy temetkezést bolygattak meg, amelyből két rozettás lószerszámdísz, egy pálcás vaszabla töredéke, valamint egy egyenestalpú, boltozatos szárú, négyzetes fülű (Révész 1997, 276., 282.) kengyel kerültek elő (Hampel 1907, 151., 39. t.). Ugyancsak Zselickislakról bronznyakperecek és S-végű karikák is ismertek (Fehér–Évinger–Kralovánszky 1962, 85.)

4 Csallány 1956, 219. kat. 1089.

5 Szentpéteri 2002, 435.

6 RRM IV/69/2; IV/69/3; IV/75; IV/75/1.

7 Harag 2022a.

2. ábra. Műholdfelvétel a lelőhely környezetéről (Google Earth, 2022. 03.)

Az első sírok előkerülése

A Töröcskét Kaposvárral összekötő 66146. sz. műútba csatlakozó földút és a Zselickislak belterülete felől érkező, horhos (horhó) utak kereszteződésében, a horhos út karbantartása során 1969 tavaszán a munkások avar kori sírokat bolygattak meg (3. ábra). Berzy Péter munkájából kifolyólag éppen aznap látogatta meg Töröcskét. Felismerve, hogy régészeti leletek kerültek elő, azokat a munkásoktól összeszedte és a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumba szállította. Visszaemlékezései szerint két sír került elő:

„A" sír
Férfi; T.:[8] valószínűleg ÉNy–DK. Mellékletei alapján férfi sír, semmi közelebbit nem tudni róla. (4. ábra)
Mellékletek leírását ld. Harag 2022, 149–152, (ltsz.: RRM ltsz.: 76.681.30-44.[9]

„B" sír
Nő; T.: valószínűleg ÉNy–DK. Mellékletei alapján női sír, semmi közelebbit nem tudni róla. Az útkereszteződés déli oldalán, közvetlenül a felszín alatt került elő.
Mellékletek:
1. Dinnyemag alakú gyöngyök. A leletek elkallódtak.

„C" sír (?)
Az ásatási dokumentációhoz tartozó temetőtérképen Maráz Borbála két gyöngyöket tartalmazó női sírt jelöl (2/a és 2/b). Berzy Péter határozottan állította, hogy csak egy női sír előkerülésének volt tanúja, s az adattárban sem találtam nyomát harmadik sírnak, ezért kérdéses, hogy ezek tényleg egy leletegyütteshez tartoztak-e.[10]

A temetőrészlet feltárása Maráz Borbála vezetésével 1969. augusztus 12–19.

Ásatásra csak hónapokkal később, augusztusban került sor. A szakirodalomban az ásató személyét is gyakran keverik.[11] Egy útijelentés alapján[12] azonban a feltárónak Maráz Borbála tartható, aki ekkoriban – mint régészhallgató („egyetemi régész gyakornok") – több, Somogy vármegyei feltárásban is részt vett.[13] A szakirodalomban csak arról emlékeznek meg, hogy a feltárás során 5 sírt tárt fel az imént azonosított ásató.[14]

1969. augusztus 12-én kezdődött az ásatás. Az I. szelvényt a zselickislaki földúttól délre jelölték ki, az előkerült síroktól dél, illetve dél-keleti irányban. A szelvény mérete

8 Rövidítések: T.: tájolás; sm: sírmélység; sh.: sírhossz; ssz.: sírszélesség; csvh.: csontvázhossz; h.: hosszúság; sz.: szélesség; ph.: pengehosszúság; psz.: pengeszélesség; nyh.: nyélhossz; nysz.: nyélszélesség; á.: átmérő

9 A leltárkönyv szerint, a 76.681.38-41. szám alatt a bronz pajzs alakú övveretek szerepelnek, ennek ellenére a lyukvédő veretekre és a mellékszíjvégekre írták rá a kérdéses számokat.

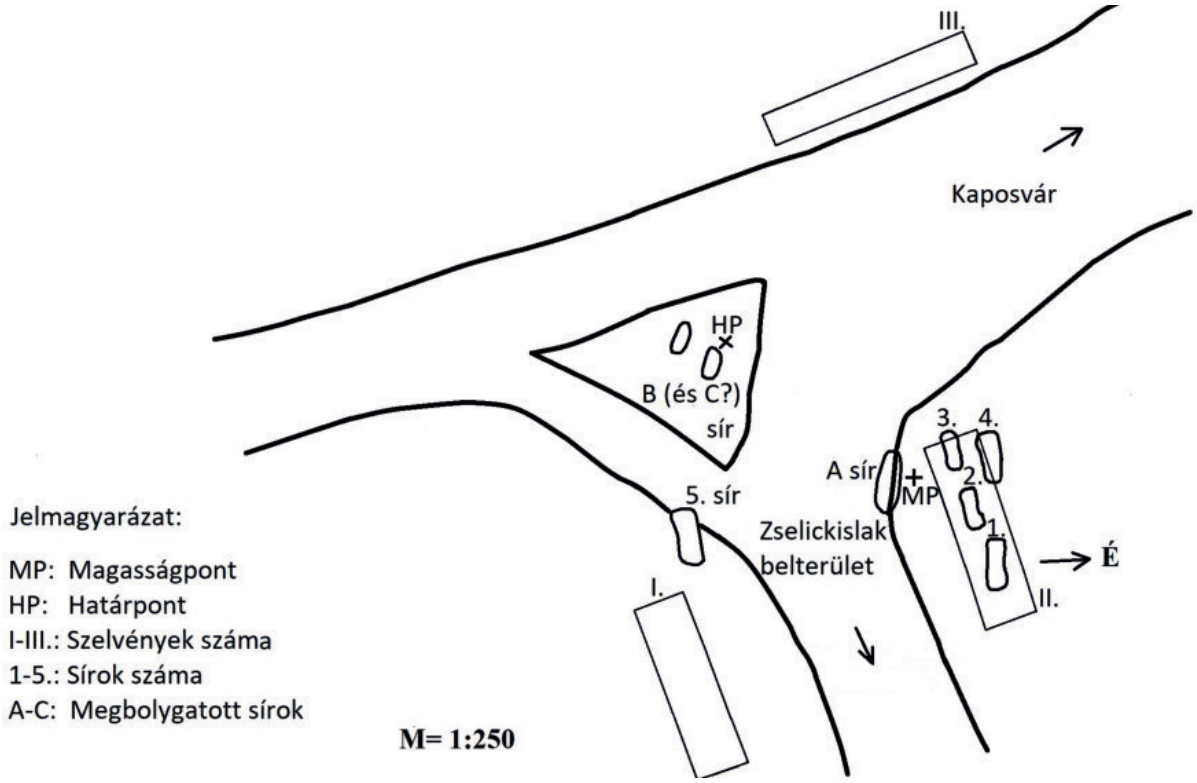
10 A sírhoz nem köthető, vélhetően szórvány- vagy vásárolt leletek között vannak ugyan gyöngyök, de ezeket a temetőtől külön, a közeljövőben szándékozom bemutatni.

11 Az ásatási napló/dokumentáció nem említi a feltáró nevét. Bakay Kornél egy „múzeumbarátot" (sic!) említ feltáróként (Bakay 1975a, 47.), Bárdos Edith Bakay Kornélt nevezi meg mint feltárót (Bárdos 1978, 15.), az új ADAM pedig Draveczky Balázst (Szentpéteri 2002, 435.)

12 Rippl-Rónai Múzeum Adattára IV/69/2 7819.

13 Például Ráksi-Futballpálya (Sz. Burger 1969, 18.), és Toponár 40. számú őrház (Sz. Burger 1970, 55.)

14 Bakay 1975a, 47; Bárdos 1978, 15.; Szenpéteri 2002, 435.

3. ábra. A zselickislaki avar kori temető térképe Maráz Borbála által feltárt és a korábban megbolygatott sírokkal

10×3 m, iránya megközelítőleg nyugat-keleti volt. A tömör, márgás-agyagos talajt kitermelve, kb. 88 cm mélyen elérték a bolygatatlan altalajt. Mivel sírfoltokat nem találtak, másnap (1969. augusztus 13.) új szelvényt (II. szelvény) jelöltek ki és nyitottak a Zselickislakra vezető földút túlsó (északi) oldalán. Ennek mérete (10×3 m) és iránya (nyugat-keleti) az előző szelvényéhez hasonló volt, de a bokrok és a kukoricás miatt, kissé északi, illetve déli irányba tért el a nyugat-keleti tengelytől. Az augusztus 14-én folytatott nyesés során négy sírfolt rajzolódott ki (1–4. sírok), de két sírnak (3–4. sír) a foltja csak részben esett a szelvénybe. Még ugyanezen a napon Maráz Borbála kijelölte a 10×2 m nagyságú III. szelvény helyét az útkereszteződés észak-nyugati részén, a Szigetvár felé vezető földúttal és a töröcskei közúttal közel párhuzamosan, de aznap délben Kaposvárra, majd Gigére utazott egy másik leletmentést előkészíteni. Másnap (augusztus 15. péntek) folytatták az ásatást. Feltárták a II. szelvény közepén lévő 1–2. sírt, majd pedig rábontottak a 3–4. sírokra. Augusztus 16-án szombaton, az estig tartó munka során a III. szelvényben az 58 cm mélyen folytatott nyesés során sem rajzolódott ki sírfolt, így a szelvény betemetése mellett döntöttek és még aznap el is végezték. A leletmentés augusztus 18-án hétfőn folytatódott, először betemették az I. szelvényt. A Zselickislakra vezető horhos út déli falában sírfoltot (5. sír) találtak, amire rábontottak.[15] A leletmentő ásatás utolsó napján (1969. augusztus 19-én) teljesen kibontották a 3–4. és 5. sírokat, valamint betemették a II. szelvényt.

Az ásatás során előkerült leletek a Rippl-Rónai Múzeumba kerültek, de ott összekeveredtek, s csak a sírleírások alapján nehéz őket temetkezéshez kötni. Az embertani anyag más somogyi temetők anyagával együtt 2002–2003-ban került Budapestre, a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárba.[16] Az antropológiai anyag feldolgozását Bernert Zsolt és Évinger Sándor végezte, eredményeiket kissé szűkszavúan ismertették.[17] Valószínűleg csak a Maráz Borbála vezette ásatás alkalmával gyűjtötték össze az embercsontokat; Berzy Péter ugyanis elmondása szerint nem vitte be a Múzeumba az „A" és a „B" sír anyagát, az 1977-ben előkerült temetkezés koponyájának arcrésze hiányzott, de az antropológiai feldolgozásban szereplő „6. sír" koponyáját épnek írták le. A zselickislaki anyagban lévő további két koponya akár más temetőből „keveredhetett" az embercsontok közé, sőt lehet, hogy az egyik talán azonos a 2. sír hiányzó koponyájával.

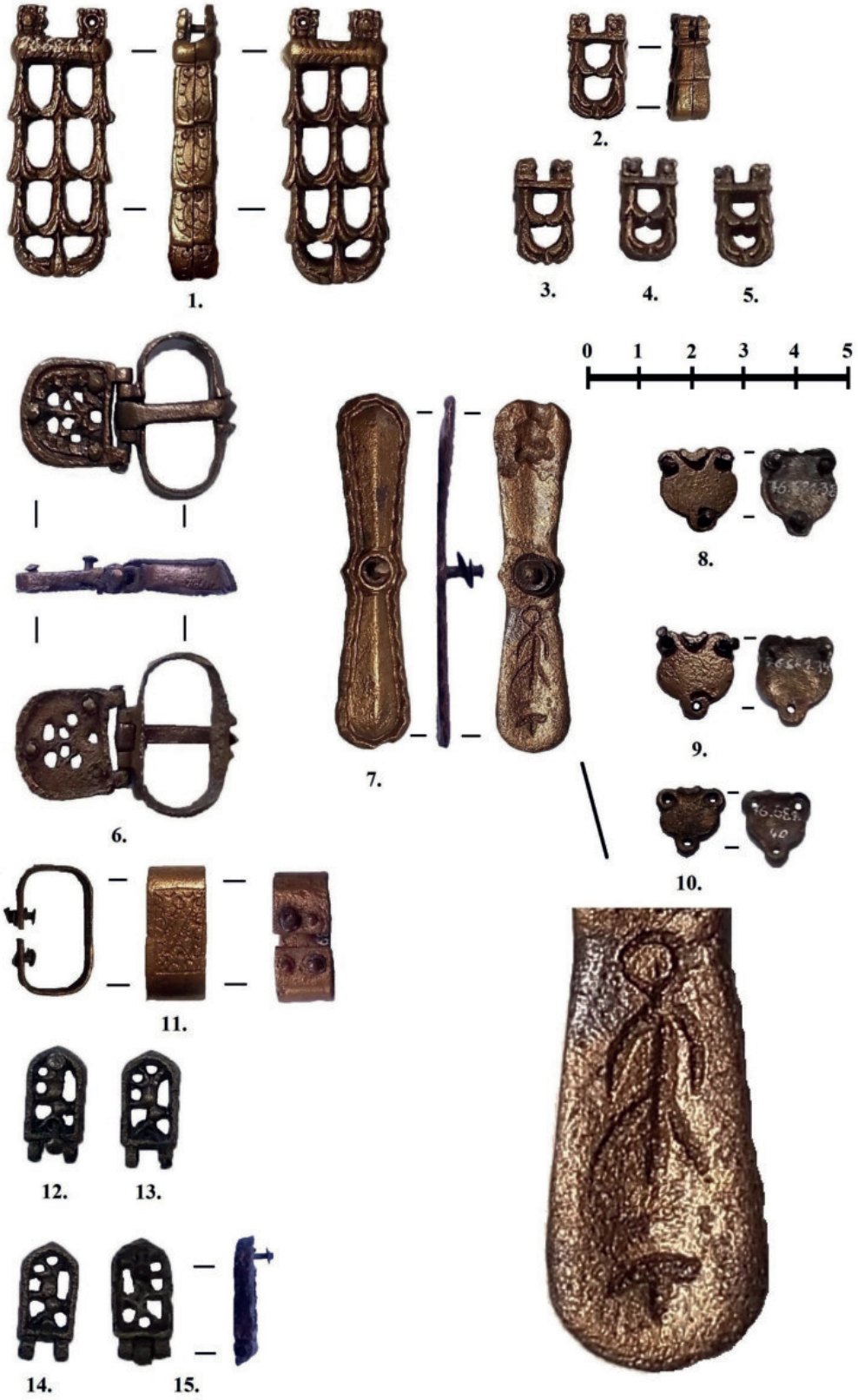
Sírleírások (5–6. ábra)

1. sír
Adultus (20–30 éves), nő; T.: Ny–K; sm.: 197 cm; csvh.: 161 cm. Bolygatatlan. Közepes megtartású nyújtott testhelyzetű csontváz, karok a medence két oldalán, nyújtva helyezkedtek el. Közvetlenül a csontváz alatt és felett 1-2 mm-re faszénréteg volt megfigyelhető. Taxonómiailag nordikus, magas termetű volt halálakor (164 cm).

15 Az 5. sír helyére Berzy Péter hívta fel Maráz Borbála figyelmét.

16 Ltsz. 2004.8.1-7.

17 Bernert–Évinger 2005, 58.

4. ábra. Az 1969 tavaszán előkerült „A" sír övgarnitúrája és emberábrázolásos övforgója (Harag 2022a nyomán)

Mellékletek:
1–2. A mellkas közepén két darab amforaalakú üveggyöngy volt. Ép amforaalakú gyöngy (ltsz. nélkül). Méretek: h.: 0,9 cm; á.: 0,6 cm. Töredékes amforaalakú gyöngy (ltsz. nélkül), az egyik oldala letörött. Méretek: h.: 0,9 cm. 3. A medence jobb oldalán, a szeméremcsonton vaskést találtak. Vaskés töredékei (ltsz. nélkül): A penge két, össze nem illeszthető töredéke. Rekonstruált méretek (együttes): ph.: 8 cm; psz.: 1,7 cm; pv.: 0,2 cm. 4. A bal boka külső oldalán vaskarika került elő (ltsz. nélkül, elkallódott). 5. A jobb lábfejnél állatcsontok kerültek elő; az ásató rajzából ítélve több kisebb és egy nagyobb állatcsont, amely akár külön állathoz is tartozhatott.

2. sír
Adultus (20–40 éves), nő; T.: Ny–K; sm.: 181 cm, sh.: 220 cm; ssz.: 90 cm; csvh.: 158 cm. Bolygatott. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírban közepes megtartású, nyújtott testhelyzetű csontváz bal karja enyhén behajtva a medencére fektetve, jobb keze a test mellett nyújtva feküdt. A sírt talán állatjárás bolygatta, a lapockacsont és a bordák a koponya jobb oldalán voltak. Kisközepes termetű lehetett (152 cm).
Melléklete nem volt.

3. sír
Maturus (40–50 éves), nő; T.: NyDNy–KÉK; sm.: 220 cm; sh.: 210 cm; ssz.: 82 cm; csvh.: 160 cm. Bolygatatlan. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben a halott jó megtartású csontváza hanyatt fekve, nyújtott testhelyzetben feküdt. Az elhunyt jobb kézfeje a combcsonton nyugodott, bal kézfeje a sír széle felé mutatott. A halott jobb lába térdben enyhén be volt hajlítva, mindkét lábfeje jobbra állt. A koponya a sírgödör szélétől 39 cm távolságra volt. A halott nagyközepes termetű volt halálakor (158 cm).
Mellékletek:
1. A mellkas közepén, az álltól 26 cm-re a gerinccsigolyán egyetlen fekete dinnyemagalakú gyöngyszem volt. Méretek: h.: 1,5 cm; á.: 1×0,6 cm.

4. sír
Senilis (60–65 éves), férfi; T.: Ny–K; sm.: 250 cm; csvh.: 166 cm. Bolygatatlan. A rossz megtartású csontváz hanyatt, nyújtott testhelyzetben feküdt a sírban. Karjai a test mellett nyújtva feküdtek. A koponya alatt és a lábak felett faszén-darabkák voltak. Nagyközepes termetű volt halálakor (168 cm).[18]
Mellékletek:
1–2. Két darab dinnyemagalakú gyöngyszem, az egyik a mellkas közepén, a gerincoszlop jobb oldalán, míg a másik a jobb derék táján került elő. Töredékes dinnyemagalakú gyöngy (ltsz. nélkül). Méretek: h.: 1,4 cm; á.: 0,6×0,4 cm. Kettétört dinnyemagalakú gyöngy (ltsz. nélkül). Méretek: h.: 1,2 cm; át.: 0,8×0,6 cm. 3. A jobb kézfej alatt vaskés volt (ltsz. nélkül). A vaskés négy apró, össze nem illeszthető darabra tört. A markolat faborítású lehetett. Méretek: ph.: 14 cm; psz.: 2,4 cm; nyh.: 5 cm; nysz.: 1,9 cm. 4. Az alsó lábszárakon keresztben állatcsont feküdt.

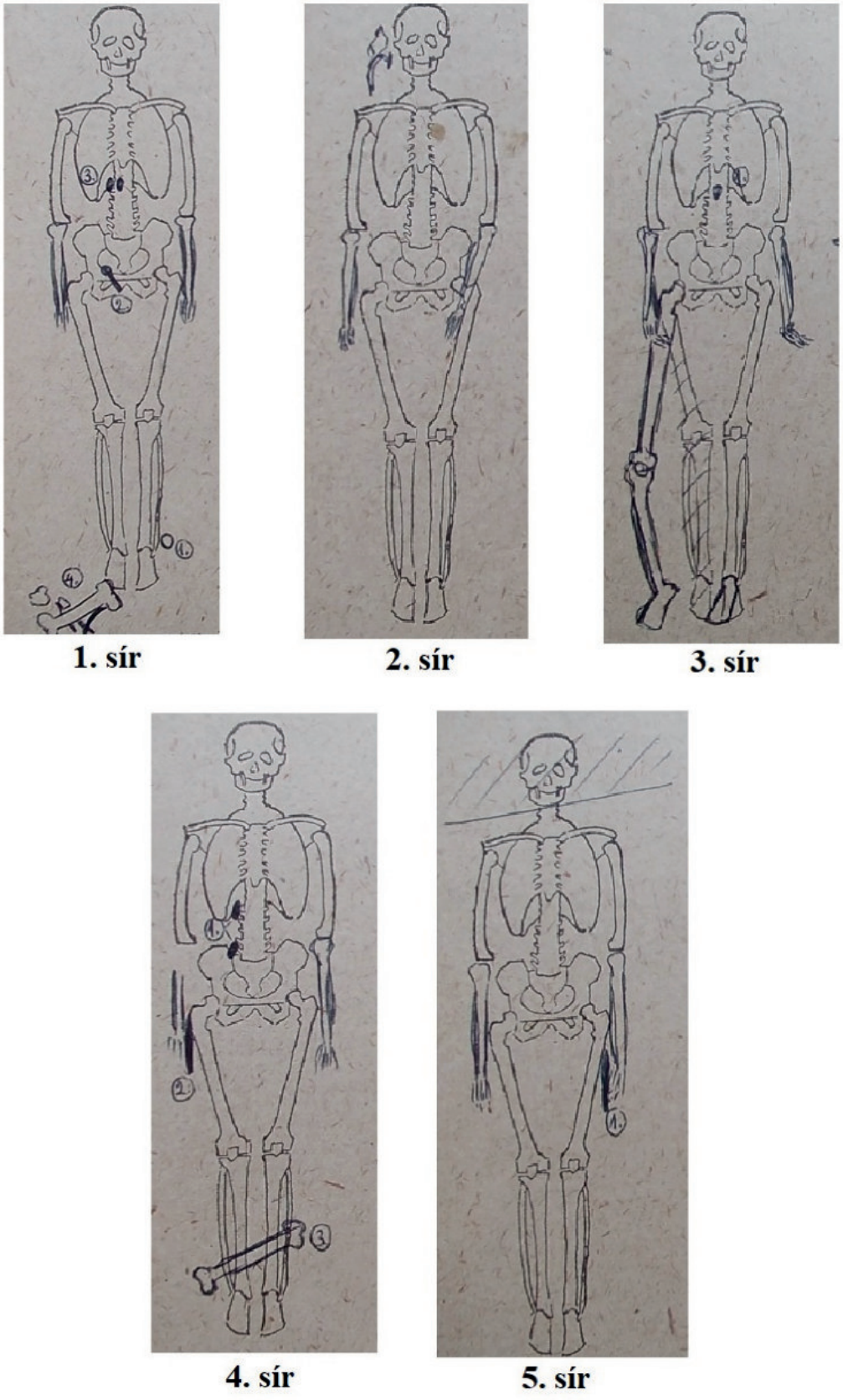
18 Egy gyermek (Inf. I.) koponyatetőcsontjai is az anyagba keveredtek.

5. sír
Adultus (35-40 éves), férfi; T.: NyDNy–KÉK; sm.: 243 cm; csvh.: kb. 180 cm. Bolygatott. A jó megtartású csontváz hanyatt, nyújtott testhelyzetben feküdt a sírban, a karok a test mellett voltak. A koponyánál újkori bolygatás volt megfigyelhető. A halott halálakor nagyközepes termetű lehetett (168 cm). Taxonómiailag europid volt, nordikus és cromagnoid jellegek keverednek a koponyán, kevés mongol jellegzetességgel együtt. A jobb ulna disztális végénél gyógyult törés volt megfigyelhető.
Mellékletek:
1. A bal kézfej alatt vaskés volt. Felső nyélállású vaskés töredéke (ltsz. nélkül), a penge nagy része hiányzik. Markolatán famaradványok ismerhetőek fel. Méretek: h.: 7,3 cm; nyh.: 3,9 cm; psz.: 1,7 cm; nysz.: 1,5 cm.

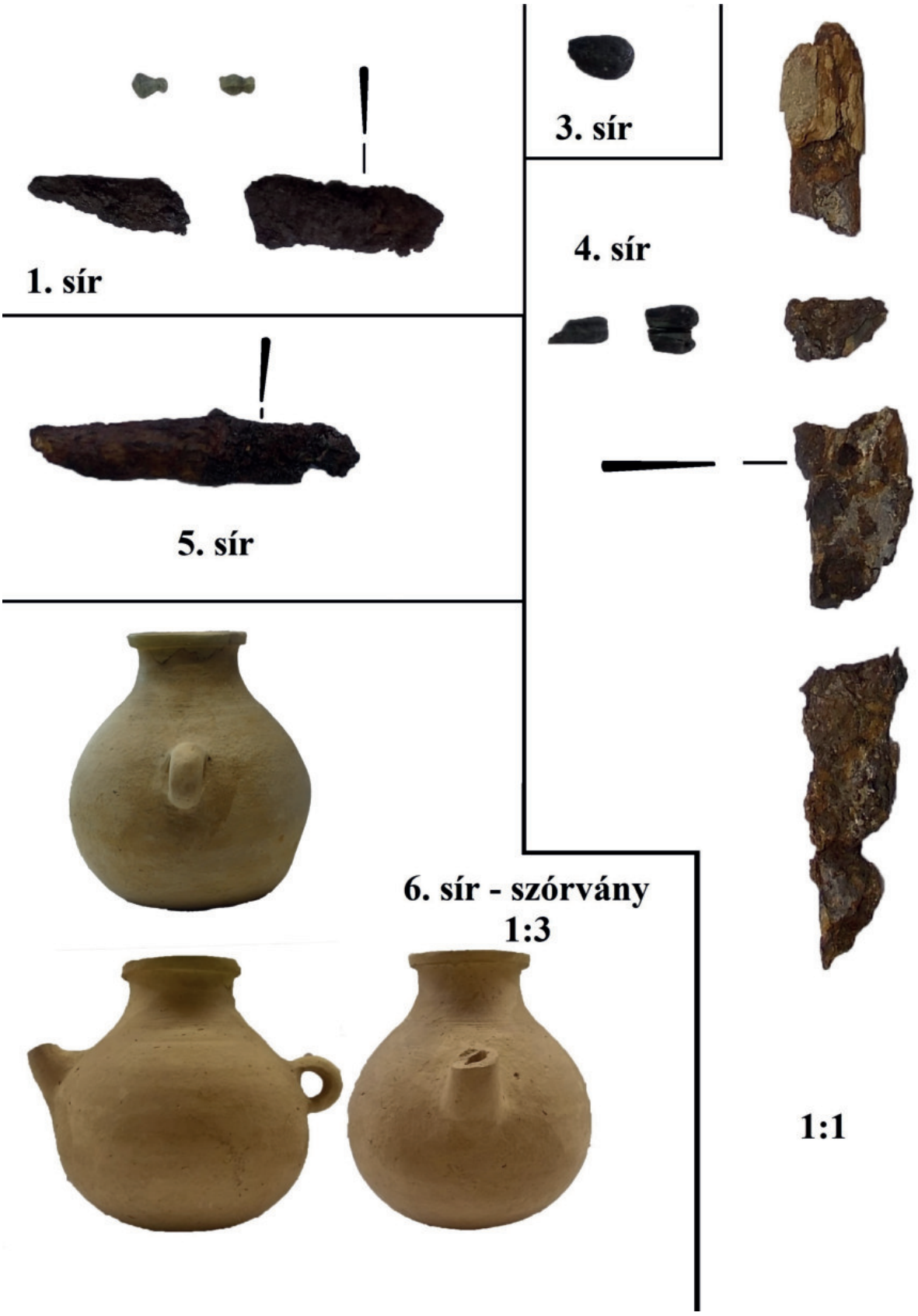
A Somogyi Néplap 1970. július 1-jén megjelent cikkében arról írnak, hogy az 1970. augusztus 8-án induló megyei honismereti tábor tagjai részt vehetnek majd – Draveczky Balázs vezetésével – a töröcskei avar temető feltárásán.[19] Nincs arra vonatkozó adatunk, hogy a feltárás valóban megtörtént-e. Bakay Kornél 1975-ös cikkében arról ír, hogy az ásatást követően, 1971-ben került elő a temető területéről egy sárga kiöntőcsöves korsót tartalmazó sír. A cikkben úgy fogalmaz, hogy „...behoztak a kaposvári múzeumba...", amely azt sejteti, hogy nem történt leletmentés, csak egy földtulajdonos bolygatott meg egy sírt, és annak legszebb leletét (emberi maradványok és egyéb tárgyak nélkül) beszolgáltatta a Múzeumnak.[20] A korsón 1973-as leltári szám látható (73.43.1.), míg Bakay Kornél cikkében 1974-es leltári számmal (74.43.1.) szerepel.[21] Ugyanakkor az adattárban egy 1975-ös keltezésű dokumentumon szerepel a képe.[22] Ha a tárgy 1972-ben[23], illetve 1973–1975 között került volna elő, akkor megemlékeztek volna róla a jelentésekben.[24] Az előkerülés dátumában már csak azért sem kételkedhetünk, mert a Rippl-Rónai Múzeum leltárkönyvében is olvasható, hogy a korsó 1971 augusztusában került a Múzeumba.

6. sír:
Ismeretlen nemű kor: n. a.; T.: n. a.; sm.: n. a.; sh.: n. a.; ssz.: n. a.
Melléklet:
1. *Kiöntőcsöves sárga korsó.* A tárgy szakszerű leírását Bognár Katalin Boglárka doktori disszertációjából idézem: „Jól iszapolt, csillámos, agyagszemcsés anyagú. Gyorskorongolt, sűrű korongolási nyomok az edény belső oldalfalán. Oldalfalát még az égetés előtt benyomták (ragasztás során?). Egységes anyagú agyaggal vonták be, mely csak kis foltokban pattogzott le az edény felületéről. Oxidált égetésű, magasan csengőre égett. Egységes színűre égett. Az

19 Somogyi Néplap 1970.07.01., 5 oldal. 26. évfolyam, 152. szám.
20 Bakay 1975a, 47.
21 Uo. 205.
22 RRMA IV/75
23 Magyar 1973, 385–387., Bakay 1975c, 296–310. Az egyes jelentősebb tárgyakat részletesen említik, valószínűnek tartom, hogy egy a zselickislakihoz hasonló korsó találásáról is megemlékeztek volna.
24 Bakay 1975b 296–310. számol be igencsak részletesen az 1973–1975-ben a vármegye területén folytatott mindenfajta régészeti kutatásról és leletek előkerüléséről.

5. ábra. Az 1969 augusztusában feltárt 1–5. sírok ún. „csontvázlapokon"

6. ábra. Az 1969 augusztusában feltárt 1–5. sírok leletei, valamint a 6. sírból származó kiöntőcsöves sárga korsó

edény (10 YR 8/3) és az agyagbevonat is nagyon fakó barna színű (10 YR 8/4). Az edény púderes, az agyagbevonat sima felületű. Körte alakú, szimmetrikus. Enyhén kihajló szalagpereme ferdén levágott. Szűk nyaka rövid, tölcséres. Legszélesebb pontja az edény középvonala alatt található. Egyenes talpa széles. Négyzetes átmetszetű gyűrűfüle és kör átmetszetű kiöntőcsöve az edény középvonalánál található. Füle és kiöntőcsöve is egybeesik az edény függőleges tengelyével. Nyaka alatt 4 vonalból (keskeny, sekély) álló vonalköteg. Magasság: 17,9 cm, Peremátmérő: 7,2 cm, Fenékátmérő: 8,8 cm, Legszélesebb pont: 15,6 cm, Peremvastagság: 0,8 cm, Oldalvastagság: 0,6 cm, Fenékvastagság: 1,4 cm, Fülvastagság: 1,2 cm, Fülszélesség: 2 cm. Anyagcsoport: barna agyagbevonatos, csillámos, agyagszemcsés anyagú, az edény púderes, az agyagbevonat sima felületű. Állapota: Sérült peremű és kiöntőcsövű, egész edény."[25]

7. sír
Az adattár szerint 1977. április 28-án Csiszár László kaposvári lakos egy vaslándzsát vitt be a Múzeumba. Sási János építész-muzeológus és Trunk Károly régész asszisztens még aznap délután kiment a helyszínre, ahol sok embercsontot (láb- és karcsontokat, ujjperceket és koponyatöredékeket), valamint állatcsontot találtak a felszínen, illetve 10–20 cm mélységben, valamint feltártak egy, a munkálatoknak félig áldozatul esett sírt. A terület állapotáról a leletmentés dátumát követően két hónappal légifelvétel is készült (8. ábra), amelyen a földmunkák nyoma nem ismerhető fel, valószínűleg nem is voltak olyan jelentősek/kiterjedtek, talán ismét az útkereszteződést érintették.[26]
Férfi? T.: Ny–K; sm.: 20 cm. Bolygatott. A koponya, a jobb kéz ujjcsontjai és a bal bokacsont *in situ* volt. A medencecsontokat és lábcsontokat a bejelentő már felszedte. Az ujjcsontok helyzetéből arra lehet következtetni, hogy a jobb kéz a test mellett, nyújtva lehetett. A koponya arcrésze hiányzott.
Mellékletek:
1. Vaslándzsa a medence körül. A tárgy elkallódott.

A lelőhely az ásatást követően és napjainkban

1983. március 14-én értesítette Berzy Péter Bárdos Edithet arról, hogy a Zselickislakra vezető dűlőutat feltöltik, a területet kiparcellázzák. Bárdos Edith másnap megszemlélte a területet, majd március 16-án a rajzoló Bajók Sándornéval együtt terepbejárást folytattak a helyszínen, és érdeklődtek a falusiaknál a kibányászott leletek után. A terepbejárásról készült útijelentés azonban valószínűleg elkeveredett, nincs az anyagban. Berzy Péter nem emlékszik arra, hogy ilyen ügyben kereste volna meg Bárdos Edithet, s a Zselickislakra vezető horhos utat nem töltötték fel. Az 1965. július 15-i (ásatás előtti)[27] és az 1977. június 29-i (utolsó ásatás utáni) légifelvételeken (7–8. ábra) is látni, hogy a 1865-ben készült kataszteri felmérésben[28] rögzített földrészletviszonyok (9. ábra) többé-kevésbé változatlanok maradtak, napjainkra azonban a nagy telkek felaprózódtak. A sírok előkerülési helyétől északra zártkerti ingatlanok, délebbre egy kertészet terül el. Az utolsó leletmentés óta eltelt több mint negyven évben újabb bejelentés nem érkezett a múzeumba sírok-sírleletek előkerüléséről. A lelőhely területén 2019-ben Varga Mátéval folytattunk helyszíni szemlét, amelynek során sem a horhos út löszfalában nem véltünk felfedezni további sírokat-sírfoltokat, sem a vízmosásokban vagy a felszínen sem láttunk a lelőhely pusztulására, illetve megbolygatására utaló nyomokat.

Temetkezési szokások

A rendelkezésünkre álló adatokból sem a *temető kiterjedése*, sem a *sírok száma* nem határozható meg pontosan. Amennyiben az 1969-et megelőzően előkerült fentebb említett közép avar kori leletek a lelőhelyről származnak, akkor a temetőt több mint 100 éven keresztül használhatták, a sírok száma akár több százra becsülhető. A lelőhely nyugat felé a domboldal miatt nem terjeszkedhetett, valószínűleg az ásatás helyszínétől északra, délre és keletre fekvő telkeken lehetnek még temetkezések.

Az ásatás és a leletmentés során a sírok pontos bemérése nem mindig történt meg. A feltárt *sírok tájolása* a Ny–K-i tengelyhez igazodott, a térkép szerint a 3. és 5. sírok inkább NyDNy–KÉK-i, míg a korábban megbolygatott sírok inkább NyÉNy–KDK-i irányításúak voltak. A Kaposvár környéki temetőkben a Ny–K-i tájolás (illetve a NyDNy–KÉK-i és NyÉNy–KDK-i) a Kaposvár-cseri és Csoma- újtelepi[29], valamint a kapospulai temetőrészletekben[30], továbbá a Kaposvár-61-es elkerülő út melletti 26. lelőhelyen[31] és a Kaposvár-Toponár 40. őrház mellett feltárt temető Eugénia Szimonova által kutatott részletében jellemző[32]. Ugyancsak Ny–K-i tájolású sírokat figyeltek meg a környék egyetlen 9. századi temetőjében is.[33]

A *sírok formája* a leírások, a dokumentáció és a térkép alapján többé-kevésbé szabályos oldalú, lekerekített sarkú, téglalap alakú.

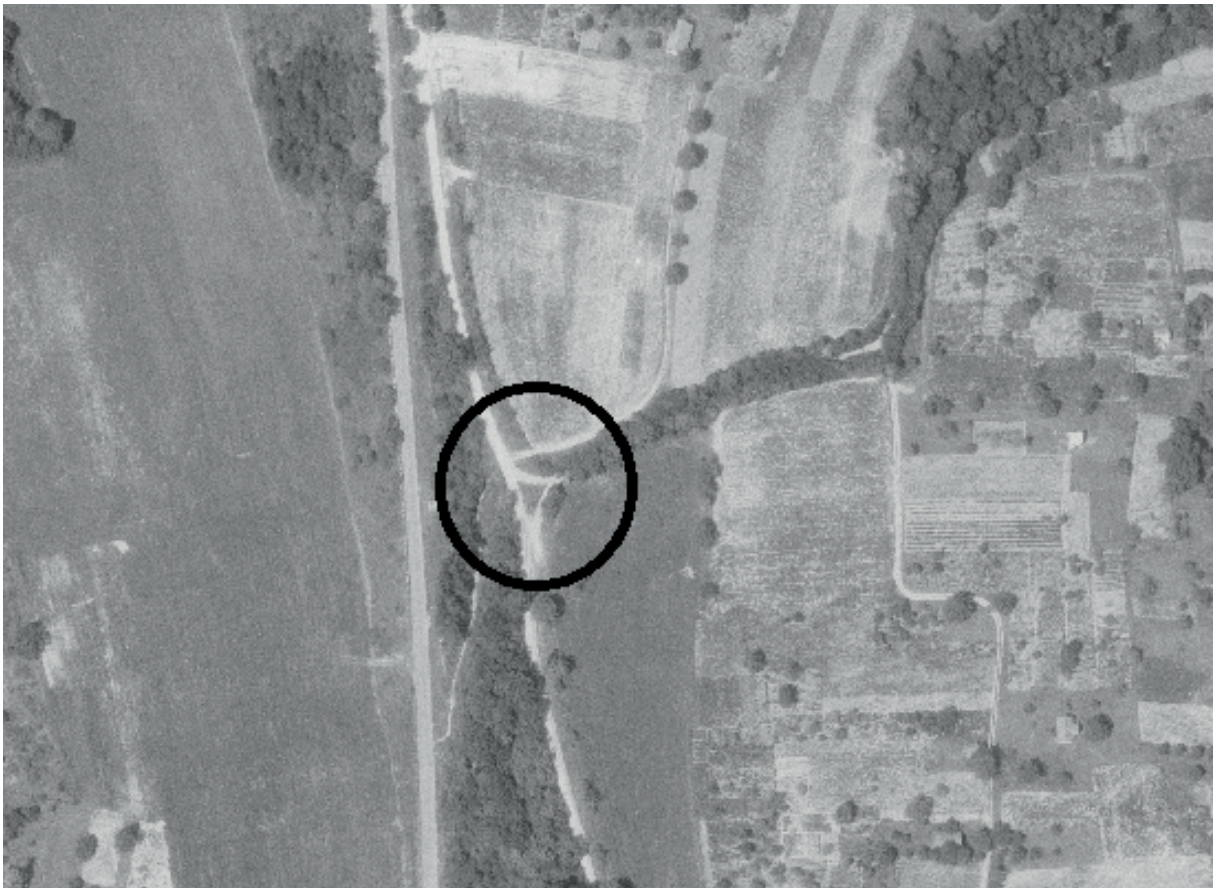
A *sírok méreteit* a 2. és 3. sír kivételével nem ismerjük, így statisztikát sem lehet készíteni; elmondható viszont, hogy a két sír nagyjából azonos méretű.

A sírok jelenlegi felszíntől számított *átlagmélysége* 218,2 cm, amely nem kirívó a korabeli temetők átlag sírmélységeivel összevetve.[34] A „B" és 6. számú temetkezé-

25 Bognár 2021, kat. 1003.
26 https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/119432?r=1&c=1980154.634732:5830713.1587875:7 (letöltés dátuma: 2024.02.16.)
27 https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/251647?r=1&c=1983685.155628:5830792.5965115:6 (letöltés dátuma: 2024.02.16.)
28 https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=here-aerial%2C3%2C4&bbox=1979121.976223783%2C5830107.188519052%2C1981394.7834867002%2C5830962.327772993 (letöltés ideje: 2024.02.16.)
29 Harag 2015, 23–24; Harag 2016, 172.
30 Melhárd 1904, 241. A Bartucz Lajos-féle 1928-as ásatás térképe és helyszínrajza elkallódott, a dokumentációban pedig nem rögzítették a sírok tájolását, ezért a lelőhelyen előkerült további 11 sír irányításáról nincsenek adataink (Garam 1971, 100.).
31 Költő 1999, 214–215.
32 Szimonova 1997, 26.
33 Bárdos 1985, 6.
34 A Kaposvár-cseri temetőrészletben 178 cm, a Csoma-újtelepi temetőrészletben 200–210 cm az átlagos sírmélység (Harag 2015, 24.; Harag 2016, 172.), míg a Kaposvár-Toponár, 40-es őrház Eugénia Szimonova által feltárt részében 70–300 cm között (Szimonova 1997, 26.), a Bárdos Edith által feltárt részletében 94–326 cm között (Bárdos 1978, 21.) ingadozik a sírok mélysége.

7. ábra. A lelőhely területe egy 1965. július 15-én készült légifelvételen

8. ábra. A lelőhely területe egy 1977. június 29-én készült légifelvételen

9. ábra. A lelőhely területe az 1865-ben készült kataszteri felmérésen

sek az utak és környékük kialakítását kísérő tereprendezések és földhordások miatt kerülhettek elő jóval sekélyebben, akár közvetlenül az út felszíne alatt is.

Egykorú *bolygatás* nyomait az ásató a 2. sírban figyelte meg, bár valószínű, hogy a koponya alá és mellé kerülő csontokat inkább egy állat bolygathatta meg, tekintve, hogy a temetkezés melléklet nélküli volt.

Koporsó nyomait az 1. és 4. sírokban figyeltek meg. Míg a 4. sírban a koponya alatt, valamint a lábak felett kerültek elő faszéndarabkák, addig az 1. sírban markánsabban jelentkeztek a csontváz alatt és felett faszéndarabok, amelyekből az ásató is valamilyen halotti takaróra gondolt.

A temetőrészletben korhasztásos (inhumációs) rítus szerint temetkeztek.

A *halottak sírba helyezésének módja* is meglehetősen egységes, az eltemetettek hanyatt, nyújtott testtartásban lettek eltemetve. A 2. sír halottjának bal keze a medencére téve került elő, ezt leszámítva a karok, minden elhunyt esetében a test mellett, nyújtva feküdtek. Az eltemetettek lábai is nyújtottan, egyenesen feküdtek, kivéve a 3. sírban, ahol a jobb láb enyhén behajlítva volt.

Mellékletadás és a leletanyag értékelése

Sírmellékletek tekintetében a temető szegényesnek mondható, annak ellenére, hogy csak egyetlen melléklet nélküli temetkezést (2. sír) tártak fel.

A halottaknak útravalóul adott húsadományokra utaló *állatcsontokat* az 1. és 4. sírban találtak. A 4. sírban a csomai avar temető 9. sírjához hasonlóan a bokákon, illetve az alsó lábszárakon keresztbe fektették a húsadományt (állatcsontot).[35] Az állatcsontok vagy elkallódtak, vagy össze sem gyűjtötték őket, így azt sem tudjuk megállapítani, hogy az elhunyttal a levágott állat értékesebb (húsosabb) vagy értéktelenebb (kevésbé húsosabb, „szárazabb") részét temették-e el.[36] A csontlapok rajzolt ábrái alapján mindkét sírban volt egy-egy nagyobb állathoz (ló- vagy szarvasmarha) tartozó csont, míg szárnyas csontjai az 1. sírban nyugvó halott lábának külső oldalánál kerültek elő.

A lelőhelyről származó szórvány sárga, körte alakú kiöntőcsöves korsó tekinthető az egyetlen, sajnos sírhoz nem köthető *kerámiamellékletnek*. A sárga kerámia a késő avar kor díszkerámiája, amely nemtől, társadalmi pozíciótól függetlenül kerülhetett sírba.[37] A teljes késő avar koron át (a 7. század végétől – 8. század elejétől egészen a 9.

35 Harag 2015, 27.; Harag 2016, 175. Hasonló jelenséget a Madaras-téglavetői avar temetőben is megfigyeltek (Rácz 1999, 348).
36 Az osztályozásról bővebben: Vörös 2007.
37 Bognár 2021, 214.

század első és talán középső harmadáig) gyártott kiöntőcsöves korsókat[38] a Szekszárd (pontosabban Őcsény) környékén feltételezett fazekasközpontban készíthették[39], és elsősorban folyadékok (pl. bor)[40] tárolására szolgálhattak. Megfigyelhető, hogy a műhelyektől távolodva, mind a díszkerámiás lelőhelyek száma, mind az egy lelőhelyen belüli sárga kerámiás sírok aránya egyre csökken.[41] Zselickislak az avar kori szállásterület lelőhelyekkel körvonalazott szélén található, s ugyan a környékbeli avar kori lelőhelyek anyagában is feltűnik a sárga kerámia[42], de a Kapos-völgyétől nyugatabbra nem mutatható ki.[43] Bognár Katalin Boglárka tipológiájában a kérdéses korsót a IV/a típusba sorolta.[44]

A temetőrészlet egyetlen *fegyvermelléklete* a 6. sírból előkerült vaslándzsahegy. A tárgy elkallódott, pontos típusa nem állapítható meg. A temető vélt használati ideje alatt, a közép-, illetve a késő avar korban a kora avar korhoz képest még ritkább, hogy a lándzsa nem ló, vagy lovas férfisírból származik, s a jelzett időszakban főleg alföldi sajátosságnak mondható.[45] Ugyancsak ritkaságnak számít a lándzsahegyeknek a medence környéki előfordulása (156 esetből 3 alkalommal), amely talán törött lándzsa, vagy csak magának a lándzsahegynek a sírba kerülésével magyarázható.[46]

Vaskést a temetőrészlet három sírja (1., 4. és 5. sír) tartalmazott. A vaskések olyan töredékes állapotban vannak, hogy sem hosszuk, sem nyélállásuk nem határozható meg. Egy példány a halott jobb, egy a bal keze ügyében, egy pedig a medence közepére helyezve került elő.[47] A kések valószínűleg az övről leoldva (övcsat nem került elő a sírokból), de egy esetben minden bizonnyal tokban kerültek a sírba.

Az 1. sírból ismeretlen rendeltetésű és elkallódott *vaskarika* került elő.

Teljes *gyöngysor* csak egyetlen sírban, a „B" női temetkezésben volt, *gyöngyök* pedig az 1. és 3. sírban, továbbá az antropológiai vizsgálat által férfinek meghatározott 4. sírban. Az 1., 3. és 4. temetkezésekből előkerült egy-két szem gyöngyöt nem viseleti helyzetben, hanem a nyaktól lefelé, a mellkas tájékán találták, tehát a ruhát díszíthették, vagy valamilyen babonás szokásból kerülhettek a halott mellé. A gyöngyök típusa a leletek összekeveredése miatt bizonytalan. Vélhetően az anyagban előforduló 3 szem fekete dinnyemagalakú és két töredékes amforaalakú gyöngy tartozhatott a Maráz Borbála által feltárt sírokhoz. A Berzy Péter által elmondottak szerint, illetve a 3. sír „csontlapjának" ábrázolása szerint legalább két sírban dinnyemagalakú gyöngyök voltak. A dinnyemagalakú gyöngyök a 7. század második felében tűnnek fel a Kárpát-medencében, de a temetőrészletünkben a legkorábbinak tartott, apróbb méretű, világoszöld színű példányok nem fordulnak elő. A fekete csepp alakú dinnyemaggyöngyöket azonban a 8. században végig használják[48], egyéb kísérőleletek nélkül pontosabb keltezésük nem lehetséges. Az átlátszó üvegből készült amforaalakú gyöngyök pedig a 9. század első harmadának jellemző gyöngytípusai.[49]

Övgarnitúra csak egyetlen sírban („A") fordult elő.[50]

Összefoglalás

Zselickislak határában már a múlt század elején is kerültek elő avar kori leletek, de ezeket a tárgyakat nem köthetjük biztosan az 1969-től ismertté vált avar temetőhöz. A bemutatott sírok minden bizonnyal egy nagyobb kiterjedésű, akár több száz síros temető részét képezhették. Az előkerült szegényes leletanyag ellenére megállapítható, hogy a feltárt temetőrész a késő avar korból származik. Az egyes, korszakon belül pontosan nem keltezhető leletek (dinnyemagalakú gyöngyök, kiöntőcsöves korsó) mellett néhány sírban a 8. század végére, illetve a 9. század első harmadára jellemző tárgytípusok (amforaalakú gyöngyök, illetve a másik tanulmányban tárgyalt övgarnitúra az „A" sírból) is előfordulnak. A temetkezési szokások tekintetében a környékbeli avar temetőkben megfigyelt általános gyakorlattól elütő jelenség nem figyelhető meg.

Zusammenfassung

Seit Anfang des letzten Jahrhunderts wurden in der Umgebung von Zselickislak awarische Artefakte gefunden, aber wir können sie nicht mit dem awarischen Friedhof in Verbindung bringen, der 1969 bekannt wurde. Die vorgestellten Gräber könnten sicherlich Teil eines größeren Friedhofs mit bis zu mehreren hundert Gräbern gewesen sein. Trotz der geringen Funde kann man davon ausgehen, dass der ausgegrabene Friedhof aus der spätawarischen Zeit stammt. Neben einigen nicht genau zu datierenden Funden (Melonenkernperlen, Tüllenkrug) finden sich in einigen Gräbern auch Objekttypen, die für das späte 8. bis erste Drittel des 9. Jahrhunderts typisch sind (amphoraförmige Glasperlen und das in einer anderen Studie besprochene Gürtelgarnitur aus Grab A). Es gibt keine besonderen Bestattungssitten, die sich von der allgemeinen Praxis der benachbarten awarischen Friedhöfe unterscheiden.

Köszönetnyilvánítás
Köszönettel tartozom dr. Aradi Csillának, dr. Gulyás Bencének és Rácz Barbarának a cikk elkészültében nyújtott segítségükért.

38 Uo. 243–247.
39 Uo. 271.
40 Az avar kori szőlőtermesztésre és borkészítésre összefoglalóan ld. Harag 2022b.
41 Bognár 2021, 221–222.
42 Uo., kat. 302–317.
43 Leszámítva persze a Kapos-völgyétől észak-nyugatra fekvő Zala-völgyét, illetve a Kisalföld nyugati szélét (Uo. 74. ábra.).
44 Uo., 131–135, kat. 1003.
45 Csiky 2009, 226–227.
46 Uo. 228.
47 A halottak jobb- és baloldalán előkerülő kések problematikájáról bővebben ld. Tomka 1972.
48 Pásztor 2003, 347–348. E gyöngytípus szórványosan még a Karoling-kori temetkezésekben is kimutatható a 9. század közepéig (Szőke 1994, 275–276.).
49 Szőke 1992, 874–876.
50 Harag 2022a.

Irodalom

Bakay, K. 1975a: Kaposvár földjének őstörténete a legrégibb időktől a honfoglalásig. – In: Kanyar J. (Szerk.): Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Kaposvár, 1975. 11–62.

Bakay, 1975b: A Somogy megyei Múzeum Szervezet tevékenysége 1974. január 1-től 1975. december 31-ig. – Somogyi Múzeumok Közleményei 2: 295.

Bakay 1975c: Somogy megyei régészeti kutatások 1973/1975. évben. – Somogyi Múzeumok Közleményei 2: 296–310.

Bárdos, E. 1978: Avar temető Kaposvár határában (Rescue excavation on the findspot Nr. 33 of Kaposvár). – Somogyi Múzeumok Közleményei 3: 13–65.

Bárdos, E. 1985: IX. századi temető Kaposvár határában (Cemetery of the 9th century in the vicinity of Kaposvár). – Somogyi Múzeumok Közleményei 7: 5–46.

Bernert, Zs. – Évinger, S. 2005: Adatok Somogy megye embertanához. – Folia Anthropologia 3: 53–66.

Bognár, K. B. 2021: A késő avar kori sárga kerámia. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest

Csallány, D. 1956: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest

Csiky, G. 2009: Avar kori szúró- és vágófegyverek. Osztályozás – tipológia – kronológia – technológia. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest

Fehér, G. – Éry, K. – Kralovánszky, A.: A Közép-Duna-medence Magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Budapest

Garam, É. 1971: Későavar sírok Kapospuláról (Spätawarische Gräber aus Kapospula). – Folia archaeologica 22: 97–103.

Hampel, J. 1907: Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest

Harag, M. 2015: A Csoma-újtelepi és a Kaposvár-cseri késő avar kori temetőrészletek. Szakdolgozat. Kézirat. Pécs

Harag, M. 2016: A Csoma-újtelepi késő avar kori temető (The cemetery of the late avar Age in Csoma-Újtelep). – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 4: 167–180. https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2016.4.167

Harag, M. 2022a: Zselickislaki övgarnitúrák? Adatok egy ritka var kori emberábrázolás-típushoz. – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 8: 147–160.https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2022.8.147

Harag, M. 2022b: Adatok a kora középkori szőlőműveléshez – szőlőmetsző és szüretelőkések az avar kori szállásterületről (Details to Early Medieval Vine Culture – Vine dressing and vintage knives from the accomodation area of the Avar Period). – Studia Comitatensia. A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve 40: 52–71.

Kiss, G. 2003: Avar kori préselőminta Zselickislakról (Avar age pressing shape in Zselickislak). – Békés Megyei Múzeumok Közleményei 24-25: 295–319.

Kocztur, É. 1964: Somogymegye régészeti leletkatasztere. – Régészeti Füzetek Serie II. 13. Budapest

Kovács, L. 1971: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsástemetkezésük (Die Lanzen der Landnehmenden Ungarn und Ihre Lanzenbestattung). Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve 11: 81–108.

Költő, L. 1999: Kaposvár, 61-es út elkerülő szakasz, 26. számú lelőhely. – Régészeti kutatások Magyarországon 1999: 214–215.

Magyar, K. 1973: Somogy megyei régészeti kutatások 1972-ben. – Somogyi Múzeumok Közleményei 1: 385–387.

Melhárd, Gy. 1904: A pulai leletről (Somogy megye). Archaeológiai Értesítő 24: 241–242.

Papp L. – Végh J. 1974: Somogy megye földrajzi nevei. Budapest

Pásztor, A. 2003: A Székkutas-kápolnadűlői avar kori temető gyöngyleletei. (Die Perlen des awarenzeitlichen Graberfeldes von Székkutas-Kápolnadűlő). – In: B. Nagy, K. (szerk.): A székkutas-kápolnadűlői avar temető. Szeged, 2003. 331–370.

Rácz, Zs. 1999: A madaras-téglavetői avar temető (Kőhegyi Mihály ásatása 1959–62). (Das Awarische Gräberfeld von Madaras-Téglavető – Ausgrabungen von Mihály Kőhegyi 1959–62). Studia Archaeologica 5: 347–396.

Révész, L. 1999: Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán (Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd-Hékutpuszta). – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37: 267–299.

Sz. Burger, A. 1969: Az 1968. év régészeti kutatásai. – Régészeti Füzetek I/22.

Sz. Burger, A. 1970: Az 1969. év régészeti kutatásai. – Régészeti Füzetek I/23.

Szentpéteri, J. 2002: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. – Varia Archeologica Hungarica 13/1.

Szimonova, E. 1997: A toponári avar temető. – In: Karancz G. (szerk.): Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban. A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézete Magyar Őstörténeti Munkaközösségének Marcali találkozója 1997. május 14–15. Marcali, 1997. 25–52.

Szőke, B. M. 1992: Die Beziehungen zwischen dem Ostalpenraum und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentracht). In: Daim F.: (Hrsg.): Awarenforschungen. Wien, 841–968.

Szőke, B. M. 1994: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II. (Karolingerzeitliche Dienstvölkerbestattungen im Umkreis von Mosaburg/Zalavár: Garabonc-Ófalu I–II.). Zalai Múzeum (Zalaegerszeg) 5: 251–317.

Tomka, P. 1972: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. (Beiträge zu den Besttanugsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit). – Arrabona 14: 25–75.

Vörös, I. 2007: Egy archaeozoológiai rekonstrukciós módszer: állatcsontmaradványok Kretzoi-féle felosztása. Archeometria Műhely 2007/1: 31–36.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 73-78 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.73
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

Két újabb Árpád-kori kőfaragvány a berzencei vár ásatásának anyagából

ARADI CSILLA
Pest Vármegyei Kormányhivatal, Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály,
Örökségvédelmi Osztály, e-mail: aradi.csilla@pest.gov.hu

ARADI CS.: *Two newly excavated Arpad period stone carvings from the archaeological material of Berzence castle.*
Abstract: In 2022 two new romanesque stone carvings were found in the Turkish period stratum of the castle. The limestone capital belonging to a half column built by the wall follows the ornamentation of the earlier found version with acanthus leaves and palmettes deeply engraved into the surface. The other sandstone carving is part of a wall pillar partially decorated by medalions each framed by a row of pearls. Both stone carvings fit in well with the ornamental art of the Székesfehérvár – Pécs – Somogyvár circle from the last decades of the 12 C.

Keywords: romanesque, archaic floral decoration, secondary use, 15 years war

A Berzencei vár ásatása, Molnár István, a Rippl-Rónai Múzeum munkatársának vezetésével, a helyi Önkormányzat és az NKA támogatásával, 2021 óta folyik kisebb megszakításokkal. A feltárások során az elmúlt 3 évben a vár déli sávját kutatták.

Az első évben, egy törökkori gödörből származó oszlopfő értelmezését már korábban elvégeztem[1], azonban a vár feltárásának 2022. évi folytatása során két újabb Árpád-kori kőfaragvány került elő. Az előző évi oszlopfő formakincsével erős rokonságot mutató, anyagában egyező, téglalap alakú faloszlopfő eredeti mérete alul 20 cm, felül 25–28 cm (kopás miatt néhány cm-rel nagyobb) széles, magassága 20 cm, vastagsága 13 cm, míg az oszlop csatlakozási helyének sugara 9 cm (ltszám: 2023.1.91.). A szélső, jobb- és baloldali fejezetrészek felül 13 cm, alul 7,5 cm szélesek voltak. (1. ábra.)

Az eredetileg három oldalán díszített téglalap alakú mészkőfaragvány erősen kopott, fejlemeze hiányzik, felső részét és előlapjának középső részét másodlagosan lefaragták. A felső részén némi habarcsnyomokkal párhuzamos fűrészelés nyomait lehetett megfigyelni. A zsúfolt kompozíciójú oszlopfő alsó sorában négy, az alaptesttől 3,5 cm távolságba kiugró, felső harmadában visszahajló akantuszos levelének hátoldala öt/hat darab egymásba futó éllel szabdalt. Mindegyik visszahajló levél alatt két különálló, egymástól elforduló, három levélkével ellátott félpalmetta és egy

1. ábra. Berzence, újonnan előkerült faloszlopfő nézetei (Fotó: Balla Krisztián)

ívelten visszahajló levélke található, ám ez csak a baloldalon volt megfigyelhető a maga teljességében. A baloldali felső rész díszítése aránylag jó állapotban maradt meg, a szélén lévő keretre ráhajló három levélpáros akantuszág határolja a kompozíciót, amelyen belül egy ívelt, tetején kettéosztott,

1 Aradi 2022, 1-8.

jobboldalán egymás felé visszahajló három-háromujjú leveles ággal ellátott félpalmetta helyezkedik el. Mellette egy éles, párhuzamos barázdákkal rendelkező nagy sáslevél található. Az éles metszésű, az alapkőbe 0,7–0,8 cm mélyen bevésett indákon középső ékmetszésű vályúzás volt megfigyelhető. Az oszlopfő középső részének felső fele másodlagosan lefűrészelt, jobboldalán egy félpalmetta indul ki középről, ahol talán szimmetrikus kompozícióban a korábbi oszlopfőn látható agancsszerűen kettéváló akantuszág helyezkedett el. A jobboldali díszítés teljesen elkopott, valószínűsíthető, hogy részben a baloldali faragást ismétli. Az akantuszág megkopva kivehető, előtte azonban egy háromujjú félpalmetta maradványa észlelhető. A kő hátoldala elnagyoltan faragott, a sérüléseket, kopásokat leszámítva eredeti állapotában maradt fenn.

A kő a 108. számú rétegből került elő, amely egy téglatörmelékkel teli mélyedés a várudvar déli sarkánál. Előkerülési körülményei alapján gyanítható, hogy másodlagosan a vár falába került beépítésre, ekkor fűrészelték le a feleslegesnek ítélt részleteket, és ekkor került habarcs a tetejére.

A leírás alapján is egyértelmű, hogy a frissen előkerült faloszlopfő, töredékes és roncsolt állapota ellenére is a korábban előkerült oszlopfővel alkotott egy egységet. A fal mellett álló oszlopból kiinduló boltív (esetleg gerenda) feltehetően a korábban előkerült oszlopra érkezett meg, majd innen továbbhaladt újabb oszlopok irányába, attól függően, hogy milyen fesztávú területet hidalt át, majd egy faloszlopnál végződött. A karzat, esetleg egy szentélyrekesztő díszét képezhette.

A plasztikus kiképzésű oszlopfő visszahajló palmettaága szinte direkt párhuzama a pécsi Szent Kereszt oltár csavarodó indás palmettadíszes falpillérének.[2] A féloszlopfőből és azt közrefogó két negyedpillér fejezetből álló kompozit pillérfejezet fedőlemezén sorban rozettadíszítés található. (2. ábra) A kemény, ékszerű metszés a székesfehérvári királyi bazilika kőanyagában is megfigyelhető.[3] A csoporthoz egy, az óbudai prépostság 2. csoportjának kőanyagához tartozó akantuszos, klasszicizáló pillérfő sorolható, ahol a visszahajló akantuszlevél alatti kétfelé hajló palmettaágacska mutat direkt párhuzamot. (3. ábra)

2. ábra. Pécs, falpillérfejezet palmettadíszítéssel (Kőfalvi 1980, 247.)

3. ábra. Óbudai pillérfő (Fotó: a szerző felvétele)

A másik, meszes homokkőből készült kőfaragvány (ltszám: 2023.1.92.), amely feltehetően egy kapubéllet falpillértöredéke, kettétört állapotban került elő. A két összetartozó töredék egy 25–26 cm magas és jelen állapotában 20 cm (eredetileg közel 30 cm) széles, valamint 18 cm vastag hasáb alakú kőből lett kifaragva. (4. ábra) A követ a 32. rétegben találták meg. A vár nyugati sarkához közel észlelt, sok leletet tartalmazó, 1 m vastag török kori feltöltés alatt valószínűleg egy helyiség belseje lehetett.

A kopottas felületű kő baloldalát egyenesbe faragott, téglalap alakú, a szélével párhuzamos, 1 cm magasan kiemelkedő, 9 cm széles felületét, egymásba kapcsolódó, kerek gyöngysoros keretbe foglalt körformára faragott palmettalevél/hatkaréjos csillag vagy rozettasor díszíti. A motívum a kő kopottsága miatt nehezen eldönthető. A gyöngysoros keret kívülről 8,5 cm átmérőjű, 1 cm vastag, míg a belső díszítés 4 cm-en helyezkedik el, és az alapkőbe 0,3–0,4 cm mélyen vésték be. A kompozíció alján, két keretelt díszítés teljes épségben, még a törést követően egynek közel fele került elő. A körök rövid nyaktaggal kapcsolódnak egymáshoz. A kapcsolódás fölött a középső medalion keretéből lefelé és fölfelé két-két, egymástól elforduló, két palmettaleveles inda indul ki, amely a nyaktag utáni szomszédos gyöngysoros kerettel köti össze. A levelek melletti részt fúróval mélyítették ki. A 0,6 cm átmérőjű kerek és 2–3 cm-es ovális fúrt lyukak a díszítéssel azonos mélységbe mélyednek a kő felületébe. A díszített felület jobb oldalán egy vájatot követően díszítetlen félköríves, 6 cm sugarú, kb. 12 cm szélességben oszlopszerűen kiugró párnatagozat található, amely egy újabb vájat után egy letört, egyenesbe faragott résszel folytatódhatott. A kő hátoldalán és alján eredeti vésésnyomok láthatók, jobb oldala sérült.

2 Kőfalvi 1980, 247.
3 Tóth-Marosi 1978, 61. a), 139–140.

4. ábra. Az előkerült bélletes falpillértöredék Berzencéről (Fotó: Balla Krisztián)

Ez a fajta díszítés, változatos módon, a 12. századi kőfaragványok körében meglehetősen elterjedt volt. A pécsi Szent Kereszt oltárbaldachin boltívén és a szentélyrekesztő fülkesorán ábrázolt szentek palmettás-medalionos keretelésén,[4] (5. ábra) a székesfehérvári prépostsági templom és az ercsi bencés monostor ívbélletén, (6. ábra) a jásdi kapun és az ócsai premontrei templom déli kapujának baloldalán (7. ábra) változatos kialakítással szintúgy megtalálhatjuk. A somogyvári bencés apátság relieftábláján hasonlóan gyöngysoros szalag keretezi a nyolcszirmú rozettákat, és hármas levelek töltik ki a medalionok találkozásánál lévő mezőket.[5] (8. ábra) A találkozási pontot szalagokkal is összekötötték. Az ercsi ívbéllet hasonlóan szigorú szerkesztésmódú, de itt a rozetták helyett négy darab háromlevelű palmettaágacska vége találkozik egymással keresztalakban.[6] Ugyancsak gyöngykeretbe foglalt rozettás szegélysor díszíti a pécsi székesegyház apokalipszis véneinek, drága hímzést utánzó ornamentikával díszített ruháját.[7] A pécsi díszítőszobrászat jellegzetes gyöngyös szalagja egy szőlőfürtdíszes ercsi fejezeten is megjelenik.

5. ábra. Pécs, keretelt fülkesor apostolfigurával 12. sz. ¾. (Havasi 2021, 6.)

4 Marosi 2013, 47. 41. ábra. Ez a díszítés hullámzóbb, dinamikusabb kivitelben az északi altemplomlejáró párkánydarabján is megfigyelhető.

5 Tóth-Marosi 1978, 108., 183. A rozettás ívsor kapuként történő rekonstrukciójára Fülöpp Róbert tett kísérletet. Bakay 2011, 558.

6 Entz 1965, 242–243.

7 Marosi 2016, 126. Tóth Sándor a gyulafehérvári fejedelmi kapuról írott elemzésében Péccsel, Székesfehérvárral és Esztergommal való kapcsolódás során, az egyidőben jelenlévő stílusirányzatok párhuzamosságáról és kölcsönhatásáról értekezik.

6. ábra. Ercsi bencés monostor, gyöngysoros medalionos keretbe foglalt palmettadíszes ívbéllet (Entz 1965, 242.)

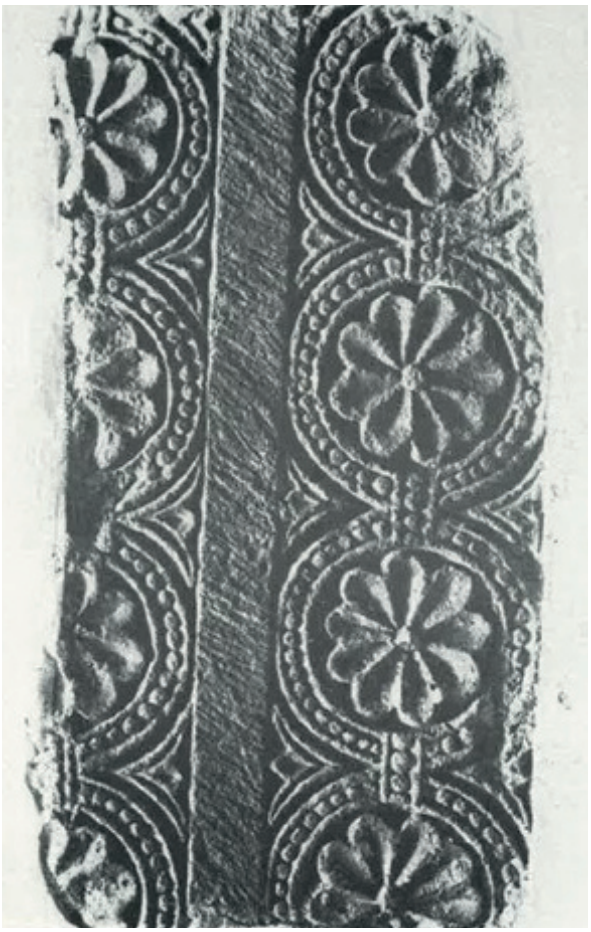

7. ábra. Ócsa, premontrei prépostság déli kapujának bal oldala (Fotó: Schwarcz Gyula) https://csodalatosmagyarorszag.hu/hirek/itthon/ocsai-reformatus-templom-a-roman-kori-epiteszet-hazai-gyongyszeme/)

Míg egyes változatokban kanyargó, egyágú levéldíszes vagy összehurkolódó indákból álló keret övezte a belső motívumot (Székesfehérvár), más esetben ezt gyöngysoros szegély keretezi. A belső díszítés esetében szőlőlevél, egy vagy több palmettalevél, rozetta, szőlőfürt, esetleg állatalakok fordulhatnak elő.

A berzencei kőfaragványhoz hasonló, bár méretben eltérő, a székesfehérvári anyagban megtalálható két, lyuggatott, szalagos, indás palmettadíszes, valamint hárombordás kanyarodó indába írt palmettadíszes levélkés, másodlagosan levésett falpillér töredéke, ahol azonban a középső kiugró tagozatot is díszítették. A szélső sáv díszítését 1,5–2 cm-es sima szegélyek választották el a szélesebb középső tagozattól. Mentényi Klára, a falsíkból kiugró, keretelt fülkesorokként értelmezte a kőfaragványokat, melyeket az eredeti helyükön meghagyva, a falban csonkítottak meg. A fülkesor az előcsarnokot díszíthette és a kapuzat ornamentikájához is kapcsolódott.[8] (9. ábra)

Mindkét kőfaragvány esetében kijelenthetjük, hogy a felületet kitöltő, részletgazdag, zsúfolt, antikizáló ornamentika, mind stílusjegyek, mind formakincs alapján egyértelműen a Székesfehévár – Pécs – Somogyvár és újabban Ercsi csoporthoz való tartozásukat erősíti.[9] Tóth Melinda a pécsi Szent Kereszt oltár párhuzamait Párma és Milánó irányában feltételezte, bár elismerte, hogy a bordás keresztboltozat német analógiákra utal, ugyanakkor a motívumkincs archaikus, bizantinizáló gyökerű.[10] Marosi Ernő a Székesfehérvári – Pécsi –Somogyvári kör stiláris eredetét a késő száli és Stauf-kori német dekoratív faragványokkal rokonítja,[11] míg Mentényi Klára a Rajna-vidéki, bajor és morva párhuzamokat említi meg.[12]

8. ábra. Somogyvári relief (Tóth-Marosi 1978. Kat. 108. 370.)

8 Mentényi 2015, 329., 332., 335., 353.

9 A csoport pontos datálását az ercsi bencés monostor alapítójának, Tamás nádornak 1186-ban, az apátság sekrestyéjében történt temetkezése jelenti. Marosi 2013. 71, 81. Valószínűsíthető, hogy a pécsi és székesfehérvári kőfaragványok ezt megelőzően készültek.

10 Tóth 1994, 124., 126.

11 Papp 2004, 174., Marosi 2011, 200. Párhuzamként a speyeri dóm északi kereszthajó-kápolna dekoratív faragványát említi.

12 Mentényi 2019, 31. Mindazonáltal a korábbi cikkben vázolt bizánci hatással is számolnunk kell. Aradi 2022, 1-2. A Képes Krónikában az Óbudai prépostsági templom építése kapcsán felmerülő 13. századi betoldás is Görögországból hozatott kőfaragók jelenlétét támasztja alá. II. Géza 1148-as nagy adománya feltehetően a prépostság építkezésével hozható kapcsolatba, hasonlóképpen 1158-as felszentelésének hagyománya is. Marosi 2013, 63.

9. ábra. Székesfehérvár, középen levésett falpillértöredéke (Mentényi 2015, 329. 3. ábra)

A korábban már leírt oszlopfejezet[13] és a most ismertetett két kő egymástól jelentős távolságból került elő, díszítésük alapján azonban összetartozásuk vitathatatlan. Az adatok alapján másodlagosan kerülhettek beépítésre, vagy egyéb hasznosításra, amint azt az első faragvány esetében megfigyelhettük (táblajáték). A fentiek alapján felvetődik a kérdés, hogy milyen módon kerültek ezek a románkori kőfaragványok a berzencei vár területére? Korábbi cikkemben a 2021-ben előkerült oszlopfejezet kapcsán felmerült a csurgói keresztes, később johannita kolostorból való származtatás kérdése.[14]

A csurgói vár 1437-ben jelenik meg első ízben az írott forrásokban, legtöbbször castellumként említik és a vránai perjelség tulajdonát képezte. A 16. század folyamán hadászati jelentősége megnő, a stájer finanszírozású védelmi vonal részeként 1547-ben 100 fős huszárcsapat állomásozott a vár területén. Felváltva a Török, Zrínyi és Báthory család tulajdonában találjuk, 1556-ban Kászon bég sikertelenül ostromolta. 1564-ben Zrínyi Miklós főkapitány csurgói szemléje során 100 könnyűlovas, 100 gyalogos és 50 puskás lovas katonát írtak össze. Ennek ellenére 1566-ban Szigetvár elestének hírére az őrség a várat felgyújtotta és elmenekült. Két évig lerombolva állt, mikor Thury György kanizsai kapitány jelentette, hogy a törökök Csurgó határában hevenyészett erődítményt építenek. Csurgó város viszonylagos jelentőségére utal, hogy 1570–1590 között, a szigetvári szandzsák részeként, kezdetben 15000, majd 12000 akcsét jövedelmezett.[15] A 15 éves háborúhoz kapcsolódóan 1594-ben Zrínyi György rövid időre visszafoglalta (ekkor a török őrség gyújtotta fel), majd Zrínyi téli hadjárata során említik újból.[16] A templom a török alatt dzsámiként működött, a visszafoglalás után csak 1731-ben állították helyre az alapjáig elpusztult szentélyét és sekrestyéjét.[17]

A fenti adatok alapján valószínűsíthető, hogy a török kézre kerülés idején, 1566–1570 között termelték ki a romos vár, és benne a templom kőanyagát, és a kisebb csurgói erődítés mellett, a berzencei vár megerősítésére is felhasználták a maradványokat.

A berzencei vár 16. századi hadászati története hasonlóképpen alakult, Szigetvár elestével az őrsége elhagyta és leégett, 1570-ben azonban a török újjáépítette, sőt náhije központtá fejlesztette. Jelentőségére utal, hogy ekkor több mint 500 lovas és gyalogos alkotta az őrséget. 1574-ben és 1589-ben Zrínyi sikertelen támadása után, 1594-ben került ismét magyar kézre, amikor a vár újjáépítése is megkezdődött. 1600 táján a törökök visszszafoglalták, majd a téli hadjárat során, a magyarok rövid időre ismét megszerezték, Esterházy leírása is e korból való.[18] Evlia Cselebi már a vár újbóli leégéséről számol be, egyedül a kőből (téglából) épült dzsámi és gőzfürdő maradt meg épségben.[19]

A faragott kövek jelenléte az 1 m vastag, törökkori pusztulási rétegben, a kísérő leletanyag összetételét is figyelembe véve, nagy valószínűséggel a 15 éves háború pusztításához köthető, amikor a törmelékek elplanírozása után a vár újjáépítését megkezdték. Kevésbé valószínű, hogy a téli hadjárathoz köthető leégés és a vár felszabadításáig tartó rövid időszakban komolyabb építkezésekbe tudtak volna fogni, annál is inkább, minthogy 1690-ben „castrum dirutum" néven említik a várat a források.[20]

Az előkerült faragványok esetében tehát megfigyelhető volt kapcsolódásuk a Székesfehérvár – Pécs – Somogyvár csoport 12. század második felének motívumkincséhez, illetve azok formavilágával való rokonság, amit a kőfaragótechnika azonossága is alátámaszt.

13 Aradi 2022, 1-8. A fejezet a 12. számú törökkori tároló gödörből, a DNy-i várfal középső szakaszának külső oldaláról került elő.
14 Aradi 2022, 1.
15 Szepesiné Simon 2011, 153. A berzencei náhije határai közé tartozó települések azonban igen csekély bevételt hoztak, jelentőségük a Stájerországba és Kanizsára vezető utak közelségében rejlett.
16 Magyar–Nováki 2005, 43.
17 Valter 2004, 143.
18 Mars Hungaricus
19 Magyar–Nováki 2005, 38.
20 Urbaria et Conscriptiones 1970, 28.

Irodalom

Aradi, Cs.: A Berzencei vár ásatása során előkerült Árpád-kori oszlopfő és a fedlapjára bekarcolt táblajáték értelmezése és párhuzamai. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 8:161–167. DOI:10.26080/krrmkozl.2022.8.161

Bakay, K.: Somogyvár. Szent Egyed monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása. Budapest, 2011.

Urbaria et Conscriptiones. 3. füzet. In: Henszlmann Lilla (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai VI. Budapest, 1970.

Entz, G.: Az ercsi bencés monostor. Művészettörténeti Értesítő 14:241–246.

Havasi, K.: „Adalékok az Árpád-kori művészet történetéhez" – OTKA kutatási program (2015-2020) https://mi.abtk.hu/hu/kutatasok/772-havasi-krisztina-adalekok-az-arpad-kori-muveszet-tortenetehez-otka-kutatasi-program-2015-2020 2021. december 21. (2024-02-20)

Kőfalvi, I.: Kőfaragókról és kőbányákról. Építés és Építészettudomány XII. 1-4. 1980. 243–282.

Magyar, K. – Nováki, Gy.: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.

Marosi, E.: Az ercsi monostor kőfaragványainak újabb leleteihez: Művészettörténeti megjegyzések. Műemlékvédelem 2011. 55 évf. 3. sz. 196–204.

Marosi, E.: A romanika Magyarországon. Budapest, 2013.

Marosi, E.: A pécsi székesegyház és a magyarországi romanika művészete. In: Tüskés A. – Raffay E. – Heidl Gy. (szerk.): Echo simul una et quina: Tanulmányok a pécsi székesegyházról, Tóth Melinda emlékére. Pécs, 2016. 121–150.

Menténi, K.: A székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom átépítése a 12. században. Kísérlet a fennmaradt román kori kőfaragványok rendszerezésére. In: Takács I. (szerk.): Művészettörténeti tanulmányok Tóth Sándor emlékére. Budapest, 2019. 11–42.

Menténi, K.: Gondolatok egy 12. századi székesfehérvári faragványcsoportról. In: Benkő E. – Orosz K. (szerk.): In Medio Regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén." Budapest, 2015. 325–359.

Papp, T.: Az óbudai Szent Péter prépostság románkori kőfaragványai. Budapest Régiségei 38:167–180.

Szepesiné Simon, É.: Oszmán terjeszkedés Zala megyében a 16. század második felében (egy szandzsák-összeírás összehasonlító elemzésének lehetőségei és tanulságai). Doktori Disszertáció ELTE. Budapest, 2011.

Tóth, M. – Marosi, E. (szerk.): Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. Budapest, 1978.

Tóth, M.: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban. In: Takács I. – Mikó, Á. (szerk.): *Pannonia Regia: Művészet a Dunántúlon, 1000–1541. Magyar Nemzeti Galéria, 1994. október – 1995. február.* Budapest, 1994. 123–130.

Tóth, S.: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. Építés és Építészettudomány 15: 391–428.

Valter, I.: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Budapest, 2004.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 79-108 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.79
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

Temetkezések a Zselicszentjakabi bencés monostor területén

MOLNÁR ISTVÁN

Rippl-Rónai Múzeum, molnaristvan74@yahoo.com

MOLNÁR, I.: *Burials on the territory of the Benedictine monastery at Zselicszentjakab.*
Abstract: The article deals with the excavated medieval burials at the Benedictine monastery of Kaposszentjakab, formerly known as Zselicszentjakab. Previously to the foundation of the monastery in 1061, as early as in the 9 Century a church and a burial ground were located on the territory. After the foundation of the monastery the monks were buried here as well as some of the laity. The paper presents the various burial customs, the finds from the graves and attempts to define that in the different burial sites who and when were buried.

Keywords: Middle age, Benedictine abbey, cemetery

A középkorban Szentjakabinak vagy Zselicszentjakabinak nevezett bencés apátság romjai Kaposvár Kaposszentjakabi városrészében találhatók. A térség egyik legfontosabb középkori műemlékénél az 1960-as években Nagy Emese vezetésével jelentős feltárások folytak, majd a 2010-es években vezetésemmel újabb ásatásokra került sor. A feltárásokról már több beszámoló jelent meg[1], ezúttal az eddig feltárt temetkezéseket szeretnék – az antropológiai vizsgálat eredményeit[2] is felhasználva – részletesebben bemutatni.

A temetkezések általános jellemzői

A sírok helyük alapján három csoportba sorolhatók. A monostortemplomtól északra lévő centrális kápolna[3] belsejében és körülötte számos temetkezést tártak fel a 60-as években. A monostortemplomban nemcsak az 1960-as években, de 2014-ben is nagyobb mennyiségű sírt bontottunk ki. A legtöbb temetkezés a templom körül, elsősorban a kolostori épületeknél került feltárásra (1. tábla). Indokoltnak tartom, hogy a különböző helyszíneken feltárt sírokat külön is vizsgáljuk. Nehézséget jelent, hogy a területre már a monostor építése előtt és a monostor megszűnése után is temetkeztek. Sajnos ezek a sírok nem mindig elkülöníthetőek.

A sírgödrök lekerekített téglalap alakúak voltak, a betöltésük általában kevert barna sírföld, a tájolásuk nagyjából nyugat-keleti. Az elhunytakat szinte minden esetben hátukra fektetve, nyújtott helyzetben temették el. Többnyire nem volt mellékletük. Már csak a terjedelmi okokból is igyekszem rövidre fogni az egyes sírok leírását, így csak ott térek ki a sírgödör formájára, a tájolásra, a testhelyzetre vagy a mellékletekre, ahol ez eltér az általános képtől.

Sajnos a 60-as években feltárt sírokról kevesebb információnk van, de röviden ezeket is megemlítem. Azért, hogy megkülönböztethetőek legyenek, a feltárásuk évszáma is szerepel a sírszám előtt. A sírok egy részét nem, vagy csak részlegesen szedtek fel, ezekből többet a 2010-es években újra kiástunk. Sajnos nem mindig volt megállapítható, hogy melyik korábban is feltárt sírral lehetnek azonosak.

A templom terültén feltárt temetkezések

Az 1060-as években egy korábban itt álló templom helyén, részben annak falszakaszait is felhasználva, téglából épült meg a 19 méter hosszú és 13 méter széles monostortemplom. Félköríves apszisa volt, központi terében 4 darab pillér kupolát, felette tornyot tartott. Kétoldalt oldalkarzatok álltak, a nyugati oldalon is karzat és feltehetően torony vagy toronypár emelkedett. A szentély előtt diadalív állt, a szerzeteseket a világiaktól szentélyrekesztő választotta el. A 14/15. század fordulóján a templomot átépítették, a középső pilléreket elbontották, a templomhajót beboltozták.[4] A templom területén feltárt sírokat a templomon belüli helyük szerint elkülönítve mutatom be.

A nyugati karzat alatti terület

14. sír: A 3. szelvényben, a nyugati karzat alatt helyezkedett el. A 60-as években elvitték a felsőtest nagy részét. 20-25 éves férfi sírja. A medence, a gerincoszlop egy része és a medencébe tett alsókar maradt meg.

15. sír: A 3. szelvényben, a nyugati karzat alatt volt. Csak egy koponya maradt meg, a többi részét a 16. sír vitte el. 12-14 éves gyermek sírja.

16. sír: 1964/76. sírral azonos. A 3. szelvényben, a nyugati karzat alatt volt. Az 1960-as években feltárták a nagy részét, de nem került felszedésre, visszatemették a földet rá. 35-39 éves férfi sírja. A keze valószínűleg a hason keresztben volt.

17. sír: A 3. szelvényben, a nyugati karzat alatt volt, csak a lábak lógtak ki alóla. 4-5 éves gyermek sírja. A tájolása kissé eltér a templomtól és a többi sírtól délnyugat-északkeleti tájolású.

102. sír: A 1962/20. sírral azonos. A 14. szelvényben, a nyugati karzat északi részén volt található. A 60-as években félig kiszedték már. Valószínűleg 40-45 éves nő sírja. A karok a medencében voltak, egy szöget találtunk a bal térdtől délre. *(3. tábla)*

1 Nagy 1973., Molnár 2014., Molnár 2015., Molnár 2018., Molnár 2022.
2 Lásd Mateovics–László Orsolya tanulmányát ebben a kötetben.
3 Az épületet a szakirodalom több mint egy évszázada rendre plébániatemplomként említette, korábban magam is így hivatkoztam rá. Az 1912-ben hivatkozott (Sörös 1912, 249.) 1529-es iratban valójában nem szerepel ez az adat. Az információt köszönöm Szatlócki Gábornak.
4 Molnár 2014, 181–192.

103. sír: A 14. szelvényben, a nyugati karzat északi részén volt. 5-6 tégla és téglatöredék maradt csak belőle.

105. sír: A 14. szelvényben, a nyugati karzat északi részén volt. A lépcsőalap, illetve annak 20. századi helyreállítása alá esik. A karzat keleti fala kissé a sírgödör keleti széle felé lóg, de viszonyuk nem biztosan megállapítható. 12-13 éves gyermek sírja. A bal kéz a medence mellett. Egy vaskés volt a bal medencelapátnál. *(3. tábla)*

1962/19. sír: Felnőtt sírja. Az északi lépcsőalapozás elvitte a medencétől lefelé.

Az északi és déli karzat alatti terület

8. sír: A 2. szelvényben, a déli karzat előtti középső területnél volt, a 60-as években is rombolhatták. Csak a jobb láb és a medence maradt meg.

53. sír: A 10. szelvényben, az északi karzat alatt volt. Ráásták az 55. sírra, metszette a templom fala. 35-49 éves férfi sírja. Csak a koponya lógott a szelvénybe, a többi része a fal túlsó oldalán lehetett, de valamikor megsemmisült. *(3. tábla)*

55. sír: A 10. szelvényben, az északi karzat alatt volt. Az 53. sír későbbi, de azt is metszette a monostortemplom fala, amely az 55. sír északi és nyugati részét is elvitte. 35-39 éves férfi sírja. A koponya balra billent, a kar a medence mellett volt. *(3. tábla, 10. tábla/2.)*

85. sír: A 10. szelvényben, az északi karzat alatt volt. Ráásták a monostortemplom falait. Csak néhány lábujj maradt. A fal másik oldalán a nyugati karzat alatt nem maradt meg, lehet, hogy a 60-as években kiásták vagy a fal ásásakor semmisült meg.

1966/88. sír: A déli karzat keleti részén volt, rombolta a monostortemplom keleti fala. Felnőtt sírja, karok a medence mellett.

A templomhajó nyugati része

19. sír: Az 5. szelvényben, a templomhajó délnyugati részén volt. A 27. sírnál fiatalabb. Az 1960-as években félig kibontották a medencéig, de nem szedték fel. Ez lehet a 1966/69 sír. 35-39 éves férfi sírja. A karok a mellkasra voltak húzva, ott összetéve.

20. sír: Az 5. szelvényben, a templomhajó délnyugati részén volt. A 27. sírnál fiatalabb. Az 1960-as években kibontották, de nem szedték fel. Erősen rongált.[5] 35-39 éves férfi sírja.

22. sír: Az 5. szelvényben, a templomhajó délnyugati részén volt. A 60-as években ásott szelvény elvitte a bal kezét. 35-39 éves férfi sírja. A jobb karja a hasra, a bal pedig a medencelapátra volt téve. Egy Zsigmond quartingot[6] találtunk a földjében. *(2. tábla)*

27. sír: Az 5. szelvényben, a templomhajó délnyugati részén volt. A 19. és 20. sírok felette helyezkedtek el, náluk korábbi, azok 60-as évekbeli bontásakor sérülhetett. Rossz megtartású, a felsőtest jórészt elpusztult. 16-18 éves kamasz sírja.

31. sír: Az 5. szelvényben, a templomhajó délnyugati részén volt. A 60-as években kibontott szelvény alján volt, rombolták. 40-45 éves férfi sírja. A medencéjében volt a karja. *(2. tábla)*

32. sír: Az 5. szelvényben, a templomhajó délnyugati részén volt. A 22. sír alatt helyezkedett el. A nyugati karzat keleti fala rombolta. 30-39 éves férfi sírja. A sír láb felőli végénél rézsűs, 20 cm mély, árokszerű lemélyedés volt található. Sötét szemcsés betöltése volt. *(2. tábla, 10. tábla/1.)*

35. sír: Az 5. szelvényben volt, a 32. sírtól északra. Összeértek, de sekélyebb, csak a foltja látszódott. A karzat fala alá esik. Sötét szemcsés betöltése volt. Csontok nem voltak a faltól nyugatra eső részében.

40. sír: Az 5. szelvényben, a templomhajó délnyugati részén volt. 35-39 éves férfi sírja. A jobb kar a hasán, a bal a medence mellett. Ruhaszövet-maradványos párizsikapocs volt a deréktájon, gerinccsigolyán. *(2. tábla, 13. tábla/2.)*

43. sír: Az 5. szelvényben, a templomhajó délnyugati részén, a 40. sír alatt volt. 30-39 éves férfi sírja. A bal kéz a hasra, a jobb a medencelapátra téve. Látszott a trapéz alakú koporsó nyoma. A mellkas jobb oldalán aranyozott ezüst fülesgomb helyezkedett el. *(2. tábla, 13. tábla/5.)*

111. sír: A 17. szelvényben a templomhajó északnyugati részén volt, a nyugati karzat fala metszi. 40-45 éves férfi sírja. A sírgödör kis része a 14. szelvényben (a karzat területén) is érzékelhető volt. A medencéjéig volt meg. *(2. tábla)*

124. sír. A 17. szelvényben a templomhajó északnyugati részén volt. Vágta a régi templom nyugati falát. A koponya egy részét a 60-as években elszedték. 30-45 éves férfi sírja. A karok keresztbe voltak téve a hason, a jobb lentebb, a bal felette, a lábak nyújtva. A mellkastól és koponyától kiszedett földből egy római pénz került elő. A keze is a mellkasán volt, ebben is lehetett. *(4. tábla)*

1964/62 sír. Felnőtt hiányos sírja, rombolta a 1964/63. sírt.

1964/63 sír: Felnőtt hiányos sírja, rombolta a 1964/62. sír.

1964/65 sír: Felnőtt sírja, karok a medencében összetéve.

1964/66. sír: Későbbi, mint az alatta lévő 1964/67. sír. Felnőtt sírja, a 60-as években férfinak gondolták. A karok a medencében összetéve.

1964/67. sír: Felnőtt sírja. Korábbi az 1964/66. sírnál, karok a hason összekulcsolva.

1964/68. sír: Felnőtt sírja, csak a jobboldala maradt meg, a kar a medencében.

1964/69. sír: Az 1964/66. sír rombolta. Felnőtt sírja, a karok a mellkasra húzva.

1964/71. sír: Nagyobb gyerek vagy felnőtt sírja lehet. A jobb kar a medencében, a bal a hason.

1964/75. sír: Felnőtt sírja, a kar a hasra térve.

1964/86. sír Felnőtt sírja. A karok a medencében voltak.

1964/92. sír: Felnőtt hiányos sírja, csak lábak maradtak meg.

5 Egy 60-as évekbeli fotó van ilyen sírról, de leírás és sírszám nincs hozzá.

6 A feltáráson talált pénzérméket Varga Máté határozta meg. (Varga 2020.)

A templomhajó középső része

28. sír: A 6. szelvényben, a templomhajó déli részén volt található, a 42. sír felett. 30-35 éves férfi sírja. Karjai a hasán voltak, a jobb alul, a bal felette. Az alatta lévő bolygatott föld miatt az oldalára billenve feküdt. Koporsó nyoma látszott, 6 koporsószög is megmaradt. *(2. tábla)*

29. sír: A 6. szelvényben, a templomhajó déli részén volt és félig kiszedték a 60-as években, ekkor erősen sérült. 30-45 éves férfi sírja. Betöltése kevert pettyes sárgafekete. A karjai a mellkasán lehettek. 1528-as Ferdinánd pénzt leltünk 20-30 cm-re a csontváztól. Úgy tűnik temetkezéskor került bele. *(2. tábla)*

42. sír: A 6. szelvényben, a templomhajó déli részén volt található. Felette a 28. sír volt. 20-25 éves nő sírja. Karjai a mellkasára voltak húzva. Látszik a koporsó vonala, maradványai is maradtak. A lábánál megmaradt egy 60 cm hosszú famaradvány, ez alapján kissé göcsörtös fából készült. A koporsó szögelve volt. 2 darab volt a jobb vállánál, lefelé néző helyzetben, egy a jobb lábánál feküdt vízszintesen, 3 darab a sírgödör láb felőli végénél. Az egyik felfelé a másik lefelé nézett, a harmadik a famaradványból állt ki, és egy volt a mellkasnál. *(2. tábla)*

95 sír: A 13. szelvényben a templomhajó északi részén volt. A 60-as években kibontották, de nem szedték fel, rossz állapotú. A koporsó foltja látszott. Az 1964/80. sír lehet, ebben az esetben a karjai a medencébe voltak téve. 25-39 éves férfi sírja.

96. sír: A 13. szelvényben a templomhajó északi részén volt. Alatta volt a 97. sír. Hiányos sír. A koponya hiányzik és a lábak is hiányosak. Az 1964/79. sír lehet, ebben az esetben a karjai a medencére voltak húzva.

97. sír: A 13. szelvény nyugati részén a 96. sír alatt volt. 13-14 éves gyermek sírja. A 60-as években rombolták, a lábát ekkor vihették el. Főleg a mellkasa sérült erősen a felette lévő 96. sír ásásakor. A karok a medencében, az ujjain 2 bronz karikagyűrű volt. *(3. tábla, 13. tábla/4.)*

98. sír: A 13. szelvényben, a templomhajó északi részén helyezkedett el. Fiatalabb a 101. sírnál. Csak a két alsólábszár maradt meg, a többi részét az újkori beásás vitte el. Egy római pénz volt a földjében.

99. sír: A 13. szelvényben, a templomhajó északi részén volt. Metszi a 100. sírt. 35 évesnél idősebb férfi sírja. Karok a hason voltak, alul a jobb, felette a bal. Az alsó lábszárat a 60-as években ásták el. *(3. tábla)*

100. sír: A 13. szelvényben, a templomhajó északi részén volt. A 99. sír metszette és vitte el a jó részét. 35-39 éves férfi sírja. Földjében római pénz volt.

101. sír: A 13. szelvényben a templomhajó északi részén volt. Felette volt a 98. sír és egy újkori ráásás, emiatt is sérült. 30-39 éves nő sírja. A koponya sértetlen, de a test csontjai rossz állapotúak.

108. sír: A 13. szelvényben a templomhajó északi részén volt található. Felette a 97. sír volt, annál régebbi. 40-48 éves férfi sírja. A bal kar a hason volt, a jobb hiányzik, a felette lévő sír sérthette. Látszott a trapéz alakú koporsó foltja. Koporsószegek és kapcsok is megmaradtak. A felső részén a váz felett a bal alkarnál és a jobb combcsontjánál 1-1 szög volt, ezek a felső deszka részei lehetnek. A jobb medencén koporsóvasalás volt. Úgy tűnik csak a felső deszkát szegelték rá egy kivájt vagy ácsolt alsó részre. *(3. tábla)*

109. sír: A 13. szelvényben a templomhajó északi részén volt. A 100. és a 99. sírok helyezkedtek el rajta. Az alsó lábszárát a 60-as években ásták el. 35-39 éves férfi sírja. Földjében vörös kőtöredék volt. A jobb kéz a medencén, a bal a hason. A jobb lapockánál párizsikapocs volt. *(3. tábla, 13. tábla/3)*

1964/62. sír: Felnőtt sírja. Alatta a 63. sír volt, a felsőtest alatt rombolták.

1964/63. sír: Felnőtt rombolt sírja, felette a 62. sír volt. A karok a medencére voltak téve.

A templom területéről 48 sírt ismerünk. Többet – 32., 111., 53., 55., 17. és 85. – romboltak a monostortemplom falai, ezeket nem vizsgálom a templomi temetkezések kapcsán. Az északi lépcsőalapozás pontos építési idejét nem ismerjük, így az általa rombolt 1962/19. és 105. sírok keltezésében sem segít. Az utóbbi sír keleti vége kismértékben – nem bizonyítóerejűen – a 11. századi alapfal alá esik, a medencénél talált kés is utalhat korai voltára.

Jól megfigyelhető, hogy a templom különböző térségeit eltérő mértékben használták temetkezésekre, ezért ezeket érdemes külön is megvizsgálni. A nyugati karzat déli területén nem volt sír, de ez a későbbi rombolással is magyarázható. A nyugati karzat északi és középső részén 7 sír és egy téglakeretes sír maradványa volt található. A temetkezések között 3 gyermek, egy női és két férfi sír volt meghatározható. Az egyik gyermeksír (17) biztosan, egy másik valószínűleg (105) korábbi a monostortemplomnál. A többit áshatták a monostortemplom nyugati karzata alá – a 16. sír és a 103. téglasír-maradvány szinte biztosan ilyen –, de a korábban itt álló templom mellé is.

Az északi és déli karzatoknál csak egyértelműen korai sírokat sikerült azonosítani. A monostortemplom fala rombolta északon az 55., 53., 85. és délen az 1966/88. sírt. A 8. sír hiányos, de az alapfalaknak ezt is metszenie kellett. Ez alapján kijelenthetnénk, hogy az oldalkarzatok alá nem temetkeztek a monostor életében. Óvatosságra int ugyanakkor a karzat alatti terület nagyfokú romboltsága. Az 55. és 53. sírok keleti része nincs meg az őket romboló fal túloldalán, könnyen lehet, hogy a későbbi rombolások, esetleg a 60-as évekbeli dokumentáció hiányosságai miatt nincs adatunk itteni sírokról. Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a nyugati karzat alatti területet valamennyire használták temetkezésre a monostor életében, az oldalkarzatok alatti területnél ez nem igazolható. A sekrestyeként azonosított helyiségben sem temetkeztek. Majd látni fogjuk, hogy az itt talált sírok korábbiak a késő középkorban épült helyiségnél.

A templomban feltárt sírok többsége (36 db) a templomhajó területén helyezkedett el. Téglakeretes sír nem volt köztük. A temetkezések a templomhajó nyugati és középső részén sűrűsödtek. A sírok a szűk területen kénytelenek voltak igazodni a pillérekhez és a rekesztőkorláthoz, így a korlátalap két oldalán nagyjából egy-egy sorban fértek el. Sem a hajó keleti részén, sem a szentélyben nem volt látható temetkezésnyom.[7] A korai sírokból csak

7 A szentélyben a megmozgatott föld alatt, a bolygatatlan talajon feküdt egy nagyméretű tégla, de ennek korát, funkcióját nem ismerjük.

három azonosítható a templomhajóban, ezek is annak legnyugatabbi sávjában voltak. Ennek az az oka, hogy a monostortemplomba foglalt korai templomba még nem temetkeztek, de az egykori nyugati fala mellé viszont igen. Az egykor a korai templomtól nyugatra lévő első sírsorba tartozó 32., 35. és 111. sír is a monostortemplom hajójának legnyugatabbi sávjába került.

A templomtól délre elhelyezkedő, a kolostor területén lévő sírok

A 11. századtól fokozatosan épültek meg a monostortemplomtól délre kialakított udvar körül a különböző kolostori épületek. A 14/15. század fordulójától induló gótikus újjáépítés során épült ki a kerengőfolyosós, zárt kolostornégyzet. Sajnos a kolostor egyes területei nagyon különböző mértékben voltak kutatva, a 2010-es években nagyobb területek már feltárhatatlanok voltak a modern építkezések miatt.

68. sír: A 9. szelvényben, a templom délkeleti sarkától keletre volt. Egy Árpád-kori fal és a 74. sír is metszi. Téglakeretes sír maradványa, csak a lábak maradtak meg, valamint kisebb szakaszok a habarcs nélkül földbe tett téglasorokból. 30 évesnél idősebb férfi sírja.

69. sír: A 9. szelvényben, a templom délkeleti sarkától keletre volt található. A 60-as években feltárták és a műemléki helyreállítás során részben vissza is falazták. Egy nagy kővel volt lefedve. Nagyméretű, mélyen falazott sír, habarcsos téglákból áll, a keleti fala jobban sérült. *(10. tábla/5.)*

70. sír: A 9. szelvényben, a templom délkeleti sarkától keletre volt. Habarcs nélkül földbe tett téglából épült téglakeretes sír maradványa. A 74. sír rombolta és egy Árpád-kori fal is ráépült. A belső oldalán a legalsó téglasorához szorulva egy 11. századi anonim dénárt találtunk, amely feltételesen ide tartozhat.

74. sír: A 9. szelvény északi részén, a templom délkeleti sarkától keletre helyezkedett el. A 70. sírt rombolta, újkori építkezés miatt nem teljesen kibontható. A kéz a medencére volt téve. A koporsó szépen megmaradt. Északi és nyugati oldalához csontokat tettek legalább két sírból.

122. sír: A 15. szelvényben, a templom délkeleti sarkától keletre volt. Egy Árpád-korban készült alapfalat rombolt. 20-22. éves férfi sírja. A karok a hason voltak. Egy zöld mázas kerámia volt benne. Késői sír, a török-korban vagy utána temették ide. *(4. tábla)*

126. sír: A 15. szelvényben, a templom délkeleti sarkától keletre volt. Egy 15-16. századra datált pillér ráépült és rombolta, annál korábbi, de egy Árpád-korban épült falnál későbbi. Rajta volt a 128. síron, attól is későbbi. Felnőtt sírja. Csak az alsólábszárak maradtak meg. *(4. tábla)*

127. sír: A 15. szelvény déli részében, a templom délkeleti sarkától keletre volt. Alatta a 130., 133. sírok voltak, azoknál fiatalabb. Újkori beásás rombolta. 45 évesnél idősebb férfi sírja. A bal kar a medencében, a jobb felette a hason volt. A koporsó foltja jól látszik. Egy Zsigmond dénár volt az áll alatt. *(4. tábla)*

128. sír: A 15. szelvényben, a templom délkeleti sarkától keletre volt. Egy késő középkori falszakasz és a 126. sír alatt található, azoknál korábbi. 30 évesnél idősebb férfi sírja. Későbbi a 136. téglasírnál. Csak a lábai maradtak meg. *(4. tábla)*

129. sír: A 15. szelvény nyugati részén van. Egy későközépkori falszakasz ráépült, a 132. sír metszi. Csak a lábak csontjaiból maradt meg valami. Valószínűleg 25 évesnél idősebb férfi sírja.

130. sír: A 15. szelvény déli részében, a templom délkeleti sarkától keletre volt. A 131., 133. síroknál későbbi, a 127., 131., 134. síroknál korábbi. 30-35 éves férfi sírja. A koponya hiányzik, karjai a medencében voltak összekulcsolva. Egy koporsóvasalás volt a bal medencénél.

131. sír: A 130., 133. sír felett volt a 15. szelvény déli részén. Csak néhány újperc maradt meg, az egyiknél egy liliomos pecsétgyűrű volt. *(13. tábla/10.)*

132. sír: A 15. szelvény déli részében, a templom délkeleti sarkától keletre volt. Két téglakeretes sír, a 133. és 136. között volt, talán azokhoz igazították. A 129. sírt rombolta. 35-39 éves férfi sírja. Karjai a medencén keresztbe téve. Egy 14. századi bécsi pfenning magyarországi utánveretét találtuk a koponyától délre, vasszög volt a medencénél. *(4. tábla, 10. tábla/3.)*

133. sír: A 15. szelvény déli részében, a templom délkeleti sarkától keletre volt. Felette voltak a fiatalabb 130., 131., 127. sírok. Téglakeretes sír. A trapéz alakú téglakeretből négy sor habarcsos tégla maradt. 35-39 éves férfi sírja. A bal kar a medencénél, jobb a medencében volt. A domboldal középkori megcsúszásakor elpusztult a keleti része, az utolsó megmaradt téglák lehajlanak. *(4. tábla)*

134. sír: A 15. szelvény déli részében, a templom délkeleti sarkától keletre volt, egy újkori betontömb rombolta. Rajta van a 133. téglakeretes síron és valószínű, hogy metszi a 130. sírt. 25 évesnél idősebb férfi sírja. Csak két lába van meg,

136. sír: A 15. szelvényben volt. A 133., 80. sírokkal sort alkotott. Téglakeretes sír. Habarcsba rakott téglákból épült, a belsejét is kihabarcsolták. Ráépült egy Árpád-kori fal. A sír még nagyjából ép lehetett a fal ásásakor. A csontokat kiszedték és a belsejét kitöltötték a fal alapjával. A domboldal középkori megcsúszásakor elpusztult a keleti része, az utolsó megmaradt téglák lehajlanak.

234. sír: A 29. szelvényben, a templomtól délre, az északi kerengőfolyosó területén volt. Falazott téglasír, az 1960-as években már kibontották. Az északi kerengőfolyosó déli falánál, de a fal nem rombolta. A sír és a fal között egy 12. század második felére keltezhető anonim dénár került elő. Hét sor tégla magas, a tetején megmaradt egy kifelé csúsztatott téglasor is, a teteje többi része hiányzik. A belseje is ki volt habarcsozva. Csontok már nem volt benne.

237. sír: A 30. és 36. szelvényben a kolostorudvar északi részén volt. Nagyobb része egy újkori lebetonozott sáv alatt volt található. Feltehetően későbbi a 248. sírnál. 17-22 éves férfi sírja. A jobb kéz a medence szélén, a combcsonton, a bal kéz alatta, szintén a jobb medencelapáton. A fej alá téglát tettek. Mellette a sír aljánál kissé magasabb padkán mellétett, korábbi sírból származó csontok voltak. A mellétett csontok szépen el voltak elrendezve, a koponya nyugaton. *(4. tábla, 10. tábla/6.)*

239. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északi részén helyezkedett el. Egy újkori betontömb alatt volt az alsó lábszára. 14-16 éves kamasz sírja. A karok a medence mellé voltak téve. *(4. tábla, 10. tábla/4.)*

240. sír: A 30. szelvényben a kolostorudvar északi részén, jórészt egy újkori beton alatt volt. Csak a sír mellé tett régi csontokat találtunk meg. Lehet a 239. sír mellé tett csontokról van szó, de lehet másik síré is, amely az újkori beton miatt nem kibontható. Több más sírhoz (237., 248.) hasonlóan a csontokat szépen elrendezték, a koponya nyugaton volt.

241. sír. A 29. szelvényben az északi kerengőfolyosóban volt található. A 242. sír rombolta, attól korábbi. A 254. sír volt alatta, attól későbbi. Hiányzik a koponya, a felkarok, a jobb felsőlábszár, a maradék is töredékes. 50 évesnél idősebb nő sírja. A bal kar a hason, a jobb felette a szegycsontnál feküdt.

242. sír: A 29. szelvényben az északi kerengőfolyosóban volt. A 241. sírt rombolta, annál későbbi. A 243. sír viszont rombolta, annál korábbi. 30 évesnél idősebb személy sírja. A rombolás miatt csak a bal felkar és lapocka, valamint a lábfej csontjai maradtak meg.

244. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. Az udvar északi fala rombolta, tehát a gótikus kerengőnél korábbi. Metszi a 266. sírt. Falazott téglakeretes sír. A sírgödör téglalap alakú foltja elkülöníthető volt. A téglasír méreténél 4-5 cm-rel nagyobb gödröt ástak. A betöltés itt sárgásbarna, a sír betöltése világosbarna kevert. 40-55 éves férfi sírja. 5 téglasor mélyen van meg, a teteje hiányozhat. A téglákat habarcsba tették, a belső oldalukon is habarcsosak, de meszelésnek nincs nyoma. *(5. tábla, 12. tábla/1.)*

246. sír: A 29. szelvényben, az északi kerengőfolyosóban, annak déli sávjában volt. Egy újkori beásás, valamint a 234. és 253. sír is rombolta, azoknál korábbi. A sírgödör foltja nem különíthető el. Csak a medence, a medencére tett jobb kéz és néhány borda maradt meg. 25-35 éves férfi sírja.

247. sír: A 29. szelvényben az északi kerengőfolyosóban volt. Szinte teljesen megsemmisült téglasír. A 242., 243. és a 245. sír rombolta, ezeknél korábbi. Egyik oldalánál négy sor magasan maradt meg az agyagba rakott tégla. Kissé ívelt a vonala.

248. sír: A 30. szelvényben a kolostorudvar északi részén volt. Nagyobb részét egy újkori betontuskó rombolta. Metszhette a 237. sír, annak a mellétett csontjai fedik a gödrét. Metszett egy bronzkori gödröt. 35-45 év közötti férfi sírja. A jobb kéz a medencére téve. Mellette, a sír aljánál kissé magasabban hagyott padkán mellétett, korábbi sírból származó csontok voltak. A csontokat szépen elrendezték, a koponya nyugaton volt. A sír északi oldalához, a padka elé élére állított téglákat tettek. *(4. tábla)*

249. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. Nagyobb része a lebetonozott sáv alatt volt, csak a sír vége lógott a szelvénybe. *(4. tábla)*

250. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részén volt. Ráásták a 251. és 256. sírokra, azoktól későbbi. 45 évnél idősebb férfi sírja. A bal kar a hason, a jobb felette volt. *(5. tábla)*

251. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részén volt. A 250. sír alatt volt, attól korábbi, a 256. sírtól későbbi. 30-40 év közötti férfi sírja. A karok a medencébe voltak téve. *(5. tábla)*

252. sír: A 29. szelvényben, az északi kerengőfolyosóban, a monostortemplom délkeleti sarkához közel volt. Metszi a 257. sír. Téglakeretes sír. Élére állított, habarcs nélkül földbe tett téglák maradtak meg, két sor magasan, négy darab lóg a szelvénybe.

253. sír: A 29. szelvény keleti végében volt. Falazott téglakeretes sír nyoma lehet. Csak a délnyugati sarka volt a szelvényben, a többi újkori beton alá esett. Egy-három sornyi habarcsba rakott tégla maradt meg.

254. sír: A 29. szelvényben, az északi kerengőfolyosó területén volt. A 241. és 247. sír felette volt, ezeknél korábbi. A koporsó foltja látszott. 18-22 éves férfi sírja. A bal kéz a medencén, a jobb a medence mellett a combcsonton volt. *(5. tábla)*

255. sír: A 30. szelvényben a kolostorudvar északnyugati részén volt. A nyugati részét rombolta a kolostorudvar nyugati fala. Alatta volt a 263. sír, attól későbbi. Kissé trapéz alakú, a fejnél szélesebb téglasír. A téglákat sárgásvörös agyagba döngölték, három sor van meg. 40-45 éves férfi sírja. A karok a medencében voltak. Egy csat volt a medencénél. *(5. tábla)*

256. sír: A 30. szelvényben a kolostorudvar északnyugati részén volt. A 250. és 251. sírok alatt volt. 25 éves férfi sírja. A karok a medence mellett, a combcsonton voltak. *(5. tábla)*

257. sír: A 29. szelvényben volt, rombolta a 252. sírt, későbbi beásások teljesen szétrombolták. Téglakeretes sír maradványa. Habarcs nélkül földbe tett fekvő téglák maradtak meg.

258. sír: A 30. szelvényben volt. A 256. sírtól délre volt, annál fiatalabb. Metszette a 269. sír. 40-45 éves férfi sírja. Csak a lapockacsont, bal felkar és a bordák maradtak meg. *(5. tábla)*

259. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati sarkában, a 237. és 248. sírral egy sorban volt. Csak a sír nyugati vége lógott a szelvénybe, ezt is rombolta az újkori betonozás. Csak a koponyatető maradt meg.

260. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati negyedében volt. Egy újkori betonalap és a 261. sír rombolja. 35-39 éves nő sírja. A jobb kar a hason, a bal felette a szegycsontnál nyugodott. *(5. tábla)*

261. sír: A 30. szelvényben volt. Ráásták a 260. sírra, a 262. sír viszont rombolta, ezért csak a bal kar és a bal láb csontjai maradtak meg. Felnőtt sírja. A keze a medence mellett volt. *(5. tábla)*

262. sír: A kolostorudvar északnyugati részén, a 30. szelvényben volt. Rombolta a 261. sírt, attól későbbi, de korábbi az udvar nyugati falánál, ami a koponyát és a 275. sírnál, ami az alsó lábszárcsontokat vitte el. 40 évnél idősebb férfi sírja. A bal kar a medence mellett, a jobb a combcsont felső részén volt. *(5. tábla, 12. tábla/1.)*

263. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati sarkában volt. Ráásták a 255. téglasírt, de az sekélyebben volt, így nem rombolta. 30-39 éves férfi sírja. A karok a hason voltak keresztben, a jobb lentebb. *(6. tábla)*

266. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati sarkában volt. Metszi a 244. és 255. téglasír. Legalább 25 éves férfi sírja. Csak a két alsó lábszár van meg.

267. sír: A 30. szelvény közepén volt, a kolostorudvar északnyugati részén. A 260. sír rombolhatta, de későbbi a 270. sírnál. Legalább 25 éves férfi sírja lehet. Csak az alsó lábszár maradt meg belőle.

268. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részén volt. A kolostorudvar nyugati falának támpillére rombolta. Legalább 25 éves férfi sírja lehet. Csak a combcsontok és az alsó lábszár csontjai maradtak meg.

269. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részében volt. A 258. és 284. sírt rombolta. 35-39 éves férfi sírja. A jobb kéz a medencén, a bal a mellkason nyugodott. *(6. tábla)*

270. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részén volt. Valószínűleg metszette a 267. és 271. sír. Valószínűleg felnőtt férfi sírja. Csak a combcsontok és az alsó lábszárak maradtak meg.

271. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részén volt, a 270. sírtól fiatalabb. A felkar és a bordák maradtak meg. Felnőtt sírja.

272. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati negyedében volt. Felette volt a 268. sír. Az udvar nyugati falának támpillére metszette, elvitte a koponyát. 35-39 éves férfi sírja. A bal kéz a medencéken, a jobb a hason nyugodott. A sír északi oldalán egy padka volt, amire csontokat tettek. Kissé kisebb sírgödröt ástak a szükségesnél, a lábfej a sír végéhez ért. *(6. tábla)*

273. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar délnyugati részén, az udvar nyugati falához közel volt, a falnál korábbi lehet. Egy újkori betontuskó is rombolta. Alatta volt a korábbi 276. sír. 17-19 éves férfi sírja. A karok szorosan a teste mellett voltak. Egy kés volt a jobb kéznél. *(6. tábla)*

274. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar délnyugati részén volt, egy betontuskó rombolta. Legalább 45 éves nő sírja. A kar a medence mellett volt. *(6. tábla)*

275. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részén volt. Rombolta a 262. sírt, annál későbbi. Legalább 45 éves nő sírja. A karok a medence mellett voltak, de távolabb a testtől. A lábak szétnyílva. Melléklete nem volt, egy vasszög volt a földjében. *(6. tábla)*

276. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar délnyugati sarkában volt. A kolostorudvar nyugati fala elvitte a koponyát. A 273. sírt is rásták. A csontok alatt fekete réteg, valószínűleg koporsó nyoma volt. 30-35 éves férfi sírja. A késői rombolások miatt hiányzik a koponya, a jobb láb csontjai, a medence, az alkar egy része. A karok a medence mellett, a combcsonton nyugodtak. A hiányzó jobb oldali medencelapát mellett volt egy kisméretű bronztárgy. *(6. tábla, 12. tábla/3-4., 13. tábla/8.)*

277. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részén volt. Rásták a 278. sírt, amely jórészt rombolta. 30-35 éves férfi sírja. A koponya, a felkarok és a mellkas csontjai maradtak meg. *(6. tábla)*

278. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részén volt. Metszi a 277. sírt, de metszi a 238. kút. A koponya, a felkar és a mellkas csontjai maradtak meg. 30-39 éves férfi sírja. *(6. tábla)*

279. sír: A 31. szelvényben a kolostorudvar délnyugati részén volt. Az udvar nyugati falának támpillére és újkori beásás rombolta. Falazott téglasír, öt sor habarcsba tett téglasor magas, belül kissé habarcsozva. Legalább 45 éves férfi sírja. A medence és a felsőlábszár van meg

281. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar délnyugati részén volt. Egy újkori közműárok rombolta. A 282. sír mellette volt, viszonyuk a közműárok rombolása miatt nem igazán megállapítható. Felnőtt sírja. Mindössze a mellkas csontjai és a felkarcsont maradt meg.

282. sír: A 31. szelvényben a kolostorudvar délnyugati részén volt, egy újkori vezeték is rombolta, ezért a mellette lévő 281. sírral való viszonya nem egyértelmű. 35-45 év közötti nő sírja. A koponya és a felkar maradt meg néhány borda mellett.

283. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részén volt, egy újkori betontuskó épült rá. A 238. kút ásásakor rombolták, elvitték a lábát. 30-40 év közötti férfi sírja. A bal kar a medencéken volt. Hiányoznak a lábai és a jobb oldala. *(7. tábla)*

284. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar északnyugati részén volt. A 269. sír felette volt. A sírgödör erősen lekerekített sarkú téglalap alakú. 40-49 év közötti férfi sírja. A koponya felfelé néz, a kezek a medencénél, bal a combcsonton. *(7. tábla)*

285. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar délnyugati részén volt. Egy újkori vezetékárok rombolta a láb csontjait. 30-35 év közötti férfi sírja. A jobb kéz a medence mellett, a bal a hason volt. *(7. tábla)*

286. sír: A 30. szelvényben, a kolostorudvar nyugati részén volt. Egy újkori betontuskó rombolta. Egy pár alsólábszár maradt meg. Felnőtt sírja.

287. sír: A 30. szelvény délnyugati részén, a kolostorudvar nyugati részén volt. Felnőtt sírja. A koponya mellett három darab hosszúcsont maradt meg. Egy régebbi sír mellétett csontjai voltak a koponyánál.

288. sír: A 29. szelvényben volt. Téglakeretes sír, amely a 235. padló alatt volt, tehát korábbi a kerengőnél. A 289. sír rombolta, az mélyebb, így ebből csak a téglakeret maradt meg. Hat sor magasan maradtak meg az agyagba rakott téglák.

289. sír: A 288. sírt metszi, annál mélyebben volt. A koporsó foltja is látszott. Az omlásveszély és egy újkori rombolás miatt sem tudtuk kibontani.

290. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar délnyugati részén volt. 35-39 év közötti férfi sírja. Karok a medencéken, a combcsontokra téve. *(7. tábla)*

291. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar déli részén volt. A sír egy újkori betontuskó alatt van és egy újkori árok is rombolta. 35-45 év közötti férfi sírja. A medence, a bal kar és a lábfeje van meg.

292. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar középső részén volt. Újkori vezetékárok rombolta, a lábai nem estek a szelvénybe. 35-39 éves férfi sírja. A karok a medencén voltak. *(7. tábla)*

94. sír: A 33. szelvényben volt. Az udvar északi fala rombolta. Csak néhány csont maradt meg.

295. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar déli részén volt. Egy újkori vezetékárok elvitte a koponyáját és a felsőtestét. Alatta volt a 298. sír, attól későbbi. 40-45 éves férfi sírja. A karok a medencén nyugodtak egymásra téve.

296. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar délnyugati részén volt. Az alsó lábszárcsontokat újkori vezeték vitte el. 40-49 éves férfi sírja. A karok a medencén voltak keresztben, a bal alul. Az alsó lábszárcsontokat újkori vezeték vitte el. *(7. tábla)*

298. sír: A 31. szelvény délkeleti részén, a kolostorudvar déli sávjában volt. Egy újkori beton rombolta a nyugati részét. Felnőtt sírja. A karok a medencén voltak. *(7. tábla)*

299. sír: A 31. szelvényben, a kolostorudvar déli sávjában volt. Egy újkori árok rombolta. 25-29 éves férfi sírja. A bal kar a medence mellett, a jobb a combcsonton volt. *(7. tábla)*

300. sír: A 32. szelvényben, a keleti kerengőfolyosón volt. A 60-as években kibontották, kátránypapírral fedték le, de nem szedték fel, ezért rossz állapotú. Foltja így már nem elkülöníthető. Legalább 45 éves férfi sírja. A karok a medencén voltak. *(8. tábla)*

302. sír: A 33. szelvényben, a nyugati kerengőfolyosón volt. Metszette a későbbi 303. sír. Téglakeretes sír, amelyből csak négy sor habarcs nélkül földbe tett vékony tégla maradt meg.

303. sír: A 33. szelvényben, a nyugati kerengőfolyosón volt. A téglalap alakú, szegelt koporsó nyoma látszott, több szög megmaradt benne. 25-35 év közötti férfi sírja. A karok a hasi részen voltak összetéve, alul a jobb. Szögek a sírban: két-két darab szög a délkeleti és északkeleti sarokban, egy a délnyugati sarokban, egy-egy darab a jobb és bal medencénél, egy-egy darab a bal combcsontnál és a bal vállnál. *(8. tábla)*

305. sír: A 33. szelvényben, a nyugati kerengőfolyosóban volt. Metszette a 306. sír. 20-30 közötti férfi sírja. Csak az alsólábszárcsontok maradtak meg.

306. sír: A 33. szelvényben, a nyugati kerengőfolyosóban volt. Metszi a 305-ös sírt. Felnőtt sírja. Újkori temetkezés lehet. Észak-déli tájolású, nem szabályos.

307. sír: A 33. szelvényben volt. A 305. sír volt felette, ez elvitte a koponyát és a felsőtestet, a kolostorudvar nyugati fala a lábait vitte el. 25-29 év közötti férfi sírja. A medence és a mellétett karok maradtak meg.

308. sír: A 33. szelvényben, a nyugati kerengőfolyosón volt. Egy betontuskó elvitte a koponyáját. Legalább 45 éves férfi sírja. A karok a hason keresztben voltak, alul a bal kéz. *(8. tábla)*

309. gödör: A 33. szelvényben, a nyugati kerengőfolyosón volt. Két nagyjából szögletes, kerengőfolyosóhoz igazodó gödörben bedobált csontok voltak rendszer nélkül. A kerengőfolyosó padlója fedi. Aránylag sok föld van köztük. Kisebb osszárium-szerűség, a csontok a kolostorudvar és a kerengőfolyosók kiépítése közben megsérült sírokból származnak. Egy láb csontjai (alsó-felső lábszár, térdkalács) anatómiai rendben kerültek elő, ez még viszonylag friss sírból származhatott.

310. sír: A 33. szelvényben volt, a 303. sírtól északra. 18-22 év közötti felnőtt sírja. Rossz megtartású váz, a bal kéz a medencén van, a jobb hiányzik. *(8. tábla)*

327. sír: A 33. szelvényben volt. 35-39 éves nő sírja. A karja a mellkasára felhúzva nyugodott. A medencében magzat/csecsemő csontjai voltak. *(8. tábla)*

329. sír: A 33. szelvény északi részén, a kerengőfolyosó északnyugati sarkánál volt. A téglakeretes sírból öt sor habarcsba rakott tégla maradt meg. A belső oldalán is habarcsos. 30-35 év közötti felnőtt sírja. A karok a hason keresztben voltak, a bal a hasi részen, a jobb felette a szegycsontnál. A keleti része, lábai az újkorban sérültek. *(8. tábla)*

330. sír: A 33. szelvény nyugati részén volt. A 331. objektumra ásták rá, későbbi beásás rombolta. Csak az alsólábszárak maradtak meg. Valószínűleg legalább 25 éves férfi sírja.

332. sír: A 33. szelvényben volt, annak középső részén. Ezt a részt az újkorban bolygatták. A felsőtestét újkori betondarab vitte el, csak az alsólábszárak egy része és a lábfej csontjai voltak a helyükön. Legalább 25 éves felnőtt sírja.

333. sír: A 33. szelvény közepén volt, a 332. sírtól északra, azzal egy mélységben volt. Egy részét egy újkori betontuskó vitte el. A két alsólábszár és a lábfej csontjai maradtak meg. Legalább 25 éves felnőtt sírja.

334. sír: A 33. szelvényben, a nyugati kerengőfolyosóban volt. A felső részét újkori betontuskó vitte el. 30-35 év közötti férfi sírja. Csak az alsólábszárak és a bal combcsont lóg be a szelvénybe.

335. sír: A 33. szelvényben, a nyugati kerengőfolyosóban volt. Újkori építkezés miatt csak a láb csontjai maradtak meg. 20-25 éves férfi sírja.

338. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. Az udvar északi falát ráásták. A sírgödör téglalap alakú, csak enyhén lekerekített. 25-29 év közötti férfi sírja. A karok szorosan a medence mellett voltak. *(8. tábla)*

339. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. Ráásták a 237., 345. sírra. 35-39 éves férfi sírja. A koponya hiányzik, az újkorban sérülhetett. A karok a medencén egymáson lehettek keresztben, de a jobb kéz kissé elmozdult. *(8. tábla)*

342. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északkeleti részén volt. Későbbi a 350. sírnál. Legalább 45 éves férfi sírja. A karok a medencében vannak összetéve. Alatta halványszürke réteg, feltehetően koporsó nyoma. A medence alatt, a két láb között egy vastárgy, valószínűleg csat maradványa került elő. *(9. tábla)*

345. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. Rombolta a későbbi 353. sír, felette van a 339. sír, ezeknél korábbi. Legalább 45 éves férfi sírja. A karok a medence mellett voltak, a lábát elvitte egy sír. *(9. tábla)*

346. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. A 346. fal támpillére és egy újkori betontuskó rombolta. 40-45 év közötti nő sírja. A karok a medencén vannak. *(9. tábla)*

347. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. Ráásták a 350. sírra. Az újkori vezeték rombolja. 30-40 év közötti férfi sírja. Csak a koponya és a vállai lógnak be a szelvénybe. *(9. tábla)*

348. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északi részében volt. Rombolta egy beásás, ami elvitte a koponyát és a bal oldalát. Legalább 45 éves férfi sírja. A jobb kar a medencén nyugodott. *(9. tábla)*

349. sír: A téglasír maradványait a 238. kútba beszakadva találtuk meg. A téglasorok agyagba voltak téve, egy része nagyjából egyben maradt. Néhány csont volt a téglák mellett.

350. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. Ráásták a 342. és 347. sírt, de azok sekélyebbek, így nem rombolják. Legalább 30 éves férfi sírja. A karok a medence mellett, a bal a medencelapát szélén volt. *(9. tábla)*

353. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. Rombolta a 345. sírt. 22-25 éves férfi sírja. A bal karja, lába hiányzik. A karok a medencében voltak. *(9. tábla)*

354. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. Rombolta a 356. sír. 35-39 éves férfi sírja. Hiányzik a bal oldala, valamint a karjai, az alsó lábszárak csontjai. A kezek a medencében voltak. *(9. tábla)*

356. sír: A 36. szelvényben a kolostorudvar északi részén volt. Téglasír. Ráásták a 354. sírra, de magát a sírt is rombolta egy újkori vezetékárok is. Két sor vékony habarcs nélkül földbe tett tégla maradt a sír északnyugati részén.

362. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északkeleti részén volt. A 238. kút elvitte a délkeleti sarkát. A 364. sír rombolása után alakították ki a 364. felhasználásával. Téglasír, amelyből két sor habarcs nélkül földbe tett tégla maradt meg. Felnőtt sírja. A bal kar a medencében, a jobb kar a hason volt.

364. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északkeleti részén volt. A tőle nyugatra lévő 362. téglasír építésekor rombolták. Legalább 25 éves férfi sírja. Csak a lábszárak maradtak meg. A téglakeret két sor magas. Kissé trapéz alakú volt. A téglasírt használat után kettévágták, a csontokat kiszedték, hogy a 362. sírt betehessék. A téglakeretet a fejénél, a nyugati vége elszedésével rombolták, majd meghosszabbították. A keleti, láb felőli végét téglasorral lezárták, így maradt meg a 364. sír lába. A megnövelt nyugati részébe betették a 362. sírt, innen a 364. csontjait kiszedték. Tehát egy téglasírt részlegesen romboltak és tégláit egy másik építéséhez használták fel.

365. sír: A 36. szelvényben volt, a kolostorudvar északi részén. A 362-364. téglasírokhoz épült szorosan, azoktól délre volt. Lehet, hogy a 364. rombolásával alakították ki. A 238. kút elvitte a délnyugati sarkát. Téglakeretes sír agyagba rakva. Három sor habarcs nélkül földbe tett tégla maradt meg. 40-49 éves nő sírja. A karok a mellkas alsó részén voltak.

371. sír: A 36. szelvényben, a kolostorudvar északi részén volt. A 372. sír elvitte a jobb láb csontjait. 40-45 éves férfi sírja. A karok a medence mellett voltak. *(9. tábla, 12. tábla/6.)*

372. sír: A 36. szelvényben volt, a kolostorudvar északi részén. Metszette a 371. sírt, viszont a mellkastól lefelé elvitte a későbbi 362. sír. 30-35 éves férfi sírja. A koponyától közvetlenül nyugatra, a sír szélén két tégla volt álló helyzetben. *(9. tábla, 12. tábla/6.)*

373. sír: A 38. szelvényben, a keleti kerengőfolyosón volt. A 60-as években megtalálták, felette újkori törmelék volt. Legalább 45 éves férfi sírja. Erősen sérült, a koponya és a jobb oldala hiányzik. A bal kéz a medencében volt. *(10. tábla)*

376. sír: A 37. szelvényben, a déli kerengőfolyosón volt. Legalább 45 éves férfi sírja. A jobb kéz a mellkas alsó részén, a bal kéz a hason nyugodott. *(10. tábla)*

377. sír: A 38. szelvényben, a 373. sírtól délre, a keleti kerengőfolyosóban volt. Az 1960-as években kiáshatták, igen rossz állapotú, a lapocka és a sérült koponya elcsúszott. Felette újkori betöltés volt. 40-45 év közötti férfi sírja. A jobb kar a medencén volt. *(10. tábla)*

388. sír: A 37. szelvényben, a déli kerengőfolyosón volt, a 390. sírt ráásták. A fejnél szélesebb volt a sírgödör. 40-45 év közötti nő sírja. A karja és a bordák hiányoznak. *(10. tábla)*

390. sír: A 37. szelvényben, a déli kerengőfolyosóban volt. Alatta a korábbi 388. sír. 35-39 éves férfi sírja. Mellette egy régi sírból származó koponya volt. A jobb kéz a medencén, a bal a medence mellett volt. *(10. tábla)*

391. sír: A 37. szelvényben, a déli kerengőfolyosóban volt. 4-5 éves gyermek sírja. A karok a medence mellett voltak. *(10. tábla)*

406. sír: A 36. szelvényben, az udvar északi részén volt. A lábait betontuskó, a felsőtestét egy vezeték rombolta. A karok a medence mellett voltak. *(10. tábla)*

408. sír: A 38. szelvényben, a keleti kerengőfolyosó déli részén volt. A lába betontuskó miatt nem volt kibontható, a koponya is hiányzik. *(10. tábla)*

415. sír: A 36. szelvényhez közel volt. Ráástak egy újkori vezetékárkot. Rombolta egy későbbi téglasír, ami nem esett a feltárási területbe. Téglakeretes sír, amely habarcs nélkül földbe tett vékony téglákból épült, öt sor magas volt. A téglasorok felett a déli oldalon három darab, az északin egy darab ferde helyzetű téglát találtunk, amelyek a tetőhöz tartozhattak. Eredetileg a téglasírnál nagyobb gödröt ástak, északon 10 cm-rel nagyobb. A téglakeret rövid oldalai egyenesek, a hosszú oldalak íveltek, középen ívelten kiszélesedtek. 20-29 éves férfi sírja. Hiányzik a koponya, a felsőtest egy része. *(10. tábla)*

425. sír: 2024-ben, a műemléki helyreállítás folyamán végzett vezetékásás során kerültek elő maradványai. A nyugati kolostorszárny északi részén volt. A 60-as években már rombolták. Felnőtt sírja, a karok a medence mellett lehettek.

1962/23. sír: A déli kolostorszárnyban vagy az udvar déli sávjában volt, erősen rombolt sír.

1962/24. sír: A nyugati kerengőfolyosón volt. Felnőtt sírja, a karok a medencében voltak.

1962/25. sír: A nyugati kerengőfolyosón volt. Felnőtt sírja, a 60-as években nőként határozták meg. A karok a medencében voltak összetéve.

1 962/28. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. A 60-as években férfiként határozták meg, a karok a medencében.

1962/29. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. A 60-as években férfiként határozták meg, a karok a medencében.

1962/30. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. Felnőtt sírja, a karok a medencében.

1962/31. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. Felnőtt férfi sírjaként határozták meg. A jobb kéz a medencére téve. Egy R maiusculával díszített gyűrű volt a jobb kezén *(13. tábla/9.)*.

1962/34. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. A jobb oldalán, kissé zsugorítva fekszik, karok a medence fölött, hason keresztben, láb kissé felhúzva. A kerengőfal a koponyán van.

1962/35. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. Felnőtt sírja, a 60-as években női sírnak gondolták, a karok a medencében voltak.

1962/36. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. Felnőtt sírja, a 60-as években női sírnak gondolták, a karok a medencében voltak.

1962/37. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. Felnőtt sírja, a karok a medencében voltak.

1962/38. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. Felnőtt sírja. A 37. sír rombolta.

1962/39. sír: A nyugati kerengőfolyosón volt. Felnőtt hiányos sírja.

1962/40. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. A 41. sír rombolta.

1962/41. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. Gyermek sírja. Rombolta a 43. sír, de rombolja a 40. sírt.

1962/42. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. Fordítva volt eltemetve, a koponya keleten volt, a 43. sír rombolta.

1962/43. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. A 40-42. sírt rombolja. A karok a medencében voltak. Tájolása rendellenes, dél-északi, a koponya északon volt. Kései sírnak gondolták már a 60-as években is.

1942/44. sír: A keleti kerengőfolyosóban volt. Felnőtt hiányos sírja, a bal kar a medencében.

1964/48. sír: Az északi kerengőfolyosón volt. Felnőtt bolygatott sírja, a jobb kar a medence mellett volt, téglafal (?) rombolta.

1964/49. sír: Az északi kerengőfolyosón volt. Felnőtt sírja, az 50., 51. sírok alatt volt, nagyon hiányosan maradt meg.

1964/50. sír: Az északi kerengőfolyosón volt. Az 51. sír rombolta, de a 49. sír alatta volt. Felnőtt hiányos sírja, karok a medencében.

1964/51. sír: Az északi kerengőfolyosón volt. Rombolta az 50. és 49. sírt. Felnőtt hiányos sírja, a bal kar a medence mellett elmozdulva, a jobb hiányzik.

1964/52. sír: Az északi kerengőfolyosón volt. Valószínűleg gyermek sírja. Koporsó maradványa volt.

1964/53. sír: Az északi kerengőfolyosón volt. Téglakeretes sír maradványai és egy koponya maradt meg. 2016-ban újra megtalálhattuk, a 252. esetleg 257. sír lehet.

1964/54. sír: Az északi kerengőfolyosón volt. Felnőtt rombolt sírja.

1964/55. sír: Az északi kerengőfolyosón volt. Felnőtt rombolt sírja, csak félig esett a szelvénybe. A bal kar a hasra téve.

1964/57. sír: Felnőtt hiányos sírja. A jobb kar a medence mellett.

1964/58. sír: A nyugati kolostorszárnyban volt. Felnőtt erősen hiányos sírja.

1964/59. sír: A kolostorudvar keleti részén volt. Felnőtt sírja, karok a medencében.

1964/72. sír: A nyugati kolostorszárnyban volt. Rombolja a nyugati szárny keleti fala. A koponyát bontották ki. Viszonylag korai lehet.

1964/83. sír: A kolostorudvar délnyugati részén volt. Felnőtt hiányos sírja, a bal kar a medencébe téve.

964/84. sír: A kolostorudvar délnyugati részén volt. Felnőtt hiányos sírja, karok szorosan a medence mellett.

1964/85. sír: A nyugati kolostorszárnyban volt. Erősen hiányos, rombolt sír. Mellette téglasír maradványa volt.

A kolostori épületek az évszázadok alatt fokozatosan épültek meg, így a temetkezések lehetséges terei is többször módosultak. A kezdeti időszakban csak a monostortemplom és az attól jóval délebbre álló korai kolostorépület létezhetett. Viszonylag hamar megépülhetett az udvar nyugati oldalán lévő kéthelyiséges épület is, de a keleti oldalon sokáig legfeljebb egy fal zárhatta az udvart, amelynek osztatlan tere a temetkezések jelentős részének is helyt adhatott. Úgy tűnik az Árpád-korban különösen sokat használták a templomhoz közeli, attól délre, délkeletre lévő területet, de már ekkor is temetkeztek attól távolabb, az udvar déli részén is.

A temetkezések rendjében a kerengőfolyosós kolostornégyzet kiépítése jelenthetett változást.[8] A kerengő és a kolostorudvar falai számos sírt metszenek. Az építkezések során rombolt temetkezések csontjait egy gödörben temették el a nyugati kerengőfolyosón. A gödröt fedte a kerengő padlója. Számos késői sír kerengőfolyosóhoz igazodott. A nyugati folyosón egy sorban helyezkedett el a 303., 310., 332., 333., 334., 335. sír és a 309. ossariumként használt gödör. A déli és keleti folyosón feltárt sírok is a falakhoz látszanak igazodni. A késői időszakban temetkezhettek az udvarra is, de ezt keltező lelet nem tudja megerősíteni. Nem ismerünk sírt a déli és keleti kolostorszárny területén. A nyugati szárny északi részén feltárt három temetkezés korábbi lehet nemcsak a quadrum kiépítésénél, de az Árpád-korban itt álló épületnél is, az egyiket rombolja is annak alapfala.

A kolostor területén is megfigyelhetőek olyan sírok, amelyek korábbiak lehetnek a monostor alapításánál, amire a 276. és 282. síroknál a ^{14}C vizsgálat eredménye is utal. Néhány esetben még felvethető a lehetőség, de mivel a kolostori épületek, és a kerengőfolyosó falai későbbiek a monostortemplomnál, az általuk rombolt sírokat sem keltezik megbízhatóan a monostor alapítása elé.

A centrális kápolnán belül feltárt sírok

A monostortemplomtól kb. 17 méterre északra lévő nyolcszögletes alaprajzú, a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyű, téglából épült kápolnát formája alapján a 13. század végére keltezhetjük. Elkészülte után ebben is temetkezhettek és a körülötte lévő sírok is ehhez igazodhattak.[9] Úgy tűnik a 60-as években teljesen feltárták és tizenkét sírt találtak, amelyből legalább kettő biztosan a monostor megszűnte utáni. Természetesen a korábbi sírok is a kápolnán belülre kerülhettek.

1962/16. sír: Felnőtt hiányos sírja.

1962/17. sír: Felnőtt erősen hiányos sírja.

1962/18. sír: Felnőtt hiányos sírja. A karok a hason voltak. A bordák között egy koporsószeg volt.

1962/21. sír: Felnőtt hiányos sírja, nő sírjának gondolták.

8 A kolostornégyzet kiépítése a 14/15. század fordulójától kezdődően több lépcsőben történt és a 16. század első évtizedeiig eltarthatott. Buzás Gergely közlése szerint a kerengőfolyosók beboltozása a 15. század végére, a 16. század első évtizedeire keltezhető.

9 A 60-as évek dokumentációjának egy fényképe alapján korábban is állt itt valamilyen épület, de ennek korát nem ismerjük.

1962/22. sír: Felnőtt sírja, a bal kar a hason, a jobb a medencében volt.

1962/26. sír: Gyermek sírja, karok a medencébe voltak téve.

1962/27. sír: Felnőtt sírja, a 60-as években férfi sírjának gondolták. A karok a medencében voltak.

1962/32. sír: Felnőtt sírja, a karok a medencében voltak.

1962/33. sír: Gyerek hiányos sírja.

1962/45. sír: Felnőtt sírja. A karok a hason voltak. Viszonylag jó állapotban maradt meg a koporsó, rajta szürke festéssel. A medencénél rózsafüzér és hozzá tartozó ezüstkereszt került elő *(13. tábla/11.)*, a lábnál égett búzaszem, a bordák fölött koporsószeg volt. Kései sír.

1962/46. sír: Felnőtt sírja. A karok a hason voltak. Koporsó nyoma maradt, a hason és a medencén rózsafüzérhez tartozó kereszt és gyöngyök voltak, a felsőtesten hét bronzgomb.

1962/47. sír: Felnőtt nő sírjának gondolták. A karok a hason voltak. Övcsat volt a medencén.

Sírok a templom mellett, a kolostortól északra

A monostortemplom és a kápolna között, illetve a templom mellett, de a kolostor területén kívül is több temetkezést tártak fel.

45. sír: A 8. szelvényben, a sekrestyénél volt. A monostortemplom szentélyének fala és egy Árpád-kori fal is rombolta, azoknál korábbi. A sírgödörben a fejnél és a lábnál árokszerű lemélyítés volt. Kisgyerek sírja. Az alsó lábszár, a mellkas, a felkar néhány csontja maradt meg. A többi a 60-as években sérült.

59. sír: A 8. szelvényben volt, egy Árpád-kori fal és egy újkori beásás rombolta.

71. sír: A 11. szelvényben, a templom szentélyétől keletre volt. 40-45 éves férfi sírja. Egy újkori beásás elvitte a bal oldalát és a koponya is hiányzik. A kar a medencében volt. *(3. tábla)*

72. sír: A 11. szelvényben, a templom szentélyétől keletre volt. 35-45 éves férfi sírja. Újkori rombolás miatt a medencétől lefelé hiányzik. A bal kar a medencében.

73. sír: A 11. szelvényben, a templom szentélyétől keletre volt. Rombolta a templom szentélye, csak a lábak maradtak meg. 9-10 éves gyermek sírja. Korábbi a monostortemplomtól.

77. sír: A 8. szelvényben, a sekrestyénél, egy késő Árpád-kori fal alatt volt. Egy újkori beásás is rombolta, amely elvitte a jobb oldalát és a koponyát. 40-45 éves férfi sírja. A jobb kéz a medencén volt.

80. sír. A 11. szelvényben, a templom szentélyétől keletre volt. Egy 13. századra datálható alapfal és egy 15-16. századi pillér rombolta. Csak a koponya maradt meg és a felsőtest egy része. 18-22 éves férfi sírja. Falazott téglakeretes sír, habarcsba rakott téglasorokból épült, belül a habarcsréteget kimeszelték. Kb. 45 cm, 5-6 téglasor mély. A téglakeret belseje 60 cm széles. A sírnak nagyobb gödröt ástak, ebbe rakták a téglakeretet, a falon kívül megmaradt kb. 20 cm széles területre sárgásbarna betöltés került, a sír betöltése máshol sötétebb barna. A felső sort kissé kifelé csúsztatták és ezek támaszthatták a sír tetejét alkotó, ferdén, egymásnak támaszkodó téglákat, amelyek sajnos már nincsenek meg. A sír nyugati végéhez egy combcsontot tettek, amely régebbi sírból származik.

1960/1. sír: A kápolnától délre volt. Felnőtt sírja, férfiként határozták meg. A felsőtestnél tizenhárom darab bronz fülesgomb, a medencén egy egykor olvasóhoz tartozó bronzzal keretezett fakereszt volt. A sírt újkorinak tartották már a 60-as években is.

1960/2. sír: A kápolnától délre volt. Erősen rombolt sír.

1960/3. sír: A kápolnától délre volt. Erősen bolygatott sír.

1960/4. sír: A kápolnától délre volt. Erősen bolygatott sír. Csak a koponya maradt meg.

1960/5. sír: A kápolnától keletre volt. Gyermek hiányos sírja, koporsó nyoma volt látható.

1961/6. sír: A templomtól nyugatra volt. Nagyobb gyermek sírja lehet. A karok a medence mellett. A koponya hiányzik.

1961/7. sír: A templomtól nyugatra volt. Nagyobb gyermek sírja lehet. A karok a medence mellett voltak.

1961/8. sír: A templomtól nyugatra volt. Nagyobb gyermek sírja lehet. A karok a medence mellett. A mellén kisméretű, lapos kerek csatkarika *(13. tábla/1.)* volt.

1961/9. sír: A templomtól nyugatra volt. Idősebb férfi sírjának gondolták a 60-as években. A karok a medencében voltak.

1961/10. sír: A templomtól nyugatra volt. Fiatalabb férfi sírjának gondolták a 60-as években, de melléklete alapján inkább nő lehet. A jobb kar a medence mellett, a bal a medencében volt. A mellén bronztű, a fej alatt két hajkarika volt *(13. tábla/6-7)*.

1961/11. sír: A kápolna mellett volt. Felnőtt sírja, a 60-as években férfinak gondolták.

1962/12 sír. A sekrestyétől északra volt. Felnőtt hiányos sírja, a 60-as években nőként határozták meg.

1961/13. sír: A kápolna mellett volt. Felnőtt sírja, a karok a medencében voltak.

1961/15 sír: A kápolna mellett volt. Gyermek hiányos sírja. A bal kar a medence mellett volt.

1964/60. sír: A sekrestye területén volt, egy Árpád-kori fal rombolja. Hiányos sír.

1964/64. sír: A templomtól nyugatra volt. Felnőtt sírja. A jobb kar a medencében, a bal mellette volt. Kerek vascsat volt a medencében.

1964/73. sír: A templomtól nyugatra volt. Felnőtt vagy nagy gyerek hiányos sírja.

1964/74. sír: A sekrestye területén volt. Felnőtt hiányos sírja.

1964/78. sír: A templomtól nyugatra volt. Felnőtt sírja lehet. A jobb kar a hason.

1964/81. sír: A templomtól nyugatra volt. Gyermek rombolt sírja.

1964/82. sír: A templomtól nyugatra volt. Felnőtt hiányos sírja. A karok szorosan a medencére téve.

1964/87. sír: Felnőtt vagy kamasz sírja. A karok a medence mellett.

1966/89. sír. A templomtól északra volt. Az 1966/90 sír metszi, elvitte a lábát. Felnőtt sírja, a karok a medencében voltak. Alatta is látszott egy sír koponyája. Egy Szent István dénár volt valahol a sírban.

1966/90. sír. A templomtól északra volt. Az 1966/89.

sírt elmetszi, attól későbbi. Felnőtt sírja. A bal kar a medencén, a jobb kar a hason.

A 60-as évek fotóin látszik, hogy egy gyerek és egy felnőtt szám nélküli sírja is volt a sekrestye területén. A gyerek a 45. sír lehet.

Ezeknek a síroknak a többsége a 60-as években került feltárásra. 2014-ben öt sírt bontottunk ki a templom szentélyétől keletre, amelyek közül a 73. gyermeksírt biztosan a monostortemplom építése előtt, még a korai templom mellé ásták. A másik négy felnőtt férfi sírja. Úgy tűnik ide jóval kevésbé temetkeztek, mint délebbre, aminek az lehet az oka, hogy a terület viszonylag hamar a zárt kolostorudvaron kívülre került. Valamikor az Árpád-korban falakkal zárták le a szentélytől keletre lévő területet, elválasztva az udvartól és kolostoron kívüli területtől is. Egy kis előudvar alakult itt ki a kolostorba vezető bejárattal, valószínűleg ekkor szűntek meg itt a temetkezések.

A templomtól nyugatra tizenegy sírt bontottak ki a 60-as években, amelyek között legalább négy gyermeksír volt. A többi temetkezés a templomtól északra vagy a kápolna mellett volt, több esetben nem tudjuk pontosan rekonstruálni egykori helyüket. A templomtól északra és nyugatra lévő sírok közül többnél felmerülhet a gyanú, hogy korábbiak a monostortól vagy annak korai időszakából, a 11. századból származnak. Az 1961/8. sírban talált bross alapján a 13-14. században is biztosan temetkeztek világiak a templom mellé.

A sírok száma

A sírok eredeti számát természetesen nem tudjuk meghatározni. A 2010-es években végzett feltárások során összesen 149 sírról szereztünk valamilyen információt, de többen nem voltak csontok, csak a sírgödör volt azonosítható. A 60-as években 87 sírt bonthattak ki, de csak 81-ről van valamilyen adatunk, így összesen 230 sírt ismerünk a lelőhelyről.

Vannak teljesen, vagy csak részlegesen kutatott területek is, ahol bőven lehetnek még feltáratlan temetkezések. Számos helyen újkori építkezések sértettek és semmisítettek meg sírokat. Azt sem tudjuk, hogy a középkorban, az újabb temetkezések miatt hány pusztulhatott el, de erről legalább a téglasírok adnak némi információt. A téglasírok sokszor azonosíthatók szinte teljes pusztulásuk mellett is, elég, ha csak kis darabjuk, akár csak 2-3 darab tégla is megmaradt belőlük. A 2010-es években feltárt 22 téglasírból csak 12-ben maradtak csontok is, a többi esetben csak a téglakeret kis darabja volt meg. Ez alapján az Árpád-kori síroknak akár a fele is elpusztulhatott, legalábbis a legintenzívebben temetkezésre használt, a templomtól délre lévő területeken. Az évszázadok során mindenképpen sok, több száz temetkezéssel számolhatunk[10], amelyeknek csak egy részét tudjuk ma már vizsgálni.

A nemek aránya a különböző temetkezési helyszíneken

A férfi és női sírok elkülönítése nagyon fontos volt abból a szempontból, hogy meghatározzuk, hogy a különböző helyszínekre kik temetkeztek. Ezért érdemes a templomban és a templomon kívül lévő sírokat külön is megvizsgálni.

A kolostor területére döntően férfiakat temettek el. A 2010-es években 70 férfi sír mellett csak 8 női és 2 gyermek sír volt itt. Mivel egy korábbi temető is működött már a monostor megalapítása előtt, ezek sírjai módosíthatják a nemi arányokat. Sajnos a korai sírok – mellékletek hiányában – többnyire nem elkülöníthetőek, de úgy tűnik, hogy egy korábbi, férfi és női sírokat nagyjából egyforma számban tartalmazó temetőre temetkezhettek rá később szinte csak férfiak, elenyésző számú női temetkezés mellett. A 2010-es években egy gyerek és egy kamasz sírját bontottuk ki a kolostor területén, a 60-as évek dokumentációjából két gyereksírt ismerünk innen. A 327. női sírban egy magzat vagy csecsemő csontjai voltak, a hölgy szülés közben halhatott meg. A sírok korát nem ismerjük, csak az egyik rombol korábbi sírt. Megállapíthatjuk, hogy a monostor fennállása alatt, ha nem is kizárólagosan, de jórészt a monostor szerzeteseit temették a kolostor területére.

A templomhajóban lévő temetkezésekből is csak a 2014-ben feltártakat tudta antropológus vizsgálni, ezek között – a biztosan korai sírokat nem számítva – 14 férfi, 2 női, egy gyermek és egy kamasz sírja volt. A férfi sírok nagyobb aránya arra utal, hogy ide is jórészt – de nem kizárólagosan – a szerzetesek temetkezhettek.

Sajnos a 60-as években a kápolnában és körülötte feltárt sírokat antropológus nem vizsgálta meg, de úgy tűnik itt több gyermek és női sír lehetett. A feltárási dokumentációban csak 5 sír nemét adták meg, 3 férfi és 2 női sírt feltételeztek. Biztosabban elkülöníthetőek a gyermeksírok, amelyek aránya messze a kápolnában volt a legnagyobb. Legalább 6-7 db gyermeksír volt 30-31 felnőtt sír mellett. Feltehetően ide jellemzően nem a szerzeteseket, hanem világiakat temettek. Hasonlót mondhatunk a templomtól északra, nyugatra eltemetettekről is. Főleg a templomtól nyugatra volt viszonylag nagyobb a gyermeksírok aránya. A különböző korszakhoz tartozó sírok általában nem elkülöníthetőek, de az biztos, hogy több sírt a monostor fennállása alatt ástak.

Temetkezési szokások

A sírgödrök szinte minden esetben lekerekített téglalap alakúak. Néhány – statigráfiai helyzete alapján korábbi időszakokba sorolható – sír sarkai csak kissé lekerekítettek. Ezeknél a síroknál – 338., 327., 276. – a karok szorosan a medence mellé voltak téve.

A 32. és 45. sírnál megfigyelhető árokszerű lemélyítés a késő avar korban és a 9. században is elterjedtnek számított[11], de a templom körüli temetőknél nem jellemző. Esetünkben is a monostort megelőző temetőhöz tartozhattak.

10 Természetesen pontos számot nem tudunk mondani, de ha „nem hivatalosan" tippelni kellene, 300-330 közé saccolnám a 9. századtól az újkorig eltemetett egyének számát.

11 Szőke 2020, 421., Tomka 1978, 52–53.

A középkori temetőkre jellemző módon a sírok akár többszörösen is rombolták egymást. A korábbi sírok szétásásakor talált csontokat sokszor a sír szélére tették. Több esetben a sír északi szélén padkát alakítottak ki, ahová gondosan elrendezve, az anatómiai rendet valamennyire tartva, a koponyákat nyugatra téve helyezték el a csontokat. A 248. sírnál a sírgödörbe, a régi csontoknak helyt adó padka oldalának támaszkodó téglákat helyeztek. A 237. sírban nyugvó férfi feje alá téglát tettek. Ezek a jelenségek a kolostor területén ásott, nem a legkésőbbi időszakból származó, feltehetően szerzetesekhez kapcsolható temetkezéseknél voltak megfigyelhetők. A 372. sírban álló helyzetű tégla volt a fejtől nyugatra. A sír metszett egy korábbit, lehetséges, hogy a bolygatott sírtól akarták elválasztani a téglával.

A tájolás szinte mindig a templomhoz hasonlóan nyugat-keleti, vagy attól kismértékben eltérő. Néhány sír tájolása rendellenes. Az 1962/43. sír tájolása fordított, kelet-nyugati, a koponya keleten volt. A 306. és 1962/43. sír észak-déli tájolású, utóbbiak szinte biztosan újkori betemetkezések.

Az elhunytakat háton fekve, nyújtott helyzetben temették el. Egyetlen kivétel a 1962/34. sír, amely a jobb oldalán, kissé zsugorítva fekszik, a karok a hason voltak keresztben, a láb kissé fel volt húzva. A sír kora nem meghatározható, de a kerengőfal rombolta a koponyát. Mivel a területen a bronzkorban is laktak, a zsugorított sírt őskorinak is gondolhatjuk, bár középkori temetőkben sem lenne példátlan hasonló temetkezés.

A kartartások változatosak. Biztos következtetéseket már csak a sírok nagyobb részének datálhatatlansága miatt sem lehet levonni, de a megszokott tendencia[12] nagyjából kirajzolódik. A statigráfiai helyzetük vagy leletanyaguk alapján korainak gondolt – a monostor alapításánál korábbi időszakra, vagy a monostor első évszázadaira datálható – síroknál leginkább a medence mellé tették a kezeket. A későbbieknek gondolt síroknál gyakoribb, hogy az egyik vagy mindkét kéz a medencére vagy a hasra volt téve, néhány esetben a mellkasra húzva.

Koporsónyom sok helyen megfigyelhető volt, de szegelt koporsó csak négy sírban helyezkedett el.

Téglakeretes sírok

A téglakeretes temetkezések viszonylag elterjedtek a középkorban, a 11. századtól előfordulnak falusi plébániák és monostorok templomaiban és temetőiben is.[13] A monostortemplomok déli oldalán gyakran tárnak fel hasonló, épített sírokat, amelyeket általában rangosabb temetkezésekként értelmeznek[14], ugyanakkor tudjuk, hogy szerzetesek is gyakorolták e szokást.[15] A Szentjakabon feltárt melléklet nélküli temetkezések nehezen datálhatóak, de a nagyobb részüket későbbi sírok, alapfalak akár többszörösen is rombolták, többségüket így nagy valószínűséggel az Árpád-korra, többet egyértelműen annak korai időszakára keltezhetünk. A 70. sír földjében egy 11. századi anonim dénár volt. Néhány téglakeretes sír felülrétegez korábbi temetkezéseket, így a szokás az Árpád-kor későbbi évszázadaiban is használatban lehetett a monostornál.

A téglakeretes sírok a templomhoz viszonylag közel, attól délre, délkeletre lévő területen koncentrálódtak. A kolostorudvar déli részén mindössze egy ilyen volt, és a templomban is mindössze egy, a későbbi sírok által rombolt téglakeret maradványát találtuk meg. Az egyik 60-as évekbeli fotó alapján a kápolna belsejében is volt legalább egy téglakeretes sír.

A téglakeretek többnyire téglalap, két esetben trapéz alakúak voltak. A téglakeretes sírok két csoportra oszthatók, kilenc esetben habarccsal falazott téglából rendesen megépítették a téglakeretet, tizennégy esetben pedig habarcs nélkül tették földbe a sorokba rendezett, fekvő helyzetű téglákat. Utóbbiak egyszerűbb szerkezetek, de ezeket is gondosan megépítették. Többször megfigyelhető volt, hogy nem a kevert sírföld, hanem a keményebb agyagos réteg került a téglák közé. 2-5 sor között változott a téglakeret magassága, a sírok mélysége nem különbözött a többi sírtól. A 415. sírnál, az öt fekve földbe tett téglasoron egy sor függőleges téglasor is volt. A sírokat deszkalappal fedhették, de ennek nyomát nem találtuk meg. Ezek a temetkezések biztosan nem lógtak ki a földből.

Az épített, falazott téglakeretek 4-8 téglasor magasak voltak, az aljuk ezeknek sem épült meg téglából. A sírok egy részét belül is kihabarcsolták és legalább egy esetben ki is meszelték. A sírokon is lehetett deszka, de egy részének valamilyen teteje is volt. A 80. és 234. sír felső téglasorára egy sor kifelé csúsztatott téglát tettek, amelyek így félig a téglasoron, félig a mellette lévő földön feküdtek. Ez a sor támaszthatta a sír nyeregtetőjét alkotó összeborított nagyobb téglákat[16], amelyek sajnos nem maradtak meg. Ez utóbbiak akár ki is lóghattak a földből, ahogy az középkori ábrázolásokon is látható.[17] Sajnos a korai járószint nem meghatározható, a késő középkori járószint már biztosan fedte a 80. sír tetejét is. A 133. és 136. sír közé temették később a 132. sírt, tehát valamennyire tudniuk kellett, hogy a korábbi téglakeretes sírok hol vannak.

Külön érdemes beszélni a 69. falazott téglakeretes sírról. A 9. szelvényben, a templom délkeleti sarkától keletre volt. A 60-as években feltárták és műemléki helyreállítás során részben vissza is falazták. A nagyméretű, legalább 8 téglasor mélyen falazott sír egy nagy kővel volt lefedve, amely kisebb méretű a sírnál. A téglasír felső részén 3 téglasor mélyen peremet alakítottak ki, a követ fedésként erre tették, de nem ért el a sír végéig. Sajnos a csontokról semmit nem tudunk. A templom délkeleti sarkától keletre volt, ahol kiszélesedik az északi kerengőfolyosó. Egy falpillér volt ettől északnyugatra, egy valamennyire elkülönített teret is kialakíthattak itt.

A téglakeretes sírokban csak tizennégy esetben maradtak csontok is. Egy kivételével mind felnőtt férfi sírjának bizonyult. Ráadásul az egy kivétel (365.) is egy késői sír, amely egy szétbontott korábbi téglakeretes sír (364.) mellé épült közvetlenül, talán annak tégláit használták építéséhez.

12 Ritoók 2010, 486.
13 Papp 2002., Ritoók 2010, 483.
14 Ritoók 1997. 169-170.
15 Papp 2002, 188.
16 További irodalom: Papp 2002, 183.
17 Soltész 1980, 79.

A téglakeretes sírok szintre kizárólag ott fordultak elő, ahol a szerzetesek sírjait sejtjük. Bár néhány ilyen temetkezés, pl. a templomban és kápolnában talált egy-egy sír, módosabb világiaké lehetett, döntően a monostor szerzeteseit, apátjait temették a sírokba. Különösen igaz lehet ez a templom mellé, attól délre, délkeletre egymás mellé, valamiféle rendben eltemetett falazott téglakeretes sírokra. A 133., 136. és 80 sír, illetve a 234. és 253. sír nagyjából sort alkotott, a templomhoz közel volt a 244. és 328. sír is.

A mellékletek

A feltárt temetkezésekben hét darab pénzérmét találtunk, de ebből három a sír földjében volt (22., 29., 70. sír). A 1966/89. sírban lévő Szent István dénár pontos megtalálási helyét nem ismerjük, a 122. sírban talált római pénz is lehetett másodlagos helyzetben. Így csak két esetben volt egyértelműen azonosítható, hogy halotti obulusként adták a pénz. A 127. sírban, az áll alatt egy Zsigmond dénár, a 132. sírban, a koponyához közel egy 14. századra keltezhető bécsi pfenning volt.[18]

A templomtól nyugatra lévő 1961/10. sírban két darab S-végű hajkarika és egy bronztű volt *(13. tábla/6-7.)*. A sírt a 60-as években a 11. századra keltezték, és úgy gondolták a tű fejénél valamilyen anyag, talán kő lehetett. A tű teljesen pontos párhuzama került elő az 1 km-re lévő 61-es úti temető 945. sírjában. A tű itt egy sodrott testű zárt karikával és egy S-végű karikával együtt volt.[19] Az 1961/10. sírt akár a monostor 1067-es felszentelése előtt, akár utána áshatták.

A 276. sírban egy kisméretű, lekerekített trapéz alakú bronztárgy volt *(13. tábla/8.)*. A tárgy biztosan nem késvég, vaspengének nem volt nyoma, de két ellentétes végénél kisebb vasnyomok voltak. A felszedéskor valamilyen anyagmaradvány is megfigyelhető volt a vasrozsdánál. A tárgy rövidebb oldalán vékony lyuk látszik, belsejében kis üreg van. A szélesebb végén lévő félkörös rész leválasztható lehetett a többi részéről. A tárgyhoz meglehetősen hasonlóak kerültek elő Zalavárról és morva központokból. A tárgy funkciója kérdéses, a hasonlóakat toillete eszközként, írókészlet részeként, illetve szenteltvíz-hintő markolataként is meghatározták már.[20]

A templomban lévő 97. sírban két egyszerű, nem datálóértékű karikagyűrű *(13. tábla/4.)*, a keleti kerengőfolyosón lévő 1962/31. sírban egy ezüst, ráforrasztott fejű, R maiusculás késő középkori fejesgyűrűt leltünk *(13. tábla/10.)*. A 131. sírban egy liliomos díszű pecsétgyűrűt találtunk *(13. tábla/9.)*, hasonló mintájú gyűrűk a 13. századtól fordultak elő.[21]

Két templomban feltárt sírban (40., 109.) párizsikapocs került elő *(13. tábla/2-3.)*. Az évszázadokon át használt tárgyak pontosabban nem keltezhetőek, a sírok helyzetük alapján inkább késő középkoriak, mint kora újkoriak lehetnek. Hasonló korú lehet a 43. sírban talált kisméretű, de nagyon szép aranyozott ezüst fülesgomb, amely felsőruhát foghatott össze *(13. tábla/5.)*.

Kés maradványa volt a templom nyugati karzata alatti 105. sírban és az udvaron lévő 273. sírban. Az előbbi valószínűleg korábbi a monostornál, az utóbbinál sem kizárt ez a lehetőség.[22] A 255. téglakeretes sírban és a 342. sírban, valamint az 1962/47. és 1961/8. sírban vascsat került elő. A templomtól nyugatra lévő 1961/8. sírban egy lapos kerek ruhacsat volt. A sír nagyobb gyermeké lehet, a díszített bronzcsat a mellkasnál, a gerincoszloptól jobbra feküdt. Egyszerű alakja a 13. századtól datálható, poncolt díszítése valamennyire a Kána falu feltárásánál talált madáralakú csat[23] díszítésére hasonlít.

A centrális kápolnában feltárt két sírban (45., 46.) rózsafüzérhez tartozó keresztet és gyöngyöket találtak. A koporsók is viszonylag jó állapotban maradtak meg. 1960/1. sírban 13 bronz fülesgomb és egy darab, egykor olvasóhoz tartotó, bronzzal keretezett fakereszt volt. A sírokat már a 60-as években is újkorinak gondolták.

Szórványként előkerült még három gyűrű, (közte egy egybeöntött, geometrikus díszű 13. századra keltezhető gyűrű), 13. századi köpűs karika, késő középkori pártaveret. Ezek egykor feltehetően sírmellékletek lehettek, de a sírok rombolásakor a kevert földbe kerültek.

A középkori temetők sírjai általában leletszegények, többnyire melléklet nélküliek. Szentjakabon különösen sok melléklet nélküli sír volt. A mellékletes sírok főleg (bár nem kizárólag) a templomban és a kápolna területén helyezkedtek el, illetve többször a korai temetőhöz vagy az újkori betemetkezésekhez tartoztak.

A monostor alapítása előtti temetkezések

A temetkezések egy része egyértelműen korábbi a monostor alapításánál. 2014-ben megtaláltuk egy 7,5-8×12-13 méter nagyságú, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom és egy hasonló korú erődítés maradványait. A templom kővel alapozott falai másodlagosan felhasznált római téglából épültek.[24] A monostortemplom különböző korszakba tartozó falainak elkülönítésekor nemcsak a korábbi épület maradványait sikerült azonosítanunk, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy az 1060-as években épült falak már sírokat metszenek, tehát már a korai templom mellé is temetkeztek. Ugyanakkor a korai templomot nem előzte meg a temető, hiszen ennek alapfalai sehol nem metszenek temetkezéseket, pedig a sekély alapozásuk biztosan nem tüntette volna el ezek nyomát. Szintén nincs nyoma korábbi síroknak a monostortemplom temetkezésre nem használt részein, az egykori kórusrekesztő, a diadalív, a szentélyrekesztő alatt sem. Mindez arra utal, hogy az alapítólevélben már régiként említett[25] templom mellé ásták a sírokat. A korai templomba még nem, viszont mellé szorosan temetkeztek.

Természetesen eredetileg nagyobb számú sír volt, de a korai temető jelentős részét megsemmisítették a későbbi temetkezések, építkezések, ráadásul a melléklet nélküli

18 Varga 2020.
19 Rácz-Schliska 2021, 79., XXV. tábla
20 Macháchek 2015., Szőke 2020, 447–454.
21 Lovag 1980, 221–223.
22 A 273. sír alatt ugyan volt egy korábbi temetkezés, de ez a koraiak közé tartozó 276. sír.
23 Terei-Vargha 2013.
24 Molnár 2015, 181–187., Molnár 2022, 254–257.
25 „Tehát Szent Jakab apostol hegyén, amely a Kapus nevű folyó partja mellett van, volt az előbb említett szent tiszteletére szentelt templom, mely szerfölötti régisége és elhanyagoltsága miatt már pusztán állt." (Hervay 2001, 527.)

sírok közül csak a 11. századi falak által romboltak azonosíthatók biztonsággal. Több sírnál utalnak arra jelek – fejnél-lábnál lemélyített sírgödör, a többi sírtól eltérő színű betöltés, embertani jegyek, melléklet – hogy egy korai temetőhöz tartozhatnak.

Az Isotoptech Zrt. – MTA Atomki Laboratóriuma 2016-ban és 2023-ban összesen 7 db sírból származó csontból végzett szénizotópos kormeghatározást.[26] Az eredmények alapján a vizsgált sírok 95 %-os (2 szigma) valószínűséggel a következő időszakokra keltezhetőek: A régi templom falától északra lévő 55. sír 680-859 közötti, az 55. sírt felülrétegző 53. sír 970-1030 közötti. A régi templom nyugati falától egykor nyugatra lévő, a lábnál (és feltehetően a fejnél is) lemélyített sírgödrű 32. sír: AD 775-886. A régi templom északnyugati sarkától nyugatra lévő 111. sír: AD 720-890. A templom szentélyétől északra lévő, fejnél-lábnál lemélyített sírgödrű 45. sír: 680-880, a templomtól kb. 15 m-re délre lévő 276. sír: 660-780, a közelében lévő 282. sír: 890-1020.[27]

Sajnos a ^{14}C vizsgálatok számos bizonytalanságot hordoznak[28], de – úgy vélem – eredményüket nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül. Az értékek jórészt a 8–9. századra esnek, közülük a legkorábbi a templomtól kissé délre lévő 276. sír, amelynek legkésőbbi értéke sem ér be a 9. századba. Érdekes módon ez az a temetkezés, amelyikben egy viszonylag jól keltező lelet volt, amely ellentmond a korai datálásnak. A bronztárgy párhuzamai Zalaváron és morva központokban kerültek elő, leghamarabb a 9. századtól keltezhetőek.[29] A templom által metszett 32., 55., 111. és 45. sír értékei a 8–9. századra esnek. Két alkalommal is megfigyelhető, hogy két rétegben temetkeztek a korai templom mellé. A 32. sírnál későbbi 35. sírnak csak foltja maradt meg, az 55. sírt metsző 53. sír eredménye 970-1030 közötti. Hasonló jelenséget figyelhettek meg 1966-ban is. A 1966/89. sírt a benne talált Szent István dénár viszonylag korai időszakra keltezi, de alatta egy még korábbi sír látszik a korabeli felvételen. Hasonló korú lehet a templomtól délre lévő, 890-1020 közé datált sír is. Az utóbbi értékek sem meglepőek, az alapítólevélből is tudjuk, hogy az alapításkor laktak a dombon, a rossz állapotban lévő régi templom mellett.[30] A feltárások során is megtaláltuk annak nyomát, hogy az erődítés pusztulása után kemencéket ástak az erődítés padkájára. A környék is lakott volt az alapításkor.[31]

A korai templom nem metsz sírokat, de mellé már szorosan temetkeztek, ami jellemző a 9. századra[32], a 32. és 45. sírnál megfigyelhető árokszerű lemélyítés is elterjedt ebben az időszakban is. A szentjakabihoz hasonló kisméretű négyzetes apszis, a szentély és a hajó hasonló aránya sem ismeretlen a korban, hasonló figyelhető meg a bajorországi Buchendorf és Herrnwahlthann[33], a Salzburg tartománybeli Rauris[34] kőből épült templomainál.

Arra gondolhatunk, hogy a temetőt feltehetően a 9. században nyitották. Bár az adatok alapján egy 8. század végi indulás is beleférne, a templom miatt ez egyelőre nem tűnik valószínűnek. A honfoglalás és a monostor alapítása közötti másfél évszázadban is sírokat ástak a régi templom mellé, de nem tudjuk, hogy ezt megszakítás nélkül tették-e. Az alapítólevél leírása szerint a dombon, a templom mellett lakókat 1061-ben az alapítótól kapott földre költöztették. Bár teljesen nem zárhatjuk ki, hogy utódaik még visszajártak temetkezni, valószínűbb, hogy temetkezéseik ekkor szűntek meg.

Temetkezések a monostor fennállása alatt és után

A monostor felszentelése után a temetkezések új rend szerint kezdődtek újra. Az Árpád-korban elsősorban a monostortemplomtól délre, délkeletre temetkeztek. Ezeken a területeken számos téglakeretes sír volt. A férfi sírok nagy aránya alapján főleg szerzeteseket helyeztek itt végső nyugalomra. A monostortemplomtól keletre lévő területet az Árpád-korban fallal választották le az udvartól, itt ekkor megszűnhetett a temetkezés. A gótikus kolostornégyzet kiépítése után a sírok a kerengőfolyosókhoz igazodtak.

Nehezebb a templom és a kápolna, valamint a közöttük lévő terület értelmezése. Nem zárhatjuk ki a kora Árpád-kori betemetkezést sem, de a késő középkortól már biztosan igazolható a templom temetkezésre való használata. Egy 1528-as Ferdinánd érmés sír alapján, a késői időszakig temetkeztek ide. A templomban is jelentős a férfi sírok aránya, jórészt szerzetesekre gondolhatunk. Ugyanakkor a templomhajóban talált két női sír, valamint több férfisír (40., 43., 97., 190.), szerzetesi csuhán nehezen elképzelhető melléklete miatt világiak betemetkezésével is számolhatunk. A kápolna területén is vannak női és gyermek sírok.

Az alapító halála után a monostor a király gondjaira bízatott. 1223-ban még a király felügyelete alatt lehetett, de 1243-ban már az alapító leszármazottai, a Győr nembeli Szerdahelyiek voltak a monostor kegyurai.[35] Elvileg korábban is megtehették, de ekkortól még valószínűbb, hogy a monostorba temetkeztek. Kezdetben talán a monostortemplomot használhatták, de a 13. század végén megépült a centrális kápolna a templomtól északra, amely liturgikus funkciója mellett a kegyúri család tagjai sírjainak is helyt adhatott. A 13. században már igazolhatóan temetkeztek a templom mellé, attól nyugatra is.

1335-ben épült meg a Szerdahelyiek pálos kolostora Szerdahelyen, amely ezután a család ágainak (Dersfiek, Imrefyek, Dancsok) közös temetkezőhelyéül szolgált.[36] Ez azt jelenti, hogy a család tagjai viszonylag rövid ideig használhatták elsődleges temetkező helyükül a szentjakabi monostort.

A kegyúri család tagjain kívül más világiak, a temetkezésükre engedélyt kapó, azért fizető személyek[37] is

26 DeA-8902, DeA-8903, DeA-10069, DeA-44632, DeA-44633, DeA-44634, DeA-44635
27 A falak rombolták még a 1966/88. sírt, valamint a 8., 17., 73. és talán a 105. sírt is. Ezeket egyelőre nem volt módunk ^{14}C korhatározásra küldeni.
28 Bajkai-Kolozsi 2017, 114–115.; Szenthe-Gáll 2022, 282–288.
29 Macháchek 2015., Szőke 2020, 447–454.
30 Hervay 2001, 257.
31 Molnár 2022, 263.
32 Szőke 2020, 426.
33 Codreanu-Windauer 2003, 465., 467., 472., 482.
34 Moosleiter 2003, 446–447.
35 Hervay 2001, 257.
36 Aradi 2016, 187.
37 Kubinyi 2005.

temetkeztek a monostor területére. Akár a környező települések, pl. a szomszédos Apáti módosabb lakóira, de másokra is gondolhatunk. Ilyenek nyugodhattak pl. a kápolna mellett, a templom és a kápolna között feltárt sírok egy részében is.

Mint szinte minden elpusztult monostor és templom mellett, Szentjakabon is találtunk kései, a monostor megszűnése utáni sírokat. ilyen a 122., 306., 1960/1, 1962/43, 45., 46. sír. Ezek tájolása többször rendellenes. Megfigyelhető, hogy többségüket az épületegyüttes legmagasabban megmaradt, a földből legtovább kilátszó részeinél, a centrális kápolnában, illetve mellette és a templom déli falaihoz viszonylag közel temették el.

Irodalom

Aradi, Cs. 2016: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének rekonstrukciója. Kaposvár, 2016.

Bajkai, R. – Kolozsi, B. 2017: Az abszolút kormeghatározás lehetőségei, avagy a 9. századi keltezés nehézségei egy debreceni lelőhely tükrében. Possibilities of Absolute Dating or the Difficulties of 9th-century Dating in the Light of a Debrecen Site. In: Takács M. (ed.): Az Alföld a 9. században II. Válogatás „az Alföld a 9. században II. – Új eredmények" című konferencián 2014. május 21-23. között elhangzott előadások anyagából. Szeged, 2017. 103–138.

Codreanu-Windauer, S. 2003: Vorromanische Kirchenbauten in Altbayern. In: Sennhauser, H. R. (ed.): Frühe Kirchenim östlichen Alpengebiet Von der Spätantike bis in ottonische Zeit. München, 457–486.

Hervay, F. L. 2001: Bencések és apátságaik a középkori Magyarországon. In: Takács I. (ed.): Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítási katalógus. Pannonhalma, 2001. 461–567.

Kubinyi, A. 2005: Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban. In: Ritoók Á. – Simonyi E. (eds.): „... A halál árnyékának völgyében járok": A középkori templom körüli temetők kutatása. Budapest, 13–18.

Lovag, Zs. 1980: Árpád-kori pecsétgyűrűk. Arpadenzeitlichen Siegelringe. *Folia Achaeologia* XXXI. 221–238.

Macáček, J. 2015: Ein Gegenstand unbekannter Funktion im Kontext der großmährischen und karolingisch-pannonischen Elitengräber. In: Heinrich-Tamáska O., Herold H., Straub P., Vida T. (eds.): Castellum, civitas, urbs. Zentren und Eliten in frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Castellum Pannonicum Pelsonense 6. Leipzig-Budapest, 265–276.

Molnár, I. 2014: Újabb kutatás a kaposszentjakabi apátság területén 1. Research in the area of the Benedictine Abbey Kaposszentjakab Part 1. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 3. 185–198. https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2014.3.185

Molnár, I. 2015: Újabb kutatás a kaposszentjakabi apátság templomának területén. New investigations in the abbey church of Kaposszentjakab. *Archaeologiai Értesítő* 140. 177–194. https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2018.5.139

Molnár, I. 2018: Újabb kutatás a kaposszentjakabi apátság területén 2. (Research in the area of the Benedictine Abbey Kaposszentjakab Part 2.) *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 5.* 139–158. https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2018.5.139

Molnár, I. 2022: Templom és erődítés a „sötét időkből" Kaposszentjakabon. A church and fortifications from the „dark ages" at Kaposszentjakab. In: Hága T. K,. – Kolozsi B. – Nagy E. Gy. (eds.): Tempora Opuscula 5. Sötét idők hétköznapjai. A 2020-ban Debrecenben rendezett konferencia kiadványa. Debrecen, 253–279.

Moosleitner, F. 2003: Frühe Kirchenbauten im Land Salzburg. In: Sennhauser, H. R. (ed.): Frühe Kirchenim östlichen Alpengebiet Von der Spätantike bis in ottonische Zeit. München, 439–456.

Nagy, E. 1973: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi ásatásról (Rapport préliminaire sur les fouilles de l'abbaye de Kaposszentjakab). *Somogyi Múzeumok Közleményei 1 (1973)* 335–339.

Pap, I. K. 2002: Téglás és téglakeretes temetkezések a Délkelet-Alföldön. Gräber mit Ziegeln und Ziegelrahmen in fer südöstlichen Tiefebebe. *Cummunicationes Archealogicae Hungariae 2002* 177–194.

Rácz-Schliszka, B. 2021: A kaposvári 61-es úti középkori és kora újkori temető leletanyagának régészeti értelmezése. Diplomamunka. ELTE BTK 2021.

Ritoók, Á. 1997: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. Latest results of excavation of village Churchyards in Hungary. *Folia Archaeologica 46* 165–177.

Ritoók, Á. 2010: A templom körüli temetők régészeti kutatása. The Archaeological Resaerching of Churchyards. In: Benkő E. – Kovács Gyöngyi (eds.) A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary. Budapest, 2010. 473–494.

Soltész, Z. 1980: A Mátyás-Graduale. Budapest

Sörös, P. 1912: Az elenyészett bencés apátságok. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. 12/B kötet. Budapest

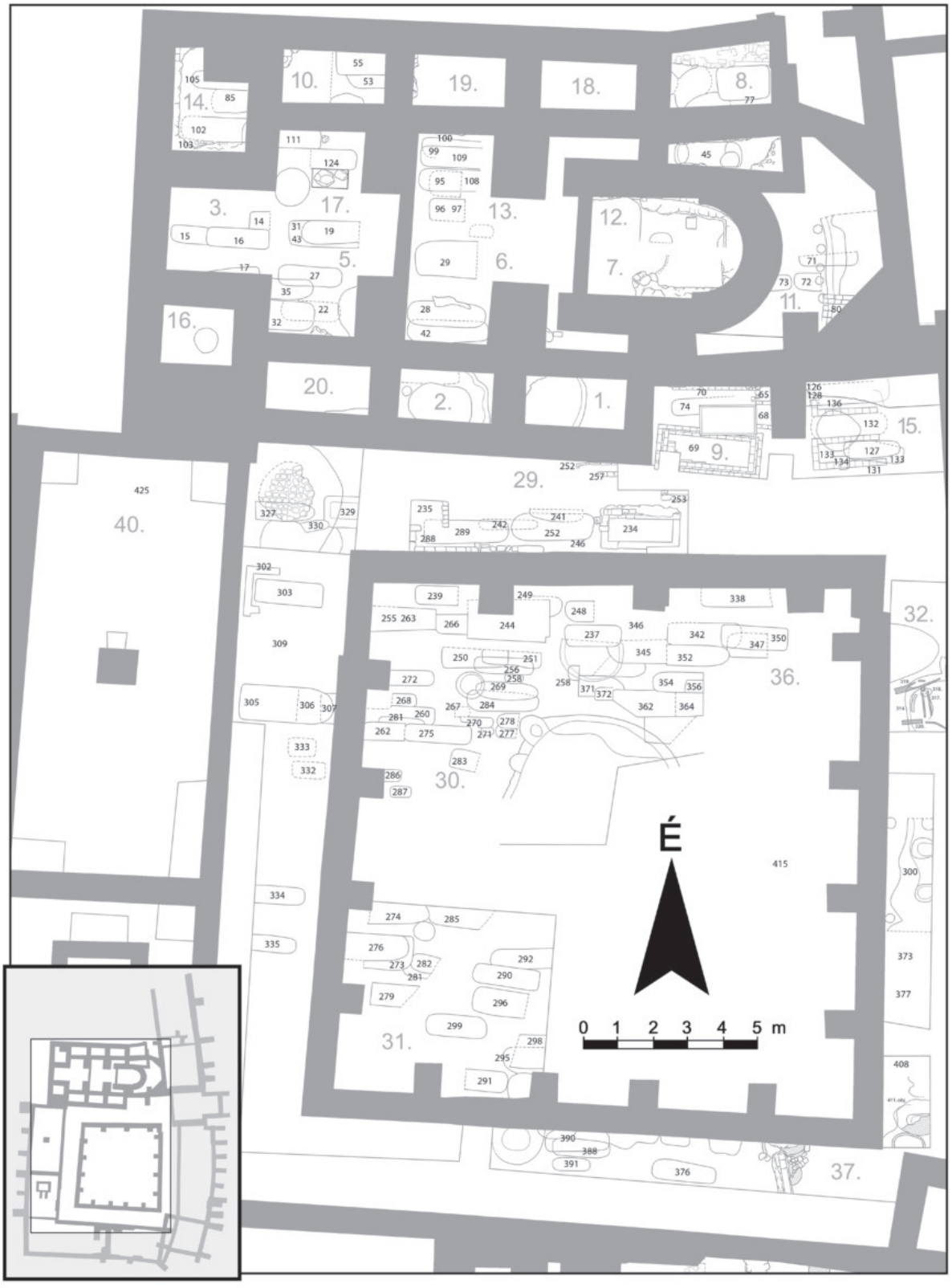
Szenthe, G. – Gál, E. 2022: Hortobágy-Árkus kora középkori temetője. The Early Medieval Cemetery at Hortobagy-Árkus. Archaeologia Hungarica 52. Budapest

Szőke, B. M. 2019: A Karoling-kor Pannoniában. Morsaburg Zalavár 1. Budapest

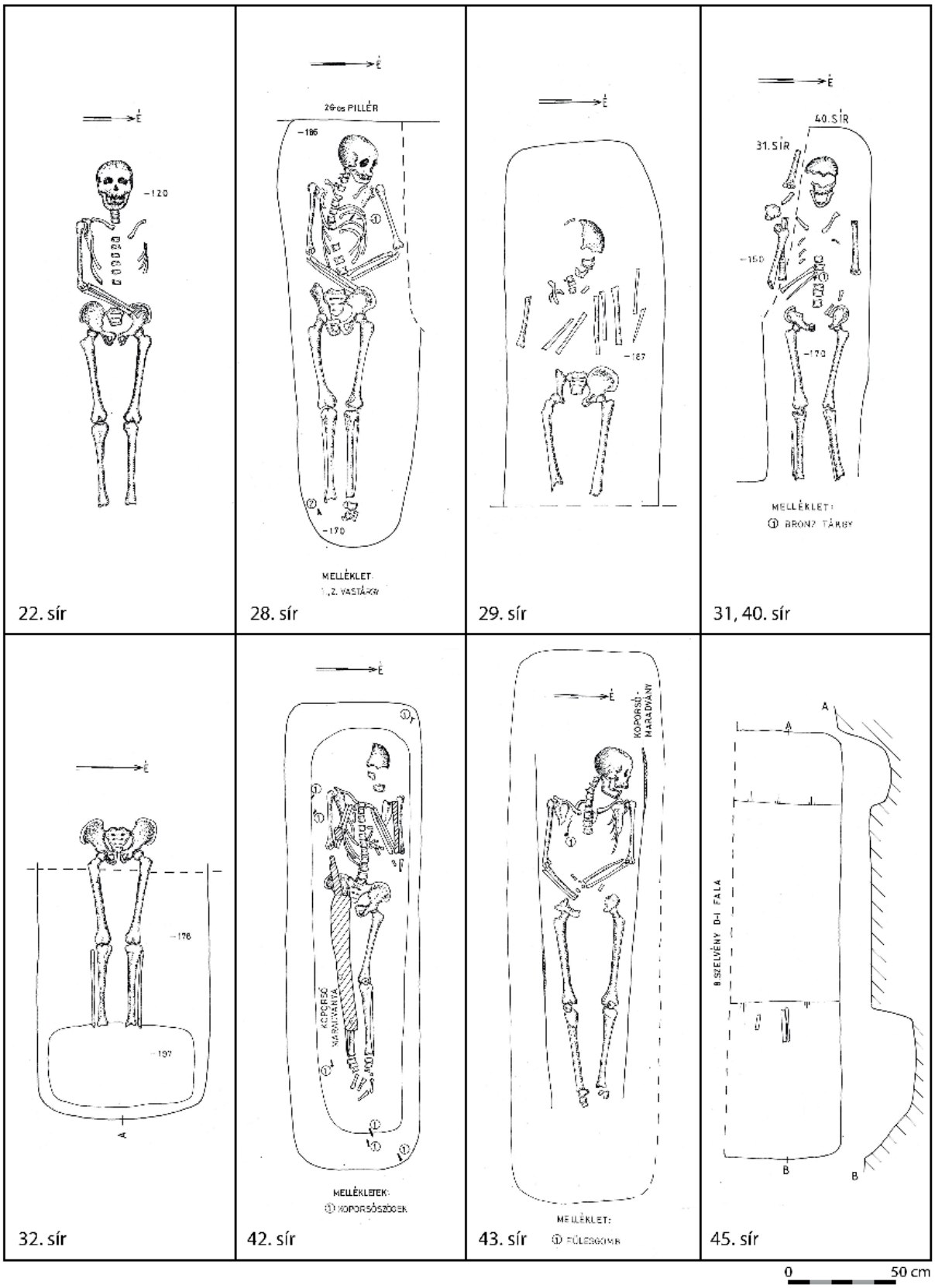
Terei, Gy. – Vargha, M. 2013: Madár alakú bronzcsat az Árpád-kori Kána faluból. Bird shaped brooch the Arpadian age village of Kána. *Budapest Régiségei XLVI.* 151–166.

Tomka, P. 1978: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. Koporsóhasználat a Tápi temetőben – Angaben zum Bestattungsbrauchtum der Bevölkerung von Kleinen Alföld in der Awarenzeit III. Sarggebrauch im Gräbenfeld von Táp. *Arrabona 19-20* 17–108.

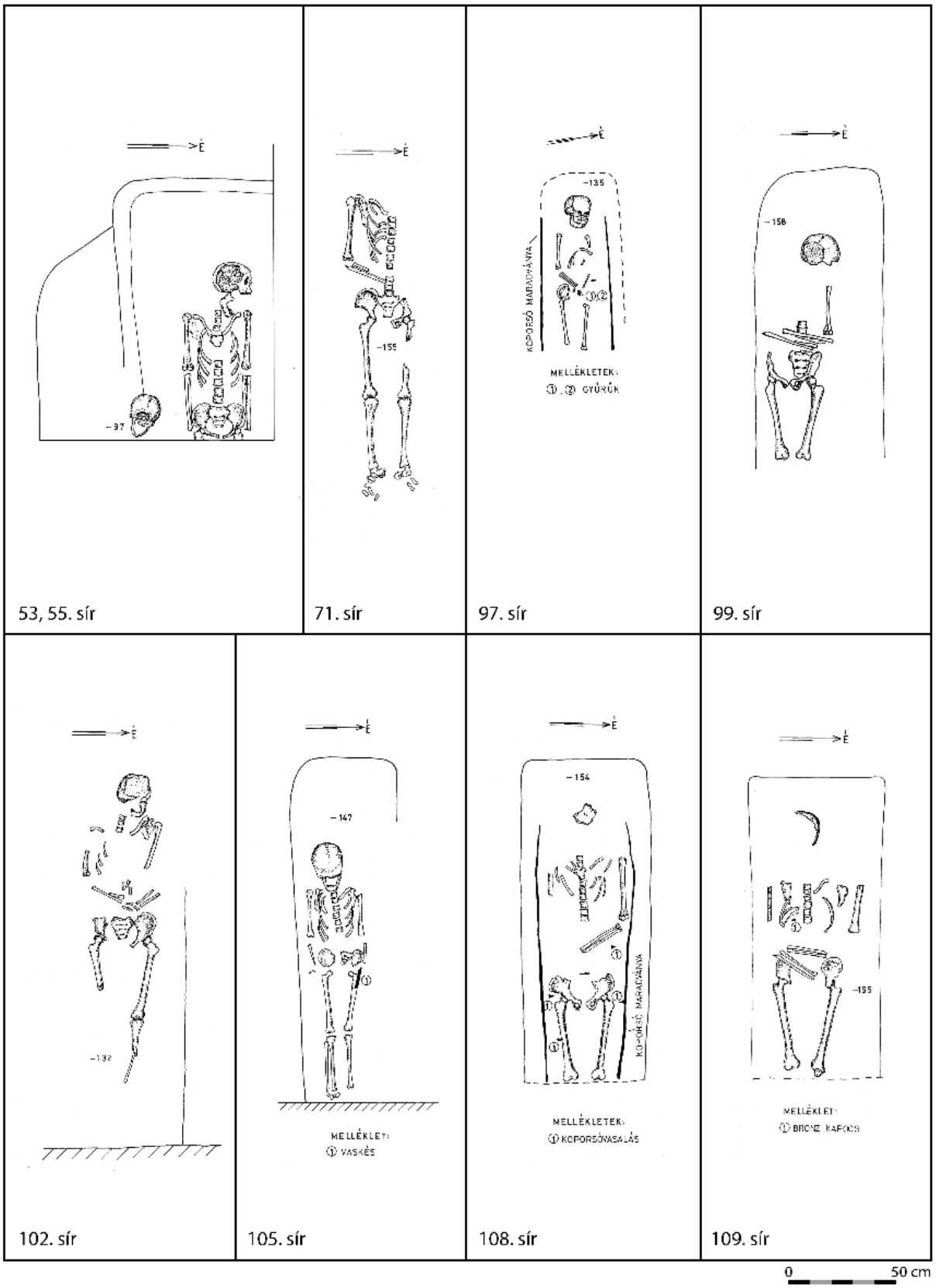
Varga, M. 2020: A kaposszentjakabi bencés apátság ásatásain (1960–2016) előkerült középkori és kora újkori éremanyag. The mediaeval and Early Modern coin assemblage found in the archaeological excavations between 1961–2016 in the Benedictine Abbey of Kaposszentjakab. In**:** Collectanea Sancti Martini. *A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője 8* 175–197.

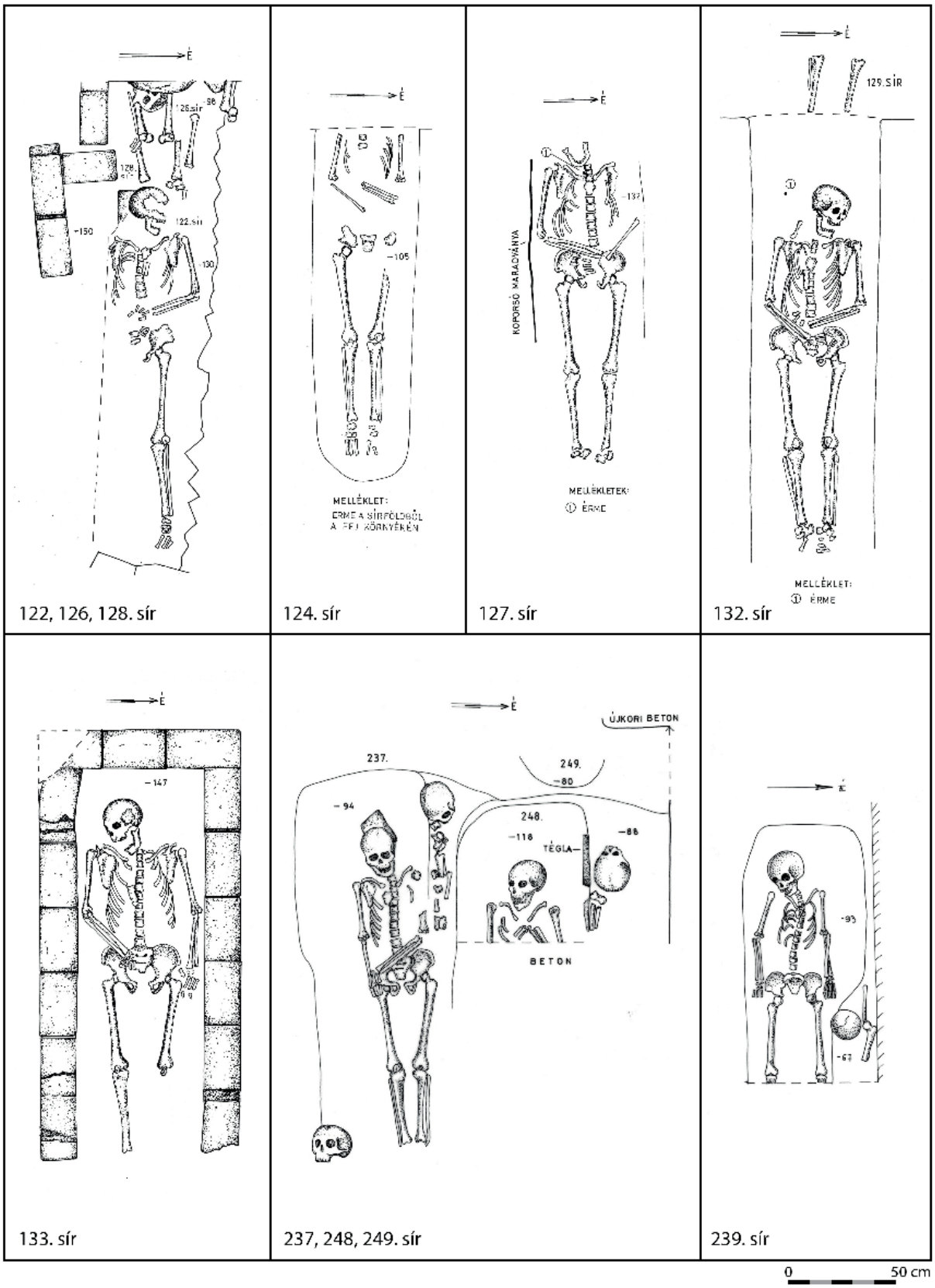
1. tábla: A 2013-16 között feltárt sírok helye

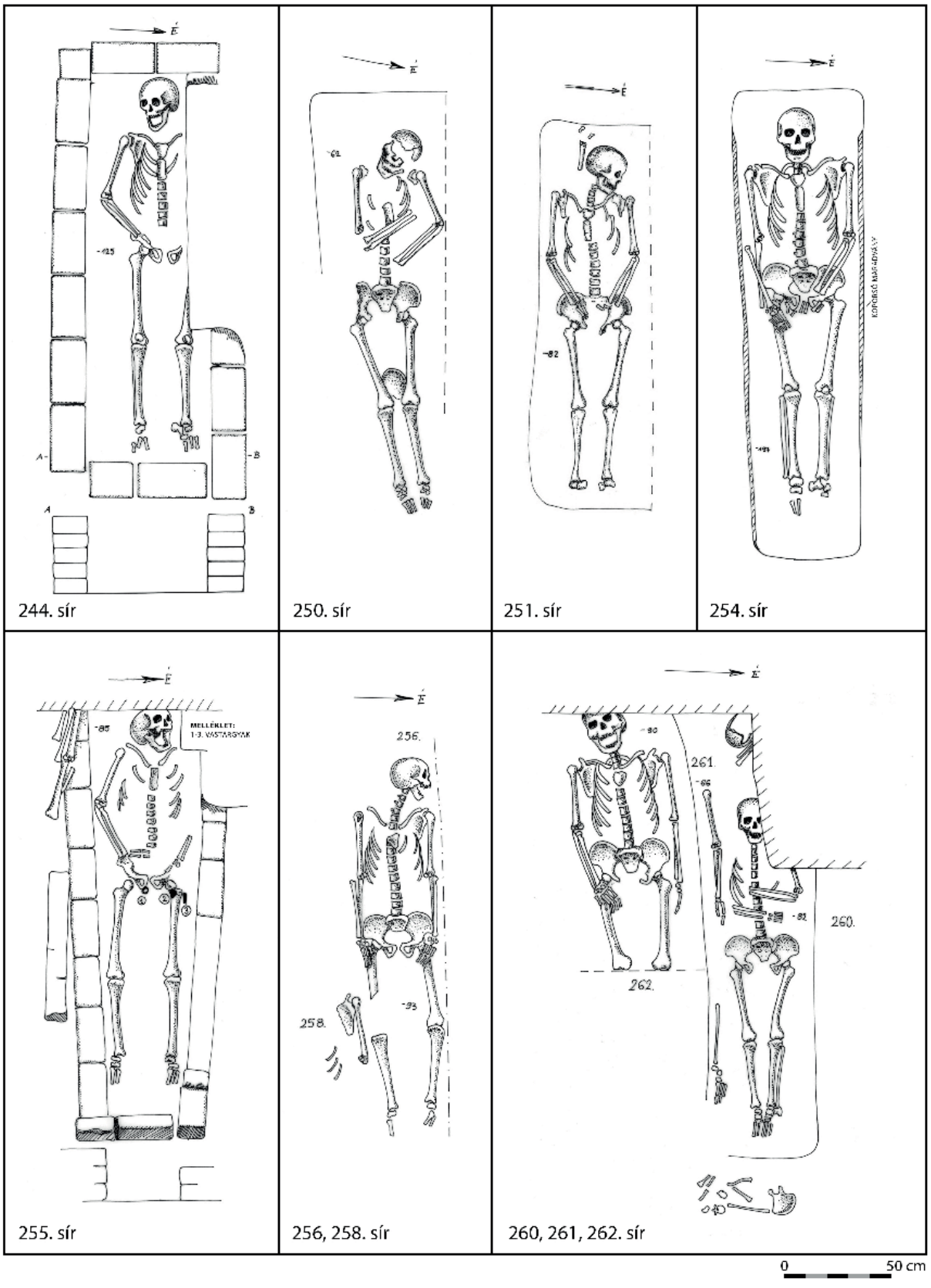
2. tábla: 22., 28., 29., 31., 32., 40., 42., 43., 45. sír

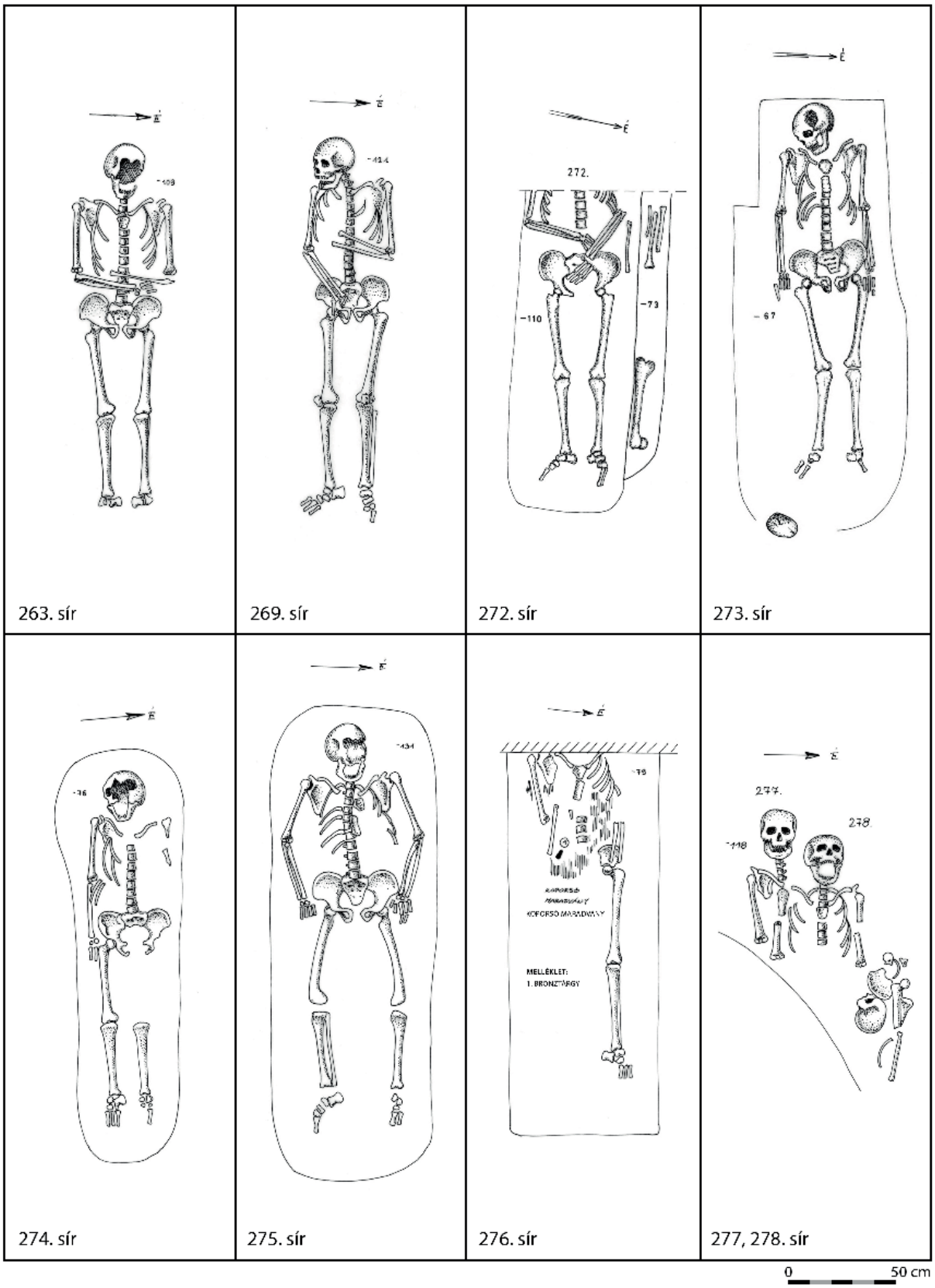
3. tábla: 53., 55., 71., 97., 99., 102., 105., 108., 109. sír

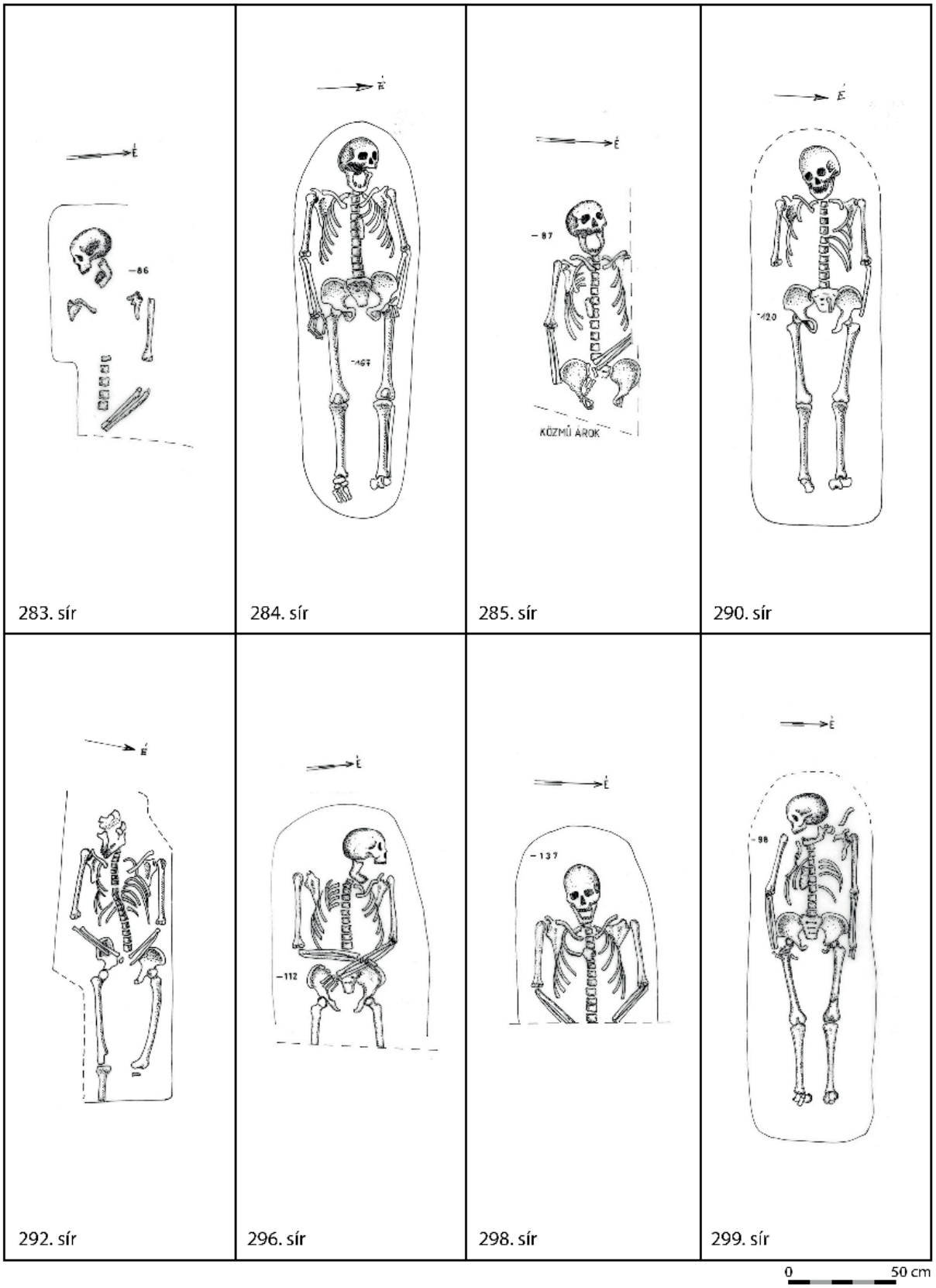
4. tábla: 122., 124., 126., 127., 128., 132., 133., 237., 239., 248., 249. sír

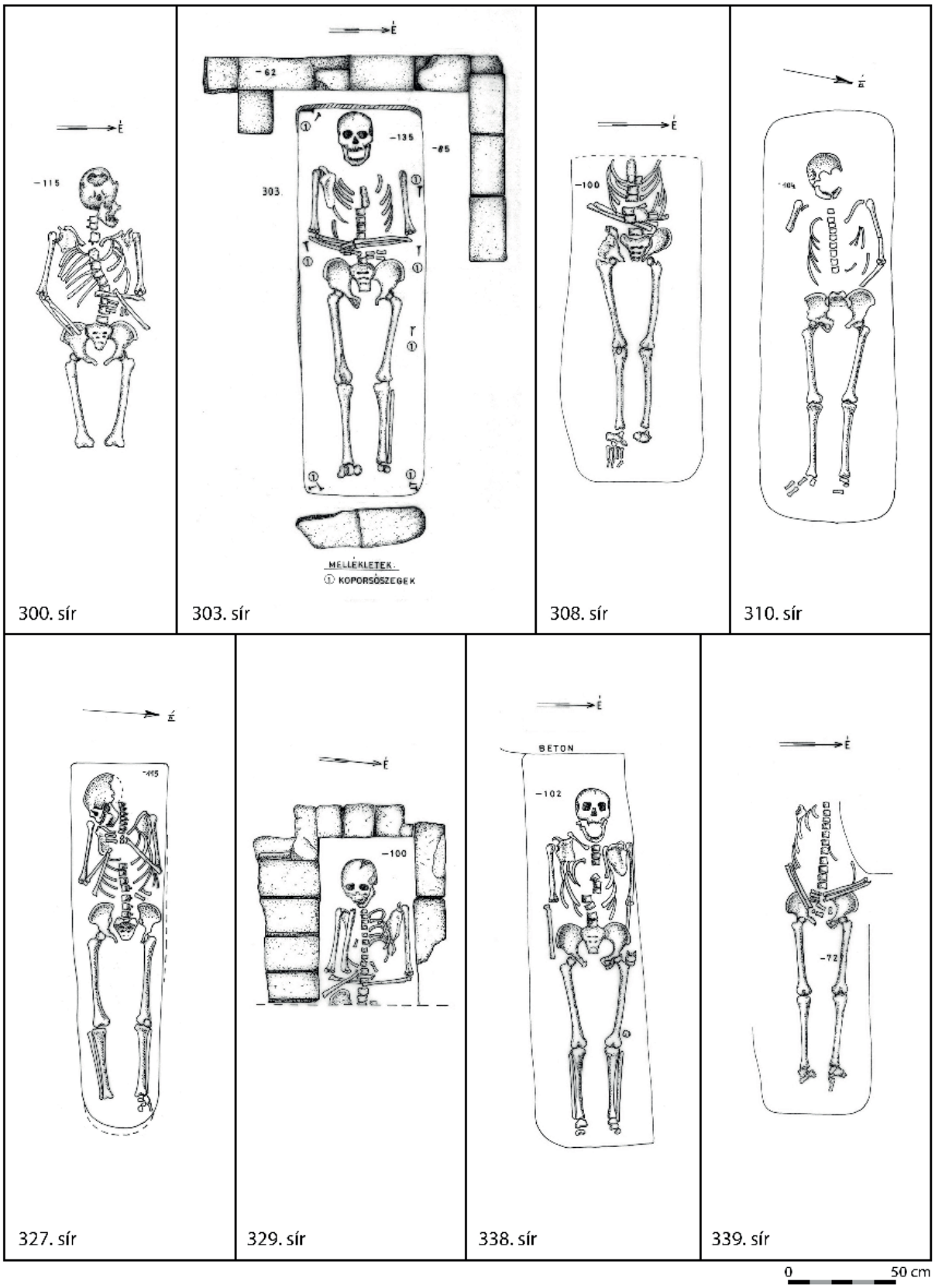
5. tábla: 244., 250., 251., 254., 255., 256., 258., 260., 261., 262. sír

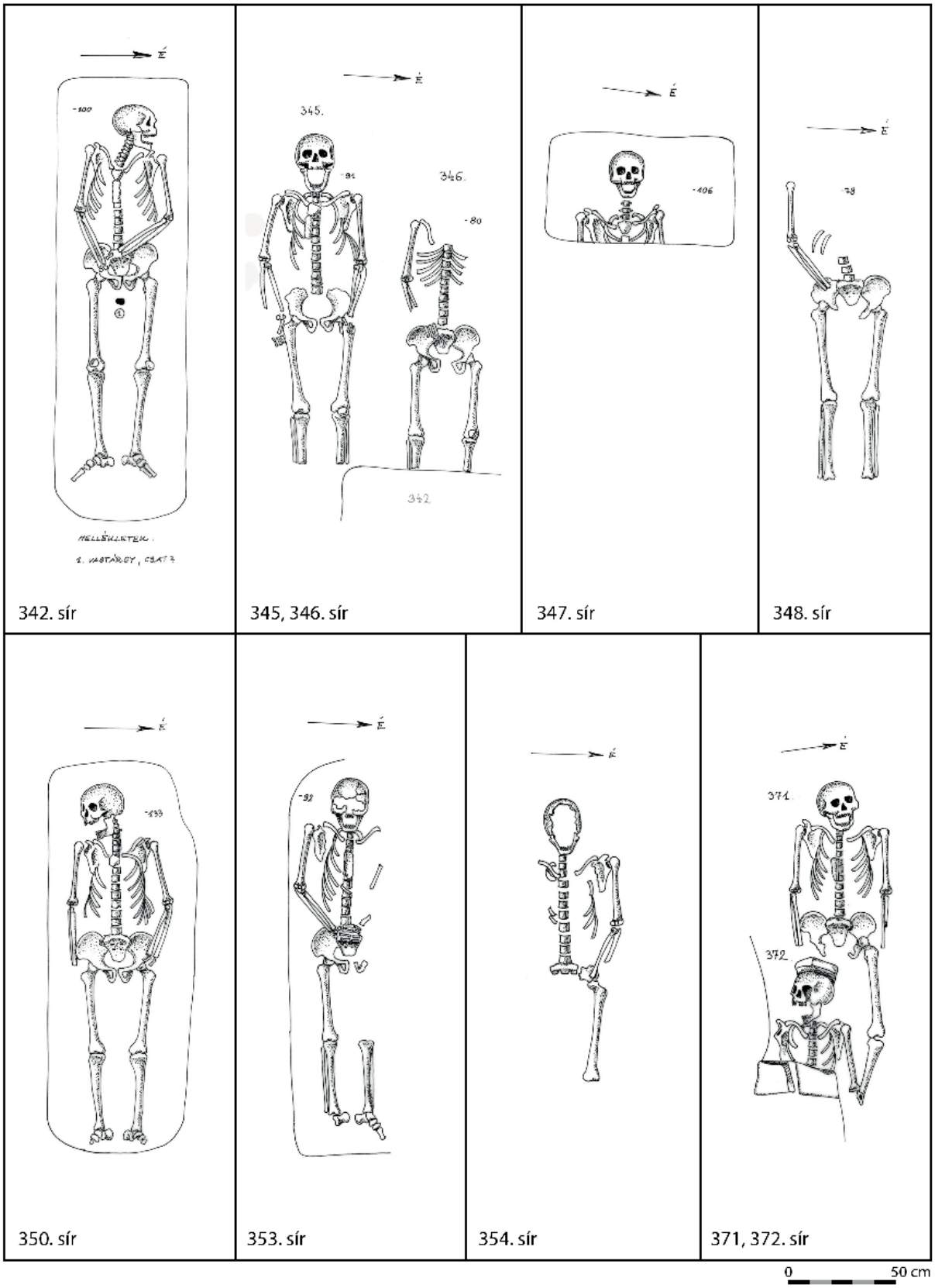
6. tábla: 263., 269., 272., 273., 274., 275., 276., 277., 278. sír

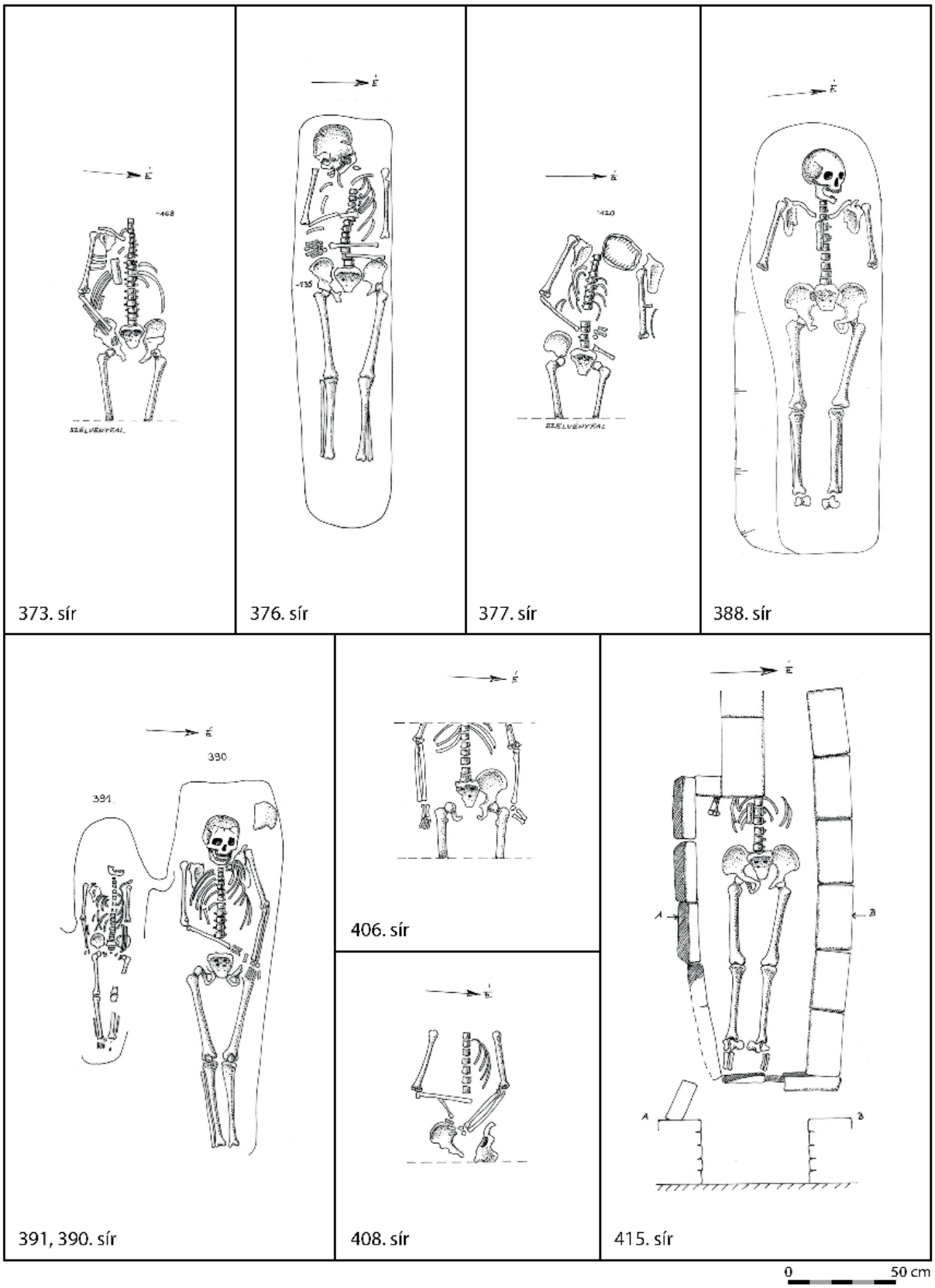
7. tábla: 283., 284., 285., 290., 292., 296., 298., 299. sír

8. tábla: 300., 303., 308., 310., 327., 329., 338., 339. sír

9. tábla: 342., 345., 346., 347., 348., 350., 353., 354., 371., 372. sír

10. tábla: 373., 376., 377., 388., 390., 391., 406., 408., 415. sír

11. tábla: 1: 32. sír, 2: 55. sír, 3: 133. sír, 4: 239. sír, 5: 69. sír 6: 237. sír

12. tábla: 1: 244. sír, 2: 262. sír, 3: 276. sír, 4: 476. sírban talált bronztárgy, 5: 371., 372. sír

13. tábla: Válogatás a sírokban talált leletekből. 1.: bronzcsat (1961/8. sír) 2-3.: párizsikapocs (40. és 109. sír) 4.: gyűrű (97. sír) 5.: aranyozott ezüst fülesgomb (43. sír) 6.: bronztű 7.: hajkarika (1961/10. sír) 8.: bronztárgy (276. sír) 9-10.: gyűrű (1962/31. és 131. sír) 11.: olvasó (1962/45. sír)

Burialson the territory of the Benedictine monastery at Zselicszentjakab

ISTVÁN MOLNÁR

The study presents the excavated medieval burials at the Benedictine monastery of Kaposszentjakab, formerly known as Zselicszentjakab. We know from the foundation charter that previous to 1061 a church already stood on the location. It seems probable that the church erected around the 9 Century was surrounded by burials and the graves continued after the Conquest period.

Following the foundation of the monastery, in the Arpad Age the burials spread S-SE from the monastic church. In this location a number of brick-framed graves were found. Taking into consideration the large number of male burials we can conclude that mainly monks were buried here. After the construction of the gothic cloister the graves adjusted to the corridors. The burials of monks and of laity were also found within the premises of the monastic church at latest from the end of the middle ages. At the end of the 13 Century a circular chapel was built giving place to the graves of the laity.

Burial habits correspond to the customs of the period, the grave pits being rounded rectangular shaped with W-E orientation. The bodies were placed in the graves on their back in a stretched position usually without burial goods. The graves were buried above each other destroying the earlier as was usual in the middle ages. The bones of the earlier burials were often placed at the edge of the new grave. In a number of cases on the N side of the grave a bench was formed where the bones in anatomic order, with the skulls on the W were placed. A number of brick-framed burials were present here.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 109-134 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.109
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

„SILENTIO" – A zselicszentjakabi bencés monostor területén feltárt temetkezések paleopatológiai elemzése

MATEOVICS-LÁSZLÓ ORSOLYA

Archäeologsicher Dienst GesmbH AT, orsolyalaszlo@yahoo.co.uk

MATEOVICS-LÁSZLÓ O.: *"SILENTIO" – Paleopathological analysis of burials excavated in the area of the Benedictine monastery in Zelicszentjakab.*

Abstract: The detailed palaeopathological analysis of the cemetery of Zselicszentjakab Benedictine monastery has allowed us to gain a deeper insight into the life of a monastic order. In this study, we have done a comparative analysis of the different burial areas, the one inside the church building, and the burial areas around the church. Thus, 123 individuals from the 130 graves were examined as burials from the medieval monastery. The mortality data reflected that men were typically buried here, especially outside of the church area. Thus, in accordance with the archaeological data, the presence of monks can be de-monstrated mainly in the areas to the south of the church, while inside the church there are probably more secular burials. The anthropological data also gave us insight into the lifestyle and quality of life of those buried in the monastery.

Keywords: monastery burials, lifestyle, diet, health

A monostorokhoz köthető temetők biorégészeti kutatása régóta foglalkoztatja a kutatókat. Ennek oka elsősorban az, hogy a szerzetesrendek zárt és sajátos életmódja teljesen eltérő lenyomatot hagyhat az embertani maradványokon a közösségi temetőkhöz képest. A szerzeteskö-zösségek a világiaktól való elkülönülésük szimbólumaként speciális és szigorú követelményeket alakítottak ki az életterükre, a ruházatukra, az étrendjükre. Ezek az előírások részben rekonstruálhatók a történeti forrásokból, de ezekből még nem kapunk választ egyértelműen arra, hogy ezek a „regulák" milyen módon befolyásolták az egyének és a közösség életét. Ennek direktebb bizonyítékait találjuk meg a régészeti feltárások által tárgyi leletek, vagy biológiai maradványok formájában.[1] Az embertani maradványok fontos szerepe, hogy ezeket az ismereteket igazolják, vagy éppen újabb értelmezési útvonalat nyissanak meg. Szerzetesek maradványai segítségével egyes tanulmányok rámutattak valóban egyedi étrendjükre, valamint annak pozitív vagy éppen negatív következményeire. Részben ennek tudható bizonyos történeti népességekben ritkának számító betegségek gyakoribb előfordulása is (pl.: *diffuse idiopathic hyperostosis*, köszvény). Ezek az információk, ezért nemcsak az egykori szerzetesi élet jobb megismerése miatt fontosak, hanem azért is jelentősek, mert az olyan embertani szériák, melyek bizonyos szempontból szelektáltak, azt teszik lehetővé, hogy vizsgálhassuk, hogy az egyedi életmód hogyan hat az adott közösség tagjainak általános életminőségére, illetve hogy a korszak tendenciaként megfigyelhető embertani jellegei, vagy az egyes patológiai elváltozások gyakorisága, eltér vagy hasonlóan tükröződik ezekben a temetőkben. Az eltérő mintázatok jelezhetik, hogy a sajátos élettér a korszak általános bioszociális hatásainak felerősödését eredményezte, vagy éppen enyhíteni tudta azokat, de esetleg kimutatható az is, ha éppen hozzájárult új betegségek kialakulásához.

Jelen tanulmánnyal a régészet és az embertan közötti párbeszédet kívánjuk elindítani, hogy közelebb kerüljünk ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához.

Vizsgálati módszerek

A lelőhely embertani maradványainak részletes és szisztematikus antropológiai adatfelvételét végeztük el, melynek célja volt a nem és életkor becslése és a patológiai elváltozások dokumentálása. A leleteket mosott állapotban kaptuk meg vizsgálatra. A csontvázak megtartásának állapotát és reprezentáltságát külön jellemeztük. A koponya és a váz reprezentáltságát három kategória szerint értékeltük.[2] Hiányosnak osztályoztuk a vizsgált koponyát, illetve vázat, ha azoknak kevesebb, mint 25 %-a volt értékelhető, ha az érték 25 és 75 % közé esett, a vizsgált csontozat reprezentáltsága közepes, ha 75 % fölé esett az értékelhető csontozat aránya, abban az esetben a vázelem reprezentáltságát jónak ítéltük meg. A csontozat megtartását szintén három kategóriával jellemeztük, mely alapján rossz, közepes vagy jó minősítést adtunk. A morfológiai nem meghatározásához Éry és munkatársai[3] által, a koponya és a váz 23 jellege alapján kialakított módszerét alkalmaztuk. Az egyes jellegeket egy 5 fokozatú skála szerint értékeltük (–2 és +2 között), melyek közül a negatív értékek nőies, a pozitív értékek férfias, a 0 érték pedig semleges megjelenési formát tükröz. Az Infans korúaknál (0–14 év) a fogak előbúvási idejét és fejlődését[4], valamint a végtagcsontok hosszát vettük alapul.[5] Juvenis korúak esetében (14.5Archäeologsicher Dienst GesmbH AT, orsolyalaszlo@yahoo.co.uk19 év) az epiphysisek záródásának fokozatait vizsgáltuk.[6] A felnőttek esetében az életkor becsléséhez figyelembe vettük a szeméremcsont szimfíziális felszínének[7], a facies auricularis felszíni morfológiai jegyeit, illetve a bordavégek szegycsont felőli ízesülési felszínének életkori változásait[8], valamint a fogak kopottságának mértékét.[9]

1 Bond 2001.

2 Buikstra és Ubelaker 1994.
3 Éry et al. 1963.
4 Ubelaker 1989.; Moorees et al.1963a; Smith 1991.
5 Stloukal-Hanaková 1978.
6 Ferembach et al. 1979.
7 Suchey-Brooks 1990.
8 Işcan et al. 1984.
9 Buikstra-Ubelaker 1994.

Patológiai elváltozások makroszkopikus vizsgálata

A kóros elváltozások makroszkopikus vizsgálatát az ajánlott protokollok és publikációk alapján végeztük el[10], ezek alapján szisztematikusan néztük a traumákat, a krónikus anyagcsere-elégtelenségeket, a gerinc degeneratív betegségeit, a fertőzésből eredő csonttüneteket. A fogazatról történő részletes adatfelvétel kiterjedt a fogkopás (abrasio), fogszuvasodás (caries), fogkő (calculus) és a fogágy gyulladásos tüneteinek (asbcess/cysta) mennyiségi és morfológiai elemzésére is. A különböző megbetegedések gyakoriságának összehasonlító elemzésénél χ2-próbát használtam, figyelembe véve a szériák különböző megtartási állapotát. A 2×2 próbák esetén a kis elemszám miatt Yates-féle korrekciót alkalmaztam.

Az embertani anyag a kaposvári Rippl-Rónai Vármegyei Hatókörű Városi Múzeum megőrzésében van.

Eredmények

Megtartás, mennyiségi állapot

A temető vizsgálata során összesen 130 egyén maradványát tudtuk beazonosítani. A csontanyag 55,4%-a jó, 40,8%-a közepes és 3,8%-a rossz megtartású volt. A 130 egyénből 79 esetében tudtuk a koponyát vizsgálni (60,8%), amelyből 68,3% volt ép, 17,7%-a hiányos és 14,0%-a töredékes. A posztkraniális vázak száma 123, melyből 32,5% teljesnek mondható, 22,8% hiányos és 44,7% töredékes állapotban volt. Az egyéni alapadatokat az 1. táblázat tartalmazza.

A temetkezési terület régészetileg három egységre volt felosztható, úgymint monostor, templombelső és északi terület. Valószínűleg ezek az egységek részben tükrözik az időbeli és az eltemetettek társadalmi elkülönülését is, így ezeket a csoportokat embertanilag külön is elemeztük. Emellett hét sír esetében, C14 izotópos vizsgálatokkal igazolható volt, hogy keltezésük a 7–9. század közé esik, így ezeket külön értékeltük a temető többi temetkezésétől.

Mortalitási adatok, nem- és életkoreloszlás

A monostor, a templom és a kápolna területének középkori időszakához köthető egyének száma 123, a nem- és életkoradataik összefoglalását a 2. táblázat mutatja. Az alapvető halandósági adatokból megállapíthatjuk, hogy az itt eltemetettek nem egy népességet, hanem valószínűleg a temetőt használó – ahogy a történeti és régészeti adatok is feltételezik – elsősorban egy szerzetesrendhez köthető közösséget reprezentálnak. A nemek és a gyermekek aránya is jelzi, hogy egy „szelektív" temetkezési helyről van szó, mivel az eltemettek mindössze 8,1 %-a (N=8) volt nő és mindössze nyolc infans korú egyént (6,5%) tudtunk kimutatni. A gyermekek inkább az idősebb korcsoportba tartoztak (9 év felettiek), két gyermek volt 4–5 év körüli és egy neonatus maradványait is megtaláltuk. Ez utóbbi nem különálló sírban volt eltemetve, hanem egy női egyén (391. sír) csontmaradványaival keverten került elő. Feltételezhető, hogy az újszülöttet az anya mellé helyezték, vagy az elhunyt nő szülés közben halálozott el, ebben az esetben a magzat maradványai a medence területéről származhatnak.

A korosztályok tekintetében a fiatal felnőtt (adultus) korcsoport tagjai kimagaslóan nagyobb arányban voltak jelen (43,9%). Nők esetében, kevésbé jelentkezett ez a különbség, de az igen alacsony egyénszám miatt ez egy bizonytalan jelenség.

Amennyiben az egyes temetkezési területek nem- és életkoradatait összevetjük a teljes népességhez viszonyítva, elmondható, hogy a férfisírok aránya minden területen meghaladja a női és gyermeksírok arányát *(2. táblázat, 1. ábra)*. A legtöbb egyén a monostor területéről került elő, illetve mindkét nem nagyobb arányban volt a templomon kívül jelen. A férfisírok a temetkezések 57,7%.-át fedik le a monostor területén. A gyermeksírok magasabb arányban voltak jelen a templombelsőben, mint a monostor területén, és némileg meghaladták ezen a területen a női sírok arányát is. Az északi részen mindössze egy gyermeksír volt, ami a temetkezések 0,8%-a.

Az északi részen kívül, az adultus korú férfiak voltak jelen nagyobb arányban. A nők esetében enyhe maturus korcsoporttöbblet érzékelhető a monostor temetkezései között, de ez az érték az alacsony esetszám miatt nem mérvadó. Az északi területről vizsgált sírok között nem volt női egyén. Az északi terület adatait nem tekinthetjük azonban megbízhatónak, mivel a 60-as évekbeli ásatások igazolták a nők és gyermekek jelentősebb arányát ezen a területen. Az újabb feltárások embertani anyaga, tehát nem a teljes képet adja számunkra a területről.

Ha az egyes területeken belül nézzük a nemi és életkori arányokat *(3. táblázat; 2 ábra),* az látható, hogy a jelentős férfitöbblet minden temetkezési részen továbbra is fennáll, illetve a templombelsőben is nagyobb arányban voltak jelen az adultus férfiak, mint a maturus korcsoportba tartozóak. A gyermekek és nők aránya, a templombelső sírjainak számához viszonyítva, nagyobb arányt mutat (18,5 és 11,4%), vagyis nagyobb arányát teszik ki az itt található temetkezéseknek, mint a monostor területén. Ez a magasabb arány sejteti, hogy a templomon belül valószínűleg több világi temetkezést találunk, ahogy a régészeti elemzés is feltételezi.[11] Az északi részen a nem és korcsoportok eloszlása az itt található alacsony sírszám miatt nem értékelhető.

Patológiai vizsgálat

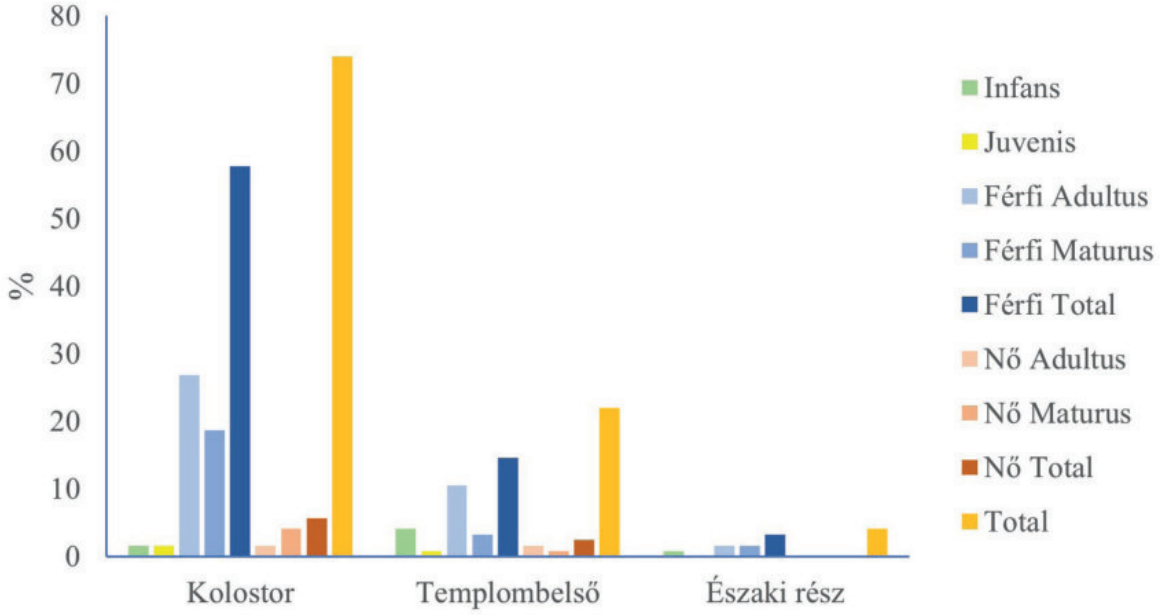
A temető sajátosságait figyelembe véve kell a patológiai adatokat is értékelnünk, vagyis az embertani anyagban kimutatott patológiai jelenségek és azok gyakorisága leginkább a korabeli szerzetesrendek életmódját, életminőségét jelzik.

Trauma

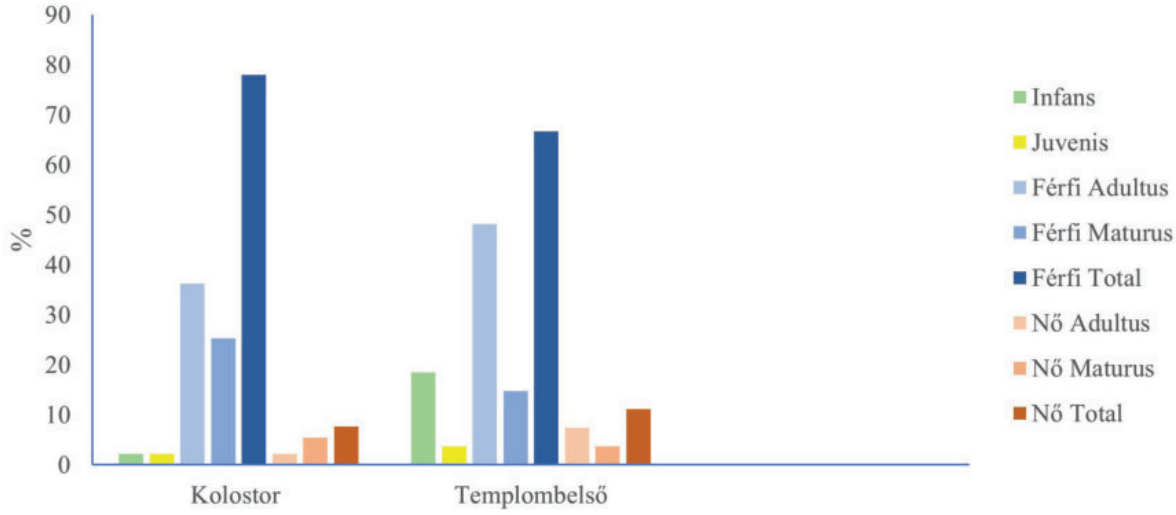
A traumák régészeti kontextusban történő tanulmányozása fontos betekintést nyújthat a múltbeli életmódra, az ebből eredő kockázati tényezőkre, úgymint interperszonális

10 Ortner 2003., Waldron 2008., Nikitá 2017.

11 Lásd Molnár István tanulmányát ebben a kötetben.

1. ábra. A nem és életkor szerinti eloszlás az egyes temetkezési területeken a teljes népességhez viszonyítva

2. ábra. A nem és életkor szerinti eloszlás az egyes temetkezési területeken belül

konfliktus, a mindennapi élettel járó balesetek. Ezen túlmenően a gyógyulási folyamattal kapcsolatos megfigyelések információt nyújthatnak a népesség orvosi ismereteiről, a sérülések ellátásának módjáról.[12]

Az embertani anyagban 23 egyénnél találtunk traumás elváltozást, azaz a felnőttek 21,9%-nál volt tapasztalható, ami igen magas arányt jelent *(4. táblázat)*. A monostor területén nagyobb arányban tudtuk ezeket az elváltozásokat kimutatni (N=16; 15,23%); mint a templombelsőben (N=7; 6,6 %). Nemek tekintetében, három női egyénnél figyeltünk meg töréses sérüléseket. A traumák azonos arányban voltak jelen a fiatal és az idősebb egyének között.

Törések (fracturák) és vágások

A traumák több típusát (vágás, törés, patológiai eredetű trauma) találtuk meg, de leginkább az olyan törések voltak jellemzőek, amelyek az egyének élete során jellemző fokozott aktivitásával függenek össze, olyan tevékenységekkel, melyek nagyobb sérülés kockázatával járhattak. Leginkább a felső végtagcsontok voltak érintettek (felkarcsont, alkarcsont, kéz csontjai), valamint a bordák.

12 Lovell 1997.

Kinyújtott karral, szilárd felületre való esés során keletkezhet az ún. *Colles-féle* törés, mely egy maturus nő (388. sír) és egy maturus férfi (371. sír) bal singcsontján látható. A 295. számú egyén bal singcsontjának középső szakaszán találtunk gyógyult törést, mely enyhe tengelyeltéréssel, de jelentős csontmegvastagodással gyógyult *(3. ábra)*. Ez a törés, eltérő mechanikai behatás következtében keletkezett, ún. Parry-féle törésként írható le. Az alkarcsontok ilyen jellegű sérülései eredhetnek védekező, ütést elhárító mozdulatokból, így jelezhetnek interperszonális összetűzést is.

Érdekesség, hogy a temetőben egy női és két férfi egyénnél találtunk kézközépcsont sérülést (két jobb 5. és egy bal 4. kézközépcsont). Ez a lokalizáció viszonylag kevésbé jellemző történeti anyagban, egyértelműen egy speciális tevékenységre utalhat, ami lehet interperszonális összetűzés, ütés ököllel vagy nehéz tárggyal kézre mért ütés eredménye *(4. ábra)*.

Egy esetben (285. sír, 30–35 éves férfi) egy elcsontosodott izomsérülés (myositis ossificans) nyomát is megfigyeltük a szeméremcsont elülső (anterior) felszínén *(5. ábra)*.

Öt egyénnél több csonton is meg lehetett figyelni sérüléseket, melyek egy része patológiai eredetű volt, bizonyos esetekben aktivitásból származó halmozott sérülés. A 251.1. számú maturus férfi, egy gyógyult koponyavágás mellett, gyógyult törést mutatott a jobb oldali bordákon, a jobb ötödik kézközépcsonton, valamint egy ún. kompressziós törést egy ágyéki csigolyán *(6. ábra)*.

A törések gyógyultak voltak, de közel fele minimális vagy közepes mértékű tengelyeltéréssel (*angulatio)* és elmozdulással *(dislocatio)* gyógyult. A sérülésekből adódó másodlagos következmények is gyakoriak voltak, mint például a rendellenes csonthelyzet miatt kialakult degeneratív ízületi kopás (237., 295., 371., 388. sírok). A 371. számú maturus férfinél a csukló tájéki törés következtében az os lunate kéztőcsont összecsontosodott a radius distalis ízületével, ami a csuklóízület mozgásának jelentős beszűkülését okozta *(7. ábra)*. Egy esetben a traumás sérülés, súlyos fertőzés kialakulásához vezetett, a 40. számú férfi esetében. Ezek a gyakori másodlagos következmények jelzik, hogy bizonyos esetekben a sérülések esetében nem volt mindig mód azokat megfelelően kezelni, ellátni, de jelentheti azt is, hogy az adott egyén(ek) túl korán kezdtek el újra fizikai tevékenységet végezni.

A szériában ezenkívül három egyénnél további fizikai stresszt jelző traumákat figyeltünk meg a gerincen. Kétféle csigolyatörést társítottak a gerinc ismétlődő terheléséhez. Az első a *spondylolysis*; ez a csigolyaívnek a csigolyatesttől való elválása a pars interarticularisnál jellemző, és elsősorban az ágyéki csigolyáknál fordul elő.[13] Etiológiáját tekintve krónikus fizikai stressz ismétlődésével hozták összefüggésbe[14], kétlábonjárás[15], de genetikai faktorok és lumbosacralis morfológiai eltérések is okozhatják.[16] Amennyiben a csigolyatest anterior irányba (előre) is elmozdul, *spondylolythesisről* beszélünk. Ezt az elváltozást két fiatal férfinél figyeltük meg. Ugyancsak

3. ábra. A 295. számú egyén bal singcsontjának középső szakaszán gyógyult törés látható, mely enyhe tengelyeltéréssel, de jelentős csontmegvastagodással gyógyult

13 Merbs 1996.
14 Chosa et al. 2004.; Sakai et al. 2010.
15 Fibiger-Knüsel 2005.
16 Mays 2006.

4. ábra. A 251. számú 45-x éves férfi ötödik bal kézközépcsontján gyógyult törés figyelhető meg. A sérülés a diafízis középső harmadán látható, helyén a csont enyhén megvastagodott, minimális elhajlást mutat

6. ábra. A 251.1. számú maturus férfi bal oldali falcsontján, szemből és jobbról, esetleg felülről érkező vágásnyom gyógyult formában látható

5. ábra. A 285. számú 30-35 éves férfi szeméremcsontjának (symphysis) elülső (anterior) felszínén egy elcsontosodott izomsérülés (myositis ossificans) nyomát figyeltük meg

7. ábra. A 371. számú maturus férfinél a csukló tájéki törés következtében (Colles-féle törés) a lunate kéztőcsont összecsontosodott a radius distalis ízületével, ami a csuklóízület mozgásának jelentős beszűkülését okozta

8. ábra. A 258. számú 40-45 éves férfi ötödik lumbalis csigolyaívének jobb ágában törésvonal volt észlelhető

9. ábra. A 22. számú 35-39 éves férfi adultus férfi homlokcsontjának bal oldalán depressziós (ütésből eredő) gyógyult törés látható

10. ábra. A 244. számú maturus korú férfi hát- és ágyéki csigolyáin, a csigolyatestek superior felszínén kompressziós törést látható

az ágyéki szakasz fokozott terheléséről tanúskodik a 258. számú maturus férfi, akinek az ötödik lumbalis csigolyaív jobb ágában törésvonal volt észlelhető *(8. ábra)*.

Az interpreszonális összetűzés nyomait találtuk meg a 251. számú 45–59 éves és a 43. számú adultus férfi esetében. Mindkét férfinél a vágásból eredő sérülések gyógyultak voltak. Koponyát érő zúzódás, amely direkt erőbehatás (pl. ütés) következménye lehet, a 254. számú 18–22 éves férfi és a 22. számú adultus férfi homlokcsontjának jobb-, illetve utóbbi baloldalán is jelentkezett *(9. ábra)*. A konfliktusból eredő sérülések, a templombelsőben és a monostor területén eltemetettek között is megtalálható volt és inkább a fiatalabb korúakat érintették.

Három maturus férfinél patológiai eredetű ún. kompressziós törést is észleltünk *(10. ábra)*, ami a csigolyatest összeroppanását jelenti, amit okozhat magasról való esés, vagy a csigolyatest csontszerkezetének felritkulása (pl.: csontritkulás). Ez látható három maturus korú férfi (244., 251.1, 275. sírok) hát- és ágyéki csigolyáin (4,3 %). A temető anyagában a csigolyák ilyen jellegű törése, valószínűleg az esetek többségében csontritkulással hozhatóak összefüggésbe, melyre a csigolyák szivacsossága és a csöves csontok kortikális állományának elvékonyodása is utalt. Ehhez köthetőek az olyan csuklótájéki sérülések is, amelyek esés elhárításakor keletkeznek, amelyek csontritkulásban szenvedő, idős egyéneknél az alkarcsontok distalis (csukló felőli) végén törést okozhatnak *(Colles-féle törés)*. Ezt a fentebb említett maturus nőnél és egy maturus férfinél észleltük. Így összesen öt idős egyénnél lehetett a monostor területén patológiai, valószínűleg csontritkulásból eredő traumát észlelni.

Fejlődési rendellenességek

A 239. sírban előkerült 14-16 éves egyénnél a második és harmadik nyakcsigolyák fuzionáltak, valamint az első nyakcsigolya (*atlas*) íve nyitott maradt (*spina bifida occulta*). Ez a fejlődési rendellenesség Klippel-Feil szindrómára utal *(11. és 12. ábra)*. Hátterében a magzati fejlődés alatt a

11. ábra. Az 239. sírban előkerült 14-16 éves egyénnél a második és harmadik nyakcsigolyák fuzionáltak, a fejlődési rendellenesség Klippel-Feil szindrómára utal

12. ábra. A gyermek első nyakcsigolyájának (atlas) íve nyitott maradt (spina bifida occulta)

vertebrális csontosodási központok hibás elrendeződése állhat, mely a csigolya szegmenseinek fúziójához vezetett, leggyakrabban a nyaki régióban fordul elő. Okozhatja a nyak rövidülését, illetve limitált mozgást a gerinc nyaki szakaszán. Három típusa ismert, leggyakrabban a második fordul elő, ahol két-három nyaki csigolya összenövése jellemzi, leggyakrabban a második és harmadik között alakul ki. Ennek a típusnak az autoszomális (testi kromoszómákhoz kötődő öröklődés), dominánsan öröklődő jellege klinikailag kimutatható. A csigolya hátsó ívének a nyitottsága (*spina bifida occulta*) a magzati fejlődés során kialakuló gerinccsatorna tökéletlen záródása miatt jelenhet meg. A

13. ábra. A 241. számú 50 év körüli nő harmadik nyakcsigolyája a rákövetkező csigolya jobb oldali ívével, valamint a corpusok mentén is fuzionált (ankylosis), valamint a csigolyaívek is nyitottak voltak (spina bifida occulta), valószínűleg mindkét elváltozás fejlődési zavar okozta

14. ábra. A 327.1. számú 35-39 éves női egyénnél az ötödik ágyéki csigolya bal oldalsó nyúlványa (processus transversalis) és sacrum között álízület alakult ki

gerinccsatorna fejlődéséhez kapcsolódó abnormitás kialakulásában a genetikai tényezők mellett, igen jelentős szerepe van az anya táplálkozásának is. Legfőképp a cink, folsav és szelén hiánya vezethet a rendellenesség kialakulásához.[17] Azonban a halmozott rendellenességek ellenére, ennél az egyénnél nem alakult ki a gerinc egyoldalú terhelése, mely oldalirányú ferdüléséhez (*scoliosis*) vezetett volna, a csigolyák ízületein nem okozott degeneratív elváltozásokat, ezek hiánya azonban az egyén fiatal korával is magyarázható.

17 Barnes 1994.

Hasonló nyitott nyakcsigolyaív látható az 241. számú 50 év körüli nő harmadik nyakcsigolyáján, ami a rákövetkező csigolya jobb oldali ívével és a csigolyatestek mentén is fuzionált (*ankylosis*), ami jobb oldali *scoliosist* (oldalirányú gerincferdülést) okozott *(13. ábra)*.

Az ágyéki csigolyák fúziója a keresztcsonthoz, szintén fejlődési anomáliának számít (*sacralisatio*). Ez abban az esetben okoz problémát az egyén életében, amennyiben csak egy oldalon történik meg, és ezáltal rendellenes gerinctengelyt alakít ki. Ez volt megfigyelhető a 327.1. számú 35–39 éves női egyénnél, akinél az ötödik ágyéki csigolya bal oldalsó nyúlványa (*processus transversalis*) és sacrum között álízület képződött *(14. ábra)*.

Anyagcserezavarok

Metabolikus eredetű megbetegedés alacsony számban fordult elő a szériában. Vashiányos vérszegénységre utaló elváltozások a szemüregben (*cribra orbitalia*) egy gyermeknél (105.2. sír), valamint egy juvenisnél (273. sír) jelentkezett enyhe formában. Egy 13–14 éves gyermeknél (97. sír) ez a kórtünet igen súlyos formájában észlelhető a koponya falcsontjain (*poroticus hyperostosis*). Az elváltozásokat a koponya külső és belső lemezének elvékonyodása okozta, amely a felszínen pórusok formájában jelenik meg, ezzel párhuzamosan a két lemez között elhelyezkedő szivacsos állomány (diplöe) megvastagodott. A jelenséget súlyos vashiányos vérszegénység okozhatja (*anaemia*), melynek oka lehet tartós egyoldalú, vasban szegény táplálék (pl.: gabonafélék), vagy éhezés, de kiválthatják bizonyos megbetegedések is (pl.: thalassaemia, malária). Ez a megbetegedés gyakori a történeti népeségekben, egyik indikátora a szervezetet érő környezeti stressznek, és legfőképp a külső hatásokra érzékenyebben reagáló gyermekek esetében fordul elő, leginkább az öt év alattiak körében.[18]

A 365. számú maturus nő homlokcsontjának belső (endocranialis) felszínén ún. *hyperostotsis frontalis interna* tünetei ismerhetőek fel. A csonttani elváltozásokat kiváltó betegség oka jelenleg bizonytalan, de leginkább idős nők körében gyakori, és az életkor előrehaladtával nő az elváltozás megjelenési esélye. Kialakulásában jelentős tényezőt jelent az étrend, történeti anyagban pásztorkodó/nagyállattartó népek körében mutatható ki nagyobb arányban.[19]

Fertőzésre utaló elváltozások

Történeti csontanyagon gyakoriak az olyan elváltozások, amelyeket bizonyos fertőzésből eredő gyulladásos állapot fiziológiai folyamatai okoznak. A kórokozók tevékenysége folyamán rendellenes csontburjánzás, csontképződés, vagy ellenkezőleg, csontfelszívódás alakulhat ki a fertőzött területeken. A fertőzés bejuthat a bőrfelületről egy seben keresztül, vagy pl. a légutakon át, majd a szervezetben tovább terjedhet és a vázrendszer más részein is elváltozásokat okozhat. Ezek a fertőzések kialakulhatnak ún. nemspecifikus kórokozók által, melyek esetében a csonttünetek annyira hasonlóak, „nem egyediek", hogy több kórokozóra visszavezethetőek (pl. streptococcusok), illetve bizonyos betegségek egyértelműen beazonosíthatóak a jellegzetes csonttünetek alapján (pl. tuberculosis, lepra).[20]

Nem specifikus fertőzések

Két csontelváltozást sorolunk ide: az egyik a csonthártyagyulladása (*periostitis*) következtében kialakuló csontlerakódás (*subperiosteális csontképződés*) a csontok felszínén, a másik a csontok velőüregéből kiinduló gyulladás, az ún. *osteomyelitis*. Ez utóbbi esetében a csonttest megnagyobbodását, "felpuffadását" tapasztaljuk, illetve a gyulladás elfajulása esetén, a genny ún. sipolynyíláson át távozhat a csont belsejéből.

A vizsgált embertani szériában jelentős számú fertőzéses eredetű elváltozás figyelhető meg, melyek leginkább a csonthártyára átterjedt gyulladások nyomait jelentik *(6. táblázat)*. A leggyakoribb érintett területek a lábcsontok voltak, a vizsgálható egyének 25,6%-ánál fordult elő (21/82). Két gyermeknél a krónikus szisztémás fertőzésre utalt, hogy nemcsak a lábcsontokon, de a karcsontokon, a 239. számú 14–16 éves egyénnél az iliumon is tapasztaltunk csontfelrakódásokat *(15. ábra)*. A csontappozíciók szivacsos jellege arra utalt, hogy a fertőzés akut fázisban volt a halál idején. Ez az egyén emellett egy ritka fejlődési rendellenességet is hordozott (lásd fejlődési rendellenességek).

15. ábra. A 239. számú 14-16 éves egyénnél sír az os ilium anterio-lateralis felszínén is tapasztaltunk szivacsos szürke szerkezetű csontfelrakódásokat, mely a halál idején aktív csonthártyagyulladásra utal

18 Stuart-Macadam 1989., Stuart-Macadam 1992.; Mensforth et al. 1978.; Goodman-Armelagos 1988.

19 Szeniczey et al. 2019.

20 Ortner 2003.

A monostorban és a templomban eltemetettek között közel azonos arányban voltak jelen a fertőzéses csonttünetek (12,2 és 13,4%). Az egyes temetőrészeken belüli arányokat tekintve a monostor területén 51 egyénből 10 egyénnél volt kimutatható elváltozás (19,6%), 8 férfinél (5 adultus, 3 maturus) és két gyermek esetében. A templom területén 11 esetben (N=31, 35,5%), egy gyermeknél és 10 férfinél (hét adultus, egy maturus, három bizonytalan korú). De ez a különbség nem volt szignifikáns a temetőrészek között (χ^2 (1)=2,551; df=1; p=0,11).

A bordák mellkasüreg felőli (visceralis) felszínén, az itt kiinduló vagy lokalizálódó fertőzések nyomait (bordaperiostitis) több esetben megfigyeltük, összesen 14/68 egyénnél (20,6%). Halál idején már regenerálódott fázisban vagy aktív fázisban egyaránt *(16. ábra)*. A templombelsőben feltárt egyének között nem tudtuk kimutatni ezt az elváltozást.

16. ábra. Egy 18-22 éves férfi (254. sír) bordájának visceralis felszínén bordaperiostitis látható

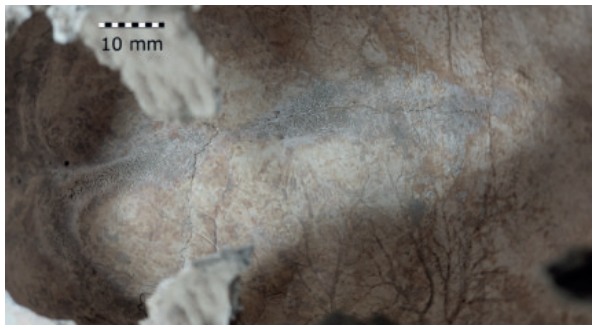

17. ábra. A 354. számú 35-39 férfi első bal borda sternalis végén (szegycsont felőli) egy sipolynyílás látható, mely a borda belső állományának súlyos gyulladását jelzi

Egy férfinél (354. sír, 35-39 év) az első bal borda sternum (szegycsont) felőli végén egy sipolynyílás látható, mely a borda belső állományának súlyos gyulladását jelzi *(17. ábra)*. A szegycsont postmortem hiányzott, így nem tudható, hogy abból indult ki a gyulladás, vagy csak a bordát érintette.

Az agyhártya gyulladását jelző elváltozások (endocranialis elváltozások), 53 egyénből, 9 esetben volt megtalálható (17%). A templom területén belül ez is némileg magasabb arányban volt jelen (N=3/15, 20,0% – 1 adultus nő, 2 adultus férfi), mint a monostor temetkezéseiben (N=6/38, 15,8% – 1 gyermek, 1 nő, 4 férfi).

A fertőzéses eredetű elváltozások nem mindig egy helyre lokalizálódtak, így a 272. számú 35–39 éves férfinél a bordaperiostitis, csonthártyagyulladás csonttani nyomaival párosult az alsó lábszárcsontokon. A 263. számú 30–39 éves férfinél az aktív fázisban lévő bordaperiostitisen kívül, sűrűn elhelyezkedő kapillárislenyomatok figyelhetőek meg a koponya falcsontjainak és a nyakszirtcsont endocranialis felszínén *(18. ábra)*. A 251.2. sírban talált, 30–40 éves férfi halántékcsontjának felszínén fehéres-szürke endocranialis felrakódások és regenerálódott bordaperiositis egyaránt tapasztalható volt. A 254. sírból származó (férfi, 18–22 év) egyénnél a bordaperiostitis a halál idején aktív fázisban volt, emellett mindkét tibián (sípcsonton) közepes mértékű *subperiostealis* szivacsos szerkezetű (aktív) csontráépülés is látható.

18. ábra. A 263. számú 30-39 éves férfinél az aktív fázisban lévő bordaperiostitis mellett, sűrűn elhelyezkedő kapillárislenyomatok figyelhetőek meg a koponya falcsontjainak endocranialis felszínén

A 290. számú, 35–39 éves férfinél is valószínűleg egy hasüregi fertőzés következtében, kiterjedt fertőzés alakult ki a férfi szervezetében. A csontfelrakódások a sacrumon (keresztcsont) és a lábcsontokon is súlyos mértékben jelentkeztek *(19. ábra)*. A bordákon regenerálódott periostitis nyoma a visceralis oldalon csont-megvastagodásként észlelhető a csontfelszínen.

Specifikus eredetű fertőzések
Tuberculosis

A *Mycobacterium tuberculosis* baktérium a történeti korok népességeinek egyik leggyakoribb fertőző betegsége. Rendkívül súlyos szövődményei lehettek, mivel gyógyszeres kezelésére nem volt mód. A TBC baktérium csontok esetében legjellegzetesebben a gerincen mutatkozik meg. Azonban nem-specifikus tünetei közé tartozik a bordaperiostitis, vagy a mellhártya elcsontosodása (*kalcifikálódott pleura*).

19. ábra. A 290. számú, 35-39 éves férfinél csontfelrakódások láthatóak a sacrumon (keresztcsont), ami hasüregi fertőzésre utal

20. ábra. Az 258. sírban előkerült 40-45 éves férfi mellkasi területéről kalcifikálódott mellhártya került elő

A 258. sírban előkerült 40–45 éves férfinél a TBC kórokozó általi fertőzés nem kizárható, akinél a bordaperiostitis mellett, a mellhártya egy része is kalcifikálódott *(20. ábra)*. Ezenkívül mindkét sípcsonton és fibulán előrehaladott subperiosteális reakciók találhatóak. Az elcsontosodott pleurátöredéket, jelenleg a Bécsi Egyetem DNS laborjában vizsgálják, a kórokozó DNS-nek kimutatása céljából.

A gerinc ízületi elváltozásai

A gerinc elváltozásainak tekintetében néztük a *spondylosis deformans (SPO)*, *spondylarthrosis (SA)* és az ún. *Schmorl-hernia (SH)* gyakoriságát. A degeneratív ízületi elváltozások egyrészt a fizikai aktivitásból, másrészt az életkor növekedésével járó szövetdegenerációkból erednek. *Spondylosis deformans* a csigolyatestek közötti porckorongok elvékonyodása miatt alakul ki, mely a gerinc mentén futó ízületi szalagokra fizikai irritációt jelent, melynek következtében elcsontosodott nyúlványok jelennek meg a csigolyatestek peremein (*osteophytes*), emellett a csigolyatestek magasságának csökkenése is elindulhat. A csigolyák kisízületeiben történő porckopás a *spondylarthrosis*. Mind a csigolyatestek, mind a kisízületekben zajló degeneratív folyamatok súlyos esetben az érintett ízületek összecsontosodását okozhatják (*ankylosis*). A megfigyelt kóros csontképletek a fizikai aktivitás, illetve szöveti degeneráció következményei lehetnek, és az életkor növekedésével gyakoriságuk és kifejezettségük mértéke is növekszik.

A csigolya rendellenességek harmadik típusa az ún. *Schmorl-hernia*. Ezek a csigolyatestek felszínén mélyedésekként jelennek meg. A porckorongra ható nyomóterhelés következtében alakulnak ki, lényegében a porckorongok sérülésének tekinthetőek. A *Schmorl-sérv* etiológiája nem egyértelmű, mechanikai igénybevétellel, anyagcsere-elégtelenséggel, megnövekedett testtömeggel, traumával, csigolyamorfológiával és veleszületett hajlammal hozható összefüggésbe.[21]

A népességben összesen 74 egyénnél vizsgáltuk, 8 nőnél és 66 férfinél, és valamivel több adultus korú egyénen volt lehetséges (N_{AD}=42; N_{Mat}=32). A gyakorisági adatokat a vizsgálható csigolyák számára vonatkoztattuk *(7-8. táblázat)*. A gerinc egyes szakaszai, úgymint nyaki, háti és ágyéki szakasz eltérő mértékben voltak érintettek. Ennek oka, egyrészt hogy a degeneratív folyamatok leginkább az ágyéki, majd a nyaki gerincet érintik, mivel a mellkasi gerinc mozgása némileg korlátozottabb, másrészt az ágyéki szakaszra nehezedik a felsőtest súlya, ami szintén nagyobb terhelést jelent erre a gerincterületre.[22]

Az *SPO* előfordulása adultus korúak esetében 23,6% volt, míg a maturus korcsoportban ennél jóval magasabb (60,6%). Az *SA* előfordulása a fiatalabb egyéneknél 2,2% volt, ennek az elváltozásnak az esetében is emelkedés tapasztalható az idősebb korosztályban (29,0%). Az életkor előrehaladtával emelkedő ízületi elváltozások aránya nem meglepő, azonban szembetűnő, hogy mind az adultus korúaknál, mind a maturus korúaknál a gerinc kisízületeinek

21 Williams et al. 2007.
22 Ortner 2003.

degenerációja a nyaki régióban fordul elő a leggyakrabban. A két temetőrész között mindkét patológiai rendellenesség tekintetében szignifikáns különbségnek bizonyult, hogy a templom területén eltemetett egyének között az elváltozások magasabb arányban voltak jelen *(9. táblázat)*. Mindez jelentheti, hogy ezeknél az egyéneknél a nyaki gerinc fokozottabb terhelésnek volt kitéve.

A Schmorl-sérv gyakorisága szintén emelkedett az életkor előrehaladtával, az adultus és maturus korcsoportokban is a háti szakaszokon alakult ki nagyobb arányban *(10. táblázat)*. A templom területén az adultus korúaknál magasabb arányban fordult elő. Ez a különbség nem volt szignifikáns a hátcsigolyák esetében ($\chi^2(1)=0,454$, $p=0,069$). Az ágyéki gerincszakasz és a maturus korcsoport összehasonító vizsgálatához nem volt elegendő adat a templom területéről.

Osteoarthritis

A nagyízületek degeneratív elváltozásait *osteoarthritisnek* nevezzük. Gyakorisága az életkor függvényében párhuzamosan nő, utalhat az eltemetettek életkörülményeire, az elváltozást mutató ízületeket terhelő fizikai tevékenységre. A zselicszentjakabi monostor népességében leginkább a térdízületben (femur distalis epiphysis) tapasztaltunk elváltozásokat (11,6 %, N=11/95), enyhe formában, de két egyénnél előrehaladott porckopás alakult ki, egy egyénnél a forgóízületben. A felső végtagcsontok közül az orsócsont *distalis* (csukló felőli) ízülete volt leginkább érintett (5,7%, N=5/88). A 127. maturus férfi a könyök- és csuklóízületeiben is súlyos ízületi elfajulást mutatott. Ennek az egyénnek a csontozatán számos törést (borda, metacarpus), valamint súlyos periostitist is megfigyeltünk.

Fogazat

A fogazat vizsgálatára 63 egyénnél volt lehetőség, melyek között 4 juvenis, 2 gyermek, 38 adultus és 19 maturus korú egyén volt. Nemek tekintetében 7 női (3 adultus, 4 maturus) és 51 férfi (1 juvenis, 35 adultus, 15 maturus) egyént vizsgáltunk. A gyermekek és juvenisek között az alacsony egyénszám miatt nem végeztünk részletes adatelemzést. Köztük nem volt jelentősebb fogazati elváltozás megfigyelhető, ez alól csak a 18-20 év körüli 254. számú egyén jelent kivételt, akit jelentős mértékű fogkőképződés és a felső bal, és alsó jobb molarisokat érintő súlyos fogszuvasodás jellemzett. Azonban ennek az egyénnek a csontozatán kifejezett mértékű, szisztémás fertőzést jelző csontelváltozásokat is észleltünk, így a szájpatológiai rendellenességek, valószínűleg inkább a krónikus fertőzéses állapottal hozhatóak összefüggésbe és nem a táplálkozással.

A felnőtt egyéneknél az egyes fogazati elváltozásokat nemek és korcsoportok alapján elemeztük. A vizsgált fogak száma 935 volt *(11. táblázat)*, az adultus korcsoportban 818, a maturus korcsoportban 117 fogról tudtunk adatfelvételt végezni. Az alábbiakban az egyes elváltozásokat külön-külön értékeljük. A teljes mintára és az egyes temetkezési helyekre is értelmeztük az adatokat, hogy esetleges életmódbeli különbségeket megállapíthassunk. Az egyes szájpatológiai elváltozásokra vonatkozó gyakorisági adatok a 12. táblázatban találhatóak.

Abrázió (fogkopás)

A vizsgált fogak 93,8%-a mutatott kopást (877/935). Az életkor előrehaladtával a kopás mértéke jelentősen nőtt, az adultus korcsoportban inkább az enyhe és közepes mértékű fogkopás volt jellemző. Férfiaknál a kopás gyakorisága jelentően magasabb volt és azok előrehaladottabb formái is gyakrabban jelentek meg, már az adultus korcsoportban is, a nőkkel összehasonlítva. Ezzel együtt nézve az antemortem (halál előtti) fogvesztést, jól látható, hogy már az adultus korcsoportban is jelentkezik a hiányos fogazat, ami feltehetőleg elsősorban a fogkopásból eredő gyulladásokból eredhet, mivel a cariesek száma alacsonynak mondható volt a populációban (2,9%).

A temetőrészeket nézve az antemortem vesztett fogak száma nagyobb arányban volt megfigyelhető a monostor területén (5,7%), de a fogkopás közel azonos arányban volt jelen a monostorban (92,6%) és a templombelsőben eltemetettek között (96,7%). Statisztikailag ez a különbség mégis szignifikánsnak bizonyult a két terület között ($\chi^2(1)=5,132$, $p=0,00000<0,001$).

Caries (fogszuvasodás)

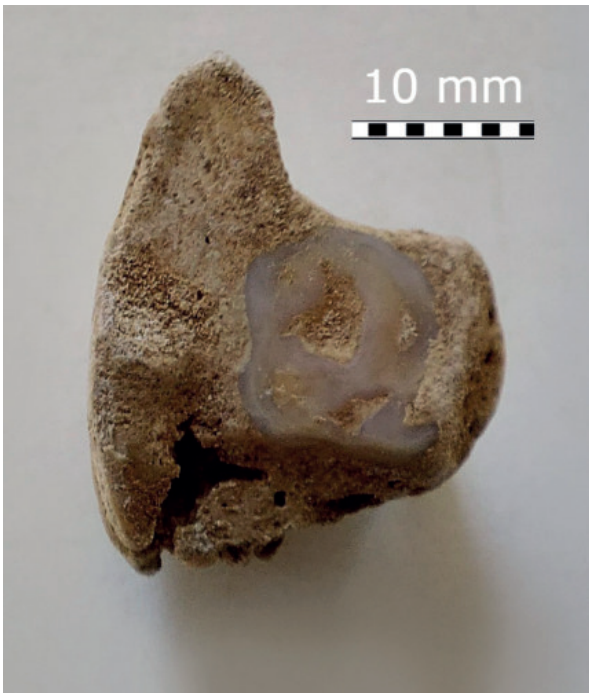
A fogszuvasodás aránya a teljes népességben alacsonynak mondható (2,9%) és közel azonos arányban fordult elő a nőknél és a férfiaknál. Az adultus korcsoportban az előfordulási aránya magasabb volt, mint az idősebb egyének körében (3,2 és 0,9%). A templom és a kolostori temetkezéseket összevetve, a kolostor területén kevésbé tapasztalható fogszuvasodás, de mindkét területen az adultus korúak körében volt nagyobb számban jelen. A maturus korcsoportban alacsonyabb arányban fordult elő mindkét temetkezési területeken, ami részben annak is tudható, hogy jóval kevesebb egyént, illetve fogat tudtunk ebben a korcsoportban vizsgálni. A két temetőrész között nem volt szignifikáns különbség (χ^2 $(1)=0,755$, $p=0,0053>0,001$).

Calculus (fogkő)

A vizsgált fogak 43,6%-án figyeltünk meg fogkőképződést, melynek aránya az életkorral emelkedett a férfiaknál, a nőknél ennek ellenkezője volt tapasztalható. Az adultus korúaknál az enyhe közepes, idősebb korcsoportban a közepes, fokozott lerakódás volt inkább jellemző. A kolostor területén eltemetettek felét érintette (51,2%), míg a templombelsőben ennél alacsonyabb arányban fordult elő (22,1%), ez a különbség statisztikailag szignifikánsnak bizonyult ($\chi^2(1)=62,082$, $p=0,00000<0,001$). Két egyénnél a fogkőképződés egy előrehaladott gyulladás következtében egyoldali súlyos felrakódásként jelent meg. Oka, hogy hosszantartó gyulladás vagy súlyos caries esetén az érintett oldalon a rágás fájdalmassá válhat, ami fokozott fogkőképződést eredményezhet ugyanazon oldalon *(21–22. ábra)*.

21. ábra. A 345. számú 45-x éves férfi felső jobb oldali fogazatán előrehaladott gyulladás következtében egyoldali súlyos fogkőfelrakódás jelent meg. A képen a harmadik molaris látható buccalis nézetben

22. ábra. A 345. számú 45-x éves férfi harmadik molarisának occlusalis nézete.

Abscess/cysta

A temető népességében ez a szájpatológiai elváltozás volt a legalacsonyabb arányban megtalálható (1,0%). Ez mindkét nemre és korcsoportra igaz, illetve az egyes temetőrészek között sem volt e tekintetben különbség ($\chi^2(1)=3{,}563$, $p=0{,}002>0{,}001$).

Kiemelendő a 327. számú férfi felső harmadik nagyőrlőinek rendellenes helyzetben történő erupciója (előtörése) mesialis irány felé (második őrlő irányában), ami gyulladást okozott a fogbélüregben *(23–24. ábra)*.

Téglakeretes sírok

A temetkezések között több téglakeretes sír is megtalálható volt, amelyekről részben feltételezhető, hogy az egykori apátok sírjai lehetnek, ezért ezeknek az egyéneknek az alábbiakban összefoglaljuk az embertani adatait.

Embertani anyag nyolc téglakeretes sírból került elő (68., 77., 133., 134., 244., 329., 364., 365. sírok). A 365. számú 40-49 éves nő sírjának kivételével mindegyikben férfit temettek el. A férfiak között három egyén esetében csak töredékes vázrészek maradtak meg, így azok életkora nem volt egyértelműen megbecsülhető. Ezenkívül két adultus és két maturus korú férfi volt a téglás sírokban eltemetettek között. Patológiai elváltozások tekintetében egy férfinél súlyos subperiosteális csontfelrakódásokat találtunk, egy idős férfi csontozatán pedig, életkorából is adódóan, több patológiai eltérést is hordozott (244. sír). Ez az egyén részben a gerinc súlyos degeneratív elfajulásait mutatta, melynek során a második és harmadik nyakcsigolya összecsontosodott, és emiatt súlyos jobboldali *scoliosis* alakult ki, valamint a fentebb említett patológiai eredetű, feltehetőleg csontritkulásból származó csigolyaösszeroppanást találtunk, a háti és ágyéki gerincszakaszon.

A korai sírok elemzése

Összesen hét egyén sorolható ide, melyeket a monostor középkori temetkezéseinél korábbra datáltak a C14-es vizsgálatok[23]. Az alacsony egyénszám miatt az adatokat sírokra bontva közöljük.

32. sír (férfi, 30-39 év)

Koponya és mandibula hiányzik; váz hiányos. A csontozaton nem mutatható ki patológiai elváltozás**.**

53. sír (férfi, 35-49 év)

Koponya, mandibula teljes; váz hiányzik. Az alsó molarisokon közepes mértékű szuvasodás látható. Egyéb patológiai elváltozás nem volt kimutatható**.**

55. sír (férfi, 35-39 év)

Koponya, mandibula teljes; váz teljes. A csontozaton nem mutatható ki patológiai elváltozás.

111. sír (férfi, 40-45 éves)

Koponya, mandibula hiányzik; váz töredékes. A csontozaton nem mutatható ki patológiai elváltozás.

276. sír (férfi, 30-35 év)

Koponya, mandibula hiányzik; váz hiányos. A csontozaton nem mutatható ki patológiai elváltozás.

23 A C14 adatokat lásd Molnár István tanulmányában ebben a kötetben.

23. ábra. A 327. számú férfi felső harmadik nagyőrlőinek erupciója (előtörése) rendellenes helyzetben indult meg, mesialis irány felé (második őrlő irányában), ami gyulladást okozott a fogbélüregben (21-22. ábra). Jobb felső harmadik nagyőrlő, lingualis nézet

24. ábra. A 327. számú férfi jobb felső harmadik nagyőrlő, lingualis nézet

282. sír (nő, 35-45 év)

Koponya, mandibula teljes, váz teljes. Fokozott mértékű fogkopás, fogkőképződés, és a felső második molaris esetében súlyos mértékű caries mutatható ki a fogazaton.

A koponya morfológiai jegyei alapján ez az egyén erőteljes mongol vonásokat mutatott, emiatt már a C14 izotópos eredmények előtt sejtettük, hogy embertanilag külön sorolható a temető többi egyénétől. A C14 vizsgálat ezt a feltételezésünket igazolta, vagyis ez az egyén a népvándorláskori mongol eredetű népességekből származhat (avar, honfoglaló magyar). A 260. sírból ugyancsak egy erőteljes mongol jegyeket mutató 35-39 éves női egyén került elő. Ennek a sírnak az esetében nem készült datálás, de nem kizárható, hogy a 282. sírhoz hasonlóan ő is a korábbi temetkezésekhez tartozik. Ez a két női sír részben megmagyarázza a női egyének jelenlétét a monostor szerzetes sírjai között, ezek az egyének inkább a temető korábbi használati periódusához köthetőek.

A patológiai eredmények értelmezése

A zselicszentjakabi monostor temetője embertanilag egy igen kivételes lehetőséget nyújt arra, hogy egy olyan közösséget vizsgálhassunk, amelyet a középkori magyar környezetben egy speciális életvitel jellemzett. A bencés monostor temetőjének részletes paleopatológiai elemzése lehetővé tette, hogy mélyebb betekintést nyerjünk a szerzetesrend életébe. Ez különösen fontos előrelépés, mivel igen kevés antropológiai adattal rendelkezünk hazai területen ezeknek a rendeknek az életéről.[24] Megnehezíti kutatásukat – mint a zselicszentjakabi monostor esetében is – a temetkezési helyek bolygatott állapota, a különböző korszakokban történő betemetések, illetve a világi temetkezések jelenléte.

Tanulmányunkban igyekeztünk elkülöníteni a különböző temetkezési területeket, illetve azokat a sírokat is külön vizsgáltuk, amelyekről C14 izotóp adatokkal igazolttá vált, hogy a monostor alapítását megelőző temetkezésekről van szó. Így a 130 sírból 123 egyén adatát összegeztük a monostor temetkezéseiként. A mortalitási adatok egyértelműen tükrözték, hogy a monostor területén jellemzően férfiakat temettek el. Így a régészeti adatokkal összhangban, a szerzetesek jelenléte egyértelműen kimutatható, legfőképpen a templomtól déle eső területeken. A templombelsőben a szerzetesi sírok mellett, nagy valószínűséggel világi sírok is lehettek, amit a nők és gyermekek magasabb aránya jelzett. A gyermeksírok tekintetében azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy esetleg ők a szerzetesrend növendékei is lehettek. Az eltemetett férfiak majdnem fele 20–39 év között halt meg, így igen kevés egyén élte meg az időskort.

Az embertani adatok segítségével némileg betekintést nyerhettünk a monostor területén eltemetettek életmódjára, életminőségére is. Az embertani anyagban megtalálható patológiai elváltozások közül kiemelendő a patológiai és a fizikai aktivitásból eredő sérülések magas aránya, valamint a nem-specifikus bakteriális fertőzésre utaló tünetegyüttesek (csonthártyagyulladás, endocranialis elváltozás). Ezek az elváltozástípusok jelentős számban találhatóak meg a szériában, nemtől és életkortól függetlenül. A traumák tekintetében a törések fordultak elő a legnagyobb számban, köztük voltak történeti csontanyagban gyakran előforduló bordatörések, de ritkán megtalálható kézközépcsonttörés is. Ez utóbbi, illetve a temetőben előkerült gyógyult vágásos és ütésből eredő koponyasérülések lehetnek interperszonális összetűzések nyomai. A koponyasérüléseket mutató egyének esetleg lehetnek részben világi temetkezések, legfőképp a templomban eltemetett egyének esetében. Érdekesség,

24 Hajdu 2006

hogy egy spanyol bencés monostorból (San Benet Monostor) ugyancsak leközöltek egy kézközépcsonttörést, mivel az komolyabb komplikációval gyógyult. Ennél az esetnél kizárták a véletlen balesetből származó sérülés lehetőségét, mivel a törés iránya inkább arra utalt, hogy az ököllel történt, nagy erejű ütés eredménye.[25]

A fertőzéses kórképek magas aránya esetleg a szerzetes közösség zárt, elszigetelt életmódjával is magyarázható, ami valószínűleg lehetővé tette a bekerült fertőzések gyors terjedését. Másrészt a fertőzéses kórképek krónikus formái erős immunrendszerről is tanúskodhatnak, mely lehetővé tette az adott egyén életben maradását, küzdését a kórokozóval, hogy a fertőzés kezdeti fázisát túlélve a kórokozó a vázrendszeren is lenyomatot hagyjon, ez az ún osteológiai paradoxon.[26] Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy a krónikus fázisba jutott betegségek jelenléte a bencés szerzetesek gyógyítási tudásának is tudható, ami esetleg meghosszabbíthatta az egyének életét a betegség lassabb lefolyását eredményezve. Mindezek ellenére az eltemetettek általános egészségi állapota igen rossz lehetett, számos stresszténye zővel kellett szembenézniük, amit az alacsony életkorú egyének magasabb aránya is jelez.

Az ízületi elváltozások alapján a nehéz fizikai tevékenységek is jellemzőek lehettek az egyének életére, ami mind a gerincet, mind a nagyízületeket egyformán érintették. Fiatalabb korban a gerinc ágyéki szakasza volt inkább fokozott aktivitásnak/fizikai stressznek kitéve, idősebbeknél a nyaki gerincen jelentkeztek a súlyosabb elváltozások. A monostor és a templomban lévő temetkezések között főként ebben a tekintetben lehetett szignifikáns eltéréseket kimutatni. A degeneratív ízületi elváltozások és a traumák magas aránya együttesen alátámasztja a fokozott fizikai igénybevétellel járó aktivitást.

A fogazati elváltozások alapján némileg következtethetünk a táplálkozási szokásokra. A mintában a fogkopás és a fogkőképződés jelentősebb arányát figyeltük meg, ezzel ellentétben a fogszuvasodás igen alacsony számban volt megfigyelhető. Ezek alapján az eltemetettek étrendjét elsősorban abruzív, és emellett valószínűleg inkább fehérjetartalmú táplálkozás jellemezhette. A középkori temetőkben az erőteljes fogkopás nem egyedi jelenség, hasonlóan megfigyelhető volt a Vallus-Pálos kolostor eltemetettjei között[27], de jelentős fogkopást mutattak ki egy német szerzetesrend temetőjében is.[28] Akárcsak a hazai mintákon, a német szerzeteseknél is leginkább az élelmiszerek, például kőmalmok által feldolgozott gabonafélékből készült kenyér fogyasztásával magyarázták a fogkopás igen magas arányát. Ennek következtében sok szerzetes szenvedett fogszuvasodástól, apikális tályogoktól és/vagy korai intravitális fogvesztéstől. Az étrend teljes körű feltárását, az archaeozoológiai leletek vizsgálata, valamint a fogszövetből vett mintákon végzett stabil izotópos vizsgálatok segíthetik a későbbiekben.

A zselicszentjakabi bencés monostor paleopatológiai elemzése fontos előrelépést jelent a monostor kutatásában, de a nemzetközi példákhoz hasonlóan ezeket az adatokat tovább kell bővítenünk egyéb természettudományos módszerek, analitikai megközelítések bevonásával (stabil izotóp vizsgálatok, archaeogenetika) is. Emellett teljes képet azáltal kapunk, ha idő- és térbeli mintázatokat is felállítunk. A középkori szerzetesrendek tanulmányozását nemcsak lokálisan kell végeznünk, fontos lenne a különböző térségeket összekapcsolni, amit az is indokol, hogy a szerzetesrendek tagjai eltérő társadalmi háttérrel, származással is rendelkeztek. Hazai átfogó biorégészeti kutatásuk még a kezdeteknél jár, így a zselicszentjakabi bencés monostor gazdag információforrást jelent a további mélyebb analitikai vizsgálatok irányában is. Amennyiben a szerzetesrendek kutatása még inkább elmozdul a biorégészeti megközelítés felé, lehetővé válik egy összetetteb kép megalkotása e vallási közösségek életéről, nemcsak a régészeti vagy forrásanyagok által, hanem a biológiai maradványokon keresztül is.

25 Calonge-Baxarias-Tibau 2022.
26 Wood et al. 1992.
27 Mateovics-László 2024. Megjelenés alatt.
28 Nerlich et al. 2015.

SÍRSZÁM	NEM	ÉLETKOR (ÉV)	MEGTARTÁS	KOPONYA	MANDIBULA	VÁZ
2	?	12-14	jó	teljes	hiányzik	hiányzik
3	male	35-39	közepes	teljes	teljes	teljes
5	?	7-8	közepes	hiányzik	hiányzik	töredékes
11	male	20-25	közepes	hiányzik	hiányzik	teljes
19.1	male	35-39	közepes	hiányzik	teljes	teljes
19.2	?	4-5	jó	teljes	teljes	töredékes
20	male	35-39	közepes	hiányzik	hiányzik	töredékes
22	male	35-39	jó	teljes	teljes	teljes
27	?	16-18	közepes	töredékes	teljes	töredékes
28	male	30-35	jó	teljes	teljes	teljes
29	male	30-45	közepes	teljes	teljes	hiányzik
31	male	40-45	rossz	hiányzik	hiányzik	töredékes
32	male	30-39	közepes	hiányzik	hiányzik	töredékes
40	male	35-39	közepes	töredékes	hiányzik	teljes
42	female	20-25	közepes	teljes	teljes	teljes
43	male	30-39	közepes	teljes	teljes	teljes
53	male	35-49	közepes	teljes	teljes	hiányzik
55.1	male	35-39	közepes	hiányzik	teljes	teljes
55.2	male	40-45	közepes	hiányzik	hiányzik	teljes
56						
68	male	30-x	közepes	hiányzik	hiányzik	töredékes
71	male	40-45	közepes	hiányzik	hiányzik	teljes
72	male	35-45	közepes	teljes	teljes	teljes
73	?	9-10	közepes	hiányzik	hiányzik	töredékes
74	male?	30-x	közepes	töredékes	hiányzik	töredékes
77	male	40-45	közepes	hiányzik	hiányzik	töredékes
80	male	18-22	közepes	teljes	teljes	töredékes
95	male	25-39	közepes	hiányzik	teljes	teljes
97	?	13-14	közepes	töredékes	töredékes	töredékes
99	male	35-x	közepes	töredékes	teljes	hiányzik
100.1	male	35-39	közepes	hiányzik	hiányzik	töredékes
100.2	female	30-39	közepes	hiányzik	hiányzik	töredékes

1. táblázat. A temetőnépesség egyéni alapadatai

SÍRSZÁM	NEM	ÉLETKOR (ÉV)	MEGTARTÁS	KOPONYA	MANDIBULA	VÁZ
255	male	40-45	közepes	teljes	teljes	teljes
256	male	25-x	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
258	male	40-45	jó	teljes	teljes	teljes
260	female	35-39	jó	teljes	teljes	teljes
261	???	25-x	közepes	hiányzik	hiányzik	töredékes
262	male	40-x	jó	teljes	teljes	teljes
263	male	30-39	jó	teljes	teljes	teljes
266	male?	25-x	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
267	male?	25-x	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
268	male?	25-x	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
269	male	35-39	jó	teljes	teljes	teljes
270	male?		jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
272	male	35-39	jó	hiányzik	hiányzik	teljes
273	male	17-19	jó	teljes	teljes	teljes
274	female	45-x	közepes	teljes	teljes	teljes
275	male	40-45	jó	teljes	teljes	teljes
276	male	30-35	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
277	male	30-35	jó	teljes	teljes	töredékes
278	male	30-39	jó	teljes	teljes	töredékes
279	male	45-x	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
281	???	30-x	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
282	female	35-45	jó	teljes	teljes	töredékes
283	male	30-40	közepes	teljes	teljes	töredékes
284	male	40-49	jó	teljes	teljes	teljes
285	male	30-35	jó	teljes	teljes	töredékes
286	???	25-x	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
287	???	20-x	jó	töredékes	teljes	töredékes
290	male	35-39	complete	good	teljes	teljes
291	male	35-45	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
292	male	35-39	jó	töredékes	teljes	teljes
295	male	40-45	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
296	male	40-49	jó	teljes	teljes	teljes

1. táblázat. A temetőnépesség egyéni alapadatai

SÍRSZÁM	NEM	ÉLETKOR (ÉV)	MEGTARTÁS	KOPONYA	MANDIBULA	VÁZ
354	male	35-39	jó	teljes	teljes	teljes
364	male	25.x	jó	hiányzik	hiányzik	töredékes
365	female	40-49	közepes	teljes	teljes	teljes
371	male	40-45	jó	teljes	teljes	teljes
372	male	30-35	jó	teljes	teljes	töredékes
373	male	45-x	rossz	hiányzik	hiányzik	töredékes
376	male	45-x	közepes	teljes	teljes	teljes
377	male	40-45	rossz	töredékes	hiányzik	töredékes
388	female	40-45	közepes	teljes	teljes	teljes
390	male	35-39	közepes	teljes	teljes	teljes
391	?	4-5	jó	teljes	teljes	teljes
408	male	45-x	közepes	teljes	hiányzik	teljes
415	male	20-29	jó	teljes	hiányzik	teljes

1. táblázat. A temetőnépesség egyéni alapadatai

	Female		Male		?		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Infans (0-14 év)	-	-	-	-	8		8	**6,5**
Juvenis (14-19 év)	-	-	2	1,6	3	2,4	5	**4,1**
Adultus (20-39 év)	4	3,3	50	40,7	-	-	54	**43,9**
Maturus (40-59 év)	6	4,9	27	22,0	-	-	33	**26,8**
20-x	-	-	14	11,4	9	8,4	23	**18,7**
TOTAL	**10**	**8,1**	**93**	**75,6**	**20**	**-**	**123**	**100,0**

2. táblázat. A temetőnépesség nem- és életkoradatok eloszlása

N			FÉRFIAK				NŐK			30-x	TOTAL
Terület	*INF*	*JUV*	*AD*	*MAT*	*30-x*	*Total*	*AD*	*MAT*	*Total*		
Kolostor	2	2	33	23	13	71	2	5	7	10	**91**
Templom	5	1	13	4	1	18	2	1	3	-	**27**
Északi rész	1	-	2	2	-	4	-	-	-	-	**5**
TOTAL	**8**	**3**	**48**	**29**	**14**	**93**	**4**	**6**	**10**	**10**	**123**
%	*INF*	*JUV*	*AD*	*MAT*	*30-x*	*Total*	*AD*	*MAT*	*Total*		
Kolostor	2,2	2,2	36,3	25,3	14,3	78,0	2,2	5,5	7,7	9,9	**100,0**
Templom	18,5	3,7	48,1	14,8	3,7	66,7	7,4	3,7	11,1	0,0	**100,0**
Északi rész	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

3. táblázat. Nemek és életkorcsoportok eloszlása az egyes temetőrészeken a teljes népességhez viszonyítva

%			FÉRFIAK				NŐK			30-x	TOTAL
Terület	*INF*	*JUV*	*AD*	*MAT*	*30-x*	*Total*	*AD*	*MAT*	*Total*		
Kolostor	5,7	3,4	37,9	18,4	13,8	71,3	2,3	5,7	8,0	11,5	100
Templom	15,4	3,8	50,0	15,4	3,8	69,2	7,7	3,8	11,5	0,0	100
Északi rész	16,7	0,0	33,3	50,0	0,0	83,3	0,0	0,0	0,0	0,0	100

4. táblázat. mek és életkorcsoportok eloszlása az egyes temetőrészeken belül

Sírszám	Nem	Életkor (év)	Törés			Vágás
			Helye	Típusa	Másodlagos következmény	Helye
22	férfi	35-39	os frontale	depressziós törés		
31	férfi	40-45	bal borda	akitivitásból származó sérülés		
43	férfi	30-39		vágásos sérülés		os frontale
80	férfi	18-22	os clavicula	törés	angulatio	
100	nő	30-39	bal borda	perimortem		
127	férfi	45-59	bal borda; MC5; Th10-12	akitivitásból származó sérülés; kompressziós törés		
237	férfi	17-22	bal könyökízület	akitivitásból származó sérülés	degeneratív ízületi elváltozás	
244	férfi	40-55	Th5-6; L3-4 csigolyák	kompressziós	-	
246	férfi	25-35	jobb humerus, collum synergicum	akitivitásból származó sérülés	enyhe tengelyeltérés; bicepsznél méylebb izomtapadási helyek	
251.1	férfi	45-x	6 jobb oldali borda I-II; jobb MC5; L1 csigolya	akitivitásból származó sérülés; kompressziós	-	falcsont
254	férfi	18-22	koponya jobb oldala, koronavarrat	depressziós törés	-	
258	férfi	40-45	L5 csigolya arcusa	akitivitásból származó sérülés	A L3-4 csigolyákon deg.ízületi elváltozás (Spondylosis)	
262	férfi	40-x	jobb oldali borda	akitivitásból származó sérülés	-	
272	férfi	35-39	bordatörések	akitivitásból származó sérülés	-	
274	nő	45-x	MC4	akitivitásból származó sérülés	-	
275	férfi	40-45	2 jobb oldali borda; T8-L2	kompressziós törés	Spondylosis	

5. táblázat. A traumás elváltozások nem- és életkoradatokkal, a traumák típusának megnevezésével

	Periostitis		Bordaperisotitis		Endocranialis elváltozás	
	N=82		N=68		N=53	
	N	%	N	%	N	%
Infans	3	3,7	2	3,0	1	1,9
Juvenis	-	-	1	1,5	-	-
Férfi	18	22,0	11	16,2	6	11,3
Nő	-	-	-	-	2	3,8
TOTAL	21	25,6	14	20,6	53	9

6. táblázat. A fertőzéses elváltozok nem- és életkor szerinti gyakorisága

SPONDYLOSIS DEFORMANS																		
Adultus																		
Cervicalis							Thoracalis						Lumbalis					
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**		**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
75	10	3	0	0	88		180	23	1	3	0	207	72	52	6	3	0	133
85,2	11,4	3,4	0,0	0,0	**14,8**		87,0	11,1	0,5	1,4	0,0	**13,0**	54,1	39,1	4,5	2,3	0,0	**45,9**
Maturus																		
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**		**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
76	12	5	6	6	105		119	50	25	20	0	214	41	24	24	17	0	106
72,4	11,4	4,8	5,7	5,7	**27,6**		55,6	23,4	11,7	9,3	0,0	**44,4**	38,7	22,6	22,6	16,0	0,0	**61,3**
MONOSTOR																		
Adultus																		
Cervicalis							Thoracalis						Lumbalis					
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**		**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
57	7	0	0	0	64		114	10	0	0	0	124	48	6	3	0	0	57
89,1	10,9	0,0	0,0	0,0	**10,9**		91,9	8,1	0,0	0,0	0,0	**8,1**	84,2	10,5	5,3	0,0	0,0	**15,8**
Maturus																		
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**		**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
76	9	5	3	4	97		112	45	25	14	0	196	41	23	19	15	0	98
78,4	9,3	5,2	3,1	4,1	**21,6**		57,1	23,0	12,8	7,1	0,0	**42,9**	41,8	23,5	19,4	15,3	0,0	**58,2**
TEMPLOM																		
Adultus																		
Cervicalis							Thoracalis						Lumbalis					
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**		**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
7	3	3	0	0	13		42	11	1	3	0	57	13	44	3	1	0	61
53,8	23,1	23,1	0,0	0,0	**46,2**		73,7	19,3	1,8	5,3	0,0	**26,3**	21,3	72,1	4,9	1,6	0,0	**78,7**
Maturus																		
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**		**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
0	3	0	3	2	8		7	5	0	6	0	18	0	1	5	2	0	8
0,0	37,5	0,0	37,5	25,0	**100,0**		38,9	27,8	0,0	33,3	0,0	**61,1**	0,0	12,5	62,5	25,0	0,0	**100,0**

7. táblázat. A gerinc degeneratív ízületi elváltozásainak (spondylosis deformans) gyakorisági eloszlása az életkorcsoportok tekintetében, valamint az egyes temetőrészek között

Spondylarthrosis																	
Adultus																	
Cervicalis						Thoracalis						Lumbalis					
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
70	1	0	2	0	73	193	1	0	2	0	196	91	2	0	0	0	93
95,9	1,4	0,0	2,7	0,0	**4,1**	98,5	0,5	0,0	1,0	0,0	**1,5**	97,8	2,2	0,0	0,0	0,0	**2,2**
Maturus																	
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
58	3	4	19	4	88	160	16	11	19	2	208	92	12	0	0	0	104
65,9	3,4	4,5	21,6	4,5	**34,1**	76,9	7,7	5,3	9,1	1,0	**23,1**	88,5	11,5	0,0	0,0	0,0	**11,5**
MONOSTOR																	
Adultus																	
Cervicalis						Thoracalis						Lumbalis					
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
51	0	0	0	0	51	116	1	0	0	0	117	48	1	0	0	0	49
100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	**0,0**	99,1	0,9	0,0	0,0	0,0	**0,9**	98,0	2,0	0,0	0,0	0,0	**2,0**
Spondylarthrosis (Maturus)																	
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
53	2	2	19	4	80	152	14	7	18	2	193	87	9	0	0	0	96
66,3	2,5	2,5	23,8	5,0	**33,8**	78,8	7,3	3,6	9,3	1,0	**21,2**	90,6	9,4	0,0	0,0	0,0	**9,4**
TEMPLOM																	
Adultus																	
Cervicalis						Thoracalis						Lumbalis					
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
9	1	0	2	0	12	53	0	0	2	0	55	33	1	0	0	0	34
75,0	8,3	0,0	16,7	0,0	**25,0**	96,4	0,0	0,0	3,6	0,0	**3,6**	97,1	2,9	0,0	0,0	0,0	**2,9**
Maturus																	
0	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**	**0**	**1**	**2**	**3**	**ankyl**	**TOTAL**
5	1	2	0	0	8	8	2	4	1	0	15	5	3	0	0	0	8
62,5	12,5	25,0	0,0	0,0	**37,5**	53,3	13,3	26,7	6,7	0,0	**46,7**	62,5	37,5	0,0	0,0	0,0	**37,5**

8. táblázat. A gerinc degeneratív ízületi elváltozásainak (spondylarthrosis) gyakorisági eloszlása az életkorcsoportok tekintetében, valamint az egyes temetőrészek között

Spondylosis deformans							Egyének száma
ADULTUS	Van	Nincs	N	%	χ2(1)	p-value	
Monostor	26	219	245	10,6	79,969	0,0000	18
Templom	69	62	131	52,7			17
MATURUS							
Monostor	162	229	391	41,4	18,271	0,0000	25
Templom	27	7	34	79,4			7
Spondylarthrosis							
ADULTUS							
Monostor	2	215	217	0,92	7,079	0,0000	18
Templom	6	95	101	5,9			17
MATURUS							
Monostor	77	292	369	20,9	7,280	0,0000	25
Templom	13	18	31	41,935			7

9. táblázat. A gerinc degeneratív ízületi elváltozásainak (SPO és SA) gyakorisági eloszlása az életkorcsoportok tekintetében, valamint az egyes temetőrészek statisztikai összehasonlításának eredményei

	Thoracalis			Lumbaris		
TOTAL	*Van*	*Nincs*	*%*	*Van*	*Nincs*	*%*
Adultus	12	222	5,1	5	98	4,9
Maturus	56	139	40,3	24	66	36,4
Monostor						
Adultus	9	134	6,3	5	57	8,1
Maturus	70	262	21,1	31	125	19,9
Templom						
Adultus	3	28	9,7	4	11	26,7
Maturus	1	9	10,0	-	2	-

10. táblázat. Schmorl-hernia gyakorisági értékei korcsoportonként és az egyes temetőrészek között

		Nők				Férfiak				TOTAL			
Terület		Adultus		Maturus		Adultus		Maturus		Adultus		Maturus	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
TOTAL	*Vizsgálható fogak*	52	5,6	16	1,7	766	81,9	101	10,8	818	87,5	117	12,5
	Vizsgálható alveolusok	102	5,0	50	2,5	1659	81,5	225	11,1	1761	86,5	275	13,5
	Antemortem vesztett fogak	1	0,05	5	0,2	47	2,3	20	1,0	48	2,4	25	1,2
	Perimortem vesztett fogak	0	0,0	0	0,0	1	0,05	1	0,05	1	0,05	1	0,05
Kolostor	*Vizsgálható fogak*	46	6,7	11	1,6	550	79,6	84	12,2	596	86,3	95	13,7
	Vizsgálható alveolusok	92	6,1	34	2,3	1184	78,4	201	13,3	1276	84,5	235	15,6
	Antemortem vesztett fogak	1	1,1	5	18,5	24	2,1	17	8,9	25	2,0	22	9,4
	Perimortem vesztett fogak	-	-	-	-	1	0,1	1	0,5	1	0,1	1	0,4
Templom	*Vizsgálható fogak*	6	2,5	5	2,0	216	88,5	17	7,0	222	91,0	22	9,0
	Vizsgálható alveolusok	10	2,1	16	40,0	475	97,9	24	60,0	485	92,4	40	7,6
	Antemortem vesztett fogak	0	0,0	0	0,0	23	5,7	3	15,8	23	5,7	3	15,8
	Perimortem vesztett fogak	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0

11. táblázat. A fogazat vizsgálatának eredményei, nemre és életkorcsportokra bontva, valamint temetőrészek szerinti bemutatása

Terület	Nem	Korcsoport	Vizsgálható fogak száma	Attrition		Caries		Calculus		Abscess	
			N	*N*	*%*	*N*	*%*	*N*	*%*	*N*	*%*
TOTAL	*Nők*	Adultus	52	29	55,8	2	3,8	36	69,2	1	1,9
		Maturus	16	15	93,8	-	-	8	50	-	-
	Férfiak	Adultus	766	731	95,4	24	3,1	305	39,8	10	1,1
		Maturus	101	101	100,0	1	1,0	59	58,4	1	0,8
	Total	Adultus	818	760	92,9	26	3,2	341	41,7	11	1,1
		Maturus	117	117	100,0	1	0,9	67	57,3	1	0,6
	TOTAL		**935**	**877**	**93,8**	**27**	**2,9**	**408**	**43,6**	**12**	**1,0**
Kolostor	*Nők*	Adultus	46	25	54,3	2	4,3	36	78,3	-	-
		Maturus	11	11	100,0	-	-	7	63,6	-	-
	Férfiak	Adultus	550	520	94,5	15	2,7	258	46,9	7	0,6
		Maturus	84	84	100,0	1	1,2	53	63,1	1	0,5
	Total	Adultus	596	545	91,4	17	2,9	294	49,3	7	0,5
		Maturus	95	95	100	1	1,1	60	63,2	1	0,4
	TOTAL		**691**	**640**	**92,6**	**18**	**2,6**	**354**	**51,2**	**8**	**0,5**
Templom	*Nők*	Adultus	6	4	66,7	-	-	-	-	1	10,0
		Maturus	5	4	80,0	-	-	1	20,0	-	-
	Férfiak	Adultus	216	211	97,7	9	4,2	47	21,8	3	0,6
		Maturus	17	17	100,0	-	-	6	35,3	-	-
	Total	Adultus	222	215	96,8	9	4,1	47	21,2	4	0,8
		Maturus	22	21	95,5	-	-	7	31,8	-	-
	TOTAL		**244**	**236**	**96,7**	**9**	**3,7**	**54**	**22,1**	**4**	**0,8**

12. táblázat. A fogazati patológiás elváltozások gyakorisági eloszlása, nemek és életkorcsoportok szerint, valamint temetőrészek alapján

Irodalom

Barnes, E. 1994: Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology. Niwot: University Press of Colorado.

Bond, J. 2001: Production and Consumption of Food and Drink in the Medieval Monastery. IN Keevill, G., Aston, M., & Hall, T. (eds.). Monastic Archaeology. Oxbow Books, pp. 54-87. http://www.jstor.org/stable/j.ctt1m321sm

Brothwell, D. R. 1981: Digging up bones. London, British Museum (Natural History).

Buikstra, J. E. – Ubelaker, D. H. 1994: Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Fayetteville, Arkansas: Arkansas Archaeological Survey Report Number 44.

Calonge, W. M. – Baxarias-Tibau, J. 2022: Surviving an Open Metacarpal Fracture in the Middle Ages: Complicated Hand Injury in an Individual from the Sant Benet de Bagès Monastery (Barcelona, Spain). MEGA Journal Case Reports, 1: 2001–2007.

Chosa, E. – Totoribe, K. – Tajima, M. 2004: A biomechanical study of lumbar spondylolysis based on a three-dimensional finite element method. *Journal of Orthopaedic Research* 22: 158–163.

Éry K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri, J. 1963: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. A representative reconstruction of historic population. *Anthropológiai Közlemények*. *Official Journal of the Anthropological Section, Hungarian Biological Society* 7: 41–90.

Fibiger, L. – Knüsel, C. 2005: Prevalence rates of spondylolysis in British skeletal populations. *International Journal of Osteoarchaeology* 15: 164–174.

Hajdu, T. 2006: A Zsámbék-Premontrei templom régészeti lelőhelyen feltárt középkori temető leleteinek klasszikus embertani feldolgozása. MSc Szakdolgozat, ELTE, TTK, Embertani Tanszék.

Işcan, M. Y. – Loth, S. R. – Wright, S. K. 1984: Metamorphosis at the sternal rib end. A new method to estimate age at death in white males. *American Journal of Physical Anthropology,* 65 (2): 145–156.

Lovell, N. C. 1997: Trauma analysis in paleopathology. *American Journal of Physical Anthropology*, 104: 139–170.

doi: 10.1002/(SICI)1096-8644(1997)25+<139::AID-AJPA6>3.0.CO;2-#

Lovejoy, C. O. – Meindl, R. S. – Pryzbeck, T. R. – Mensforth, R. P. 1985: Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology* 68(1): 15–28.

Lovell, N. C. 1997: Trauma analysis in paleopathology. *American Journal of Physical Anthropology* 104:139–170.

doi: 10.1002/(SICI)1096-8644(1997)25+<139::AID-AJPA6>3.0.CO;2-#,

Mays, S. 2006: Spondylolysis, spondylolisthesis, and lumbo-sacral morphology in a Medieval English skeletal population. *American Journal of Physical Anthropology* 131: 352 – 362.

Merbs, CF. 1996: Spondylolysis and spondylolisthesis: a cost of being an erect biped or a clever adaptation? *Yearbook of Physical Anthropology* 39: 201–228.

Moorrees, C. F. A – Fanning, E. A. – Hunt, E. E. 1963a: Age variation of formation stages for ten permanent teeth. *Journal of Dental Research* 42: 1490–1502.

Moorrees, C. F. A. – Fanning, E. A. – Hunt, E. E. 1963b: Formation and resorption of three deciduous teeth in children – *American Journal of Physical Anthropology* 21: 205–213.

Nerlich A.G. – Riepertinger A. – Gillich R. – Panzer, S. 2015: Paleopathology and Nutritional Analysis of a South German Monastery Population. Biomed Res Int. 2015:486467. doi: 10.1155/2015/486467. Epub 2015 Aug 6. PMID: 26347256; PMCID: PMC4545279.

Nikita, E. 2017: Osteoarchaeology. A Guide to the Macroscopic Study of Human Skeletal Remains. Cambridge

Ortner, D. J. 2003: Identification of pathological conditions in human skeletal remains. San Diego

Roberts, C. A. 2007: A bioarcheological study of maxillary sinusitis. *American Journal of Physical Anthropology* 133(2): 792–807.

Sakai, T. – Sairyo, K. – Xuzue, N. – Kosaka, H. – Yasui, N. 2010: Incidence and etiology of lumbar spondylolysis: review of the literature. *Journal of Orthopaedic Science* 15: 281–288.

Smith, B. H. 1991: Standards of human tooth formation and dental age assessment. In: Kelley, M. A. and Larsen, C. S. (eds.). *Advances in Dental Anthropology*. New York, Wiley-Liss, Inc., 143–168.

Stloukal M. – Hanáková, H. 1978: Die Länge der Längsknochen altslavischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo* 29: 53–69.

Stuart-Macadam, P. 1989: Porotic hyperostosis: new evidence to support the anaemia theory. *American Journal of Physical Anthropology* 74: 521–526.

Stuart-Macadam, P. 1992: Porotic Hyperostosis: A New Perspective. *American Journal of Physical Anthropology* 87: 39–47.

Szeniczey, T. – Marcsik, A. – Balassa, T. – Bernert, Zs. – Bakó, K. – Czuppon, T. – Endrődi, A. –Évinger, S. – Farkas, Z. – Hlavenková, L. – Hoppál, K. – Kiss, Cs. K. – Kovács, L. O. – Kovács, F. P. – Köhler, K. – Költő, L. – Kővári, I. – László, O. – Lovász, G. – Lovranits, J. – Lukács, J. – Masek, Zs. – Merczi, M. – Molnár, E. – Németh, E. Cs. – Ódor, G. J. – Paja, L. – Pap, I. – Patay, R. – Rácz, I. – Rácz, Zs. – Ritoók, Á. – Szenthe, G. – Szilas, G. – Szőke, B. M. – Tóth, Z. – Vida, T. – Wolff, K. – Finnegan, M. – Hajdu, T. 2019: Hyperostosis frontalis interna in ancient populations from the Carpathian Basin – A possible relationship between lifestyle and risk of development. *International Journal of Paleopathology* 24: 108–118. https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2018.10.003

Tripathy, M. V. 2014: Maxillary Sinusitis from India: A Bio-cultural Approach. *Korean Journal of Physical Anthropology* 27(1):11–28. https://doi.org/10.11637/kjpa.2014.27.1.11

Waldron, T. 2008: Paleopathology (Cambridge Manuals in Archeology). Cambridge.

Wood, J. W. – Milner, G. R. – Harpending, H. C. – Weiss, K. M. 1992: The osteological paradox – problems of inferring prehistoric health from skeletal samples. *Current Anthropology* 33(4): 343–370.

SILENTIO" – Paleopathological analysis of burials excavated in the area of the Benedictine monastery in Zelicszentjakab

ORSOLYA MATEOVICS-LÁSZLÓ

The detailed palaeopathological analysis of the cemetery of Zselicszentjakab Benedictine monastery has allowed us to gain a deeper insight into the life of a monastic order. This is an important step in the bioarchaeological study of the Hungarian Monastic life, as very little local anthropological data is available. In this study, we have done a comparative analysis of the different burial areas, the one inside the church building, and the burial areas around the church. Those graves confirmed by C14 isotope data to be earlier than the monastery's founding were treated separately. Thus, 123 individuals from the 130 graves were examined as burials from the medieval monastery. The mortality data reflected that men were typically buried here, especially outside of the church area. Thus, in accordance with the archaeological data, the presence of monks can be demonstrated mainly in the areas to the south of the church, while inside the church there are probably more secular burials.

The anthropological data also gave us insight into the lifestyle and quality of life of those buried in the monastery. Among the pathological lesions, we can highlight the high ratio of pathological and accidental injuries, as well as the presence of skeletal symptoms suggesting non-specific bacterial infection (periostitis, endocranial lesions). In terms of trauma, fractures were the most common, including rib fractures, which are common in historical bone material, but also rare metacarpal fractures could be found. The latter, as well as healed cut and impact injuries to the skull, recovered in the cemetery, may be traces of interpersonal conflict. The high rates of degenerative joint disease and traumas suggest the highly intensive physical activity in the population.

Dental lesions can indicate dietary habits. Based on the sample, we observed a higher proportion of tooth wear and calculus formation, with a very low incidence of dental caries. This suggests that the diets of the buried persons were predominantly abrasive and probably more protein-based. Our further attempt is to extend our study to other scientific methods and analytical approaches (stable isotope studies, archaeogenetics). This should also include the comparative analysis with other monastic populations to outline temporal and geographical patterns.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 135-162 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.135
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

Régészeti kutatások Somogy vármegyében 2022–2023-ban

Nyári Zsolt emlékének

[1]NÉMETH PÉTER GERGELY – [2]BALOGH CSILLA – [3]DÁVID ÁRON – [4]GALLINA ZSOLT – [5]GULYÁS GYÖNGYI – [6]MOLNÁR ISTVÁN – [7]SOMOGYI KRISZTINA – [8]VARGA MÁTÉ

[1]Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár somogyiregeszet@gmail.com, [2]Istanbul Medeniyet University, Department of Art History csillabal@gmail.com, [3]Jász Múzeum, Jászberény dabanhorz77@gmail.com, [4]Ásatárs Kft., Kecskemét gallinazsolt@gmail.com, [5]Ásatárs Kft., Kecskemét ggyongyi77@gmail.com, [6]Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár molnaristvan74@yahoo.com, [7]Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár lasinja.somogyi@gmail.com, [8]Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár vargamate12@gmail.com

NÉMETH, P. G. – BALOGH, CS. – DÁVID, Á. – GALLINA, ZS. – GULYÁS, GY. – MOLNÁR, I. – SOMOGYI, K. – VARGA, M.: *Archaeological research in Somogy County in 2022-2023.*
Abstract: In our study, we report on the 2022–2023 archaeological excavations of the Rippl-Rónai Museum in Kaposvár.

Keywords: settlement of Lengyel and Balaton-Lasinja culture, settlement of the Baden complex, settlement and pit inhumation burial of Somogyvár-Vinkovci culture, Prehistoric tumulus cemetery, Celtic Mint workroom, Avar smelter settlement, Medieval brick kiln

Az elmúlt két évben több, nagy munkánk fejeződött be. A régészeti megfigyelések elvégzésével zártuk le a 67. számú főút építése előtti régészeti tevékenységünket. Befejeződött a Kaposvár Keleti Ipari Parkban létesítendő Üveggyár területének ásatása is. Az Üveggyár közelében, a Metyx-csarnok bővítésekor megelőző feltárást végeztünk. A Nemzeti Kulturális Alap és a helyi önkormányzatok anyagi támogatásával folytatódtak a feltárások Bárdudvarnokon, Berzencén és Iharosberényben. A MOL projekthez kapcsolódtak a feltárások Csokonyavisontán és Berzencén. Kaposvár-Kaposszentjakabon és Balatonlellén kisebb feltárást végeztünk. Folytatódott a zamárdi avar temető feltárása is. A tanulmányt a régészeti megfigyeléseken és helyszíneléseken előkerült régészeti leletek ismertetésével zárjuk.

Kaposvár, Keleti Ipari Park
Kaposvár – Kisiván-puszta (40238)

Molnár István – Somogyi Krisztina

A Kaposvári Keleti Ipari Parkban 2022. február 24. és június 16. között a Sisecam Glasspackaging Hungary Kft. vállalat gyárának építése előtt közel 136.000 m^2 területen zajlott teljes felületű megelőző feltárás. A Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézet megbízásából a lelőhely nyugati részén a Rippl-Rónai Múzeum, a délkeleti részén alvállalkozóként az Ásatárs Kft., az északkeleti részén a Salisbury Kft. dolgozott. A beruházás során a régészeti megfigyelést is múzeumunk végezte a terület szélső részein és a feltárási szelvények kibővített területein.

A Keleti Ipari Park Kaposvár keleti határában, a 61-es számú főút (délen), a Kisiván-pusztára vezető földút (nyugaton), a napelempark (északon) és egy dombvonulatra telepített gyümölcsös (keleten) között helyezkedik el. A beruházási terület – természetföldrajzi szempontból – a Kapos-folyó északi partján sorakozó dombokon és keleten egy völgyesedésben helyezkedik el. A nyugati szélső széles, tagolt platójú dombvonulatot nyugaton a Deseda-patak határolja. E plató keleti felén volt a 96027 sz. lelőhely, amelyet egy időszakos vízfolyás választ el a következő magas dombtetőtől (40208 lelőhely).[1] E vonulat keleti lejtőjén kezdődik a 40238. lelőhely, amely a teljes völgyesedést és az északi irányban emelkedő térszínt is elfoglalja. A lelőhelyek a feltárás után összevonásra kerültek.[2]

A Rippl-Rónai Múzeum feltárásának eredményei

Molnár István – Somogyi Krisztina

A felület nyugati, északnyugati részén (egykori 96027. és 40238. lelőhelyek), valamint a délkeleti sarokban egy kisebb területen összesen 48 ezer m^2-en a Rippl-Rónai Múzeum dolgozott *(1. tábla 1.)*. A humuszolás mélysége változó volt, a sárga löszig lekopott dombtetőn 20–30 cm, a mélyebben fekvő részeken 30–60 cm mélységben, barna agyagos rétegben jelentkeztek az objektumok.

Az őskori jelenségek a dombvonulatok tetején helyezkedtek el. Valójában nyugati irányban egészen a Desedapatakig húzódnak az őskori telepnyomok. Erre a terepbejárási adatok, a Keleti Ipari Parki I. ütembeli feltárása és a napelempark területén végzett megfigyelés utal.[3]

A lelőhelyen talált legkorábbi 23 objektum a középső rézkori, Kr.e. 4350–4000 körüli időszakra keltezhető Balaton-Lasinja-kultúra időszakába tartozik. A gödrök mellett hat keskeny, árokszerű, mélyebb gödör (úgynevezett Spitzgrube) és hat kisméretű égett falú (esetleg sütésre használt) gödör is ide sorolható *(1. tábla 2.)*. Összességében kevés kerámiaanyagot tartalmaztak. A középső rézkori település a talajkitermeléssel érintett domb északi részén, a fejlesztési terület szélén sűrűsödött.

Harminc, gazdag leletanyagot (kerámia, orsógombok, agyagkanalak, állatcsont) tartalmazó gödör és verem a késő rézkori, 5000–5300 évvel ezelőtt létezett Baden-kultúrához, illetve a Boleráz-időszakhoz köthető. Ez a legnagyobb kiterjedésű őskori telep a lelőhelyen, szórt és sűrűbb részekkel. Három gödör a rézkoron belül nem keltezhető a jellegtelen leletanyag miatt.

1 A Kaposvár-61-es úti templom, templom körüli temető (40208) lelőhelyen Bárdos Edith középkori temetőt (XI–XVII. századi sírok), templomot, Árpád-kori és középkori, valamint rézkori és bronzkori teleprészletet tárt fel. Ettől közvetlenül keletre a Kaposvár-61-es út (40239) nevű lelőhelyen egy IX. századi temetőt is megmentett Bárdos Edith (Bárdos 1978, Bárdos 1987). A dombvonulat ezen déli részét aztán töltéstalajnak elhordták.

2 A fent említettekkel együtt a Kaposvár-Kisiván-puszta (40238) és Kaposvár-Kisivánpuszta 2. (96027) lelőhelyeket Kaposvár-Kisivánpuszta néven és 40238 számon vontuk össze.

3 Honti et al 2022, 223–230.

14 objektum a kora bronzkori (Kr. e. 2600–2300) Somogyvár-Vinkovci-kultúrához tartozott. A kora bronzkori telep szórt szerkezetű volt. Az egyik veremben fazekakat tártunk fel eredeti helyzetben. Tucatnyi gödör és verem mellett két tüzelőhely és egy emberi váz (2437. str.) tartozik ide. A felnőtt személyt a 354. str. számú, a többi korabeli objektumtól eltérő, laza betöltésű gödörben, zsugorított helyzetben temették el *(1. tábla 3.),* majd a gödröt a település hulladékával töltötték fel. Dr. Köhler Kitti antropológus vizsgálata alapján az elhunyt személy életkora 50–60 év között (*maturus* korcsoport) lehetett, a biológiai nem meghatározása bizonytalan (nő?). A jó megtartású csontváz vizsgálatát az erős vízkőborítás nagyon megnehezítette.[4]

A további 27 jelenség egy részét az őskoron belül a leletanyag tisztítása után lehetne pontosabban keltezni.

A beruházás keleti részén lévő késő avar kohótelephez a mi felületünkön egy kohó tartozott. Ezzel egykorú lehet több gödör és számos cölöplyuk, amelyek egy része néhol 4–6-os csoportba rendeződött. Utóbbiakban csak kevés kerámiatöredék volt, jórészt a bennük talált salak alapján keltezhetőek.

Az általunk feltárt 740 jelenség több mint fele tartozott az Árpád-korhoz. A korábbi, 10–11. századi település nyomai a beruházási terület nyugati részén lévő dombvonulat DNy-i és DK-i lejtőjén helyezkedtek el. A későbbi 12–13. századi objektumok elszórva jelentkeztek a teljes feltárási területen.

Számos gödör mellett kilenc épület került napvilágra *(1. tábla 4–5.)*. A házak téglalap alakúak, a rövidebbik oldalon lévő oszlophelyek a szelementartó ágasfákhoz tartoznak. A kemencét általában a házgödör ásásakor az egyik sarokban meghagyott agyagtömbbe vájva alakították ki. Az épület bejáratának helyét a házgödör kiugrása és oszlophelyek jelezték, általában az épületek rövidebb oldalán, a kemence mellett voltak. Az egyik ház belsejében az általában ülőgödörnek meghatározott téglalap alakú lemélyedés volt. Különleges egy nagyméretű ház, amelynek oldalán padkák húzódtak. A közepén futó karósor arra utal, hogy valamilyen könnyűszerkezetű fallal kettéosztották *(1. tábla 6.)*.

Több mint 30 külső kemence került elő. Több esetben 2-3 kemence tartozott egy előtérgödörhöz. Általában kerámiatöredékeket tettek a platni alá hőtartórétegként. A kilenc úgynevezett aknakemence jellegzetessége, hogy az égetésre használt részt mélyebben, lejtős aljú előtérrel alakították ki. Három kutat kelteztünk még az Árpád-korra. A dombvonulat keleti lejtőjére felhúzódó árokrendszer a völgyben lévő árkok folytatásának tekinthető. Az Árpád-kori objektumokban értékes leletanyag, a kerámiatöredékek mellett számos fémtárgy, tégla, vassalak és kőtöredék került elő, utóbbiak valamilyen szétbontott épületből származhatnak.

A középkori falu az okleveles forrásokból is ismert, eredetileg Keszinek hívták. A szentjakabi apátság birtokába kerülő része később Apáti néven szerepelt. A 13–14. századtól az egykori templom mellett rögzülhetett a település központja.

Három késő középkori téglaégető kemence a lelőhely leglátványosabb objektumai közé tartozik *(2. tábla 1, 6.)*.[5] A téglaégetőket annak idején a falu északi határában alakították ki. A kemencéket földbe vájták, majd a szájukat a mellettük lévő nagy árok oldalát átlyukasztva alakították ki. A belsejükben szerszámnyomokat és graffitiszerű bekarcolásokat fedeztünk fel: azonosítható volt kereszt, csillag és emberi arc (?) is *(2. tábla 2–3.)*. A legnagyobb kemence 11×4,5 méteres volt, 6 tüzelőnyílással *(2. tábla 4.)*, mellette egy 4,5×4,5 méteres, 2 nyílású kemence állt *(2. tábla 5.)*. Mindkettő közel 1,8–2 m mély, szinte épen maradtak meg. A harmadik kemence 4 tüzelőcsatornás, kb. 7,5 m hosszú, töredékes, szája hiányzik. Az előtérgödörként szolgáló árokban megtaláltuk beborult maradványait. A kemencében talált, egy nagy tömbbé összeégett tégla *(2. tábla 7.)* is arra utal, hogy még az égetés során omlott össze a kemence. A kemencékben késő középkori kerámiát találtunk, az előtérgödörként szolgáló árok már a 16. században töltődött fel. Az egyik kemence platniján Pethe Mihály archeomágneses mérést végzett, ami 1563.7 ± 118.7 eredményt adott.[6] A három kemencében nagy mennyiségű, több tízezer téglát égettek, amelyeket feltehetően a közeli szentjakabi apátság késői, Jagelló-kori átépítéséhez használhatták fel.

Az objektumokat a dombbal együtt elhordták, kitermelték az üveggyár kivitelezési mélységének kialakítása során. A téglaégető kemencékről feltárás és dokumentálás után 3D-s felmérést készített a Pazirik Kft. Az egykori kemencék az interneten virtuális túra keretében megtekinthetőek az alábbi linken: http://virtualisturak.pazirikkft.hu/virtualistura/kaposvar_teglaegeto/

Az ásatás munkatársai voltak: Molnár István feltárásvezető régész, Somogyi Krisztina régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt †, Papp Zoltán, Stunya Péter. Ezúttal is köszönetet mondunk Kovács Gábor önkéntes munkájáért.

A lelőhely délkeleti része

Gallina József Zsolt – Gulyás Gyöngyi

A Sisecam Glasspackaging Hungary Kft. Kaposvár határában, több régészeti lelőhelyet érintve ipari park kialakítását tervezte. A 40238 Kaposvár – Kisiván-puszta lelőhelyen 2022. február vége és 2022 júniusa között több mint 60.000 m^2-t kutattunk meg és 2900 objektumot tártunk fel. A humuszolás mélysége változó, a lekopott domboldalon 25–30 cm, a mélyebben fekvő területeken 120–130 cm mélyen is jelentkeztek az egykori beásások.

A legkorábbi objektum egy késő bronzkori urnasír volt, mely a 2. ütem DK-i részén, a szubhumuszba ásva, folt nélkül jelentkezett. A talajművelés és a humuszolás során roncsolt urnában emberi hamvakat találtunk.

A teljes felületű feltárás során módosítanunk kell a próbafeltárás eredményeit. Akkor kevés római és Árpád-kort határozott meg és a vasműves telepet is az Árpád-korra datálta a próbafeltárást vezető Somogyi Krisztina. A lelőhely domináns része a késő avar és az Árpád-korra keltezhető. E két korszakból a számos gödör, cölöphely és árok mellett összesen 18 kút, 17 épület, 14 anyagnyerő gödör, összesen 45 kemence, ebből 10 aknakemence és 8 klasszikus, különálló külső kemence került elő.

4 Lásd dr. Köhler Kitti tanulmányát jelen kötetben!

5 A téglaégetőkről bővebben: Molnár 2024.

6 Pethe 2022.

A vasműves telepről – a próbafeltárás megfigyeléseivel ellentétben – bebizonyosodott, hogy nem Árpád-kori, hanem késő avar kori. A késő avar kori vasművességre utaló közvetlen és közvetett jelenségek már több mint 5 hektár feltárt területen szóródnak és ezzel első helyen van a Közép-Európában ismert és feltárt területnagyságú vasműves lelőhelyek között (tehát nem a legnagyobb lelőhely, hanem a legnagyobb feltárt).

Számos kohót *(3. tábla 4.)* és a cölöplyukak rendszere alapján tetővel fedett műhelygödröt tártunk fel, ahol a felszín feletti, cölöpszerkezetes építmények alatt működhettek a kohászattal kapcsolatban álló munkafolyamatok, mint kohósítás, újraizzítás *(3. tábla 2., 7.)*. A nagyobb anyagnyerő gödrökben, kutak mellett is működhettek kohók, melyre a számos objektumban talált salak, kohófalazatok és fúvócső-töredékek utaltak. Néhány objektumban mellfalazatba ágyazódott fúvócsövek is voltak. Jól megfigyelhetőek a vasművesség különböző stációi, valamint az előkészítő, kiegészítő (vassalakkal teli téglalap alakú gödrök, anyagnyerő rendszerek, kutak) munkafázisok is *(3. tábla 3.)*. Emellett érzékelhetőek az utómunkák (újraizzítás vagy hevítés) helyszínei is. Feltűnő az ércpörkölő gödrök hiánya, mindössze 3–4 objektumból került napvilágra pörkölt vasérc.

Több műhelykörzet (kohós műhelygödörrel és/vagy újraizzítókkal meghatározva) is érzékelhető az egyes munkafázisok ismétlésével. A feltárt területen nagyjából 5 műhelykörzet különíthető el:

2. ütem DNy-i rész;

2. ütem DK-i rész (domboldal);

A velünk É-on szomszédos Salisbury Kft. területén is sejthető egy műhelykörzet (bár erről bővebb információval nem rendelkezünk);

1. ütem DK-i rész;

1. ütem D-i rész.

Az 1–3. műhelykörzetben a kohók és kiszolgáló egységeik *(3. tábla 1., 6.)*, a 4. és 5. műhelykörzetben az újraizzítók dominálnak *(3. tábla 5.)*, sőt az 5. számúban csak azok voltak, ezt már szinte egy újraizzító centrumként is definiálhatjuk. Az utóbbi, többnyire tetővel fedett újraizzító műhelyekben (ahol akár több izzító tűzhely is volt) feltehetően a korabeli vasbucákat újrahevítéssel tömörítették a kívánt nagyságúvá és sűrűségűvé. Ezután már a korabeli elosztó rendszer juttathatta el az avar kori kovácsműhelyekbe, a Kaganátus akár távoli pontjaira is.

A kohászati objektumok mellett, a feltárási területünk DK-i részén, mintegy 50 méteres körzeten belül négy avar kori épületet is feltártunk. Közös jellemzőjük, hogy több mint egy méterre voltak az altalajba mélyítve és DK-i vagy DNy-i sarkukba kisméretű kemencét vájtak. Két épület esetében, az alapgödör oldalfala mentén cölöplyukakat is találtunk. Az említett jelenségekből kizárólag szabad kézzel formált fazéktöredékek kerültek felszínre. Összesen 18 kutat tártunk fel, melyek jellemzően a műhelykörzetek körül sűrűsödtek az anyagnyerő gödörrendszerekkel együtt *(4. tábla 1.)*. Ezen összefüggés biztos okát még nem ismerjük.

A kohászati struktúrák feltűnően hasonlóak a 7. század második felétől a 9. század közepéig biztosan datálható Kaposvár-fészerlaki kohótelephez. Azonban a kaposvári vasműves telepek élesen elkülönülnek a Zamárdiban és Bátaszéken feltárt kohótelepektől a műhelyek kialakítása, a kohó típusa, a műhelykörzetek jellemzői és egyes objektumok feltűnő itteni gyakorisága (kutak, anyagnyerők, újraizzítók) vagy hiánya (ércpörkölők) alapján. Úgy tűnik, hogy a kaposvári vasműves telepek kisebb gödrökben létesített, nagyobbrészt szabadon álló, kisebb részben bemélyített kohókkal (előkerült összesen 6 in situ kohóalj, 12 kohóomladék), határozott, de nagy területen szórt műhelykörzettel és újraizzító tűzhelyekkel (összesen 26) és azok köré szervezett műhelyekkel rendelkeztek, ahol a települési képet egy adott időszakban az anyagnyerő gödrök (összesen 14) rendszerei és a kutak is meghatározták, a szórványos lakóépületekkel együtt.

A telepjelenségek között egy avar kori férfi Ny–K-i tájolású temetkezése is napvilágra került. Az elhunytat vaskésével helyezték örök nyugalomra. Több avar kori objektumban voltak vastárgyak (szegek, kések), a legérdekesebb lelet egy fejszére hasonlító, köpű nélküli vastárgy, mely egy téglalap alakú, vassalakos betöltésű, sekély gödörből került felszínre.

A leletanyagban kézzel formált jellegtelen késő avar és gyorskorongon formált, szürke, téglaszínű edénytöredékek és lassúkorongolt, ún. mezőföldi típusú fazéktöredékek fordultak elő. A vasműves telep datálása nehéz, nagyon kevés a kerámia. Analógiák alapján gondoljuk, hogy a 7. század második felétől működhetett a 9. századig. A telep késő avar kori meglétére utal még néhány lelet, például: öntött, áttört bronz szíjvég, csontból faragott, poncolt díszítésű tegezzáró és egy karcolt díszítésű sótartó is. Több helyen megfigyeltük, hogy a nagyméretű objektumok betöltésének alsó felét vékonyabb markáns égett, faszenes vagy vastagabb, kevésbé impulzív faszenes pusztulási réteg zárja. Különösen jól megfigyelhető volt ez a 2. ütem DK-i részén, ahol egy több mint 60 m-es, több részre tagolható, hatalmas késő avar kori anyagnyerő rendszert tártunk fel, benne négy kúttal.

A számos (az általunk feltárt lelőhelyrészeken) megfigyelt pusztulási rétegben 9–10. századi kerámia volt jelen. Érdemes kiemelnünk egy hengeres falú kutat (1976. str.), melyet először kézi munkával kezdtünk bontani mintegy 3 méteres mélységig (2. ütem DK-i része, részben lásd fentebb). Ebben a kútban kb. 2 m mélyen három ember maradványaira bukkantunk *(4. tábla 2.)*, alattuk egy kutyavázzal. (Az emberi maradványok későbbi C14-es vizsgálata választ adhat az esetleges avar település végére, a pusztulás idejére, valójában az avar-magyar kontaktus időpontjára). Miután dokumentáltuk a kutat, tovább már nem tudtuk mélyíteni a beomlás veszélye miatt, ezért gépi segítséggel rábontottunk a kútra, azaz körülötte lemélyedtünk legalább 1,5 métert, elszedve a kút már dokumentált részét. Így kézi erővel tovább mélyítettük a kutat. A nyesési szinttől kb. 4,5 m-re állatcsontokból álló réteget figyeltünk meg, köztük ló- és kérődzőcsontokat, illetve a kút Ny-i falához rakva egy teljesen ép lóvázat bontottunk ki. Úgy tűnik, hogy a kút a 9–10. században dögkútként funkcionált. A pusztulási rétegből a 9. század végére – 10. századra keltezhető kerámia került elő. E jelek arra utalnak, hogy az avar kori népesség megérte a 9. század végét/10. század elejét is, és ekkor történt a pusztulás. Az ezt követő szürke rétegben már 10–11. századi Árpád-kori anyag figyelhető meg.

A fenti, 10. század elejére sejthető pusztulási réteg kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a feltárási területünk ÉK-i részén több gödörben is voltak 10. századra keltezhe-

tő bordásnyakú edényekhez tartozó töredékek, tehát sejthető a 10. századi (régiós analógiák alapján 10. század középső harmadától vélhető) megtelepedés.

A lelőhely másik domináns korszaka az Árpád-kor. Számos jellegzetes Árpád-kori leletanyaggal rendelkező objektumot is feltártunk. Ezek között ugyancsak megtalálhatóak a gödrök, a területhatároló- vagy vízelvezetőárkok, továbbá a kutak, anyagnyerő gödrök, félig földbemélyített épületek és külső kemencék. Az egyik külső kemence szájnyílását egy nagyméretű, darabokra tört őrlőkővel reteszelték el. Több esetben is megfigyelhető az anyagnyerők szélébe vájt kemencék kialakítása. Egy olyan kis-közepes méretű anyagnyerő gödröt is feltártunk, melybe összesen öt kemencét építettek, de azokat nem egy időben használták a szuperpozíciók alapján. E korszakra jellemző aknakemencéket is találtunk. A félig földbemélyített, kemencés épületek a domboldal K-i lejtőjén, egymás közelében feküdtek, tetőszerkezetüket cölöpök támasztották alá *(4. tábla 3.)*. Az egyik épület kemencéjének sütőfelületét legalább háromszor újították meg. A tapasztások alá nemcsak edénytöredékeket, hanem állati állkapcsokat, tégladarabokat és vassalakot is helyeztek. Az 1. ütem DK-i részén is előkerült három kisebb méretű, lekerekített sarkú, négyszögletes alaprajzú, az altalajba alig lemélyedő kemencés épület, azonban ezekből keltező leletanyag nem került felszínre. Mivel ezen épületek az avar épületek közelében voltak, s azoktól markánsan eltértek, valószínűsíthetjük, hogy a jelenségek Árpád-koriak lehetnek. Kemence-kialakításuk is eltért, agyagtömbbe vájták azokat, nem az altalajba mélyítették, mint az avarok.

Két objektum betöltésében kutyavázak feküdtek gondosan eltemetve. Az egyikben négy kutyavázat találtunk sertéscsontokkal együtt, egy másik, téglalap alakú gödörben két kutya váza feküdt egy lókoponyával együtt. Továbbá egy Ny–K-i tájolású, téglalap alakú gödörben egy teljes lovat dokumentáltunk le. A lóváz mellett csak Árpád-kori edénytöredékek voltak. Ettől a lóvázas sírtól D-re, kb. 50 m-re a nyesési szinten lócsontokat érzékeltünk beásás foltja nélkül. Csupán egy koponya- és medencecsont-töredék került elő. Valószínűleg ez is egy lósír lehetett, mely teljesen elpusztult.

Volt két építési áldozatunk is: egy-egy szájával lefelé fordított Árpád-kori fazék, az egyikben vasszög és apró állatcsontok voltak. A kettő egymástól kb. 100 m-re feküdt. Az objektumokból az edénytöredékek és állatcsontok mellett vastárgyak (kés, sarló, szeg, pánt), őrlő-, fenő- és csiszolókövek jöttek elő. Egy gödörben üvegkarperec kis darabja feküdt, egy másikban III. Béla réz tálpénzét leltük. Az egyik nagyobb anyagnyerő gödörből agancskapa került elő.

Korabeli temető az Árpád-korból sem vált ismertté a lelőhely feltárt részén. Mindössze a DK-i részen volt egy Ny–K-i tájolású, kora Árpád-kori női sír. Az elhunyt nyújtott testhelyzetű temetkezésének koponyája mellett, mindkét oldalon 3–3 kisméretű, vaskos, S-végű hajkarika feküdt.

Az Árpád-kori leletanyagban kimutatható egy korábbi (10. századi), 11. századi és egy kései, 12–13. századi lelethorizont is. A korai időszakhoz köthető az avar kori nagyméretű objektumok pusztulási rétege felett megfigyelhető (lásd fentebb) szürkés feltöltés, elplanírozás. A kerámiaanyag restaurálás utáni áttekintése során finomítani lehet a kronológiát. Az azonban szembetűnő volt már a terepi munkavégzéskor is, hogy cserépbogrács-töredékek alig kerültek elő, a domináns edénytípus a bögre és a fazék. Ezek külső oldalán sűrűbb és szélesebb közökben bekarcolt csigavonaldísz, többsoros rádli minta és/vagy bekarcolt szimpla hullámvonal volt megfigyelhető.

Érdemes a környező lelőhelyeket is szemügyre venni és egy nagyon érdekes kapcsolatrendszer kezd kibontakozni az egyik leginkább homályos, történelmünk szempontjából mégis nagyon jelentős és vitatott időszakából, a 9–11. századból. Ha kitekintünk a lelőhely környékére, akkor láthatjuk, hogy a Kapos völgyében nyomon követhető egy 9. századi Karoling-kori centrum. A lelőhely közelében két 9. századi (is) temető, továbbá Kisiván-pusztától 2 km-re, Kaposvár-Fészerlakon 9. századig – s talán a kora Árpád-korban is – működő hasonló vasműves kohótelep – amely a második legnagyobb jelenleg ismert a Kárpát-medencében (utóbbi Gallina Zsolt és Somogyi Krisztina feltárása) – helyezkedik el. A lelőhely közvetlen környezetében 9. századi sírmező és Szent István korától induló templom és a törökkorig fennálló temető (Bárdos Edith feltárása) található. A Kapos túlpartján, a Zselicből kiugró hegyormon, Kaposszentjakabon 1061-ben bencés monostort alapítanak, amit 1067-ben fel is szentelnek. Az apátság alatt a 9. század második felében is létező Karoling-kori templom és erődítés került elő, amit C14 alapján 890-920 közé keltezhető pusztulási réteg zár (utóbbi Molnár István feltárása és kutatása). A 9. század végi, 10. század eleji pusztulás mindkét helyen megvan. Kaposszentjakabon halványan megfigyelhető 10. századi folytatás. Hasonlóan halványan érzékelhetjük a 10. század nyomait a lelőhelyünkön is. A Kapos e térsége a 11. század elején, István korában, majd mindezt deklarálva az 1067-es kaposszentjakabi bencés apátság alapításával ismét felvirágzott, népesebb falvak jöttek itt létre a régi alapokon.

A kutatások azonban itt nem érnek véget. Mivel sikerült megfognunk egy vasműves telep jellemző objektumait (kohók, újraizzítók, ércpörkölők, műhelygödrök stb.), ezért lehetőségünk volt kísérleti régészet útján megeleveníteni a múltat. Április utolsó hetében fáradtságos és sikeres, nagy publicitást kapó, a késő avar kort és a 10. századot idéző bucavaskohászatot végeztünk, két egykori műhelygödörben *(4. tábla 4.)*. Egy egykori kohó alapjára építettünk fel egy felmenő falú, ún. szabadon álló kohót *(4. tábla 5.)*. A másik műhelygödörben két falba mélyített kohót építettünk az egykori kohó mellé. Korabeli módon, kézi fújtatással, kemény munkával 6+1 bucát állítottunk elő. Különösen nagy dolog volt ez a nagyméretű, nehezen befújható, szabadon álló kohóban, ami a világ első olyan bucakemencéje volt, ami egy az egyben egy több mint ezer évvel ezelőtti kohó feltárt alapján épült (annak alapmérete szerint) és sikeresen üzemelt.

A célunk már nemcsak a buca sikeres előállítása volt, hiszen ezt már régóta sikeresen műveljük, hanem azt akartuk megtudni, hogyan lehet előállítani a régészeti leletekből (Lábod-Petesmalom, Zalavár stb.) ismert 8–10 kg-os vastömböt. Így az előállított kisebb és csak előtömörített bucákból egy nagyobb újraizzító tűzhelyen, ún. bucamáglyán egy nagyobb bucát állítottunk elő *(4. tábla 6.)*. Az éjjel-nappal tartó fáradtságos munka meghozta tűzben edzett izzó gyümölcsét. A régészeti kísérlet egyben bemutató is volt, nagy publicitást kapott.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a lelőhely jelentősége óriási. Egyrészt azért, mert az egyik legnagyobb területen feltárt kora középkori vasműves telep. Kirajzolódni látszik egy Kapos-völgyi Karoling-kori központ. Másrészt értékes válaszokat adhat az avar továbbélés, az avar-magyar kontaktus, az esetleges kontinuitás kérdésében és a térség településtörténetének megrajzolásában.

A feltárás munkatársai: Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi régészek, Barta Gábor, Bottyán Katinka, György Ferenc, Harangi Flórián, Katona Kiss Attila, Lakatos Erik, Privári-Mürschberger Jeromos János és Zágorhidi Czigány Bertalan. A kísérleti bucavaskohászat vezetője: Török Béla, Thiele Ádám, Gallina Zsolt és Tena Karavidović.

A lelőhely északkeleti része
Dávid Áron

A Ferenczy Múzeumi Centrum – Salisbury Kft. részére átadott felszín a feltárásra kijelölt terület északkeleti részén helyezkedett el. Nyugati irányból egykori erdősáv, északi irányból a napelempark déli szervizútja, keleti irányból a gyümölcsös nyugati határsávja, délről pedig a kijelölt Ásatárs Kft. felszíne határolta. A Ferenczy Múzeumi Centrum – Salisbury Kft. által kijelölt feltárandó terület egy észak-déli irányba mélyülő, nyugat-keleti irányba viszonylag egyenes platós domboldal. Geológiai szempontból agyagos-lösz teríti a térszínt, ami a bontási munkálatokat az esőnapokat követően erősen befolyásolta (nagy mennyiségű sár alakult ki). A feltárandó területi egységben 2022. február 24-én kezdődött a gépi földmunka. Az első napok a felszín megnyitásával kezdődtek, humuszolással, hogy a következő héten be tudjunk állni a feltárással. A kijelölt felület északnyugati széléből nyugatról-keletre történő szedésével folyamatos gépimunka biztosította a régészeti bontómunka felületét, melyet 2022. február 28-án meg is kezdtünk. A gépi humuszolás átkarolásos módszerrel, nyugat-keleti irányból történő kb. 20–22 m-es szélességű sávokban történt, a kijelölt felszín teljes szélességében északról dél felé. A humuszvastagság itt is elérte az 50–60 cm-t. A kézi bontómunka 2022. február 28-án kezdődött és 2022. május 20-án ért véget. A többi ásatásvezetővel történt egyeztetés alapján, a mi felszínünkön kiadott jelenségszám 500–799, 2000–2299 és 5000–5099-ig lettek kiosztva. Összesen tehát 700 strat. számot osztottunk ki, és tártunk fel. Az előzetes (próbaásatásos) előrejelzés ritka-közepes mértékű objektumszámra lokalizálódott lelőhelysűrűségre utalt, melyet a terepen, nyitott felszínen teljesen máshogy lehetett interpretálni. Inkább sűrű lelőhelyrészen folytak a feltárások, az északi egyharmadán inkább házhelyekre utaló objektumok, gödrök jelentkeztek, dél felé haladva, különösen a délnyugati részen kemencék és kutak voltak a mérvadók. Jelentős azoknak a korábbi kutatások során aknakemencének titulált objektumok megléte, melyek az egész ásatási felszínen megfigyelhetőek volt. Inkább kotorékkemencének vagy kotorékfüstölőnek hívnám őket, mivel kiképzésük egyértelműen nem kemencére utal, és nem is aknakinézetű. Mindegyik délről rézsűsen lemélyülő, északi fele méhkasosan öblösödő, fala itt 10–15 cm-en átégett, platni nélküli. Funkcióját tekintve elképzelhető, hogy a kohászathoz kapcsolódik, de ez további kutatásokat igényel. A házhelyekhez gyakran 3–4, többszörösen megújított sütőfelületű belső kemence tartozott, külső kemencét egy esetben találtunk. Önálló előtérgödrös, mondhatni klasszikus körteformájú kemence is csak kettő volt. A leletanyag és az előzetes próbaásatás alapján elmondhatni, hogy egy kora Árpád-kori településrészlettel van dolgunk, kiterjedése északi és keleti irányban nem egyértelmű. Korábbi avar, vagy Karoling-kori leleteket nem találtunk, véleményem szerint a 10–13. századra datálható (legalábbis a leletanyag alapján). A kerámiatöredékek java része fazék, kisebb mértékben bográcsok és korsó. Két esetben találtunk, objektumhoz nem köthető, szájával lefele fordított fazekat, melyek akár építési áldozatként is felfoghatók. A kerámialeletek mellett nagyszámban kerültek elő fémanyagok. Ezek nagy része vasszeg, vastöredék. Találtunk 12–13. századra utaló formájú sarkantyú töredékeket, illetve több vaskést is. Érdekes része a leletanyagnak a felszínünk délkeleti részén előkerült fúvókák, amelyek a vaskohászat jelenlétére utalnak. Egyébként a vassalak megléte majdnem az összes nagyobb objektumban előfordul. Egyetlen „temetkezést" tártunk fel: az egyik gödör felső betöltési rétegében egy oldalrafordított, zsugorított, melléklet nélküli emberi váz lett feltárva. Érdemes megjegyezni, hogy több észak-déli irányú árokfoltként jelentkező, szabálytalanul egyenes vonalvezetésű, egykori vízfolyás szabdalja a felszínt, ezeket néhány helyen átvágtuk, mivel azonban geológiai jelenség, a teljes kibontásukra nem került sor. Hasonlóan az előkerült kutakat sem bontottuk teljes mélységben, biztonságtechnikai okok miatt.

Kaposvár – Metyx-telephely
Somogyi Krisztina

A Kaposvár, Keleti Ipari Park, 3657/135 hrsz. alatt bővítendő kompozit gyár, szövőüzem és magasraktár projekthez kapcsolódó előzetes régészeti dokumentáció készítése során a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából próbafeltárást végeztünk. A beruházás helyszíne Kaposvár város keleti külterületén a 61-es számú főút és a vasútvonal között terül el, az ún. török üveggyár építési területével szemben, a Metyx-telephely nyugati, beépítetlen sávjában. 2023. június 16–2021. június 20. között összesen 6 kutatóárkot nyitottunk, amelyek összterülete 500 m^2 volt. 204 m^2 pozitív, 296 m^2 negatív érintettségű lett. A tervezett 5 szonda helyett 6 kutatóárkot kellett kijelölni, mert a meglévő csarnok melletti füves rész túl keskeny, és két fasor is tagolja.

A jelenlegi Metyx-telephely nyugati szomszédságában, a vasútvonaltól közvetlenül északra található a 40012. számú nyilvántartott régészeti lelőhely, amelyet 1974-ben terepbejárással azonosítottak. A terület egy alig kiemelkedő térszín a Kapos-folyó egykori árterében. A lelőhely a topográfiai térkép szerint a folyóba tartó kis vízfolyástól (mindkettő szabályozott medrű) keletre helyezkedik el. A lelőhely folytatására számítottunk a próbafeltárás megkezdése előtt, és az eredmények igazolták várakozásunkat.

Az északi két szondában (1. és 6. számú) ugyanazon árok egy-egy szakasza került elő (1. és 9. str.). A középső 5. számú és a déli 3. számú szonda negatív volt. A 4. szonda déli végében tártunk fel egy késő bronzkori (halomsíros kultúra) gödröt. A 2. szonda tartalmazta a legtöbb régészeti jelenséget. Összesen öt gödörből gyűjtöttünk leletanyagot. Eszerint a késő neolitikus Lengyel-kultúra és a késő bronzkori halomsíros kultúra szórt teleprészletére bukkantunk. A leletanyag korhatározó ugyan, de jórészt lekopott felületű és kismennyiségű.

A keleti, szélső szelvényekben a vékony gyepes réteg alatt újkori feltöltés nyoma, valamint a csarnoképítéskor keletkezhetett tereprendezés, planírozás nyoma. Más helyeken kábelárkok és egyéb újkori beásások nyoma látszott.

Rétegrend: 50–70 cm humusz alatt, néhol jól elkülönülően látszott egy barna agyagos réteg (pl. a 2. szondában 40 cm, az 5. szondában 40–60 cm vastag volt). A 6. szondában egy 30–40 cm vastag szürkés agyagos-öntéstalajos, iszapos réteg húzódott az újkori feltöltés és az altalaj között. A legmélyebb a 3. szonda, ez volt a Kapos-folyóhoz legközelebb lévő, legdélibb szelvény. Mélysége 120–170 cm. A humuszréteg és barna humuszos agyagos réteg alatt kb. 40 cm-es öntéstalajos réteggel. Az altalaj sárga vagy vaspettyes foltos agyag az egész területen.

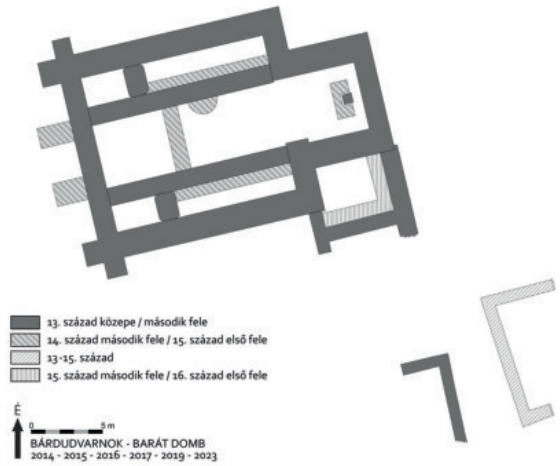
A régészeti jelenségek 60–90 cm mélyen jelentkeztek a 2. szondában, a 4. szonda déli végén 90 cm mélyen látszott a feltárt objektum.

A próbafeltárás eredményei alapján megállapítható, hogy a 40012 azonosítószámon nyilvántartott Kaposvár–Kaposvár-Dombóvár és Kaposvár–Siófok vasútvonal szögletében nevű régészeti lelőhely kiterjedése kelet, északkelet irányban bővül. A próbafeltárás eredményei alapján pontosítottuk a régészeti lelőhely korára vonatkozó korábbi adatokat is.

Résztvevők: Somogyi Krisztina feltárásvezető régész, Molnár István régész, Nyári Zsolt† technikus.

Bárdudvarnok – Barátdomb (19591)
Molnár István

A mai Bárdudvarnok külterületén állt egykor Somogy megye egyetlen premontrei prépostsága. Az 1252-ben alapított és a török alatt elpusztult monostor feltárását 2014-ben kezdtük meg és 2019-ig több alkalommal is folytattuk. A munka költségét a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összeg fedezte, amelyhez a szükséges önerőt Bárdudvarnok önkormányzata biztosította. Az elmúlt években feltártuk a prépostság templomát és sekrestyéjét, két prépostsági épület részletét, a templomban lévő temetkezéseket és a tőle délre lévő temető egy részletét.[7] Bár a templom falaiból kevés maradt, viszonylag jó állapotban megőrződtek a különböző korszakokhoz tartozó padlók, oltárok, a szószék maradványai. A 13. század közepén egy nagyméretű (24×14 méteres) háromhajós, nyugati toronypáros, egyenes szentélyzáródású prépostsági templom épült. A belsejében sávalapozások tartották a pilléreket, a nyugati homlokzatot támpillérekkel erősítették. A korai döngölt padló és az időszakhoz kapcsolható kisméretű oltáralapozás maradványait is feltártuk. Nem sokkal később épült meg a templom szentélyéhez délről csatlakozó sekrestye, korai padlójának maradványait szintén megtaláltuk. A sekrestyéhez nem csatlakozott, de azzal egyvonalban volt a korai prépostsági épület. A templomot később (a 14. század végén vagy a 15. században) átépítették, egy nagy középső tornyot kapott, amelyet a homlokzatnál újabb nagy támpillérekkel erősítettek meg. A sávalapokat is szélesítették ekkor, a templomhajót is beboltozhatták. A padlót megemelték, egy ledöngölt téglaporos rétegre szárazon fél és egész téglákat raktak. A szentélyben egy új nagyméretű oltár, míg a főhajó északi falához belső szószék épült. A legkésőbbi időszakban a padlót újra megemelték, egy habarcsrétegre szabályos téglasorokat helyeztek, az oltárt ekkor átfestették. Az ekkor megerősített sekrestyében ugyanilyen padlót találtunk, a szentélybe vezető bejárat helye is megállapítható volt. A sekrestye megerősítése emelet építésére utalhat, talán itt alakították ki a szerzetesek kései lakhelyét. (1. ábra)

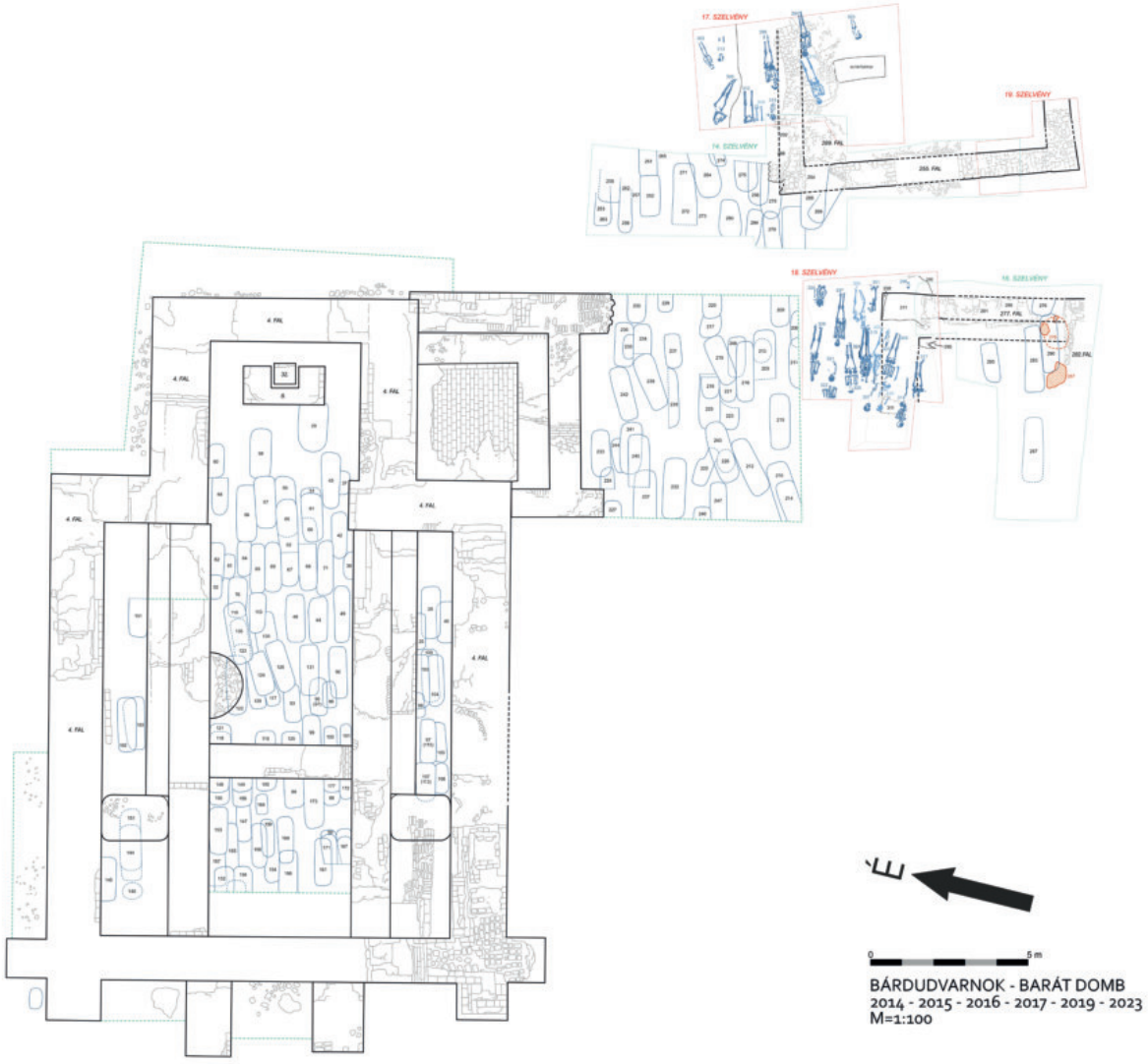

1. ábra: Bárdudvarnok–Barátdomb: A feltárt falszakaszok kora

A 2023-as feltárás költségét újra a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összeg fedezte, a pályázathoz szükséges önerőt ezúttal is a Bárdudvarnok Község Önkormányzata biztosította. A feltárás 11 munkanapon át, az esőnapok miatt 2023. szeptember 14. és október 3. között zajlott. A 2019-ben megtalált kolostori épületek teljesebb feltárása és pontosabb datálása volt a célunk. Mivel az előző években azt tapasztaltuk, hogy a dombról lemosódó rétegek miatt a felső talajréteg igen vastag, a lelőhely keleti részén a felső réteget egy kotróval szedettük le, csak ezután kezdtünk el kézi szerszámokkal mélyíteni. Két szelvényt jelöltünk ki, amelyek a 2019-es szelvényekhez csatlakoztak, és ahol a korábban megtalált kolostori épületek folytatását kerestük (2. ábra, 5. tábla 1.).

A prépostsági épületek formáját, méretét és datálását nem sikerült teljesen pontosítani, de azokról fontos információkat szereztünk. A korábbi épület alapozását habarcsba rakott téglából készítették, 90 cm széles volt. Alatta volt egy 20 cm vastag, 140 cm széles sárgás-világosbarna tégladarabos, agyagos elegyengetési réteg, az alap tégláinak kiszedésekor sokszor csak ez utóbbi maradt a helyén. A szelvény nyugati és keleti részén egy-egy kis darabja maradt meg, a szelvény közepén a sírok teljesen megsemmisítették. Az épület észak-déli tájolású lehetett, a hossza legalább 7–8 méter volt, osztófal nyomát a szelvényben nem találtuk, de a későbbi sírok akár teljesen eltüntethették. Az prépostsági templom szentélyével és sekrestyéjével egyvonalban, a sekrestyétől kb. 8 m-re volt az északi vége. Az épületet már a középkorban elbontották, részben az alapot is kiszedték, erre utal, hogy a kiszedéskor keletkezett réteget több rétegben rombolják

7 A korábbi feltárásokról: Aradi Cs. – Molnár I. 2022.

2. ábra: Bárdudvarnok–Barátdomb: A feltárt terület összesítő alaprajza

a sírok. Az épület felhagyása még viszonylag korán megtörténhetett. A monostortemplom első átépítését megelőző pusztuláskor sérülhetett meg és szűnhetett meg működése. Ezután az épület egykori területére is kiterjedt a temető.

Északra, kissé eltérő tájolással egy másik épület is állt, amely feltehetően valamivel később épült, hiszen már vastag kevert rétegbe ásták az alapfalait. Ugyanakkor volt annyi hely a két épület között, hogy egy ideig akár egyszerre is létezhettek. A második épület a levágott domboldalhoz épült. Anyagba rakott téglákból készült, az alapozáshoz egész és fél téglákat használtak. Az alapfal az alsó három téglasoránál kissé kiszélesedik. Az épület külső hossza 9,5 m. Alul a sárga altalajba mélyedő egységes terű pincét alakítottak ki, amelynek az alapozás alja felett 20–30 cm-rel volt a járószintje. A „földszint" kissé magasabban volt a talajnál. Ez az épület is megszűnt még a prépostság életében. A felmenőfalat elszedték, és részben az alapozást is visszabontották. Az épület megszűnésekor az egykori pincét betöltötték, keményre döngölték. Belül egy nagyon keményre döngölt agyagos réteg volt, amibe az alapfal tégladarabjai, sőt az alap kiborult részlete is bekerültek. Az alapot, és ezt a visszatöltött réteget is sírok rombolták, de ezek száma jóval kevesebb, mint a szelvény északi részén, az épületen kívül ásott síroké. Ez arra utal, hogy az épületet a prépostság életének későbbi szakaszában rombolták le.

A feltárás során 31 sírt bontottunk ki. (5. tábla 3.) A temető keleti részén sok gyermeksír feküdt. A leletanyagból 4 pártamaradványt emelhetünk ki. Volt egyszerűbb bronzrugós, illetve néhány aprógyöngyös párta, de olyan is, ahol a bronzdrótokból, rugókból virágokat alakítottak ki, és számos nagyobb gyöngyöt használtak (5. tábla 2.). Találtunk gombokat, pénzeket és koporsó maradványát is.

Az ásatás munkatársai: Molnár István régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt†, Papp Zoltán, Stunya Péter. Ezúttal is megköszönjük Varga Mónika önkéntes munkáját.

Berzence – Várdomb (19689)
Molnár István

Berzence várának maradványai a település belterületén lévő dombon rejtőznek, a felszínen látható maradványai nem maradtak. A korábban építkezésekkel sértett domboldalból az elmúlt évtizedekben már többször leszakad egy-egy darab, amely során falszakaszok váltak láthatóvá, illetve semmisültek meg. 2019-ben, a legutóbbi leszakadás után a kilátszó falakat dokumentáltuk, majd a település önkormányzata a saját költségén talajradaros felmérést végeztetett a dombtetőn. A felmérés során egy trapéz alakú udvart négy oldalról körbevevő falak rajzolódtak ki, az északnyugati és északkeleti oldalon helyiségekkel, palotaszárnnyal. 2021-ben a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összegből kezdtük meg a vár feltárását, a szükséges önrészt a település bocsátotta rendelkezésünkre. A munkát a domb délnyugati oldalán kezdtük meg, ahol teljes hosszban feltártuk a középkori várfalat, egy ezzel párhuzamos török kori falat, és a nagyméretű déli sarokbástya nagyobb részét. A feltáráson nagyon értékes leletanyagot találtunk.[8] A feltárást 2022-ben, a múzeum egyéb munkáihoz igazodva, május, június és július hónapokban, három részletben, 24 munkanapon át folytattuk. A munka költségét ismét a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összeg fedezte, a pályázathoz szükséges önrészt ezúttal is Berzence település önkormányzata adta. Az előzőleg feltárt területtől északra nyitottunk új szelvényeket, amelyek jórészt a várudvarra estek (6. tábla 1.)[9].

A felső vékony humuszos réteg eltávolítása után 50–150 cm vastag, égett, omladékos réteget találtunk, amely gazdag (bár erősen megégett) leletanyagot tartalmazott. A réteg a vár 1664-es leégésekor keletkezett, amely után csak kisebb tereprendezést végezhettek, a vár már nem működött tovább. Az égett réteg alatt találtuk meg a legkésőbbi, 1664-es járószintet, a legkorábbi középkori szintek pedig ez alatt 0,5–1,5 méterrel, tehát a mai felszíntől 2–2,5 méterre voltak. Ez azt jelenti, hogy az egykori felmenő falakból helyenként 2-2,5 méter magas szakaszok is megmaradtak. Ugyanakkor ez hatalmas földmunkát is jelent, a következő években átlagosan 2 méterrel kell majd lemélyítenünk a dombot. Reményeink szerint az így felszínre kerülő falak néhány év múlva látványos romkertet alkotnak majd. A feltáráson sikerült pontosítani a vár építési periódusait, a korai időszaktól, a 15. századtól, a 18–19. századi végső pusztulásig tartó rétegsorokat tudtunk dokumentálni. (3. ábra)

A feltárt falak közül a legkorábbi, egy délnyugati oldalon épített 130-140 cm vastag téglafal, amelyet tavaly (két, fák miatt kihagyott rövid szakasz kivételével) nagyjából 27 m hosszan kibontottunk. A fal alapozása 160 cm széles, a felmenő falak 130–140 cm-esek voltak. (6. tábla 2.) A téglák méretei 27–28×13–14×5–6,5 cm voltak. A nyugati vége hiányzik, nagyjából 33–36 m hosszú lehetett kezdetben a vár délnyugati fala. A várfal keleti végét megtaláltuk. A csatlakozó, északkeleti irányú falnak csak az indulása volt követhető a 11. szelvényben.

A vár külső oldalaira több méter magasan földet hordtak. Tavaly az általunk feltárt délnyugati fal külső oldalán 1,5–2 méter vastagon találtuk meg, most a keleti oldalon, az egykori toronytól északra is azonosítottuk. A rétegekben csak késő középkori kerámia volt. A délnyugati várfal külső oldalához ásták azt a gödröt, amelyben 4 ember maradványait tártuk fel a 2021-es évben. Az egyik sírban talált 5 aranypénz kevésbé alkalmas a datálásra, az ezüstpénzek közül a legfiatalabb 1530-as. Ez adja meg a temetés legkorábbi idejét, a feltöltés a síroknál korábbi.

A várudvaron megtalált legkorábbi szintek akár a várfalnál is korábbiak lehetnek. Egy valamivel magasabban lévő, későbbi, a 15., de inkább már a 16. század elejére datálható szint már biztosan későbbi a várfalnál, ezen leégés nyomait azonosítottuk. A 7. szelvényben egy legalább kéthelyiséges, leégett talpgerendás ház nyomát találtuk meg. A pusztulást helyreállítás követte, a szintet egy égett feltöltési réteggel megemelték. Még a leégés előtt épült az északkelet–délnyugati irányú fal merőlegesen a délnyugati várfal belső oldalához. A hozzá tartozó, a faltól keletre lévő helyiség téglapadlójának kisebb maradványa is megmaradt.

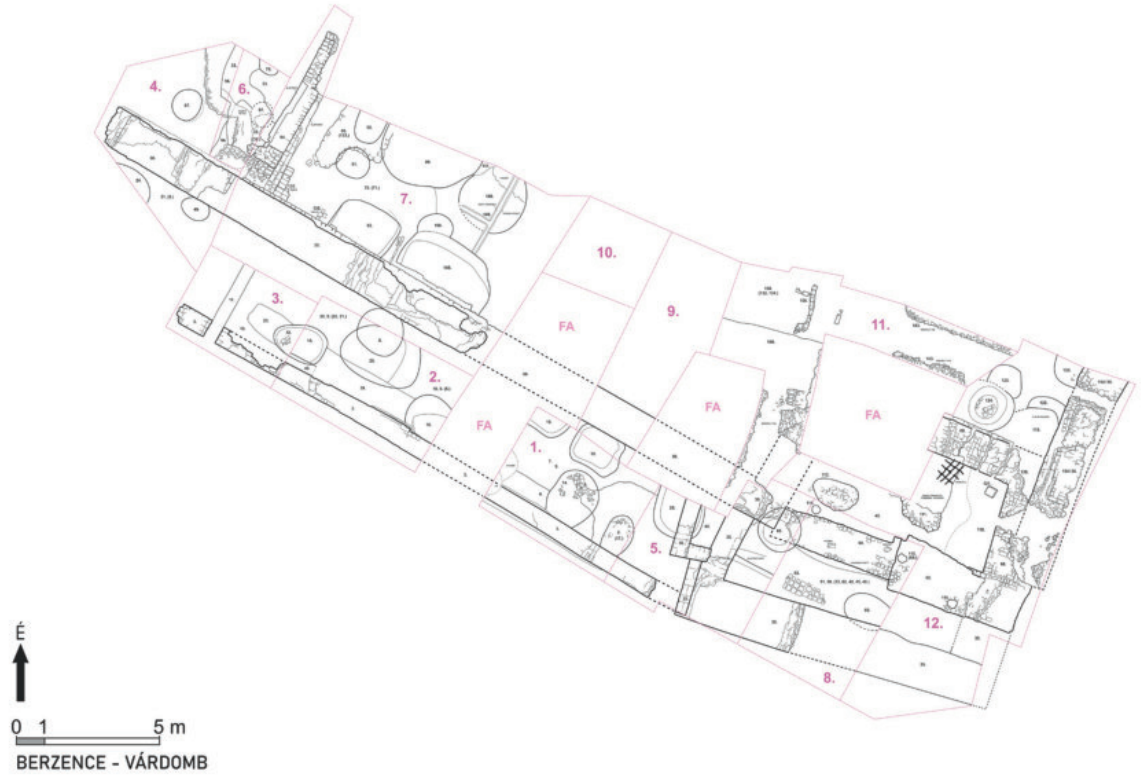
A középkori fal délkeleti sarkához a 15. század utolsó vagy a 16. század első évtizedeiben nagyméretű tornyot építettek. Az építmény értelmezése még kérdéseket vet fel. A várfalhoz épült, egymással kötésben lévő falak egy 7,2x3,2 belterületet jelölnek ki. (6. tábla 3.) A falak nyugat-keleti irányúak, tehát megtörnek a középkori falhoz képest. Az északi és déli fal párhuzamos, a keleti szöget zár be. A fal alapja változó, 130–190 cm széles, a felmenő fal 130 cm széles volt. Az északi fal végétől kb. 1 m-re 135–140 cm nagyságú ablak volt. Akár a várfal, akár a torony építési idejét jelezheti a fal délkeleti végénél, a kiborult téglatörmelékes rétegben talált 1489-es évszámos kő (6. tábla 4.). A várfal eredeti végétől 70 cm-re délre egy méternél szélesebb, alapozásában 160 cm széles merőleges téglafal épült. A fal kb. 2,4 méter után megtörik, keletre fordul, azaz a déli végéhez egy vele kötésben lévő, hegyesszöget bezáró nyugat-keleti irányú fal csatlakozik. A fal a külső oldalán nagyjából 12 méter hosszú, a helyiség beltere így 8,3×7,2 méteres lehetett. A fal nagyjából derékszögben északkeltre fordul, a szelvényeinkben 14–15 méter hosszan volt követhető (6. tábla 8.)[10]. A fal felmenő része nagyjából 150 cm széles, alapozása valamivel szélesebb volt. Az alapárokban késő középkori kerámiát találtunk.

Az építmény legkorábbi padlója alatti feltöltésben két 1527-es pénz is volt, ami megadná az épület építésének legkorábbi időpontját is. Ugyanakkor a korábbi déli falat ekkorra visszabontották, a megrongálódott keleti fal elé valamikor falat építettek. Az általunk megtalált legkorábbi padló ehhez az átépítéshez is kapcsolódhat. Az épület nyugati fala és a várfal déli oldala közé két egymással, és a falakkal is szöget bezáró 60–70 cm vastag téglafal épült, így feltehetően egy trapéz alakú aknát alakítottak ki. A külső várfalon kívül, attól kb. 4 méterre a török korban egy téglafalat építettek a falon kívüli feltöltésbe.

8 A korábbi feltárásról: Honti et al. 2020, 209–214.

9 A kézirat leadásakor már folyt a 2024-es feltárás, amely eredményei máris több ponton módosították korábbi elképzeléseimet.

10 Korábban ezeket a falakat egy bástyához kapcsoltam, de a 2024-es feltárás eredményei alapján úgy tűnik, ezek a falak zárták az udvart, úgyhogy egy, a várfalakkal egyszerre épülő, nagyméretű toronnyal számolhatunk.

3. ábra: Berzence–Várdomb: A feltárt terület összesítő alaprajza

A torony földszintje korábbi padlójának keményre járt felületén égésnyomok, azon elegyengetett égett rétegek voltak. (6. tábla 5.) Az északi falon lévő ablak vasrácsa a korai padlóra borulva, ezen a rétegen maradt meg. (6. tábla 7.) Az udvaron is megfigyelhető volt egy hasonló korúnak tűnő, a török kor elejére tehető leégés nyoma. A helyiséget feltöltötték és magasabban egy újabb padlót alakítottak ki. Az udvart is helyreállították, szintjét megemelték. A vár később is leégett, egy következő török kori leégés után jelentősen megemelték az udvar szintjét. A délnyugati várfal nyugati szakaszának belső oldalához épült falat gyenge minőségben állították helyre. Az udvar nagyobb részét teljesen szétásták török kori gödrökkel, amelyek egy része még nyitva volt a végső pusztuláskor.

A torony legkésőbbi padlója egy 1,5 cm vastag letapasztott réteg volt, amelyen a kései leégés nyomai voltak tapasztalhatók. Az alatta lévő rétegben 2021-ben több összeoxidálódott ezüstpénzt találtunk, amelyek közül az egyik III. Ferdinánd pénze volt, ami a későbbi padlót a 17. század közepétől keltezi. Ezen a késői padlón nagy mennyiségű faszenes-égett omladékos réteg volt, amiben értékes leletek kerültek elő.

Az udvaron is megtaláltuk a késői leégés szintjét és a rajta lévő vastag égett-omladékos réteget. Egy félig a falakhoz épített épület átégett járószintjén egy összeomló cserépkályha maradványait is megtaláltuk. Az udvaron álló késői török kori fa- és faszerkezetes épületekből nagy mennyiségű égett patics, szenesült fahasábok és a cserépkályhák égett maradványai maradtak meg. Több kései gödör átégett, vörös rétegekkel, égett kerámia- és kályhaszemekkel, szétvert cserépkályhák darabjaival volt feltöltve. Utóbbiak a késői pusztulás utáni eltakarítás maradványai.

A leletanyag ebben az évben is nagyon gazdagnak bizonyult. (10–11. tábla) A viseleti tárgyak közül gyűrűk, üvegkarperec darabok, sarkantyúk, csizmapatkók, övcsatok, a szerszámok, használati tárgyak közül ollók, lakatok, kapa, sarlók, béklyó, kések, késveretek, háromlábú vasállvány, pipa, latos mérlegsúly, plombák, rézedények darabjai említhetők. Ebben az évben is nagyszámú pénzérme és rengeteg kerámia, kályhaszemtöredék került elő. A többszöri leégés miatt nagyszámú növényi maradvány őrződött meg, a leglátványosabbak a bástyában poháralakú kályhaszemekben eltett és ott megégett gabonamagvak (6. tábla 6.). Az itt állomásozó katonaság emlékei a lándzsa- és kopjahegyek, puska zárszerkezetének darabja, számos ágyú- és puskagolyó, számszeríj-nyílhegyek, zablák, lószerszámdíszek. A 2021-es feltárás egyik nagy meglepetése volt egy gyönyörű Árpád-kori kőfaragvány. 2022-ben is találtunk hasonló korú faragványokat, amelyek közül volt, amit lefaragtak és másodlagosan beépítettek.[11]

Mivel a feltárást jövőre, majd az elkövetkező években is folytatni kívánjuk, a szelvényeinket a korabeli járószint magasságáig, a falakat alapjukig temettük vissza. A felmenő falmaradványokat a hideg beköszönte előtt takartuk be.

11 A talált kőfaragványokról lásd: Aradi 2022., illetve Aradi Csilla tanulmánya a jelen kötetben.

Az ásatás munkatársai: Molnár István régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt†, Papp Zoltán, Stunya Péter. Köszönetet mondunk a feltárás minden résztvevőjének, Berzence Nagyközség Önkormányzatának és a Nemzeti Kulturális Alapnak. Ezúttal is megköszönjük azok segítségét, akik önkéntes munkájukkal segítették a feltárást: Szép Lászlónak, Balogh Zoltánnak, Kalmár Péternek, Végh-Tuboly Juditnak és Biczó Ferencnek.

Iharosberény – Régi temetői-dűlő (89313)
Molnár István

A mai Iharosberény (a középkorban Berény) régi templomának feltárását 2018-ban, majd 2019-ben folytattuk. A munka költségét mindkétszer a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összeg fedezte, amelyhez a szükséges önrészt a település bocsátotta rendelkezésünkre. 2018-ban a templom északnyugati részét, a tornyot és a hajó északi kétharmadát, valamint a szentély északkeleti részét tártuk fel. 2019-ben a templom maradék területei kerültek feltárásra, de a sírokat csak a keleti részén bontottuk ki. Megtaláltuk egy korábbi templom maradványait is.[12]

A 2023-ban végzett munkát is a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összeg fedezte, a szükséges önrészt újra Iharosberény település önkormányzata biztosította. A feltárás egy hétig 2023. augusztus 7–11. között folyt. Három szelvényt nyitottunk. (5. tábla 4.) Az előző évek tapasztalatai alapján a felső humuszt géppel szedtük le. Sajnos az előző évben kiderült, hogy a szántás az egykori padlót, járószintet teljesen megsemmisítette. A 7. szelvényt a templomtól keletre húztuk, itt az egykori árkot kerestük. Valóban megtaláltuk egy széles árok teknős alját. Az árok funkciója és kora nem tisztázódott. Lapos, teknős alja nem hasonlít erődítési árokra, késő középkori kerámia volt benne, ezért annál nem korábbi. A szelvényben kevés sír volt, ezek részben metszették az árkot. (4. ábra)

A 8. szelvényünk a templom szentélyétől északra található, a 2019-ben megtalált csatlakozó falat kerestük. Kibontottuk a korai templom agyagba rakott téglából álló alapfalait és számos, egymást több rétegben romboló temetkezést. (5. tábla 5.) A 9. szelvény a templomtól délre volt. Az árok nyomvonalát itt nem találtuk meg, több egymást felülrétegző sírt bontottunk ki. A feltárás végeztével a szelvényeinket visszatemettük.

A korábbi, Árpád-korban épült templomhoz széles, sorokba rendezett tégladarabokból és ledöngölt agyagból készülő alapozásokat kapcsolhatunk. 2018-ban a későbbi épület hajójának északkeleti részén és a későbbi épület szentélyén belül is találtunk egy-egy ilyen falszakaszt. 2019-ben a gótikus templom szentélyének indulásánál álló támpillértől északra, északnyugatra tártuk fel a korábbi épület részletét. A talált falszakaszok alapján egy kb. 15 m hosszú, egyenes szentélyzáródású templomot valószínűsítettünk, amelyhez északról csatlakozott egy helyiség. A 2023-ban végzett feltárás során ennek a helyiségnek igyekeztünk tisztázni a méretét és korát. A templomhoz később egy északi sekrestye épült. A helyiség agyagba döngölt téglasorokkal készült alapfalai 110 cm szélesek. Sajnos csak egy alapfalszakaszt és két helyen 2–3 téglát találtunk meg, a többit a későbbi sírok teljesen megsemmisítették. Az épület biztosan a korai templomhoz tartozott, de nem tudjuk, hogy egyszerre épült azzal, vagy – ami valószínűbb – később, a 13–14. században. A korai templom szentélyéhez északról csatlakozó épületrész mérete legalább 4×6,5 m volt.

A korai templom maradványai az általunk feltárt részen nem metszenek sírokat, de az épület maradványait több későbbi sír és a gótikus templom szentélye is rombolja. A templom kora az Árpád-koron belül nem meghatározható. Legkésőbb a gótikus templom építésekor elpusztult.

A későbbi templomot 2018–2019-ben megástuk, 2023-ban már nem kutattuk. A templom alapozása is habarcsba rakott téglából épült. A falak alapárkai 1,1–1,3 m szélesek. Az épület hossza 29,5–30 m a támpillérekkel együtt. Négyzet alakú tornya volt, amelynek a beltere 2,2×2,2 m-es. Sarkainál a falak meghosszabbításában egy-egy kb. 1 m hosszú támpillér volt. Az épület nyugati falát a sarkain erősítették egy-egy ferde helyzetű, 1,5 m-es támpillérrel. A templomhajó beltere 12,6 m hosszú. Támpillérei a sarkokon lévőkön kívül nem voltak, eredetileg valószínűleg nem volt boltozva. A 7,2 m belterű, boltozott szentély a hajóval megegyező szélességű, a nyolcszög három oldalával záródik, a sarkain támpillérekkel erősítették. A szentély nyugati részén diadalív és mellékoltárok alapozását találtuk meg.

A templom pontos építési idejét nem ismerjük, de a 2023-ban azonosított, az újabb templom által rombolt korai sekrestye valamennyire segít datálásában, az új templomot leghamarabb már a 14. században építhették.

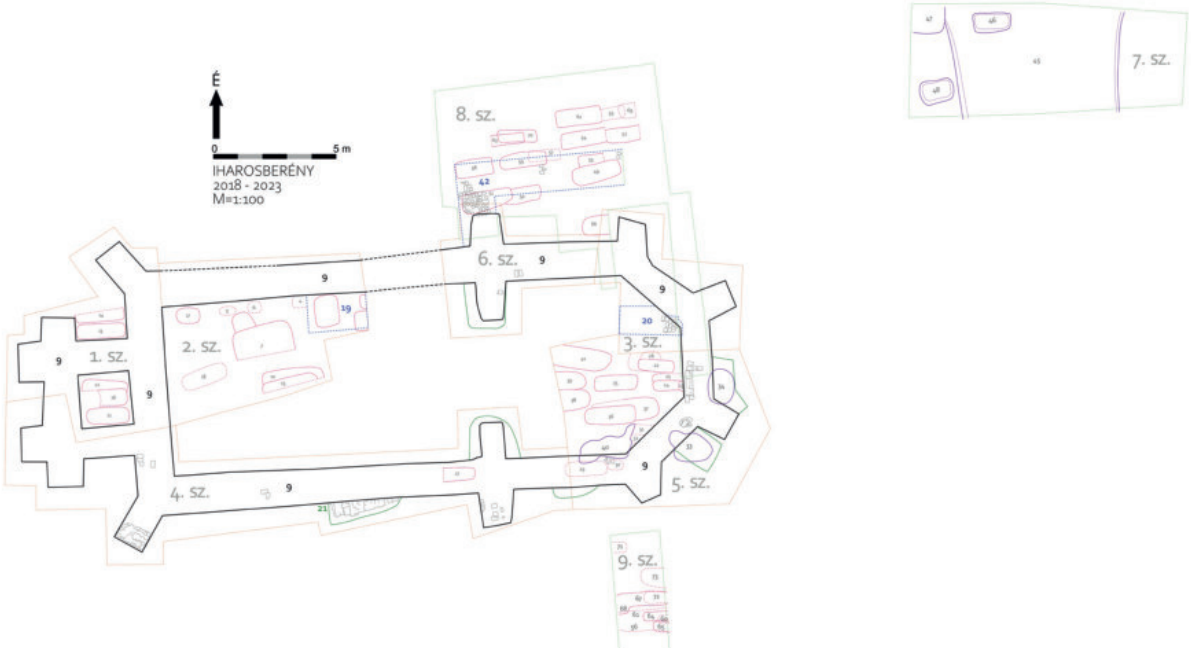
2023-ban a 3 szelvényben összesen 27 sírt bontottunk ki. Egy elhunyt ruhaujjait párizsi kapcsokkal díszítették. Találtunk egykor olvasó végén lévő keresztet, fülesgombokat, csizmapatkót és párta maradványát is. A feltárás igazi szenzációja egy újkori temetkezéshez kapcsolódott. Az egyik elhunytat 18 kerek lapos gombbal díszített ruhával temették el (5. tábla 6.). A restaureláskor kiderült, hogy az egyik gombot a Napóleon kori francia hadsereg 11. ezredének jelével díszítették. A 18. század elején Dalmáciában állomásozó ezred tagja, talán vonulás közben Iharosberényben hallhatott meg és a régi templom mellé temették.

Az ásatás munkatársai: Molnár István régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt†, Papp Zoltán, Stunya Péter. Ezúttal is köszönetet mondunk a feltárás minden dolgozójának a Nemzeti Kulturális Alapnak, Iharosberény Önkormányzatának és lakóinak, Józsa Tibornak és a Banderium Hungarorum Hagyományőrző Csoportnak, valamint a feltárást önkéntesként segítő Erős Borbálának, Billege Dánielnek, Erdős Sándornak és Gilincsek Ákosnak.

Csokonyavisonta (19455)
Somogyi Krisztina

A Rinyaújlak-Dél 1 (Rul-D-1) jelű fúráspont Csokonyavisonta közelében található a belterülettől DNy-ra kb. egy km-re, a műúttól közel másfél km-re, a Gyöngyösi-patak nyugati partján lévő Pusztarét nevű határrészen. A fúráspont és környezete a 19455 számú nyilvántartott régészeti lelőhely déli, DK-i negyedében van, a ma már használaton kívüli, egykori Barcs–Somogyszob vasútvonaltól keletre. Domborzati szempontból egy kiemelkedésről van szó, amelynek keleti oldala markánsan lejt a patakvölgy felé. A terület fűvel fedett volt.

12 Honti et al 2020, 190–191.

4. ábra: Iharosberény–Régi temetői-dűlő: A feltárt terület összesítő alaprajza

2022. december elején a mélyfúrási ponttól északra egy helyen belemélyítettek a homokos kiemelkedésbe talajvizsgálat céljából. Ekkor emberi koponya és csontok kerültek elő, amelyekről Belényesy Károly, a MOL régészeti szakértője értesítette a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumot. A régészeti megfigyelés során a már megnyitott 1,5 m mély, kb. 8 m hosszú és 1,5 m széles, K–Ny-i irányú szondában egy Ny–K-i tájolású bolygatott sír maradványait tártuk fel a sárga homok altalajban (1. str.). A koponya hiányos és töredezett, a háton fekvő csontvázon és mellette, alatta fekete faszenes koporsómaradványt figyeltünk meg. A lábakat a gép kiemelte, a jobb kar behajlítva a hason, a bal kinyújtva helyezkedett el. A csontok nagyon mállékonyak voltak. Melléklet nem volt in situ. A sír déli széle a szondafal alá mélyedt.

A szondafalon még kettő sírgödör metszetét dokumentáltuk. A 2. str. számú metszet eltérő betöltése miatt két, szuperpozícióban lévő, azaz egymásra ásott sírgödör maradványa is lehetett. A 3. számú jelenség a szonda keleti végében volt: a sír rövidebbik oldalának aljából bordák lógtak ki. Elképzelhető, hogy a hányóban talált koponya ebből a 3. sírból való. Az I. szelvény É-i falán nem látszott egyértelmű sírgödörprofil. A szonda rétegviszonyai: 40–45 cm vastag humusz alatt, a felszíntől kb. 70–100 cm mélységig barna agyagos, alatta barnás-sárgás keveredett agyagos homokos. Sárga homok az altalaj kb. 1,5 m mélyen.

A sírbontás közben megnyitottunk egy kb. 35–40x5 m-es területet az I. szelvénytől DNy-ra közel 30 m-re, ahol a kivitelezéshez a földmunkát kezdeni tervezték. Itt két árokszerű folt, egy kemencemaradvány, a szelvény nyugati felében több gödör foltja látszott. A feltárt gödrök a kerámia és a kovapengék alapján a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája (korábbi nevén DVK) időszakára datálhatók. A kemencemaradvány és az árkok kora leletanyag hiányában ismeretlen.

A tervezési terület északi szélén, a dűlőbe benyúló fásbozótos részen középkori templomra utaló kő- és habarcstöredékeket láttunk. Ezen a helyen a megfigyelés utáni héten a Beruházó megrendelésére talajradaros felmérést végeztek, amely egyértelműen kimutatta a valószínűleg Árpád-kori eredetű templom nyomát. A lelőhelyen tehát egy templom és templom körüli temető is található.

A tervezési területen, kissé túlnyúlva a beruházás kisajátítási határán (közel 16000 m^2-en) magnetométeres felmérés is készült. A jelentés szerint a dűlő keleti része, vagyis a kiemelkedésnek a patak felé tartó lejtőjén már erősen ritkulnak az objektumok, de a többi részen a régészeti jelenségek egyenletes eloszlásban mutatkoznak. Kőfalakat nem mutattak ki a roncsolásmentes vizsgálatok. A megelőző feltárást végül 5370 m^2 területen, két ütemben történő lebonyolítással rendelték meg.

A 2023. február közepén megkezdett megelőző feltáráson a gépi humuszolást szakaszosan végeztük. A gépek közben a MOL vezetéképítési projektjén is dolgoztak Vízvár térségében. Az 1. számú felületet teljes egészében megnyitottuk. A 2. ütemben csak északon és DK-en végeztünk bővítést, mert a domb keleti meredek lejtőjén a földmunka nem érte el a régészeti jelenségek szintjét. Összesen 3947 m^2 lehumuszolt területet tártunk fel. A munka a napokig tartó esőzések, a télies vagy extrém szeles időjárás miatt, csak április 5-én fejeződött be.

Az előzetes terepbejárási adatok több korszak meglétére utaltak a hosszan elnyúló lelőhelyen. Ezen korszakok településmaradványai a kora bronzkor kivételével napvilágra is kerültek az ásatás során.

A legkorábbi korszakot a középső neolitikumra keltezhető közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának települése képviseli. A különböző méretű gödrök az egész ásatási felületen megtalálhatóak voltak. Még az újkori temető

nagyon sűrű részén is látszott egy-két, jellegzetes neolitikus betöltésű objektum, amelyeket a sírokkal teljesen szétástak. Ez a betöltés sötét (szürkés) barna, vöröses-paticsos volt. Sok esetben nehezen vált el a humusz alatti barna agyagos szubhumuszrétegtől, amelyben a régészeti jelenségek láthatóvá váltak. Több hosszúkás, néhány m-es gödrön kívül a 10 m-t is meghaladó, az oszlopszerkezetes házak külső oldalát kísérő hosszanti gödrök (Längsgrube) is előkerültek *(7. tábla 1–2.)*. Sajnos nem találtunk két párhuzamos hosszanti gödröt (és oszlopsorokat sem), amelyek alapján egy teljes épület alaprajza rekonstruálható lett volna. A középső neolitikus objektumokból kerámiatöredékek kerültek elő viszonylag nagy mennyiségben: vörös és szürke tárolóedények darabjai különböző bütyökdíszítéssel, jó minőségű, vékony falú finomkerámia és kevés ténylegesen vonaldíszes töredék. Utóbbiak alapján a települést a kultúra késői időszakában lakhatták, kb. 7000–7300 évvel ezelőtt. Nemcsak az épület- és településszerkezet, az edénykészítés technikája és díszítésmódja egyezik meg az adott korszak más lelőhelyeiről ismert jellegzetességekkel, hanem a kőeszközök egyik nyersanyaga is. A Bakonyból származó barna színű kova (radiolarit) eljutott idáig, a Dráva-folyó közelébe. Magköveket, az eszközkészítés során keletkezett hulladékot is találtunk a kész pengéken kívül. Ez alapján az eszközöket helyben készítették.

A beruházási terület ideális természetföldrajzi környezetben helyezkedik el, egy kisebb vízfolyás által határolt kiemelkedésen, megfelelő körülményeket biztosított a megtelepedésre. A késő bronzkor első felében, 3200–3500 évvel ezelőtt a halomsíros kultúrához tartozó közösség hozott létre egy kisebb települést. Ezt a felületen elszórtan jelentkező, kevés leletanyagú kisebb-nagyobb gödrök és egy földbeásott tárolóedény bizonyítja. A neolitikus konstrukcióktól eltérő oszlopszerkezetes épületek jellemzik ezt az időszakot. A halomsíros leletanyag megléte miatt néhány, a lelőhelyen feltárt oszlop- és cölöpsoros szerkezetmaradvány akár a késő bronzkorra is keltezhető.

Bizonyosan a kelta korban készült az a földbe mélyített épület (209. str.), amelyet a felület nyugati harmadában tártunk fel. A késő kelta időszakban jellegzetes volt a rövid oldalainak közepén lévő tetőtartó oszlopokkal rendelkező épület. Ezt a konkrét épületet korábbi, őskori gödrökre ásták. Talán a tetőszerkezet megerősítése, stabilizálása miatt volt szükséges két másik, kisebb oszlop beállítása az ÉK-i negyedben. Az épület alján padló vagy tüzelőberendezés nem volt. A 209. str. számú épület közelében találtunk néhány kisebb gödröt és oszlophelyet, amelyek kevés kelta kori edénytöredéket tartalmaztak.

A római korhoz egyetlen gödröt soroltunk. Elképzelhető, hogy ehhez a korszakhoz is köthetőek cölöp-, illetve oszlopszerkezetű építmények. A római megtelepedés hangsúlyosabb része az egykori vasútvonaltól nyugatra feltételezhető.

Az Árpád-kori gödrök az egész 1–2. ásatási felületen megtalálhatóak voltak. Sűrűbben az ÉNy-i negyedben kerültek felszínre. Elszórtan az újkori temető területén látható és kevésbé bolygatott gödrök egy-egy részletét is feltártuk. Az Árpád-kori gödrök betöltése jellegzetes volt: faszénnel erősen telített, szerves, agyagos, paticsszemcsés kevert. Jól láthatóan elváltak az agyagos szubhumuszban *(7. tábla 3)*. Az ÉNy-i szelvényfal mellett húzódó oszlopsort a betöltés miatt soroltunk ehhez a korszakhoz. Egy-két földbemélyített épület gödre is felszínre került. Különböző gödrök és vermek, egy-egy külső kemence, gödörtűzhely tartozott az egykori faluhoz. Az egyik középső neolitikus hosszúgödör területén egy aknakemencét (419–422. str.) alakítottak ki az Árpád-korban. *(7. tábla 2.)*

A megtelepedés a középkor későbbi évszázadaiban is folytatódott a területen. Ennek bizonyítéka néhány késő középkori gödör és tárolóverem. Az ásatási szelvény DK-i negyedében egy cölöphelyekkel kísért „L" alakú árok középkori lehetett egy-két edénytöredék alapján. Vágták az újkori sírok. Egyetlen kút került elő, amelynek metszetét közel 1 m-es mélységben tártuk fel. Az Árpád-kori és középkori leletanyag főként edénytöredékekből, fazékdarabokból állt. Kevés állatcsont, vastárgy, agyagtapasztásos vaskos fal átégett darabjai, agyaggolyók, egy érme említhető még.

Kérdéses az újkori temető árkától nyugatra, azzal nem teljesen párhuzamosan, kb. É–D-i irányban a szelvényen is túlfutó keskeny árok kora (újkori is lehetett). Minden objektumot vágott, amin keresztülhaladt.

A feltáráson több olyan épület-, építményrészlet került elő, amelyek keltezése bizonytalan. Nincs leletanyag vagy igazán korszakhatározó építési jellegzetesség, vagy a szerkezet maga sem teljes. Ennek ellenére fontosnak tartjuk ismertetésüket, datáló leletanyaggal rendelkező párhuzamaik felkutatása közelebb visz minket keltezésük megoldásában.

A felület DK-i részén előkerült struktúra ráépült egy neolitikus hosszúgödörre, területén késő bronzkori gödröket, szomszédságában a késő bronzkorban elvermelt tárolóedényt tártunk fel *(7. tábla 4.)*.

A felület déli sávjában egy négyszögletes alaprajzú szerkezet rajzolódott ki, amely gazdasági jellegű, tároló funkciójú(?) építmény nyoma is lehet *(7. tábla 5.)*. Lehetséges a római korra való keltezése pl. Balatonszemes, Szemesi-berek lelőhely alapján.[13]

A szelvény DNy-i sarkában helyezkedett el kettő, NyDNy–KÉK-i tengelyű oszlop- és cölöpsor. A második, délebbi sor igen mély oszlophelyekből állt. Köztük kettős oszlophelyek is voltak, amelyeknek kisebb ovális gödröt ástak, és az oszlopok beleállítása után a gödröt visszatöltötték földdel. Ez az oszlopsor alkothatta az egyik fő tartófalat a tetőszerkezet számára. Néhány neolitikus edénytöredék került elő belőlük, amelyek a megbolygatott idősebb telepobjektumokból származhatnak. Ez a szerkezet, melynek déli folytatása a feltárási határon kívül esett, feltehetően nem a középső neolitikumban épült, de őskori volta is bizonytalan *(8. tábla 1.)*.

A beruházási terület közvetlen északi szomszédságában állt a középkori Erdőcsokonya temploma, amely köré a középkorban temetkeztek. Árpád-kori temetkezések nem kerültek elő a feltárási felületen, csak a közeli falu településmaradványai. Vélhetően még emlékeztek az egykori templomra és a régi temetőre, ezért annak közelében létesítették a temetőt feltehetően a török kor után az 1700-as években. Az 1780-as években készült 1. katonai felmérés térképén látható a temető ábrázolása *(8. tábla 2.)*. A 19. században készült második katonai felmérésen *(8. tábla 3.)*

13 Köszönöm Németh Péter Gergely kollégám szóbeli közlését.

még látszanak a temető maradványai, de ekkorra egy új temető nyílt a településhez közelebb, attól délre. Ezen adatok alapján a temető korát a 18. századra és a 19. század első felére becsülhetjük. Ennek nem mond ellent a kevés leletanyag, koporsószeg sem.[14]

Az újkori temető az ásatási felület ÉK-i, keleti felében jelentkezett. Az 1. ásatási terület keleti szélén, ahol a sírok először előkerültek, a lehumuszolt rész mélysége 60 cm volt. A humusz kelet felé és észak felé is sekélyebbé vált (35–40 cm). A beruházó döntése alapján az eredeti 2. felület északi szélét lecsökkentették, csupán 3 m-rel kellett tovább nyitnunk eredeti szelvényünket északi irányban. Mivel a megkezdett keleti bővítésben, a domblejtőn sem volt meg a temető széle (határoló árka), és a kivitelezés mélysége nem érte el a várható nyesési szintet, a felületnyitást közös megegyezéssel abbahagytuk.[15]

A temetőt határoló árok egy közel É–D-i szakasz (10. str.) után kelet felé fordult (39. str.), mindkét irányban a szelvényhatáron túl folytatódik tovább. Az árok vágott minden objektumot, ahol elhaladt. Néhány szakaszon és a szuperpozíciós objektumoknál átvágtuk az árkot, teljesen azonban nem tártuk fel. Az 1. felület keleti szélső sávjában, ahol elsőként jelentkeztek a sírfoltok, még számoztuk és lerajzoltuk a foltokat. A temető még átlátható, szélső nyugati soraiban és a déli szélén is számoztuk a sírfoltokat, de már csak drónfotós dokumentáció történt. Majd az igen sűrű részen a drónfotó maradt a dokumentálási technika sírszámozás nélkül *(8. tábla 4.)*

A sírok közül négyet tártunk fel. A 80. str. számú a temető déli szélső sávjában volt. Csak koporsószeg került elő a csontváz mellett, amely 1,4 m mélyen feküdt a humusz tetejéhez képest. A kivitelezési, szintezett '0' pont melletti részen (a tényleges fúráspont leendő szelvényében) ástunk ki 3 sírgödröt (275., 276., 278. str.). A 278. str. számúban 1,4 m mélyen került elő egy rendkívül rossz állagú és igen hiányos felnőtt csontváz. A többi sírgödörben, amely méreténél fogva inkább gyermekkorú egyén sírhelye lehetett, egyáltalán nem került elő embercsont, a talaj tönkretette. A sárga folyami homok altalajba ért a sírgödrök alja.

A beruházási területen végzett megelőző feltárás eredményei megerősítették a terepbejárási adatokat: középső neolitikus, késő bronzkori, kelta, római és Árpád-kori, középkori település létezett Csokonyavisonta határában *(8. tábla 5.)*. Ásatásunk adatokkal szolgált egy újkori temető szerkezetének megismeréséhez is. Ugyanakkor nem terjedt ki a tervezési területtel szomszédos Árpád-kori templom és feltehetően templom körüli temető kutatására.

A feltárás mindenképpen új régészeti adatokat szolgáltatott egy olyan régióban (Dél-Somogy vármegyében), ahol ritkán adódik lehetőség nagy felületű feltárást végezni, egyfajta fehér foltnak számít a kutatásban.

A feltárás résztvevői: Somogyi Krisztina ásatásvezető régész, Molnár István régész, Cserép Tamás, Balla Krisztián, Pap Zoltán, Stunya Péter, Nyári Zsolt† technikusok.

14 Az adatokat, a térképkivágatokat és a datálást Molnár István régész kollégámnak köszönöm.

15 Köszönöm Horváth Ákosnak (MOL Nyrt.) a hatékony közös munkát és a folyamatos együttműködést.

Vízvári MOL-vezeték feltárásai
Molnár István

2023 tavaszán zajlott a Vízvár-É–4F–Gola közti DN150 gerincvezeték létesítése nevű MOL projekt. A régészeti munkát a csokonyavisontai fúráshely megelőző feltárásának záróhetében kezdtük meg. A vezeték hossza összesen 18,774 km, indulási pontja a bélavári gyűjtőállomás, végpontja a horvátországi határ. Megfigyelést nem folytattunk a 2020–2021. évi MOL projektben már bejárt, lelőhellyel nem érintett részeken, és egy 2,4 km hosszú, felszín alatti irányított fúrással kivitelezett szakaszon.

A többi szakaszon lévő, megnyitott és megközelíthető földárkokat a lelőhelyeken kívül megnéztük. Az ismert lelőhelyeken régészeti megfigyelést végeztünk. A kivitelező jelenlétünkben lehumuszolta a területet. Ahol objektumokat találtunk, ott megfigyelés közbeni bontómunkát végeztünk. A lelőhelyek Berzencétől délnyugatra a horvát határ mellett, a határkerítéshez és a Drávához közel találhatóak. A felső, 40–60 cm-es humusz eltávolítása után 10–40 cm-es agyagréteget, majd vastag kavicsréteget találtunk. A 80927 lelőhelyen az agyagréteg alatt néhol szürke iszapos réteg húzódott.

Öt nyilvántartott lelőhelyen kerültek elő régészeti jelenségek.

Berzence–Garics-dűlő (55274)

A lelőhelyet 2023. március 30-án és 31-én humuszoltuk le, 3 objektumot találtunk. A feltárási engedély kézhezvételekor bejelentettük a munkát, amelyet április 5-én megelőző feltárás keretében végeztünk el. Egymás közelében 3 Árpád-kori gödröt tártunk fel. A vezeték 2 m széles nyomvonala a lelőhely szélét érintette. A feltárt terület 123 m^2 volt.

Berzence–Garics-dűlő VIII. (70659)

A felügyelet során előkerült objektumokat április 5-én tártuk fel. 5 Árpád-kori és 1 őskori gödröt dokumentáltunk. Az objektumokban Árpád-kori fazéktöredékek és agyaggolyók, az őskori gödörben bronzkori kerámiatöredékek voltak. A régészetileg érintett terület 253 m^2 volt.

Berzence–Bukovina (71355)

A lelőhelyen 2023. március 29-én és 30-án végeztük a humuszolást. A feltárt objektumok Berzence–Bukovina (71355) és Berzence–Bukovina (73433) lelőhely poligonja között helyezkedtek el, azokat a 71355 lelőhelyhez soroltuk. Április 3-án és 4-én nyolc Árpád-kori gödröt bontottunk ki. Az objektumokban Árpád-kori fazéktöredékek és tégla került felszínre. A feltárt terület 276 m^2 volt.

Berzence–Nagy- és Kis-Gerendai-dűlő III (76469)

A lelőhelyen 2023. március 22-én végzett régészeti felügyelet során egy árkot találtunk, amelynek egy kisebb szakaszát fel is tártuk. A feltárt részen 1 db kerámiatöredék volt, amely az őskoron belül nem meghatározható.

Berzence–Kapitány-szállás, Perdóc-árok I. (80927)

Április 12-én kezdtük az előkerült objektumok bontását. A nagy esők miatt csak április 17-én és 18-án tudtunk néhány órát dolgozni. A lelőhelyen 28 régészeti jelenséget

különítettünk el. Az objektumok döntő része római volt. A gödrök mellett egy kemencét és 4 árkot tártunk fel, utóbbiak közül 3 egymással párhuzamosan futott a terület nyugati részén. Egy gödör őskori, egy pedig Árpád-kori volt. Több jelenség egy újkori tanya maradványának bizonyult, ezeket nem bontottuk ki. A római objektumokban gazdag leletanyag, terra sigillata töredékek kerültek felszínre. A régészetileg érintett terület 1153 m^2 volt.

Az ásatások munkatársai: Molnár István régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt†, Papp Zoltán, Stunya Péter.

Kaposvár—Kaposszentjakab Bencés Apátság (40006)
Molnár István

2023-ban, a szentjakabi apátság műemléki helyreállítása során régészeti megfigyelést biztosítottunk. A legtöbb helyen nem végeztek jelentős földmunkát, de több falszakasz középkori falmagja feltárult az elbontott újkori ráépítések alatt, ezeket dokumentáltuk.

A keleti kolostorszárny területén kőtárat alakítottak ki, amihez jelentősen lemélyítették a területet, ezért itt megelőző feltárásra volt szükség. 2023. október 24-én, miután elérték a középkori rétegeket, ezen a területen megállítottuk a földmunkát és megkezdtük a feltárást. A kőtár területének északi részét jórészt már feltártuk 2016-ban, a kolostorszárny keleti részét pedig nem érintette a földmunka. A legdélebbi részen több méterrel a szelvény szintje felett volt a nyugati fal alja, alatta nem mertünk feltárást végezni, csak dokumentáltuk, amit lehetett (9. tábla 2.). A fennmaradó területen egy szelvényt jelöltünk ki, amelyet október 24–25-én feltártunk.

A 2016-ban megtalált erődítés újabb részletét bontottuk ki. Az erődítés úgy készült, hogy a domboldalra ásott vízszintes padkákra faszerkezetet építettek, majd földdel töltötték meg. A szelvényünkbe az alsó padka részlete esett. Az építésekor már lakták a dombot, hiszen a most feltárt területen a padka ásásakor már egy korábbi kemencét romboltak. A feltáráskor megtaláltuk az egykori faszerkezet szenesült maradványait (9. tábla 1.). A padka szélétől kissé bentebb fekvő alsó gerenda benyomódott a laza földbe, ezért kis árokként ott is követhető egykori helye, ahol égett famaradvány már nem maradt. A faszerkezetet a domboldalba gerendasorokkal kötötték be, 4 kissé ferde helyzetű gerenda égett maradványai innen származnak. A famaradványok mellett és rajtuk lévő világosszürke réteg a faszerkezet közé és mellé töltött földből származik. E felett a pusztuláskor keletkezett égett, faszenes réteg, majd a padka fokozatos feltöltődésének rétegei feküdtek. Dokumentálás után visszaadtuk a területet a kivitelezőnek.
2023. november 15-én a beruházó értesített, hogy egy villanyvezeték ásásakor csontokat találtak. A nyugati szárny északi részén, az északi falhoz közel egy 60-as években már rombolt sírt találtunk, bontottunk ki és dokumentáltunk.

A feltárás munkatársai: Molnár István régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Papp Zoltán, Stunya Péter.

Balatonlelle—Szentháromság templom környéke (44969)
Molnár István

2022. június 3-7. között régészeti megfigyelést végeztünk Balatonlellén a Szentháromság templomnál, ahol egy sekrestye és kripta épült. A mai épület helyén állt egykor a középkori Lelle falu Szent Kelemennek szentelt temploma, amely körül temető létesült.

2022. június 3-án, a templomtól északra lévő területen a kivitelező gépe fokozatosan szintsüllyesztést végzett, amit megfigyeltünk, közben szintenként folyamatosan nyestük, tisztítottuk a területet. Sajnos a jelenlegi templom építése során végzett földmunkák erősen bolygatták a területet, a középkori sírok jórészt megsemmisültek, de a földben embercsontok maradtak. Az altalajt 1,5-2 méter mélyen értük el. A mélyebben fekvő részeken 3 melléklet nélküli, régészeti korú sír is elkülöníthető volt. 2022. június 7-én kibontottuk és dokumentáltuk a sírokat. Falmaradványok nem kerültek elő.

A munkában részt vett: Molnár István régész, Szabó Domán, Nyári Zsolt†, Papp Zoltán.

Zamárdi—Rétiföldek (20408)
Balogh Csilla – Varga Máté

2022. július 25. – augusztus 19. között került sor a Zamárdi—Rétiföldek avar kori temető régészeti feltárására, folytatva a temető északnyugati részén 2015—2021 között végzett kutatást. Kb. 370 m^2-nyi területen 45 régészeti objektum került elő, melyek közül 44 temetkezés az avar kori temetőhöz tartozott. A temetkezések hét, kissé szabálytalan, É—D-i irányú sírsorban helyezkedtek el, egyik esetben sem vágták egymást. A temetkezések észak felé tovább folytatódnak.
A sírok nagy része bolygatott, rabolt volt, melyeknél a korábbi években is megfigyelt, kutatóaknás technikát alkalmazták. A temetkezések döntő többsége egyszerű aknasír volt, közöttük néhány cölöpös és ún. füles sírral. A 2803. sírban ácsolt fa sírkamra nyomait figyeltük meg, melyben közös koporsóba egy felnőtt férfit és nőt temettek. A legtöbb sírban a halott eltemetése koporsóban történt, melyekre, egyes esetekben, a talaj elszíneződése, máshol a sírgödör rövidebb oldalainál előkerült ovális vagy hosszúkás beásások utaltak; figyelemre méltó, hogy a korábbi években nagy számban megfigyelt vas koporsószerelékeknek most nem találtuk nyomát. Előkerült három, újabb ló-lovas sírpár (2768., 2769—2770. és 2802—2803. sír), melyeknél a lótemetkezések is – kisebb mértékben – bolygatottak voltak. Feltűnő volt, hogy sem gyermek, sem fiatal felnőtt egyén temetkezése nem került elő.

A sírokból származó leletanyag a kora avar kor második felének jellegzetességeit hordozza. A fogazott germán állatstílussal díszített női csüngős övek, a hasonló díszítésű lábbelikhez tartozó szíjvégek, a volutás díszű félgömbös és háromkaréjos lószerszámveretek alapján a feltárt sírok megásására a 7. század középső harmadában kerülhetett sor. A férfiakat aranyozott bronz- és ezüstveretes övekkel, íjjal és nyílvesszőkkel teli tegezekkel, több esetben lándzsával temették el. A női sírokból a fogazott szalagfonatos övdíszek mellett fátyol- vagy hajtűk, vastag bronzláncok, bizánci

lámpafüggesztők kerültek elő. A nők mellé galambszürke, korongolt palackokat, a férfiak mellé bronzveretes favödröket helyeztek. Három sírban volt vödör, közülük a 2811. sírban nem a kelet-dunántúli germán jellegű temetőkből jól ismert, keskeny pántokkal összefogott típus került elő, hanem préselt mintás, széles, bronzszegecsekkel összefogott lemezekkel a vödördongák teljes felületét beborították. A 2083. kettőssírban téglalap alakú bronz peremveretekkel díszített, jó állapotban megőrződött facsésze volt.

A leletek között a legjelentősebb a szintén a 2811. bolygatott férfisírban talált, 615–625 között Konstantinápolyban vert Heraclius és Heraclius Constantinus körülnyírt könnyű arany solidusa volt. Ezen kívül a 2779. férfisírban a bal fültőnél egy arany fülbevalót találtunk, melynek eredetileg gyöngycsüngője lehetett. További egyedi tárgyként a 2777. férfisírban, a jobb lábszár mellé helyezett hosszú nyelű vas öntőkanalat említhetjük.

Az ásatás legérdekesebb eredménye egy szögletes árokkerettel körbezárt sírcsoport volt, középen egy gazdag ló-lovas sírpár (2768. objektum), körülötte további 8 íjasnyilas fegyveres férfisír helyezkedett el. További 8, női és férfitemetkezés részben vagy teljesen az árokba volt ásva.

A feltáráson a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének hallgatói mellett a Pécsi és Szegedi Tudományegyetem, valamint az ELTE régészhallgatói és önkéntesek is részt vettek. A feltárás a Nemzeti Kulturális Alap és Zamárdi Város Önkormányzata támogatásával valósult meg.

Régészeti megfigyelések és helyszínelések

Nyugat- és Dél-Dunántúli ivóvízminőség-javító program 1.

Németh Péter Gergely

2021–2022-ben végeztünk a teljes nyomvonalon régészeti megfigyelést, Ádánd és a baranyai megyehatár között. A földmunka számos lelőhelyet érintett. A megfigyelés során új lelőhelyek is előkerültek, pontosabb kiterjedésüket nem lehetett lehatárolni, a poligonjuk csak az előkerült jelenségek és leletek alapján lett meghatározva.

Zics–Pernec-patak part

5 gödör került elő, három objektum biztosan a kelta korba tartozik. A lelőhelyen őskori és római kori szórványleletek is előkerültek.

Ádánd–Felső-hegy csúcs

Régészeti lelet nélküli objektumokat lehetett megfigyelni a munkaárokban.

Somogyacsa–Hosszú-földek

A Baden-időszakba keltezhető objektum és szórványleletek kerültek elő nyomvonalon belül azonosított új lelőhelyen.

Törökkoppány–Petőfi utca

A nyomvonalon belül azonosított új lelőhelyen középkori és török kori tárgyakat találtunk, így kerámiadarabokat, ezüstérmét és réztál töredékét.

Zics – 1. lelőhely

Szórvány őskori leletek láttak napvilágot a nyomvonalon kívül megfigyelt új lelőhelyen.

Résztvevők: Németh Péter Gergely régész és Szabó Domán.

Somogysárd–Újmajor I. (70047)

Varga Máté

2023 márciusában, a tűzoltószertár délnyugati sarkától délnyugatra szennyvíztisztító tartályt helyeztek el. Ennek a kidobott földjében néhány szórvány emberi csont (medence, borda, csigolya), valamint egy darab középkori kerámiatöredék volt. Az emberi csontok Somogysárd középkori templom körüli temetőjéhez tartoztak.

A régészeti megfigyelésen részt vett: Varga Máté régész.

Somogyszil környéke

Németh Péter Gergely

Lesz Gyula helytörténész régészeti tárgyakat kapott és gyűjtött, 2022. október 12-én helyszíneltük a lelőhelyeket.

Somogyszil–Berta-tanya

Kelta kard töredékei és 2 vaslándzsa került elő, gépi munka során, a leletek, pontos helyük így bizonytalan.

Somogyszil–Kálvária

A korábban szarmatának, jelenleg római korinak tartott fegyverek Lesz Gyula véleménye szerint nem a Kálvária építésekor, a 18. században kerültek elő, hanem a 20. század eleji felújításkor. A terület fedett, bejárást nem lehetett végezni.

Somogyszil–Cséri

A domboldal nyugati részén Lesz Gyula hiányos végű bronz tokosbaltát talált. Elmondása szerint több kőbalta is előkerült, a délkeleti részen hamus foltokat is látott. A dűlőúttól északra Lesz Gyula ép kora vaskori fibulát talált, valamint középkori leleteket. A két helyszín valószínűleg egy összefüggő, több korban is lakott lelőhelyhez tartozhat.

Igal–Pusztaszentegyházi-dűlő

Az ismert régészeti lelőhelytől középkori oszlopdarabot kapott, melyet szántás során találtak.

Igal–Csuhos-ároktól nyugatra

Az ároktól nyugatra, Lesz Gyula hallomása szerint, tucatnyi bronzsarlót találtak, a pontos előkerülési helyet nem ismeri.

Az előkerült leleteket a Somogyszili Helytörténeti kiállításon lehet megtekinteni.[16]

A helyszínelésen részt vett: Németh Péter Gergely régész és Nyári Zsolt†.

16 Lesz Gyulának ezúton is köszönjük a bejelentést.

Szenyér
Németh Péter Gergely – Varga Máté

A Sári-csatornától keletre halomsírmező található, ennek korábban semmilyen említése nem volt (9. tábla 3.). Az ÉK–DNy-i irányú temető gerincét 2 párhuzamos sor alkotja, néhol kisebb (átlagban hármas halmok), több oldalról csatlakoznak. Nem eldönthető, hogy ezek is külön sort alkotnak-e. A legnagyobb halom átmérője 15–20 m, magassága 1,8–2 m. A szabályos sorokban lévő, egymáshoz nagyon közel kialakított halmok némileg kisebbek, átmérőjük 10–15 m, magasságuk 1–1,8 m. A kisebb halmok átmérője 8–10 m, magassága 0,5 m. A halmok száma kb. 70 lehet. Rongálásnak nincs nyoma, néhol kisebb mélyedések vannak, ezek vaddisznó, esetleg 2. világháborús nyomok.

A temető, szerkezete alapján, feltételesen az őskorba (kora vaskorba) keltezhető.[17]

A helyszínelésen részt vett: Németh Péter Gergely és Varga Máté régész, Cserép Tamás.

Tab
Németh Péter Gergely

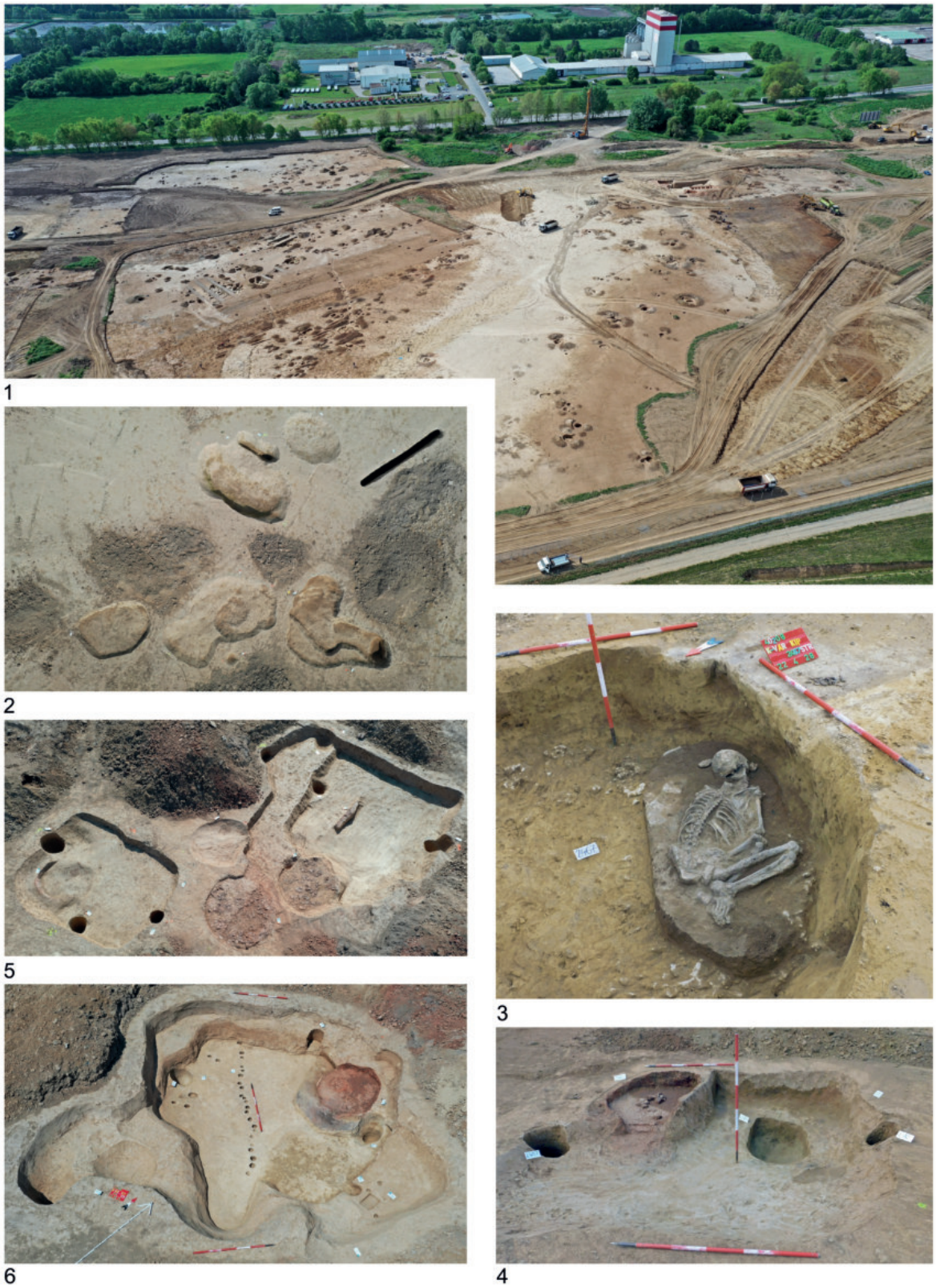
Bognár Zoltán helytörténész több alkalommal kelta érméket és lapkákat, valamint bronz- és vastárgyakat jutatott el a kaposvári múzeumba. 2023. szeptember 18-án helyszíneltük az előkerülési helyet. A településtől délnyugatra ívelt, teraszos rész van. Nem eldönthető, hogy van-e mesterséges kialakítása. Lehet, hogy ez az eredeti domboldal. A leletek egy kb. 10 m sugarú körben kerültek elő, sekély, kb. 20 cm-es mélységben. Az újkori tárgyak mellett vasöntecset találtunk. Az eddigi leletek alapján kelta pénzverőműhelyre gyanakodhatunk, de újabb bejárások és egy későbbi feltárás dönthet csak ebben a kérdésben.

Az előkerülési helytől távolabb, Bognár Zoltán késő bronzkorba – kora vaskorba keltezhető bronz- és vastárgyakat talált. Ezt a részt, a terület fedettsége miatt, nem lehetett bejárni.[18]

A helyszínelésen rész vett: Németh Péter Gergely régész és Papp Zoltán.

17 Hajdú Attilának ezúton is köszönjük a bejelentést.

18 Bognár Zoltánnak ezúton is köszönjük a bejelentést.

1. tábla. 1. A Keleti Ipari Park középső és nyugati része északi irányból (Drónfotó: Balla Krisztián) 2. A középső rézkori település részlete (Drónfotó: Balla Krisztián) 3. Zsugorított csontvázas temetkezés a kora bronzkorból (Fotó: Cserép Tamás) 4. Árpád-kori épület. (Fotó: Papp Zoltán) 5. Árpád-kori házak egymás mellett (Drónfotó: Balla Krisztián) 6. Osztott belterű Árpád-kori épület (Drónfotó: Balla Krisztián)

2. tábla. 1. A téglaégető kemencék bontása (Drónfotó: Balla Krisztián) 2. Bekarcolt csillag a 291.str. téglaégető kemence falán (Fotó: Stunya Péter) 3. Bekarcolt rajzok a 291. téglaégető falán (Fotó és szerkesztés Balla Krisztián) 4. A 291. str. téglaégető fűtőnyílásainak bontása (Fotó: Papp Zoltán) 5. A 290. téglaégető kemence (Drónfotó: Balla Krisztián) 6. Drónfotók a téglaégető kemencékről (Drónfotó: Balla Krisztián) 7. A téglaégetőben talált összeégett téglahalom (Fotó: Stunya Péter)

3. tábla. 1. Újraizzító műhely-csoportok a feltárt terület DK-i részén 2. Avar kohó és a tetőzet nyomai 3. Avar kori anyagnyerő gödör és kohászati objektumok 4. Avar kori kohó foltja 5. Vasműves objektumok a feltárt terület DK-i részén 6. Az Ásatárs Kft. feltárásának DK-i része 7. Avar kori vasas műhely

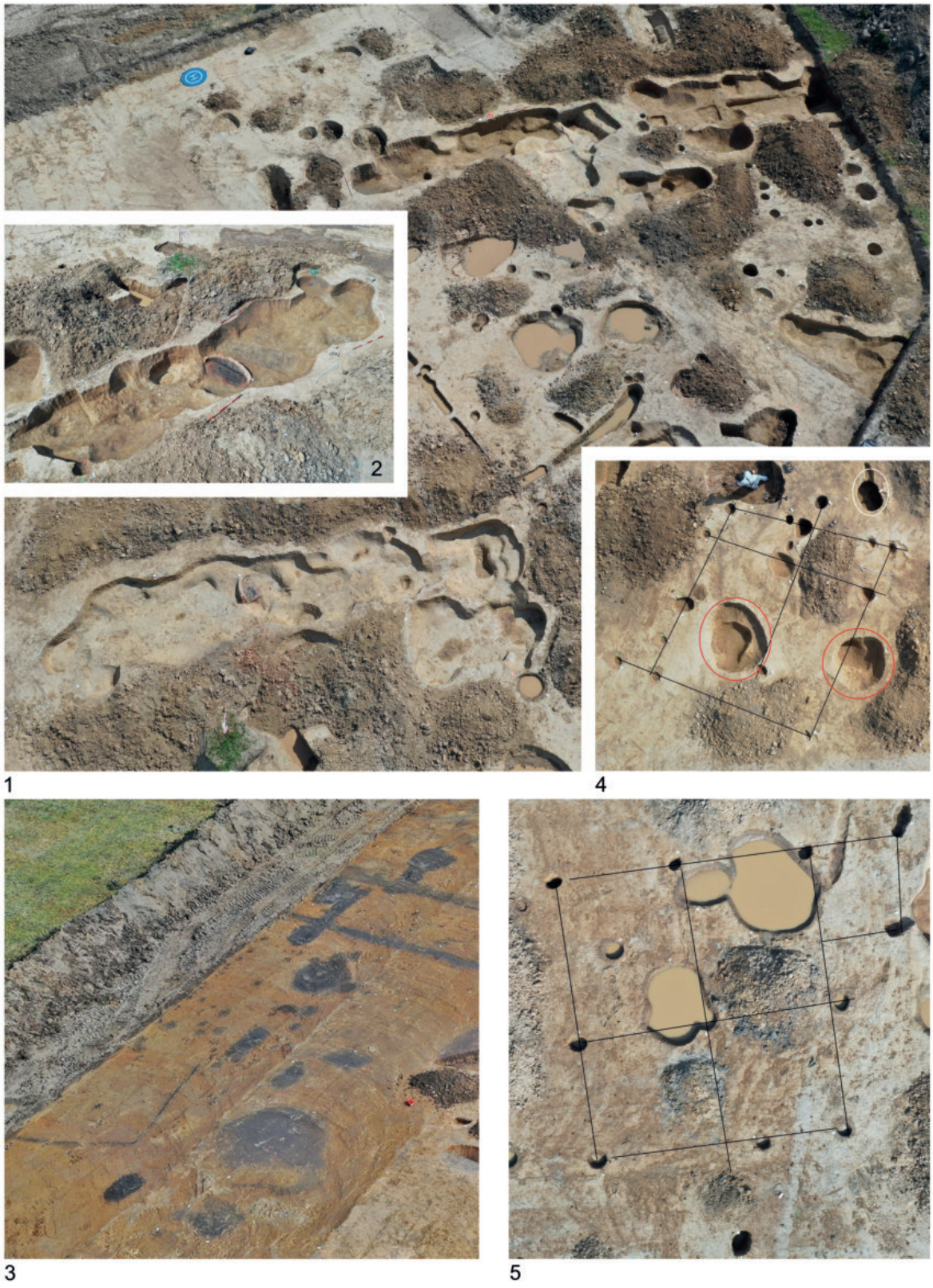
4. tábla. 1. Avar kutak és anyagnyerő gödör salakmezővel
2. Avar kút 10. századi pusztulási réteggel és csontvázakkal 3. Kora Árpád-kori épületek
4. Kísérleti régészeti együttes 5. Szabadon álló avar típusú kohó rekonstrukciója
6. Fújtatás kísérleti újraizzítóban

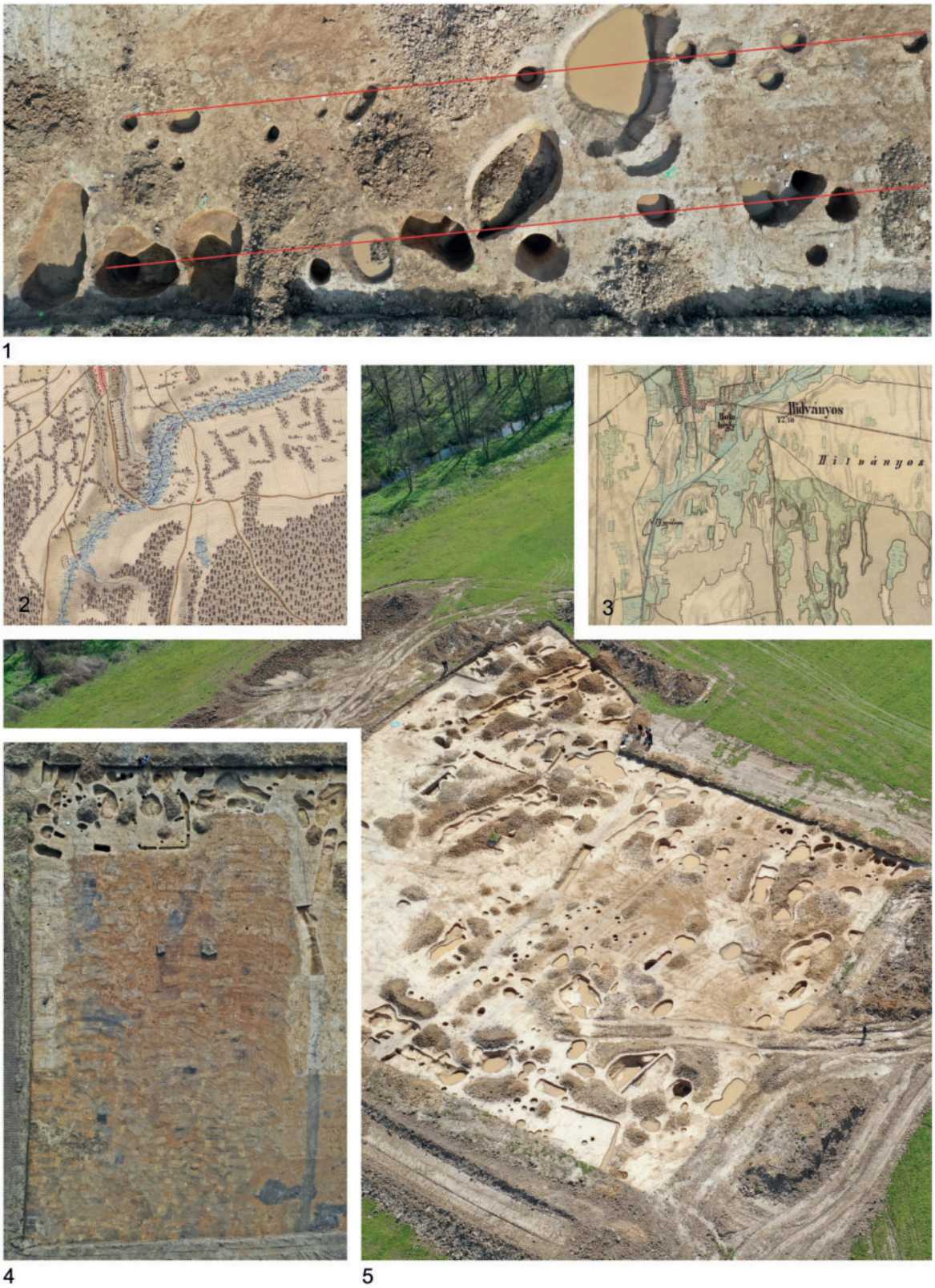
5. tábla. 1. Drónfelvétel a bárdudvarnoki feltárásról (Fotó: Balla Krisztián) 2. Pártás sír Bárdudvarnokon (Fotó: Papp Zoltán) 3. Feltárt sírok a Bárdudvarnokon (Drónfotó: Balla Krisztián) 4. Drónfelvétel az iharosberényi feltárásról (Fotó: Balla Krisztián) 5. Feltárt sírok Iharosberényben (Drónfotó: Balla Krisztián) 6. Iharosberényben feltárt újkori sír gombjai és egy restaurált gomb (Fotó: Papp Zoltán és Szabó Domán)

6. tábla. 1 Drónfotó a berzencei feltárásról (Balla Krisztián felvétele) 2. A délnyugati várfal és a később hozzáépített fal (Fotó: Stunya Péter) 3. A déli sarokra épített torony falai (Fotó: Papp Zoltán) 4. Évszámos (1489) kőfaragvány (Fotó: Stunya Péter) 5. A bástya korai járószintje, a helyiség északi falán lévő ablakkal (Fotó: Papp Zoltán) 6. Kályhaszemben tárolt, megégett gabonamagvak (Fotó: Stunya Péter) 7. Az ablak korai padlóra borult vasrácsa (a fotóhoz a letörött részeit alátámasztottuk) (Fotó: Stunya Péter) 8. A bástya keleti fala a 12. szelvényben (Fotó: Papp Zoltán)

7. tábla. 1. Az ásatási felület DK-i része a középső neolitikus hosszúgödrökkel 2. Középső neolitikus hosszúgödör területén kialakított Árpád-kori kemence 3. Árpád-kori objektumok sötét, feketés foltjai az ásatási felületen 4. Bizonytalan keltezésű oszlopszerkezetes építmény (piros és fehér jelölés: késő bronzkori gödrök és tárolóedény) 5. Bizonytalan keltezésű (római kori?) oszlopszerkezetes építmény (A drónfotókat Balla Krisztián készítette)

8. tábla. 1. Ismeretlen korú oszlopszerkezetes épület északi szélső oszlop- és cölöpsorai (Drónfotó)
2. A lelőhelyen lévő újkori temető ábrázolása az 1. katonai felmérésen (Forrás: Arcanum)
3. A lelőhelyen lévő újkori temető ábrázolása a 2. katonai felmérésen (Forrás: Arcanum)
4. Az árokkal határolt újkori temető a sírfoltokkal, két feltárt sírral és a feltárás DK-i részlete (Drónfotó)
5. A feltárt terület ÉNy-ról (Drónfotók a képtáblán: Balla Krisztián)

9. tábla. 1. Az egykori erődítés faszerkezetének feltárt maradványai Kaposszentjakabon (Fotó: Papp Zoltán)
2. Feltöltési rétegek a szentjakabi apátság keleti oldalán (Fotó: Balla Krisztián)
3. Szenyéri halomsírmező (Fotó: Cserép Tamás)

10. tábla. A berzencei vár feltárásakor talált török kori leletek. 1–6: Kerámiaedények és kályhaszem 7–8. Gyűrűk 9. Textilplomba 10. Ruhakapocs 11: Pecsétlő 12: Lószerszámdísz (Fotók: Balla Krisztián)

11. tábla. A berzencei vár feltárásakor talált leletek: 1–2: Szakállaspuskák 3: Ezüst lószerszámdísz 4–5: Lakat 6: Kopjahegy 7: Lándzsahegy 9–11: Lőfegyver golyók (Fotók: Balla Krisztián)

Irodalom

Aradi, Cs. 2022: A Berzencei vár ásatása során előkerült Árpád-kori oszlopfő és fedlapjára bekarcolt táblajáték értelmezése és párhuzamai. Parallels of the Arpad period capital and the table game scratched into its top discovered during the excavations of Berzence castle. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 8: 61–168.

https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2022.8.161

Aradi, Cs. – Molnár, I. 2022: A kaposfői premontrei prépostság feltárása Bárdudvarnok határában. In: Kara, A. – Kusler, Á. (szerk.): 900 éves a premontrei rend. Tanulmányok a rend magyarországi történetéről, kulturális és művelődéstörténeti jelentőségéről. 2022. 275–292.

Bárdos E. 1978: Középkori templom és temető Kaposvár határában. A mediaeval church and cemetery on the confines of Kaposvár. Somogyi Múzeumok Közleményei 3: 187 – 234.

Bárdos, E. 1987: Középkori templom és temető Kaposvár határában II. Mediaeval church and cemetery in the vinicity of Kaposvár. Part II. Somogyi Múzeumok Közleményei 8: 6–82.

Honti et al. 2020: Honti, Sz., Balogh, Cs., Belényesy, K., Gallina, Zs., Gulyás, Gy., Molnár, I., Németh, P. G., Somogyi, K., Végh, A.: Régészeti kutatások Somogy megyében 2018–2019-ben. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum közleményei 7: 183-232.

https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2020.7.183

Honti et al. 2022: Honti, Sz., Balogh, Cs., Dávid, Á., Gallina, Zs., Gulyás, Gy., Molnár, I., Somogyi, K, Tóth, J. A.: Régészeti kutatások Somogy megyében 2020-2021-ben. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei. 8: 203–232.

https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2022.8.203

Molnár I. 2024: Téglaégető kemencék Kaposvár határában. In: P. Barna, J. – Szalontai, Cs. (szerk.): „Általad nyert szép hazát…" Tanulmányok Fodor István emlékére. Megjelenés alatt.

Pethe, M. 2022.: Téglaégető kemence datálása archeomágneses módszerrel. Kutatási jelentés a Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeumnak. 2022.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 163-170 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.163
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

Középkori pusztatemplomok geofizikai felmérése Somogy megyében 2020 és 2023 között

[1]VARGA MÁTÉ – [2]STIBRÁNYI MÁTÉ – [2]KLEMBALA ZSOMBOR

[1]Rippl-Rónai Múzeum, H-7400 Kaposvár, Rippl-Rónai tér 1., e-mail: vargamate12@gmail.com
[2]Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézet Műszeres Lelőhely-felderítési Osztály, H-1113 Budapest, Daróczi út 3., stibranyi@gmail.com; zsomborklembala@gmail.com

Varga, M. – Stibrányi M. – Klembala, Zs.: *Geophysical survey of medieval ruin churches in Somogy county between 2020 and 2023.*
Abstract: Between 2020 and 2023, we carried out an archaeological geophysical survey of seven medieval church sites in Somogy county. The aim of the surveys was to confirm the existence of the churches or to investigate the condition and plan of the underground walls. Only one of the church sites (Balatonszabadi) had been previously excavated, the other six sites (Bárdudvarnok, Bőszénfa, Csokonyavisonta, Kiskorpád, Somogysárd, Szentgáloskér) were only examined with the geophysical survey to obtain information on the layout and size of the church. During geophysical survey two methods were used: magnetic method and ground-penetrating radar method.

Keywords: medieval churches, geophysics

Bevezetés

A régészeti geofizikai módszerek széles körű elterjedése számos újabb kutatási lehetőséget nyit a magyar középkor kutatásában is, ezek egyik leglátványosabb eleme az elpusztult középkori örökségi elemek felmérésének lehetősége. Hazánkban ennek különleges szerepe lehet, mivel középkori épített emlékeink nagyobb része elpusztult. Az elmúlt évek kutatása során felmért középkori örökségi helyszínek alapján azonban úgy látjuk, hogy a középkori emlékeink pusztulási folyamata nem ér véget azzal, ha már nem látjuk a felszín fölé magasodó falaikat, a földradaros kutatásnak köszönhetően még pusztulásukban is képesek lehetünk megismerni alaprajzukat, a felszín alatt megőrződött falak felmérésével.[1] A középkori falusi templomok vizsgálatában ennek a lehetőségnek nagy jelentősége lehet, mivel ezek az emlékeink olyan számban pusztultak el, hogy sok esetben még helyszínük emlékezete sem őrződött meg.

Somogy megye ebből a szempontból különlegesen gazdag területén 2020–2023 között hét középkori templomos helyen végeztünk régészeti geofizikai felmérést, aminek a célja a templomok létének megerősítése vagy a felszín alatti falak állapotának, alaprajzának vizsgálata volt. A templomos helyek közül mindössze egy helyen volt korábban ásatás, a többi hat helyszínről csak a geofizikai vizsgálat során tudtunk információt szerezni a templom alaprajzáról és méretéről.[2]

1 Stibrányi – Klembala 2022.
2 A geofizikai felmérésben részt vettek: Stibrányi Máté, Kecskés Bence, Serlegi Gábor, Somogyi Ferenc, Pethe Mihály, Klembala Zsombor, Nagy László, Buránszki Nóra és Mesterházy Gábor. Az adatok feldolgozását és kiértékelését Klembala Zsombor és Pethe Mihály geofizikusok, illetve Nagy László, Buránszki Nóra, Mesterházy Gábor, Serlegi Gábor régészek végezték.

Régészeti geofizikai módszerek a pusztatemplomok helyszínén

Bár a sekélygeofizika eszköztára már az 1960-as évektől elérhető volt a régészeti kutatás számára, a műszerek fejlődése csak az utóbbi évtizedben tette lehetővé, hogy hatékony, könnyen interpretálható és elérhető módszer legyen, amely a mindennapi kutatás részévé válhat. A régészeti jelenségek sokszínűsége, valamint a befogadó közegek nagyfokú változékonysága miatt több egyéb területen (geológia, hadászat, nyersanyagkutatás) használt módszer bizonyult alkalmasnak.[3] Fontos megjegyezni, hogy az alábbi eljárások egymás eredményeit jól kiegészítve szolgálnak új információval a vizsgált területről. Az alábbiakban ezen kutatáshoz használt két módszert mutatjuk be röviden.

A mágneses módszer

A lelőhelydiagnosztika vagy régészeti előrejelzés (archaeological prospection) területén legrégebben és legszélesebb körben alkalmazott módszerek a vizsgált közeg mágneses tulajdonságait vizsgálják.

A régészeti célú mágneses módszer a befogadó közeg, azaz a talaj azon alapvető tulajdonságát használja ki, hogy nagy mennyiségben tartalmaz mágnesezhető ásványokat. Ezek a részecskék természetes vagy emberi tevékenység hatására lokálisan feldúsulhatnak vagy szétválasztódhatnak, a Föld természetes eredetű mágneses terét lokálisan mérhető mértékben változtatva meg. Az így létrejött apró perturbációk, bár jellemzően a földi mágneses térerősség százmilliárdod részei, mégis hosszú időre az anyagba „fagyhatnak", így válva láthatóvá a műszereknek.[4] A méréseket egy rendkívül érzékeny jelkibocsátás nélküli, ún. passzív geofizikai eszközzel, a magnetométerrel végezzük.

A templomos kutatások szempontjából két fontos tulajdonsága emelhető ki a mágneses módszernek. Egyrészt fontos azon egyszerű tulajdonsága, hogy gyors, így akár lelőhely-skálájú információkat nyerhetünk, és hatékonyan szűkíthetjük a földradarral kutatandó területet. Másrészt objektum szintű kutatást is lehetővé tesz. A hazai geológiai adottságok mellett két fontos esetben nyílik erre lehetőségünk. Pozitív mágneses anomáliaként jelentkeznek a mágnesezett felső talajjal kitöltött árkok és gödrök a mágnesezhető ásványok lokális feldúsulása miatt, illetve negatív mágneses anomáliaként látjuk az emelkedett mágnesezettségű talajba épített falakat, amelyek nem rendelkeznek domináns mágneses iránnyal.

3 Cozzolino et al. 2018.
4 Fassbinder 2017.

Kiemelendő az említett hatások mellett, hogy olyan esetekben, ahol az objektum nagy hőhatásnak volt kitéve, például egy kemence vagy leégett ház esetén, ez az eljárás a leghatékonyabb.

A földradaros módszer

A régészetben alkalmazott geofizikai módszerek közül a legjobb felbontást jelenleg földradar módszerrel (GPR) lehet elérni. Az eredetileg hadászati célokra kifejlesztett eszköz a vizsgált terület elektromos tulajdonságait, leginkább a dielektromos állandó eloszlásukat vizsgálja. Az általunk vizsgált anyagok ezen jellemzőjének változása legnagyobb mértékben relatív víztartalmuk függvénye, de esetleges fémtartalmuk vagy markáns anyagi minőségváltozásuk is befolyásolják. Ebből következik, hogy épített objektumok, vagy üregek kutatására kiválóan alkalmas eszköz. A régészetben használt műszer jellemzően 100 MHz nagyságrendű elektromágneses hullámokat impulzusszerűen sugároz a földbe. Az eltérő dielektrikumok határán ezek a hullámok valamilyen mértékben visszaverődnek a réteghatárról, amiket a műszerbe épített vevő szelvényszerűen detektál. A visszavert hullámok szelvénymenti eloszlása és a visszaérkezés ideje az objektum helyét, mélységét és geometriáját, az impulzus erőssége (amplitúdója) az objektum hozzávetőleges anyagát jelzi számunkra.[5] A régészetben használt földradarok vertikális felbontása a választott antennától függően akár a centiméteres nagyságrendet is elérheti, behatolási mélysége a hazai talajtípusokon jellemzően 1,5–2 méteres.

A templomos kutatások során a földradarmérést rendszerint egy korábban magnetométerrel vagy terepbejárással szűkített helyen végeztük, ugyanis a módszer időigényesebb. Nagy előnye azonban, hogy a vizsgált területről valós mélységű háromdimenziós képet kaphatunk, lehetőséget adva ezzel a lelőhely időbeni változásainak (például korábbi építési fázisok) vizsgálatára. További előnye, hogy tapasztalatunk szerint a földradar módszer a leghatékonyabb a templom körüli sírok kutatásában. Ennek oka a jó felbontás mellett, hogy rendkívül érzékeny az üregekre, illetve a vizsgált közeg víztartó képességének gyors változásaira.

A vizsgálat során három különböző típusú földradarral is végeztünk méréseket, mindegyik esetben párhuzamos, illetve ezekre merőleges szelvényeket húztunk, amelyek egymástól való távolsága 50 centiméter, illetve 1 méter volt.[6] A haladási iránnyal párhuzamos mintavételezési távolság 2,5 centiméter volt. Megfigyelésünk szerint ez a mérési sűrűség elegendőnek bizonyult minden esetben a felszín alatt megőrződött falak azonosítására alaprajzi pontossággal. Egyetlen esetben, Bárdudvarnokon már egy többcsatornás 3D földradart használtunk, amely optimális esetben jóval részletesebb képet alkot a felszín alatti falakról, köszönhetően az egymástól pusztán 8 centiméterre elhelyezkedő csatornakiosztásnak. Ez egyben jól jelzi a fejlődési lehetőségeket is, amely a tárgyalt vizsgálati módszer előtt áll, és amely remélhetőleg újabb lehetőségeket nyit a régészeti kutatás számára is.

A felmért helyszínek

Balatonszabadi–Pusztatorony (19394)

Az egyedileg védett régészeti lelőhely már régóta ismert a régészettudomány számára, onnan már az 1800-as évek végén is kerültek elő régészeti leletek. A középkori templomot Magyar Kálmán részben feltárta 1983-ban, illetve 1982-ben egy 16. század végi kincslelet leletmentése is megtörtént. A középkori település templomára utaló első biztos adat 1333-ból származik, de valószínű, hogy azt már a 12. században megépíthették.[7] Az 1700-as évek első felében még emlékeztek az akkori falutól távolabb lévő régi templom romjaira.[8] Bár a templom alaprajza ismertté vált a feltárás során, ennek ellenére a templom déli oldalán lévő helyiség szerepe bizonytalan, ugyanúgy vitatott – több helyen toronyként utalnak rá – az északi oldalon lévő háromosztatú helyiség funkciója is. A geofizikai vizsgálat célja a templom alaprajzának pontosítása, továbbá a templom környezetének további vizsgálata volt.

A geofizikai vizsgálat 2022. július 21-én történt, melynek során összesen 2116 m^2 területen végeztünk mérést. A templom környezetében végzett felméréseken a korábban feltárt falszakaszok mellett további régészeti örökségi elemeket kerestünk. A falszakaszok 20–40 centiméteres mélységben jelentkeznek először igen töredékesen, egyértelműen kirajzolódó falszakaszokat a 30–60 centiméteres mélységi szelvényen azonosíthatunk először. Ennek során egyértelműen kirajzolódik a templom déli fala, az ahhoz kívülről csatlakozó kisméretű helység (torony vagy keresztház), a félköríves szentélyzáródás, valamint az északi fal nyugati szakasza. A korábbi ásatások alapján a 14–15. századi keltezésű északi épületrész keleti falát azonosíthattuk még, a nyugati falszakasz azonban nem jelentkezett a mérési képen. Az épületrész északi fala ma is áll még. A templom szentélyében egy régészeti felszín nyoma azonosítható, amely feltehetően egy köves réteget jelent, noha ezt a területrészt az 1983-as ásatások már érintették. Az azonosított falszakaszok többsége 70–90 centiméteres mélységig rajzolnak ki alaprajzi elrendezést, azonban bizonyos falszakaszok alapozása 120–140 centiméter mélységig jól követhető. A templom északi falának nyugati irányú meghosszabbításában 50–120 centiméter mélységben egy hosszabb falszakasz rajzolódott ki. A templom körül csak a jelenlegi földes út nyoma volt azonosítható (*1–2. ábra*).

Bárdudvarnok–Szenttamás

A középkori templomos hely és faluhely nem szerepelt régészeti lelőhely-nyilvántartásban, azt a 2020. év végén Varga Máté azonosította egy terepbejárás során. A középkori templom nem szerepel Aradi Csilla könyvében, viszont a helyre vonatkozó írott források egy részét a Bőszénfa melletti Szenttamásra vonatkoztatja. Így például a Kerekszenttamás nevet tartalmazó írott forrásokat is Bőszénfánál szerepelteti.[9] Plébánosát 1490–1520 között említik, az egykori faluhelyre

5 Conyers 2018.

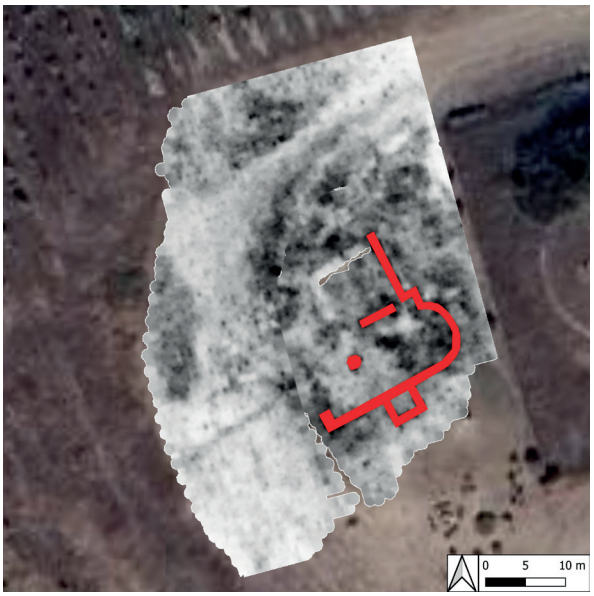
6 Balatonszabadi–Pusztatorony: ImpulseRadar CO4080; Bárdudvarnok–Szenttamás: ImpulseRadar CO4080 és ImpulseRadar Raptor 45; Bőszénfa–Szenttamás-puszta: ImpulseRadar CO4080; Csokonyavisonta–Barcs-somogyszobi vasútvonal: ImpulseRadar CO4080; Kiskorpád–Szentiváni temető: ImpulseRadar CO4080; Somogysárd–Újmajor I.: ImpulseRadar CO4080; Szentgáloskér–Svastits-kápolna: MALA GroundExplorer 400MHz HDR

7 Aradi 2016, 171–172.

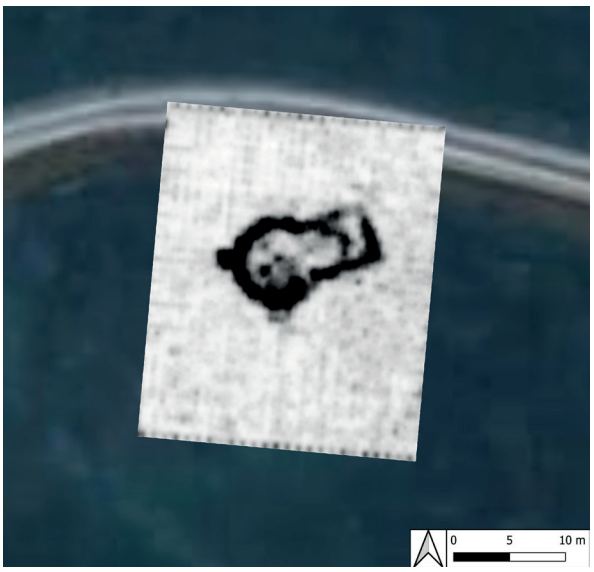
8 Timár 2019, IV. 445–447.

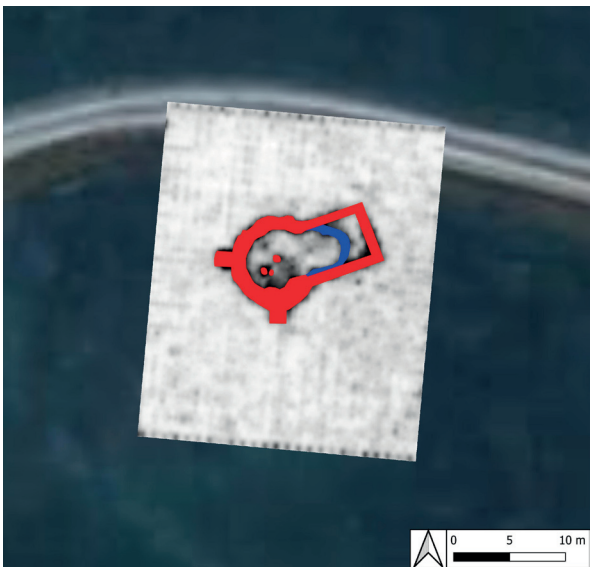
9 Aradi 2016, 185.

1–2. ábra. A geofizikai felmérés eredménye Balatonszabadiban

3–4. ábra. A geofizikai felmérés eredménye Bárdudvarnokon (A mérés alapján feltételezett korábbi periódust kék színnel, a későbbi templomot piros színnel jeleztük az értelmezés során.)

több földrajzi név is utal.[10] A geofizikai vizsgálat célja a vélt templom helyének azonosítása volt, illetve annak igazolása, hogy az írott forrásokban szereplő Kerekszenttamás név vajon egy kerektemplomra (rotunda) utal-e.

A geofizikai vizsgálat 2023. március 1-jén történt, összesen 749 m^2-nyi területen. A felmérési eredmények alapján egy legalább két építési periódusú középkori templom azonosítható, melynek markáns falmaradványai sejthetők még a felszín alatt, hiszen az alapozásra utaló nyomok helyenként még két méter mélységben is láthatók. Az épületre utaló törmelék 30–50 centiméter mélységben már jelentkezik, a falak vonalai pedig ez alatt, 40–60 centiméter mélységtől vehetők ki. Kicsivel lejjebb, 60–80 centiméter között már érzékelhető, hogy egy rotundáról van szó, mivel egy nyugati oldalán ívelt vonalú, külső részén két támpillért magába foglaló fal látszódik. A 400 MHz-es antenna képein, különösen 0,8–1,8 méter mélységek között jól látszik, hogy a rotunda nyugati kerek része nagyjából 5 méter átmérőjű, nyugati belső oldalán pedig egy belső támpillér, feltehetően az egykori kegyúri karzat alapzatának nyoma látható. A rotunda első periódusának szentélye közvetlenül csatlakozott e hajóhoz, íves vonala szépen kivehető az említett mélységekben. Pontosan nem ismert időpontban azonban lebonthatták e szentélyvégződést, s helyette egy négyzetes formájúval toldották meg a templomot északkeleti irányban, megközelítőleg 1,5 méterrel kibővítve így az épületet (*3–4. ábra*).

10 Timár 2019, V. 100–101.

Bőszénfa–Szenttamás-puszta (19695)
Bár a lelőhelyről az első múzeumi feljegyzés 1973-ban készült, a templom pontos helyének meghatározását 2015-ben Varga Máté végezte el. A templom első középkori említése 1333-ból származik. A múzeumi feljegyzések szerint Szenttamáspusztán a Templom-sűrűben állt valamikor a templom.[11] A középkori oklevelek alapján feltehetően egy Pöszeg, Peszek vagy Bozsok nevű falu lehetett itt, ami 1372-ben tűnik fel először Szenttamás néven.[12] Aradi Csillánál tévesen Kerekszenttamásként szerepel. A geofizikai vizsgálat célja a vélt templom helyének azonosítása volt.

A geofizikai vizsgálatra 2023. március 1-jén került sor 405 m² kiterjedésben. A vizsgált helyszín egy széles, erodált vízmosástól keletre elhelyezkedő enyhén dél felé lejtőplatón található. A vízmosásban jelentős mennyiségű téglatöredék, a keleti oldalfalában alapfalak nyoma (feltehetően a cinterem fala) figyelhető meg. A vízmosástól keletre található platót keletre egy drótkerítés zárja le. Emiatt a mérés keleti és nyugati irányban egyaránt lehatárolt és nehezített volt, a méréssel érintett területen azonban egyértelműen megfigyelhetőek falmaradványok. A mérés eredményképén 30–50 centiméter mélységig törmelék látszódik, majd 40–60 centiméter között már elkezd kivehetővé válni egy épület alaprajza, mely megközelítőleg egészen 1,0–1,5 méter mélységig vehető ki. Az alaprajz a 400 MHz-es antenna 0,8–1,3 méteres mélységszelvényén vehető ki a legjobban: itt szépen látszódik egy téglalap alakú, 6x3 méteres helység, amelynek sarkainál és déli oldalán támpillérek nyomai mutatkoznak. Ez feltehetően egy templom hajója lehet, a keletről csatlakozó szentély azonban nem kivehető. Ezen helységtől északra, nem közvetlenül kapcsolódóan egy további U alakú épület falai vehetők ki. Ennek pontos értelmezése kérdéses, mivel mérete alapján (az U-alak északi és déli ága között nagyjából 4,5 méter a távolság) oldalkápolnának túl nagy, ráadásul nem is teljes egészében, csak keleti végén csatlakozik a feltételezett hajóhoz. Felmerülhet, hogy a helyszínen nem templom, hanem egy erődített udvarház nyomait azonosítottuk, egyelőre a jelenlegi adatok alapján az épület pontos funkciójának meghatározása nem lehetséges, ahhoz további kutatások szükségesek (*5–6. ábra*).

Csokonyavisonta–Barcs-somogyszobi vasútvonal (19455)
A lelőhelyet Rózsás Márton azonosította 1988-ban, de a lelőhely-nyilvántartásban a több korszakú lelőhely adatai között nem szerepel a templom. Rózsás Márton a középkori (Erdő)Csokonya templomával azonosítja a helyet, amit több oldalról árokkal vettek körbe, így védve azt.[13] Aradi Csilla szintén Csokonya középkori templomát lokalizálja ide, amit 1334-ben említ először írott forrás. 1713-ban „romlott templomát", 1749-ben egykori plébániáját említik.[14] Amennyiben Csokonya temploma volt itt, akkor a későbbi település jócskán megváltoztatta helyét, hiszen a templomhelytől nagyjából két kilométerre létezett (például a 18. század végi első katonai felmérésen), illetve létezik ma is.

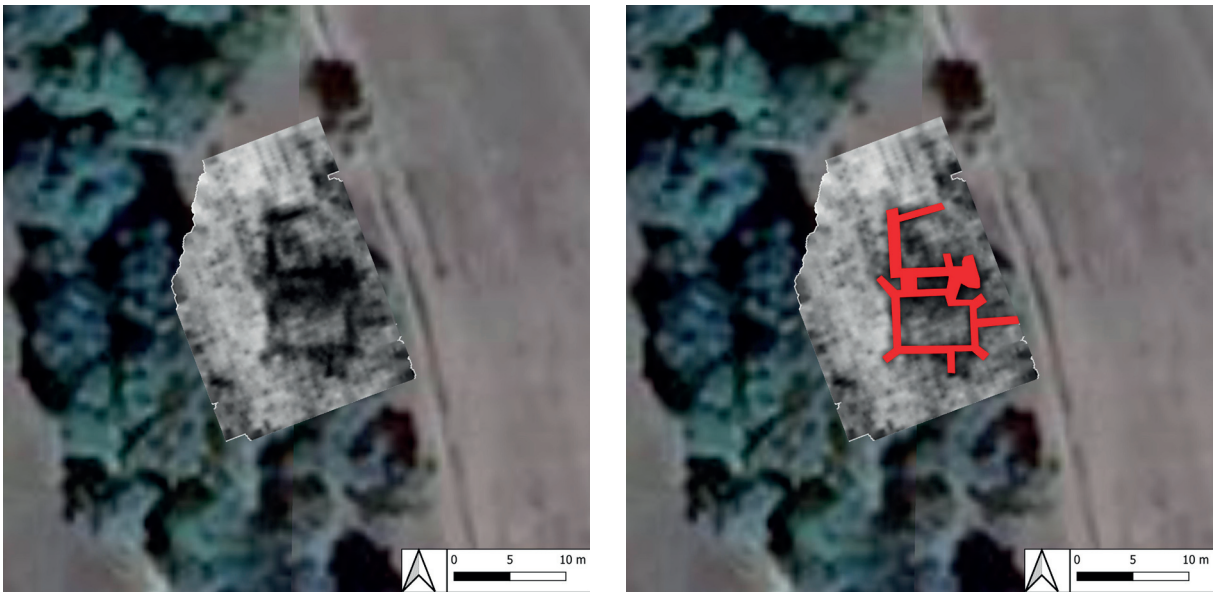
Ezzel szemben Timár Péter a középkori Györgyös falu templomával azonosítja, aminek középkori templomára az első adat 1334-ből származik.[15] Azonban itt is nagyjából két kilométer a távolság a 18. században ábrázolt Györgyöspusztához képest, mai viszonyokat tekintve pedig nagyjából három kilométer. Alsó-Györgyes falu templomát Aradi Csilla a Somogytarnócától északnyugatra lévő Alsógyörgyös mellett fekvő Török-domb közelébe lokalizálja.[16] A fentiek alapján valószínűbbnek tartjuk, hogy a középkori Csokonya temploma volt itt, mivel a két településen (Csokonya és Györgyös/Györgyes) kívül nincs írott forrásunk arra vonatkozóan, hogy itt más falu létezett volna a középkorban.

A lelőhely Csokonyavisontától délnyugatra, a Györgyösi-patak nyugati oldalán helyezkedik el, a patak közelében húzódó dombhát déli oldalán, jelenleg erdősült részen. A templom felmérésére 2022. december 7-én került sor, az erdős-bokros fedettség miatt a mérési körülmények nehezítettek voltak. A mérés eredményei alapján a templom falainak nagy része kiszedésre került, az erősen törmelékes feltöltés alatt azonban még bizonytalanul megfigyelhetőek voltak a nyomai egy 12,5×6 méter méretű, valószínűleg egyenes szentélyzáródású keletelt templomnak (*7–8. ábra*).

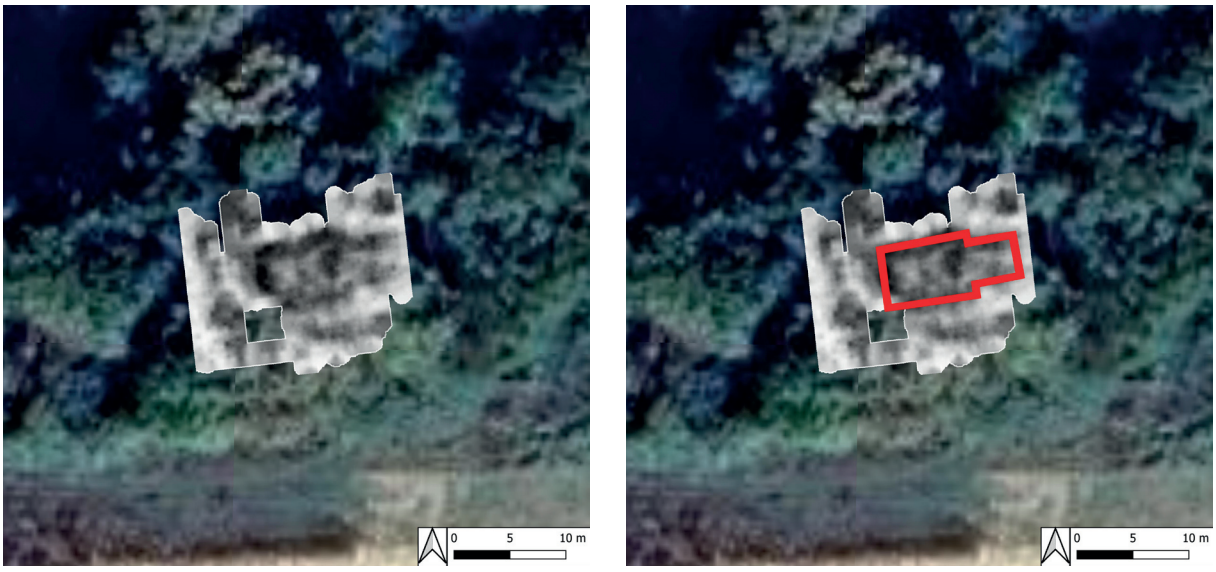
Kiskorpád–Szentiváni temető
Kiskorpád középkori templomára az első írott forrás 1333-ból származik. Aradi Csilla könyvében is szerepelt már a szentiváni temető, ami véleménye szerint a templom titulusára is utalhat, illetve megemlítette, hogy Győri József kertjében csontvázakat, Gyócsi József pincéjének ásása közben középkori téglákat találtak.[17] Varga Máté 2019. és 2023. évi terepbejárása során is arra a következtetésre jutott, hogy itt lehetett Korpád középkori temploma, míg Szentiván település feltehetően ettől keletre, a vízfolyás keleti oldalán volt. A geofizikai vizsgálat célja a vélt templom helyének azonosítása volt, továbbá az itt található, Sárközy családhoz kötődő sírhelyek/kriptá k felmérése.

A geofizikai vizsgálatra 2023. december 11-én került sor. Mind az épített örökségi elemek azonosításához, mind pedig az üregek tisztázásához földradarmérés alkalmazása javasolt. A mérés során a temetőtől délkeletre eső kiemelkedés földradaros felmérését végeztük el, összesen 1205 m² területen. A kutatáskor a vizsgált területet hó lepte. A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy a területre lokalizálható a település középkori temploma. A mérési képen 80–130 centiméter mélységben jól azonosítható egy félköríves szentélyzáródású, keletelt templom, amelynek méretei (hossza: kb. 10 méter, szélessége: kb. 5 méter) megfelelnek az Árpád-korból ismert falusi plébániatemplomok nagyságának. A templom alapozása egészen 270 centiméter mélységig követhető. A szentély és a hajó találkozásánál az északi oldalon egy támpillér azonosítható, ez azonban a templom falaihoz képest ki-

11 Aradi 2016, 185. Régebbi múzeumi feljegyzésekre hivatkozva.
12 Timár 2019, V. 101.
13 Rózsás 2006, 250–251.
14 Aradi 2016, 114. *„A valamikori falu a Csokonyavisontához tartozó Nagypusztán feküdt a patak által körülárkolt dombon."* – hivatkozva Rózsás Márton szóbeli közlésére.
15 Timár 2019, II. 351–352.
16 Aradi 2016, 126.
17 Aradi 2016, 142.

5–6. ábra. A geofizikai felmérés eredménye Bőszénfán

7–8. ábra. A geofizikai felmérés eredménye Csokonyavisontán

csit magasabban indul, illetve a mérési eredmények alapján attól eltérő falazású, így elképzelhető, hogy utólagos hozzáépítés, esetleg megújítás lehet. A templom nyugati oldalán, két egymástól párhuzamos törmelékes falmaradvány figyelhető meg egymástól 2,5 méter távolságra, mintegy 4 méter hosszan. Ezek a templom alapfalához képest viszonylag magasabban jelentkeznek, és ahhoz képest sekélyebb mélységig követhető az alapozásuk, csak mintegy 150 centiméter mélységig. A két omladékos fal között 170–240 centiméter mélységben egy gyenge falazatú, beomlott kripta azonosítható (mérete: 3×2 méter). Ezek talán egy későbbi periódusban hozzáépített toronyhoz tartozhattak, amelyet azonban feltehetőleg később a kriptával részben elbontottak, felhasználtak. A templom belsejében jól azonosítható az egykori szentélyrekesztő alapozása, valamint a templombelső nyugati oldalán két oszlop alapozásának nyoma, amelyek feltehetően a karzathoz tartozhattak. A templom környezetében kb. 100–200 centiméter közötti mélységben több kripta, illetve kriptamaradvány is megfigyelhető volt, ezek közül a templomtól nyugatra elhelyezkedő két kripta esetében a mérési eredmények alapján jól megmaradhatott az egykori kripta falazata is, illetve az északabbi esetében feltehetően a boltozata is, mivel itt a mérési képen az üreg is azonosítható volt. A templomtól délnyugatra további három kripta részben beomlott maradványai azonosíthatóak. Feltehetően szintén egy kriptát jelezhet az az üreg is, amely a templom szentélye mellett, annak déli oldalán

figyelhető meg (itt a fal egy részét ki is bányászták). Ez viszonylag magasan jelentkezik, mivel a mérési adatok alapján a teteje mintegy 50–70 centiméter mélységben jelentkezik, az alja pedig 110 centiméter körül lehet. A templom körül egy árok azonosítható, amely a mérési képen negatívan jelentkezik, azaz a reflexió hiánya rajzolja ki az egykori árok vonalát. A mérési képen egy mintegy 25 méter hosszú, 18 méter széles árok figyelhető meg. Ezen belül, illetve magában az árokban csak a templom nyugati oldalán megfigyelhető kettő kripta, valamint a déli oldalon megfigyelhető, feltehetőn kriptához tartozó üreg azonosítható, egyéb temetkezésre utaló nyom azonban csak az árkon kívül figyelhető meg. Az árkon kívül a templom északi, keleti, valamint déli oldalán összesen 21 olyan anomália azonosítható, amely feltehetően sírt jelez. Érdemes megemlíteni, hogy a mérés idején ezeken a részeken nem figyeltünk meg sírjelöléseket, azonban a templom nyugati és délnyugati oldalán a méréskor is több még most is álló – főleg a Sárközy családhoz tartozó – sírt lehetett azonosítani. Mind a sírok, mind pedig a kripták elhelyezkedésük alapján feltehetően egy későbbi periódushoz tartozhattak, a kripták egy része ugyanis részben vágja az egykori templom alapfalait. Feltehetően szintén egy későbbi periódust jelezhet a nyugati oldalon lévő toronyhoz tartozó két omladékos fal vonala. Mivel a középkori sírok jellemzően a templom körül, annak fallal vagy árokkal körülvett részén, az ún. cinteremben helyezkednek el, így a mérési képen azonosított sírok feltehetően nem a templommal egyidősek, hanem annál későbbiek lehetnek. Szintén a sírok későbbi, újkori keltezését erősíti, hogy a középkorból jellemzően, pont a temetkezésre használt terület viszonylag szűk volta miatt, nem ismerünk különálló vagy éppen soros sírokat, temetőket, hanem jellemzően azok egymást vágva helyezkednek el a cinteremben (*9–10. ábra*).

Somogysárd–Újmajor I. lelőhely (70047)

Bár a helyi emlékezet, és helytörténeti munkák is úgy tudták, hogy itt helyezkedett el a település régi temploma és temetője, ennek ellenére a lelőhely csak 2007-ben került be múzeumi nyilvántartásba. A templom 1334-ben szerepel először írott forrásban. A középkori templomot a 18. században felújították, és 1896-ban bontották el. A templom a Mezőcsokonyára vezető út déli oldalán található, a tsz-szel szemben. Az írott feljegyzések alapján templomának mérete kb. 10×20 méter volt, téglából épült, egy méter széles falakkal, félköríves szentélyzáródással, nyugati bejárattal, de torony nem volt hozzá.[18] A geofizikai vizsgálat célja a vélt templom helyének azonosítása, illetve a korábbi, írott forrásokban lévő adatok igazolása volt.

A geofizikai vizsgálat 2022. december 5-én történt összesen 598 m^2-en, földradar alkalmazásával, és sikeresen azonosítottuk az itt feltételezett középkori templom pontos helyét és alaprajzának fő részeit, számos helyen pontosítva a korábbi leírást. Falai a felszíntől 50–60 centiméter mélységben már mutatkoznak, és megközelítőleg 1,5 méter mélységig tartanak, tehát e templom esetében is még markáns falmaradványokkal számolhatunk. A templom egy egyhajós, egyenes szentélyzáródású, északi oldalán sekrestyével ellátott épület volt. A hajó belseje megközelítőleg 6,2×9,3 méter kiterjedésű, keleti oldalának közepéhez pedig egy nagyjából 1,5×3,5 méter belterű szentély csatlakozott. A hajó északkeleti részéhez kívülről csatlakozó sekrestye (esetleg oldalkápolna) belseje nagyjából 3,6×3,2 méter volt. A hajó külső sarkaihoz támpillérek csatlakoztak, melyek jól kivehetők a mérési képeken. A templom hajójának belső oldalán, az épület közepén egy kisebb, kör alakú objektum vehető ki. Ennek értelmezése kérdéses: kegyúri karzat tartóoszlopaként elhelyezkedése végett nem értelmezhető, viszont mivel épp az épület közepén található, ezért valamilyen sírt fedő kőként (?), vagy egy ismeretlen tartószerkezeti elemként (esetleg valamilyen belső tartóoszlop?) is valószínűsíthetjük, de pontos meghatározását csak további kutatás után adhatjuk meg (*11–12. ábra*).

Szentgáloskér–Svastits-kápolna

A lelőhelyre vonatkozóan korábban semmilyen adatunk nem volt, azt Varga Máté azonosította 2018-ban, a közeli Svastits-kápolna kutatása közben. A templom első említése 1334-ben történt. A templom romjait az 1700-as évek első felében még lehetett látni, a falutól nyugatra negyedórára volt.[19] Sem Aradi Csilla, sem Timár Péter nem tett javaslatot a középkori templom lokalizálására.

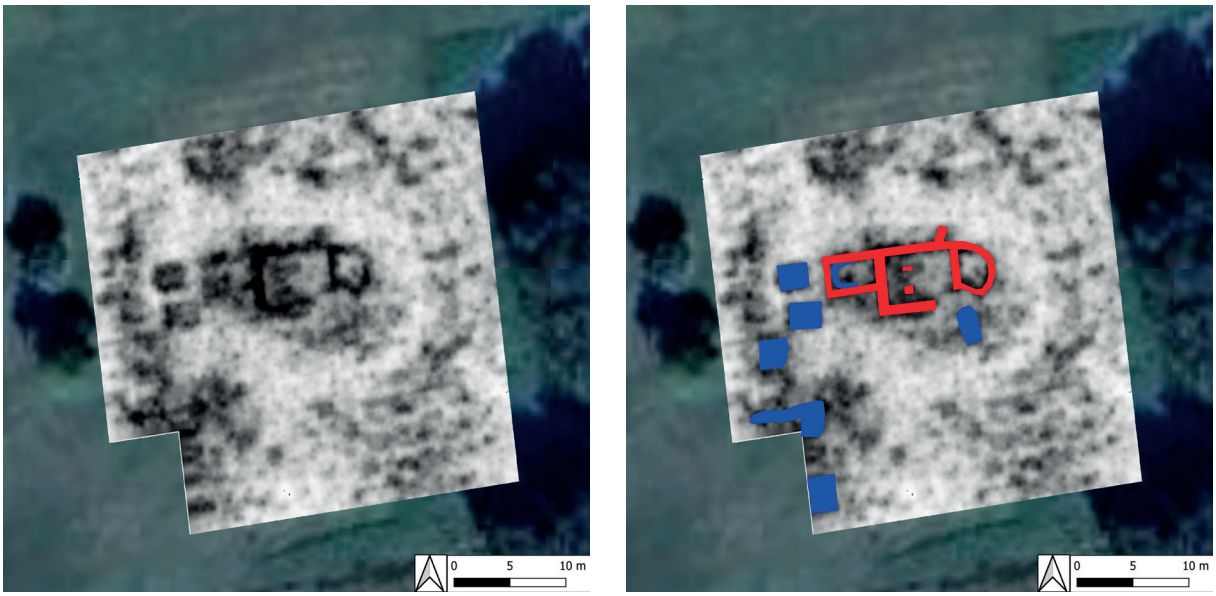
A geofizikai vizsgálat 2020. október 8-án történt. A terepi kutatás első fázisában egy nagyobb kiterjedésű területet mértünk meg magnetométerrel az azonosított lelőhely környékén, majd ennek helyszíni kiértékelését követően célzott földradaros felmérést végeztünk azon a részen, ahol a felmérés alapján nagyobb mennyiségű omladékra utaló anomália volt.

A magnetométeres felmérés területét Szentgáloskértől északnyugatra, a ma romos állapotban lévő Svastits-kápolna körül húzódó füves, fás területhez közvetlenül csatlakozva jelöltük ki északi és északkeleti irányban.[20] A még nyers felmérési képen is első pillanatban egyértelművé vált, hogy a terület nagyjából középső részén, egy 11,5×19 méter kiterjedésű markáns anomália húzódik *(13. ábra)*. Minthogy az anomália karakterisztikája jelentősen eltért a közvetlen környezetétől, feltehető volt, hogy kövekből, vagy égetett téglákból álló omladékként, vagyis minden bizonnyal a vizsgálat alá vett templom maradványaiként azonosíthatjuk. A templom körül felmért területen néhány feltételesen régészeti anomáliaként értelmezhető jelenség mellett elszórtan, egyértelműen régészeti objektumok nyomait tudtuk meghatározni. A jellegzetes, gödrökre utaló foltokon kívül többek között, a templomtól észak–északkeletre három, egyvonalban elhelyezkedő, feltehetően egykori lakóházak vagy más épületek szerkezeti elemeihez tartozó anomália figyelhető meg. A templomtól keletre és délre egy megközelítőleg 30 méter átmérőjű félköríves árok jelentkezett. Az árok azonosítható szakasza a templom szentélyétől keletre 10 méterrel

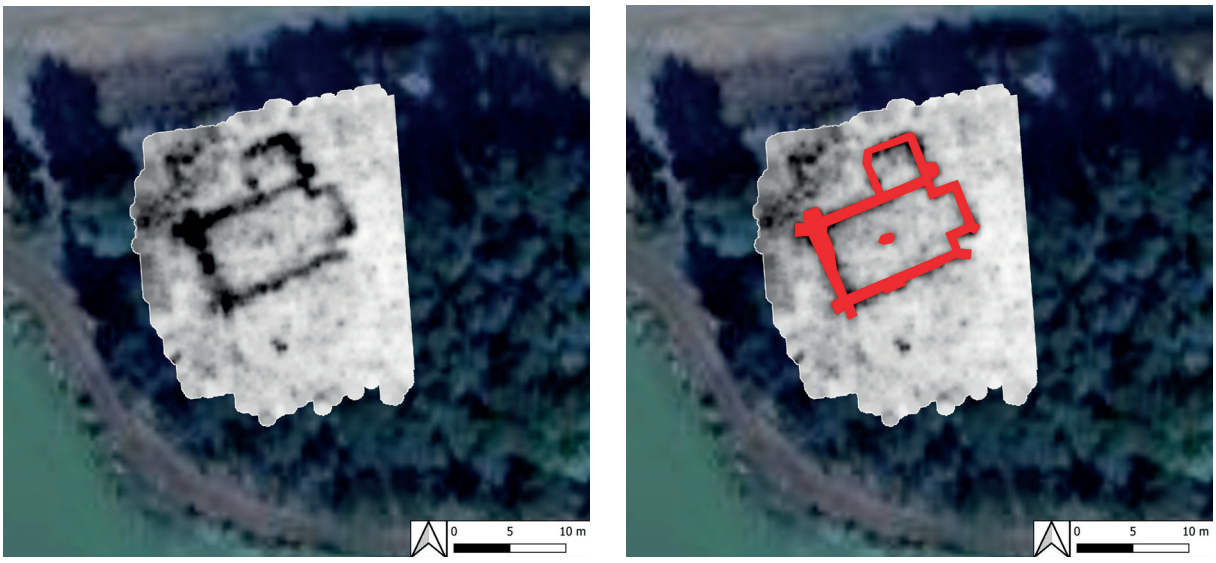
18 Aradi 2016, 161. A leírás Dóber Viktor munkájából származik. Nagyjából hasonló, csak részletesebb adatok szerepelnek Timár Péter munkájában is: Timár 2019, IV. 341–342, például a sekrestye említésével, az első katonai felmérésen jelzett, fallal körbevett templommal, és egy kézzel készített rajzzal az 1860 körüli évekből.

19 Aradi 2016, 138–139; Timár 2019, III. 118.

20 A magnetométeres felmérés feldolgozását Pethe Mihály geofizikus végezte el.

9–10. ábra. A geofizikai felmérés eredménye Kiskorpádon (A mérés értelmezésén a templom alapfalait piros színnel, a kriptákat kék színnel jeleztük.)

11–12. ábra. A geofizikai felmérés eredménye Somogysárdon

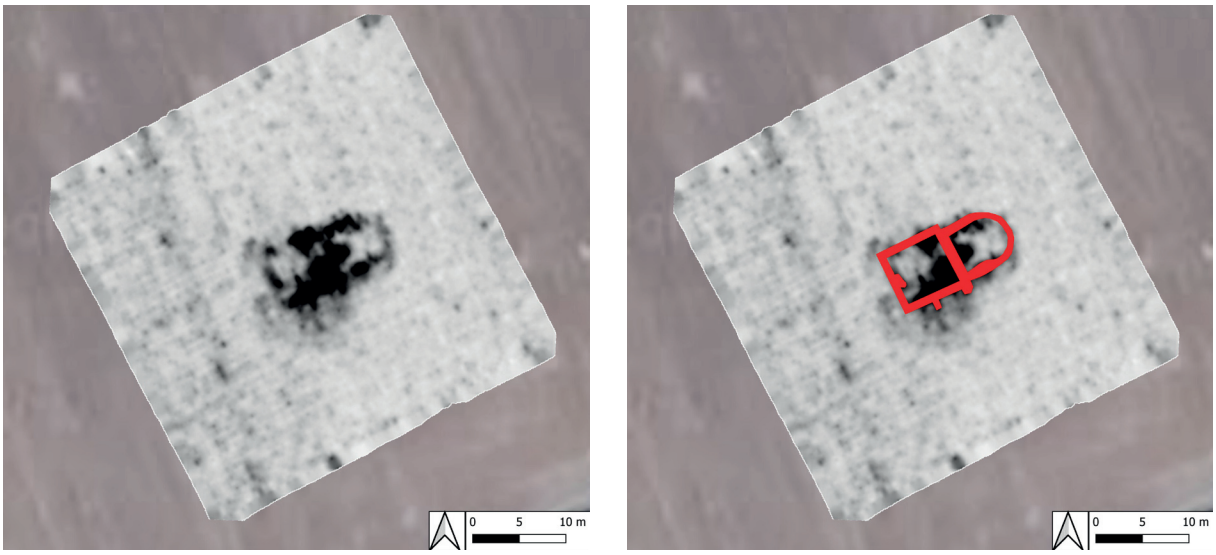
halad el, és távolabb, az épületet jelző anomáliától délre, 27 méterre kanyarodik vissza nyugati irányba. Az árok nyugati és északi szakaszáról nincsen információnk, nem tudjuk kijelenteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy teljesen kerítené az épületet. Az említett árok déli szakasza és a templom déli, hosszanti oldala közötti területen a geomágneses felmérés képén nagykiterjedésű, alacsony értékű, elmosódott, élesen nem körülhatárolható, bolygatásra utaló anomália mutatkozik. A környezetétől ilyen kismértékben eltérő, nagyfelületű anomália nem interpretálható egyértelműen. Felmerül azonban, hogy mind az épülettől délre való elhelyezkedés, mind az íves árkon belüli fekvése alapján, hogy esetleg a templom körüli temető nyomait azonosíthatjuk benne.

Az azonosított, épületmaradványként meghatározott anomáliacsoport földradaros felmérése tovább árnyalta a műszeres adatok alapján meghatározható képet. A megközelítőleg 40×40 méteres felmérési területet úgy jelöltük ki, hogy az azonosított omladékot és közvetlen környezetét lefedje. A templom omladékának és alapfalainak reflexiói a radarmérésen már nagyjából 30 centiméteres mélységben jelentkeznek és csupán 80 centiméteres mélységig követhetőek, ez azt jelzi, hogy az épület jelentős része a szántás és az erózió miatt már elpusztult. Az épület 14,5 méter hosszú, 7,5 méter széles, keleti végén félköríves lezárással. A mélységszelvényeken jól megfigyelhető, hogy az íves szentélylezárás alapozása sekélyebb, mint a hajó falainak alapozása. A mérési adatokból nem következik

egyértelműen, azonban felmerül, hogy ez a különbség az alapozási mélységekben egyben kronológiai különbséget is jelent, így esetleg több építési periódussal is számolhatunk a templom fennállása alatt. A felmérésen továbbá megfigyelhető a hajó és a szentély találkozásának közelében, a hajó hossztengelyében két markáns alapozási tömb, amelynek reflexiói még 1 méteres mélységben is azonosíthatóak. A rendelkezésre álló adatok alapján a geofizikai vizsgálatok egyértelmű választ nem tudnak adni a megfigyelt jelenségek épületszerkezeti szerepére, vagy egyéb régészeti jellegére (*14–15. ábra*).

13. ábra. A magnetométeres felmérés eredménye Szentgáloskéren

14–15. ábra. A földradaros felmérés eredménye Szentgáloskéren

Irodalom

Aradi, Cs. 2016: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének rekonstrukciója. Somogy megye középkori templomainak adattára. Kaposvár, 2016.

Conyers, C. 2018: Ground-penetrating Radar and Magnetometry for Buried Landscape Analysis. Berlin (https://doi.org/10.1007/978-3-319-70890-4)

Cozzolino, M. et al. 2018: Geophysical methods for cultural heritage management. Springer eBooks 2018

Fassbinder, J. W. E. 2017: Magnetometry for Archaeology. In.: Gilbert, A. S. (ed.): Encyclopedia of Geoarchaeology. Encyclopedia of Earth Sciences Series. Dortrecht, 2017

Rózsás, M. 2006: Kisebb őrhelyek és erődített templomok Barcs környékén. In: Kovács Gy. – Miklós Zs. (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát…" Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2022. 247–252.

Stibrányi, M. – Klembala, Zs. 2021: „… és sötétség borítja még a nevét is" –Elpusztult középkori templomok régészeti geofizikai kutatása Fejér megyében. Alba Regia 49 (2021): 23–39.

Timár, P. 2019: Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára. I–VI. Szeged

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 171-178 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.171
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

A 13–14. századi ruhacsatok használata hagyományőrző szemmel

JÓZSA TIBOR DÁNIEL

Banderium Hungarorum Történelmi Hagyományőrző Csoport,
e-mail: banderium.info@gmail.com

JÓZSA T. D.: *Usage of 13th–14th-Century brooches from a Historical Reenactment Perspective.*
Abstract: In the publication, I attempt to distinguish conceptually between 13th and 14th century dress fasteners and belt buckles, and to more accurately identify the function of dress fasteners. I present possible ways of wearing and making dress fasteners. I reflect on the claims of other researchers and compare their results with my own theory and experiences. The main assertion of my publication is that objects sometimes identified as dress fasteners, buckles or belt buckles were originally used predominantly as dress fasteners, i.e., as brooches, in most cases. I exclude the possibility of these types of objects being worn as belt buckles – except for circular brooches – due to their formal characteristics.

Keywords: brooch, medieval, fashion, reenactment, moulding

Bevezetés

E sorokat a Banderium Hungarorum hagyományőrző csoport vezetőjeként írom. Csapatunk célja az 1264-ben Berynben (ma Iharosberény) élő hospesek minél hitelesebb megjelenítése. Munkánk során egyaránt használunk fel hazai és külföldi ábrázolásokat, leleteket és írott forrásokat. A legtöbb kiegészítő viseleti elemet igyekszünk magyar anyagból rekonstruálni, míg a ruházati elemek külföldi források alapján készülnek. E rekonstrukciós tevékenységünk alatt gyakran felmerül a kérdés, hogy összeegyeztethetőek-e a külföldi leletanyagban és ábrázolásokon fennmaradt ruhák és a magyar leletanyag. Többek között erre a kérdésre is megpróbálok választ adni a ruhacsat, mint tárgytípus vizsgálatával. Első alkalommal 2009-ben került a kezembe Bárdos Edith Középkori templom és temető Kaposvár határában (Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról) című publikációja.[1] A jelentés olvasása közben egyből megakadt a szemem a 197. oldal alján közzétett három tárgyon. Mindegyik tárgy ismerős volt a 13. századi ábrázolásokról és a korszakos külföldi leletanyagból. A 3 ruhacsatból ugyan a sima, díszítésnélküli, kör alakú elég jellegtelennek látszott, de a másik kettő nagyon emlékeztetett más leletekre. El is döntöttem, hogy amint lehet, elkészítjük a tárgyak rekonstrukcióját. Innen kezdődően mindig figyeltem a közelben felbukkanó és általában Magyarországon előkerülő leletekre. Az egyesületünk székhelye körül lévő egykori templomok feltárásának megkezdésével gombamód szaporodtak a környékről ismert leletek. 2019-ben az Iharosberényi középkori templom feltárása közben saját kezemmel is sikerült egyet találnom, így már 6 publikált leletről van tudomásom Iharosberényből és környékéről.

1 Bárdos 1978, 197.

A ruhacsat

A magyar publikációk olvasásakor rendkívül szokatlan volt ezzel a tárgytípussal kapcsolatban a hazai terminológia. Külföldön legtöbbször egyszerűen brossként említik ezeket az ékszereket. Sőt néha – talán a funkciójukkal kapcsolatos bizonytalanság miatt – idehaza egyszerűen csatként definiálják a publikációk írói. Az említett Bárdos Edith írásban, övcsatok és ruhacsatok (brossok) egyaránt vannak azon a táblán, melyeket közös névvel ruhacsatként azonosít a szerző.

Mi is egész pontosan ez a tárgy? Mi volt a funkciója? Miért lenne fontos egyáltalán a ruhacsat és az övcsat definíciókat külön kezelni?

A ruhacsat, azaz bross gyakorlatban megmutatkozó előnye a korábban ugyanezen célra viselt fibulákhoz képest, hogy sokkal biztosabban zár. Míg a fibulák könnyen kinyílhatnak, addig a ruhacsaton a viseléshez át kell húzni az összecsatolandó ruhadarab két végét és ezt kell átszúrni a csatnyelvvel. Így a ruhaanyag a nyelvet feszíti hátrafelé, ami viszont stabilan támaszkodik rá a csatkeretre.

A ruhacsatként azonosított tárgyak nagy része általánosan a korabeli fő ruházati elem, a felsőruha (tunika) nyakkivágásának zárására szolgál. (1. ábra) Ezt a feltevést számtalan ábrázolás igazolja, és van olyan 12. századi tunikalelet is, melyen látszik az összezárandó nyakkivágás.[2] Az ábrázolásokon ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy hasonló brossokat a köpeny összefogására is használnak. Harmadik felhasználási módjuk pedig az egyszerű, különösebb funkció nélküli díszítés. Ezt akkor figyelhetjük meg, mikor a ruhacsat viselője nem nyaknál sliccelt felsőruhában van, mégis brossot hord. Ebben az írásban nem fogok különbséget tenni a kör, rombusz, csillag vagy sokszög alakú brossok között, mert funkciójuk tulajdonképpen formájuktól függetlenül megegyezik. A középkori tunikák nem mindegyike rendelkezett olyan nyakkivágással, mely összezárásához bross kellett. A képi források alapján léteztek gombbal záródó, vagy nagyobb, a fejet önmagában átengedő nyakkivágású darabok is. Az ábrázolások alapján a tunikák kisebb része záródott brossal és még kevesebb gombbal. Korszakom, a 13. század, hagyományőrző szempontból legrészletesebb kéziratában a Maciojewski Bibliában[3] (MS M. 638.) azon az oldalon, ahol ábrázolnak brossot viselő embert, átlagosan kevesebb, mint egyharmaduk visel brosst a tuniká-

2 Kargelundi és Moselundi tunika online leírása és képe <https://pierremelis.jimdofree.com/fundamentals-tunic/> (Letöltve: 2024.03.29.)

3 Maciejowski Biblia online elérhetősége <https://www.themorgan.org/collection/Crusader-Bible> (Letöltve: 2024.03.29.)

1. ábra. A Kaposvári rombuszalakú ruhacsat helyes viselése 13. századi ruházattal

2. ábra. Övcsatként való viselés esetén a csatkeret és a szíj folyamatosan egymást feszítenék. Tengely híján a derékon sem feküdne fel rendesen az így szerelt öv

jukon, köpenyükön. Ennek ellenére talán Pálóczi Horváth András[4] és Szabó Kálmán[5] óta rendszeresen jelennek meg egyértelműen tunika nyakának összefogatására használható ruhacsatok övcsatnak titulálva.

Értelemszerűen nem zárható ki egyes esetekben e brossok más módokon való használata. Gondolok ez alatt elsősorban az „övcsatként" való felhasználásra. Összefoglalva azonban a rombusz-, csillag és sokszögalakú brossoknál ezt a használati esetet elvetném (2. kábra). A nem kör alakú brossoknál a szíj feltétele nem reális. Ezt a csattest csúcsai kifejezetten gátolják. A középkori csatok ritkábban kör alakúak, inkább D formájúak, de általánosan van egy egyenes tengelyük, amire a szíj, vagy a szíjat tartó lemez kapcsolódhat. Hatházi Gábor is övcsatként azonosított egy olyan alakú csatot, amire szíjat tenni használható módon lehetetlen.[6] A kör alakú brossoknál nagyobb eséllyel elképzelhető az övcsatként való használat. Itt azonban sok esetben a csattest díszített. Fogas Ottó, gótikus feliratos csatokkal foglalkozó munkája alapján is ezeket a kerek példányokat találták meg, főként a medence közelében.[7] Véleményem szerint egyébként, a kun temetkezéseken talált 14. századi ruhacsatok övként való használata nem az általános magyar viseletre mutat rá, hanem sokkal inkább egy kirívó dolog. Ekkor a kunok asszimilációja még nem történt meg teljesen, így viseletük sem lehetett az Európai divatnak megfelelő. Fogas Ottó a kör alakú feliratos ruhacsat leleteket remek módon összeszedte a fent említett publikációban. Tényszerűen a ruhacsatok többségét olyan helyen találták meg, ami akár utalhat az övön való viselésre is. Ez alól pár kivétel, amikor vállnál, medence mellett, test mellett, mellkas alatt került elő a ruhacsat. Szabó Kálmán például csillag alakú brossokat is egyértelműen övcsatként határoz meg, pedig ezek alkalmatlanak arra a funkcióra. (3. ábra) Fel kell azonban tenni a kérdést, hogy valóban viselési helyzetben találják-e meg régészeink ezeket a brossokat, vagy csupán jelképes jelentése miatt kerül a sírokba nagy átlagban az ágyék tájára? „Ahol a váz neme megállapítható volt, ott minden esetben női sírhoz tartozott."[8] – írja Fogas Ottó. Nem lehetséges, hogy csupán a méhtájékra helyezett ruhacsatról beszélünk ezekben az esetekben is? Erre a lehetőségre megoldást jelentenének azok a darabok is, amelyek csak egyszerűen a halott mellé kerültek, többek között valamelyik egyenesen kinyújtott kar és a medence közé, a vállra, alkar alá. Ha nem is erről van szó, a kun nemzetiségű nők esetében előfordulhatott e speciális tárgy övcsatként való viselése is. Míg nyugati használat esetén kevésbé logikus a többnyire vallási szöveggel ellá-

4 Pálóczi 1989,126.
5 Szabó: 1938, 47–49.
6 Hatházi 1984, 659.
7 Fogas 2009, 156.
8 Fogas 2009,156.

3. ábra. Különböző brossok viselése a 13. századi Maciejowski Biblia 17r oldalán: A Morgan Library weboldala <https://www.themorgan.org/collection/crusader-bible/33> (Letöltve: 2024.04.16.)

tott csattest egyik felének eltakarása az öv anyagával, addig ez egy keleti népcsoport esetében talán nem jelentett problémát. Felvethető az a magyarázat is, hogy a kunok egy rövid ideig a 14. században egyfajta szőttes övük két végét tűzték össze brossokkal. Továbbá hordhatták a brossokat az egyszerűen csomóra kötött övükön díszként, funkció nélkül, „kitűzőként" is.

Juraj Belaj szerint az egyetlen típus, melyet mindig mellkason találnak meg, a rombuszalakú.[9] (4. ábra) Ódor János Gábor, Anjou-kori öntőforma Majsról című írásában egyértelműen övcsatként azonosítja a legtöbb brosst, ami sírból került elő.[10] Többek között egy rombuszalakút is. Például a Mezőcsát-Csicske dűlőn előkerült darabot szintén ide sorolja. Teszi ezt annak ellenére, hogy ez a darab a sírrajz alapján egyértelműen a nyak tájékról került elő. Méret tekintetében egyetlen darabot azonosít konkrétan ruhacsatként, mely feltevése gyakorlati szempontból nem érthető és ábrázolásokkal sem támasztható alá. Itt a szerző arra hivatkozik, hogy mivel az a csat pici, így ezt a funkciót tudja elképzelni neki.[11] A jászdózsai lelet esetében az utolsó bordától balra találták meg a ruhacsatot. E darab alakja miatt képtelenség, hogy övcsat legyen. Igazság szerint az elhelyezkedése sem utal erre. Övcsat esetén a csattest a medencébe kerülne. Az öveket a 13–14. században lejjebb hordták, nem az utolsó borda alatt. A csat pedig a test vízszintes tengelyének közepén a szegycsonttal egy vonalban helyezkedett el. (5. ábra)

A mérettel kapcsolatban egészen biztos nem a ruhacsat-övcsat viszonylatban van összefüggés. A használatból adódó tapasztalatok alapján a csat mérete inkább azt határozza meg, hogy az adott darab felsőruha nyakának összefogására, vagy köpenycsatnak alkalmas. Illetve a nagyon nagy (lásd Ekkehard és Uta Naumburgi szobra), (6. ábra) vagy nagyon kicsi (lásd a Kánán előkerült

4. ábra. A Brémai dóm keresztelőkútjának egyik alakja, aki rombuszalakú brosst hord: Jürgen Howaldt képe a keresztelőkútról <https://de.wikipedia.org/wiki/Bremer_Taufbecken#/media/Datei:BremerDom-Taufbecken-Fuss.jpg> (Letöltve: 2024.04.16.)

9 Belaj 2017, 204.
10 Ódor 1998, 128.
11 Ódor 1998, 128.

5. ábra. Az öv helyes hordása 13. századi ábrázolásokon

6. ábra. A Naumburgi Katedrálisban található Ekkahard szobor, melyen egy nagyméretű díszítő bross látható: Tilman2007 nevű felhasználó képe <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Naumburg_an_der_Saale,_Dom,_Stifter_Markgraf_Ekkehard_II._und_Uta-20160529-022.jpg>(Letöltve: 2024.04.16.)

bross[12]) ruhacsatoknál csak dísz funkció feltételezhető. Ennek egyszerű oka van, a ruhacsat belső tere meghatározza, hogy milyen vastag ruhát lehet vele összefogni. Egy tunika nyakához elegendő a 2,2×2,2 cm befoglalójú bross is, míg egy köpenyéhez ennél nagyobb a kényelmesebb. A korabeli köpenyek ugyanis általánosan félkör szabásúak voltak. Ezeket, amennyiben brossal zárjuk össze az anyagot, kissé össze kell gyűrni, mely nagyobb belső terű brossal egyszerűbb. A nagyon kicsi brossok belmérete nem teszi lehetővé, hogy két réteg gyapjúszövetet, ami a kor felsőruházatának alapvető anyaga volt, átszúrjunk a tűvel és ez az anyag beférjen a csattestbe. A kaposvári rombuszalakú és a szőkedencsi példányon is megfigyelhetőek a hordásból eredő torzulások. A kaposvári csattest a minta felőli oldaláról nézve enyhén homorú. A szőkedencsi példány tűje a csattest felé homorú. Mindkettő sérülés azt mutatja, hogy nagy feszítőerő hatott a tárgyakra a belső oldaluk felé.

A kisebb méretű brossok is nagyon jól zárják a tunikák nyakrészét, de használatuk sokkal nehézkesebb, mint nagyobb társaiké. Ennek ellenére a divat láthatóan a kisebb-finomabb csatok felé tendált. (7. ábra)

Az övcsat és ruhacsat közötti különbségtétel az alapvető funkcióbeli különbség miatt tehát fontos. Valóban nem zárható ki, hogy egyes brossok övön kerültek felhasználásra, de ez semmiképp sem lehetett általános. A hagyományőrzők egyre szélesebb rétegei használnak munkájukhoz forrásként régészeti publikációkat, így a téves azonosításból könnyen születhetnek téves rekonstrukciók. Emiatt nagyon fontosnak érzem e tárgytípus minél pontosabb azonosítását és a sokkal egységesebb névhasználatot.

12 Terei-Vargha 2013, 161.

7. ábra. A Bambergi katedrális hercegi portálján az egyik szobor nyakában egy csillag alakú bross látható: Dagfari kézműves weboldala <https://dagfari.net/img/cms/vrcholn%C3%BD/1230-1240-%20Bambersk%C3%BD%20d%C3%B3m.PNG>(Letöltve: 2024.04.16.)

Iharosberényi és környéki leletek

Hagyományőrző csapatunk székhelyéről Iharosberényből és környékéről 6 brossleletet ismerek, emiatt úgy gondolom, hogy ez a tárgytípus elég gyakori az ország ezen szegletében. Érdekes, hogy egyik darab sem áll párhuzam nélkül, de alapvetően nem tartoznak egy típusba. Legközelebb az iharosberényi csattöredék és a kaposvári rombuszalakú bross áll egymáshoz formájukat tekintve. Sajnos mindegyik lelet szórvány, így eredeti viselési helyükre in situ helyzetükből nem következtethetünk. (8. ábra)

Az iharosberényi lelet

2019. november 21-én került elő az iharosberényi templom szentélyéhez közel, egy erősen döngölt rétegből egy bronzbross töredék. A darab maga kevésbé jellegzetes, közel dísztelen, rombuszalakú. A töredékessége miatt a pontos mérete csak megközelítőleg megállapítható. Eredeti befoglaló mérete hozzávetőleg 6×6 cm lehetett. A szárak keresztmetszete enyhén csúcsosodik, közel háromszög alakú. Az egyetlen megmaradt csúcsát négy jelentős mélységű véséssel díszítették. A hegyvég enyhén felfelé görbül. A bross nyelve nem került elő. A csat következtethető méretéből alkalmas lehetett köpeny összefogására, de tunika nyakának zárására is. (9. kép)

Az iharosi lelet[13]

Nyolcágú, csillag alakú bronzbross, mely szórványként került elő szép állapotban. Az egyik csúcsa sérült, több csúcsa öntési hibás. Ezeken a helyeken megfigyelhető, hogy a bronz nem folyt be eléggé az öntőmintába. A csattest végig kör alakú mintával díszített. A csat mérete 3×3 cm, nyelve teljes egészében megmarad. A bross rekonstrukcióját tunika nyakának összezárására használjuk.

8. ábra. Az elkészített bross rekonstrukciók

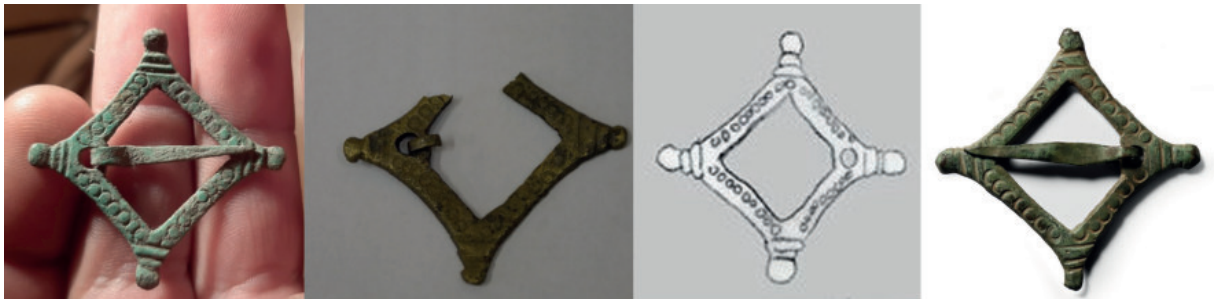
9. ábra. Az Iharosberényi bross töredéke

A kaposvári leletek[14]

A Bárdos Edith által publikált 3 ruhacsat közül az egyik sima kör alakú dísztelen csat. Ennek viselése akár övcsatként is elképzelhető. A másik kettő viszont bizonyosan brossként azonosítható. E kettő csatnak el is készítettük a rekonstrukcióit. Az egyik az iharosberényihez részben hasonlító rombuszalakú csat. Ez a darab szintén töredékes, de négy csúcsából három megmaradt. A csat teste körmintákkal díszített, a csúcsainál három véséssel díszített. Anyaga bronz. A bross nyelvéből nagyon kevés maradt meg. Mérete 3,5×3,5 cm, a csat szárainak keresztmetszete téglalap alakú. Ennek rekonstrukcióját tunika nyakának összezárására használjuk.

13 Molnár 2017, 66.

14 Bárdos 1978, 197.

10. ábra. A kaposvári rombuszalakú brosshoz nagyon hasonló darabok. Sorrendben: Szerbia (pontosabban nem ismert) -Limundo aukciós oldal< https://www.limundo.com/kupovina/Numizmatika/Kovanice/Antika-i-Srednji-vek/Seoba-naroda/131492601> (Letöltve: 2024.03.29.), Kaposvár <saját kép>, Ducové – A Zeiboten csoport weboldala< https://www.zeitboten.de/seiten/u6fibel3.html> (Letöltve: 2024.03.29.), Cambridgeshire – A Gilbert Kollekció weboldala< https://rosaliegilbert.com/thegilbertcollection_brooches.html> (Letöltve: 2024.03.29.)

A másik jellemző brosslelet az említett közlésből egy kör alakú, ezüst anyagú bross. A csattestet cikk-cakk mintával és pöttyökkel díszítették. A bross nyelve közel teljes hosszában megmaradt, ennek anyaga is ezüst. Átmérője 2,2 cm, a csattest keresztmetszete téglalap alakú. A csat rekonstrukcióját tunika nyakkivágásának összezárására használjuk.

A szőkedencsi lelet[15]

Hatágú ezüstbross, mely jó állapotban szórványként került elő. A csattest 6 virágmintával van díszítve. Keresztmetszete trapézszerű. A bross mérete 2,6×2,55 cm. A csat nyelve teljes hosszában előkerült, enyhén görbült. Ennek a brossnak a rekonstrukciója még nem készült el. Használata vélhetően vékonyabb anyagú tunika nyakának zárására korlátozódik. Esetleg díszként való viselésre lehet alkalmas viszonylag kis belmérete miatt.

Nyugat és kelet?

A hagyományőrzésben mindig komoly kérdés, hogy a magyarországi leletanyagból hiányzó ruhák milyen mértékben válthatóak ki, a szövetek megmaradásának esélyében szerencsésebb országokban lelt darabokkal. Én, az érdeklődésemből kifolyólag a 13. századra látok rá főként, és annyi bizonyosan kijelenthető, hogy a Magyarországon lelt ékszerek bizonyos típusai nagymértékben hasonlítanak Európa más részein talált darabokhoz. Ennek a legékesebb példája, eme írás tárgya, a ruhacsat, avagy bross. (10–11. ábra) Ezeknek a brossoknak és más ékszereknek az egész kontinensen való jelenléte és az ábrázolásokon látható ruhák nagymértékű hasonlósága okán joggal feltételezhető egy olyan divat, amely nagy vonalakban az egész kontinensen jelen volt. Ez alól főként a mai Spanyol- és némiképp Olaszország területe kivétel. Itt már kissé más jellegű ruhadarabok is jelen voltak, mint e területekről északabbra. Bizonyára voltak azonban olyan lokális egyedi divatok, amiket a kevés számú lelet miatt ma kikutatni már lehetetlen. Az ékszerek sosem értelmezhetőek önnön magukban, mivel szerves részét képezték a hozzájuk viselt ruháknak. Emiatt feltételezhető, hogy ha a nyugati divattal megegyező ékszereket hordtak a mai Magyarország területén a 13–14. században, akkor nagymértékben a hozzájuk hordott ruha sem térhetett el. Ezt a feltételezést az a kisszámú magyar ábrázolás is alátámasztja, ami ebből az időszakból fennmaradt. Teljesen belesimul a korszak európai divatjába, a Vizsolyi freskón látható zászlótartó alak[16], a Szalonnai Szent Margit legendát bemutató ábrázoláson látható alakok[17], illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeumában található oszlopfő tunikás alakja[18].

Hogyan készült?

A kisebb lapos ékszerek, kiegészítők készítési eljárása nem különbözött sokban egymástól. Emiatt egy ruhacsat vagy övcsat készítése lényegében nem tért el. A nagyobb kifinomultabb tárgyak öntése más technológiával zajlott a középkorban, melyet itt nem részleteznék.

Eredetileg többféle anyagba önthették a fém ékszereket a középkorban. A magyar leletek alapján az agyag öntőmintára[19] (Ecser) és a kő öntőmintára (Majs) ismerek adatot.[20] Straub Péter szerint a népvándorláskorban a homokkő öntőminták voltak túlsúlyban, míg a középkorban a palakövet preferálták jobban.[21]

Olyan öntőmintát, amit brossöntéshez használtak hazai leletanyagból csak kőből ismerek, mely Majson került elő. Ez mészkőből készült és csak az egyik oldala van meg, ami enyhén töredékes. A budai régészeti feltárások során egy másik öntőminta is előkerült kőből, de ez olyannyira töredékes, hogy nehéz megmondani, hogy valójában brossöntésre használták-e vagy sem. Ez a darab fehér palából készült. Külföldi forrásunk egy kicsit egzotikusabb készítési módszerről is van. Eszerint az ékszerészek a 14. és 15. század fordulóján szépiacsontba való öntéssel is készítettek fémtárgyakat.[22] E módszer bizonyításához nem csupán ez az egy említésünk van. A Museum of Londonban őriznek egy faragott szépiacsont leletet (12. ábra), mely szintén alátámasztja ezt az öntési formát.

15 Molnár 2014, 218.

16 https://reenactor.hu/termek/fegyveres-vizsoly/ (Letöltve: 2024.03.29.)
17 https://reenactor.hu/termek/tunika-szalonna-a04477/ (Letöltve: 2024.03.29.)
18 https://reenactor.hu/termek/felsoruha-esztergom-a02433/ (Letöltve: 2024.03.29.)
19 Bârcă 2019, 120.
20 Ódor 1998, 123–126.
21 Straub 2004, 10.
22 Cennini 1859, 5.

11. ábra. A kaposvári kör alakú brosshoz nagyon hasonló darab Norfolkból. Portable Antiquities Scheme weboldal <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/928834> (Letöltve: 2024.03.29.)

Anyagtól függetlenül elsőként egy sima felületbe faragták az öntendő tárgy negatív mintáját és egy beömlő nyílást alakítottak ki a tárgy szélétől a mintába. A mintát tartalmazó oldalt összefordították egy ugyanabból az anyagból készül minta nélküli, de beömlő nyílással rendelkező ellendarabbal. Ezt a két tárgyat összeszorították, majd a beömlő nyílásba öntötték az olvadt fémet. A kihűlt és megszilárdult ékszert ezután már csak csiszolni, polírozni kellett.

E publikáció írása közben a szépiacsontba való öntéssel kísérletezek. (12. ábra) E módszer használata a Magyar Királyság területén általánosan kevésbé valószínű. Elképzelni maximum a tengermelléki részeken tudom. A szépiacsont beszerzése manapság már nem nagy feladat, hiszen minden kisállatboltban hozzá lehet jutni, mint díszmadaraknak való csőrkoptató. A szépiacsontot első fázisban óvatosan ketté kell vágni. A vágás után az egyik felébe bele kell faragni az öntendő tárgy negatív formáját. E műveletet különösen óvatosan kell végezni, hiszen a szépiacsont nagyon puha, porózus anyag. A sikeres mintafaragás után ki kell alakítani a csont mindkét felében egy tölcsér alakú nyílást, ami majd elvezeti az olvadt anyagot a mintáig. Miután ez a lépés megvan, össze kell szorítani a két fél szépiacsontot. Én vízbe áztatott meszes kecskebőrrel kötöm össze a mintát. A bőr száradás után rendkívül erősen megfeszül, tehát jól összetartja az öntőminta két felét. Az így elkészült negatív minta készen áll az öntésre. Az olvadt fém mintába öntése előtt célszerű a csontot homokágyba ültetni. Ez jobban elvezeti majd a hőt. A fém beöntése után meg kell várni, hogy kihűljön a frissen öntött nyers tárgy. Az öntési csap eltávolítását követően a tárgyat csak készre kell csiszolni.

A modern öntési eljárás, során az ötvös a tárgy modelljét kifaragja viaszból, ezt a viaszt körbeönti gipsszel. A tárgyról így keletkezik egy negatív, melyből melegítéssel kifolyatják a viaszt. Utolsó folyamatként pedig vákuum alatt beleöntik a mintába az olvadt fémet.

12. ábra. Szépiacsontba faragott öntőminta a Museum of Londonból: Gaukler Medieval Wares weboldal <https://medievalwares.com/brooch%20manufacture/Cast%20Brooch.html> (Letöltve: 2024.04.16.)

Konklúzió

A ruhacsat elnevezés nem a legszerencsésebb. A nemzetközi bross megnevezés sokkalta beszédesebb és jobban azonosítja a tárgyat. Ez az elnevezés is megfelelő lehet a tárgy azonosítására, ha használata kellően következetes. Hagyományőrző szempontból fontos, hogy egy-egy tárgytípus funkciója a lehető legpontosabban legyen azonosítva. Ennek legfőbb oka, hogy egyre több hagyományőrző olvassa és használja fel a régészeti publikációkat forrásként. Egy-egy rosszul, vagy nem kellő alapossággal meghatározott tárgy téves rekonstrukciókat, az adott tárgyak helytelen használatát és viselését eredményezheti. Az eredeti publikációnál sokkal nagyobb tömegeket elérő hagyományőrzők, így téves információkat továbbítanak közönségüknek. Véleményem szerint általánosságban a tárgytípus nem azonosítható csatként, övcsatként. Formájukból adódóan a rombusz-, sokszög és csillag alakú darabok alkalmatlanok erre a funkcióra. Az érintett korszakban készült ábrázolások is egyértelműen megmutatják a brossok használati helyét. A divat ebben az időszakban, általánosságban Magyarországon is az európai trendet követte. A kun női temetkezések kapcsán a 14. század tekintetében felmerülhetnek kérdőjelek a tárgy felhasználásával kapcsolatban. Viszont ez esetben sem jelenthető ki egyértelműen, hogy övcsatról van szó csupán azért, mert az esetek többségében a derék vonal környékéről kerül elő a tárgy. Az iharosberényi és környéki leletek nagy változatosságot mutatnak formában, de méretük és a használati tapasztalat alapján feltehető, hogy mindegyik brossként, a felsőruházat nyakának összezárására volt alkalmas. Az általam talált források alapján a hazai brossok kő öntőmintába való öntéssel készülhettek. Más tárgytípus esetén került elő Magyarországon agyag öntőminta is. A 14–15. században más vidékeken egész biztosan öntöttek a brosshoz hasonló méretű, kis ékszereket szépiacsontba is.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a lehetőséget Molnár Istvánnak, hogy felkérésével egy kissé más szemlélet is megjelenhet e lapok hasábjain. Köszönöm továbbá a Rippl-Rónai Vármegyei Hatókörű Városi Múzeum összes munkatársának, hogy rekonstrukcióink elkészítése közben mindenben támogattak minket.

Irodalom

Bărcă, V. 2019: Notes on a clay mould for brooch casting recently discovered from the Great Hungarian Plain. – In: Journal of Ancient History and Archeology 6: 119 – 133. https://doi.org/10.14795/j.v6i3.446

Bárdos, E. 1978: Középkori templom és temető Kaposvár határában. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 3: 187– 234. https://doi.org/10.26080/smkozl.1978.3.187

Belaj, J. 2017: Annular brooches from the 13th and 14th century from Vojvodina. Starinar 67:197–222. https://doi.org/10.2298/STA1767197B

Cennini, C. 1859: Il libro dell'arte, o Trattato della pittura di Cennino Cennini, 1859. pp. 256.

Fogas, O. 2009: A gótikus feliratos csatok európai elterjedése. In: Rosta Sz.: Kun-kép – A magyarországi kunok hagyatéka. Kiskunfélegyháza, 2009. pp. 297.

Hatházi, G. 1984: A Perkátai kun szállástemető: Előzetes beszámoló az 1986–88. évi feltárásokról. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991: 651–674.

Molnár, I. 2014: A középkori Szőkedencs és temploma. In: A múltnak kútja: Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete, Szentendre, 2014. 215–226.

Molnár, I. 2017: Iharos középkori temploma. Kaposvár

Ódor, J. G. 1998: Anjou-kori öntőforma Majsról. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1998:123–137.

Pálóczi Horváth, A. 1989: A Balota pusztai sírlelet. Cumania 11: 95–148.

Straub, P. 2004: Karoling-kori település Nagyrécsén (Zala-megye). Régészeti Kutatások Magyarországon. 5–24.

Szabó, K. 1938: Az Alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica 3:135.

Terei, Gy. – Vargha M. 2013: Madár alakú bronzcsat az Árpád-kori Kána faluból. Budapest Régiségei XLVI: 151–166.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 179-196 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.179
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

Fonó község híres szarvasmarha-tenyésztése a 19. század végétől a 20. század közepéig I. – állatbeszerzéstől a törzskönyvezés kezdetéig

LANSZKI-SZÉLES GABRIELLA

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Kaposvári Campus, Állattenyésztési Tudományok Intézet, Állattenyésztés- technológiai Állatjóléti Tanszék, 7400 Kaposvár, Guba Sándor u. 40. e-mail: Lanszki-Szeles.Gabriella.Edit@uni-mate.hu

LANSZKI-SZÉLES G.: *The famous cattle-breeding in Fonó from the late 19th until the mid-20th century I. – From the purchase of animals to the beginning of pedigree registrationgol.*
Abstract: In this agricultural history study, cattle-breeding of village of Fonó (Somogy county, Kapos Valley) is reviewed from the end of the 19th century to the middle of the 20th century. The aim of the study is to scientifically analyze the development of cattle-breeding and to present its impact on the local communities. The documents found in the Archives of Somogy County, certificates. I collected these authentic documents during the 19th and the 20th century, the cattle-breeding of Fonó was among the first in Hungary. The reason for this was that the farmers in Fonó responded to the increase in milk consumption due to industrialization and started to change breeds in time, thus importing and breeding the Swiss Simmental breed.

Keywords: Hungarian Simmental, agricultural history, Somogy county

Bevezetés

Múltját tekintve Fonó szarvasmarha-tenyésztése országos viszonylatban a kiemelkedők között foglalt helyet. A nagyfokú figyelem oka, hogy a 19–20. század folyamán megváltoztak a szarvasmarha-tenyésztési feltételek, amire válaszul a fonói gazdák időben megkezdték a fajtaváltást. A sikerhez nélkülözhetetlen volt az előregondolkodás, kalkulálás, szellemi-anyagi tőke. Ezen túlmenően azonban a sikerhez szükség volt a fizikai erőfeszítésre, a munkavégzőképesség maximális kihasználására is. Erdei Ferenc az 1930–40-es években végzett falukutatása során úgy találta, hogy Fonó is a „szabályos parasztfalvak" sorába illeszkedik. „Nyugat felé azonban nemcsak jobbágyfalvak vannak, noha ilyen a többség, hanem itt van a zöme a szerényen *polgárosodó* és gazda-jómódú *falvaknak* is. Olyan faluk ezek, ahol ereje és igyekezete van a falusiaknak arra, hogy minden lehetőséget, amit csak adni tud a falu, kihasználjanak. Tehát úgy fejlesztik mezőgazdaságukat, ahogy csak falun és kisgazdának lehetséges, olyan rangos és civilizált házakat építenek, amilyet csak faluban el lehet képzelni és olyan gyakran élnek a város alkalmaival, amennyire csak az idejük engedi. A nyugati falunak a hazai mása ez. Olyan falvak ezek, amilyenek népnevelő plakátokon vannak egy rossznak torzított másik kép mellett. Itt fehérfejű jól táplált szimentáli tehén áll az istállóban, angol disznó eszi a sertéstápszert, s pirospozsgás öntudattal védekezik tüdővész ellen a gazdája."[1] Agrártörténeti szempontból érdemes elemezni azokat a folyamatokat, amelyek hatására a „parasztfalvak" polgárosodó falvakká váltak. Erre a célra Fonó község jó példát szolgáltatott. A személyes érintettségem mellett ennek a változásnak a mélyebb megértése céljából dolgoztam fel a falu szarvasmarhatenyésztésének történetét. Úgy vélem ennek tanulságai agrártörténeti értéket jelentenek.

„Számos kiváló agrártörténeti tanulmányban és szakkönyvben olvashatunk a szarvasmarhatenyésztés kialakulásáról és fejlődéséről a Kárpát-medencében. Többek közt említhetjük Horn (1942), Bocsor (1960), Schandl (1962) alapműveit."[2]

Jelen tanulmány a Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményeiben *kerül közlésre, amely* tudományos folyóirat *megjelenési helye Kaposvár,* az a város, amelynek újraalapítója herceg Esterházy Pál nádor, aki feltehetően elsőként hozatott hazánkba „svájczi marhát" 1680-ban. *Kaposvár* számára a letelepedési engedélyt is herceg Esterházy Pál bocsájtotta ki 1712-ben Kismartonban, ahol ez a levél is megőrzésre került. Hogy vettük a svájczi marhát 1680-ban? „A méltóságos gróf főgenerális Esterházy Pál úrnak ő nagyságának, kegyelmes úrunk ő fölsége titok tanácsának," következőket írja Szent-Miklósról 1680. május 15-én Koháry Imre: „írván (...) majorbéli tehenek végett, megjött a drága válaszom, mert egyet 100 frtra tart s írja azt is ő kegyelme, ne késsek s hamar adjam tudtára, aki számára kívánom, mert minden felől kapják s kívánják az ollyan marhát (...) Én pedig a Nagyságod kegyelmességében ajánlom magamot. Holnap Bécsben menvén a Nagyságod parancsolatját exequálom. In reliquo Istennek ajánlom Nagyságodat.".[3]

A „svájcéria" meglehetősen szokatlan a 18. század közepe előtt Magyarországon, hiszen a jelesebb állományokat inkább csak az 1780-as évektől telepítették az országba. (...) Az urasági konvenciósok deputátumjegyzékéből tudjuk, hogy a svájcériával külön ember foglalkozott, az úgynevezett „svaiczer gulás".[4] „Szarvasmarha-tenyésztésünkben a gyökeres változást a XVIII. század hozta, amikor a technikai forradalmat követő városiasodás hatására a lakossági fogyasztás szerkezete megváltozott. Növekedett a tejtermékek (tej, sajt, vaj, túró, tejföl) iránti kereslet, és ennek kielégítése érdekében mindinkább a tehenek tejtermelése került előtérbe. A korábbi századok során ugyanis a szarvasmarhatartással szemben elsősorban csak iga- és húsigényt támasztottak."[5]

1 Erdei 1974, 88.

2 Stefler 2014, 26.
3 Merényi 1903, 284–285.
4 Kaposi 2006, 69.; 165
5 Stefler 2014, 26.

Anyag és módszer

Az anyaggyűjtés során, a MNL Somogy Megyei Levéltárában fellelhető forrásanyagokat, a gazdák által megőrzött okleveleket és a fotógyűjteményeket használtam fel. Ezt kiegészítettem a gazdaközösség életére, az állatkiállításokra, törzskönyvezésre, a tenyészbikák beszerzésére vonatkozó hiteles dokumentumokkal és visszaemlékezésekkel.

Az elemzés kiterjedt azoknak a tényezőknek, például tulajdonviszonyok, a birtokméret, a szakképzettség, a szociális háttér hatásának az elemzésére, amelyek a fajtaváltás bekövetkeztét befolyásolták.

Somogy megye és Fonó község szarvasmarha állományának alakulása

Minden tősgyökeres család fényképgyűjteményében ott lapulnak az apák, nagyapák, dédapák által tenyésztett üszők, bikák, tehenek fotói.

„Fonó, Gölle, Somogyszil, Toponár községek köré egy egész vidék marhatartása összpontosult. Ez a vidék a kaposvári-igali műúttól, a kaposvári-dombóvári vasúttól és a megye keleti határától bezárt területen helyezkedett el. Még a Mezőgazdasági Kamara szakemberei nevezték el „kaposvölgyi marhatartásnak."

tes kaszálók és a legelők fű- és szénatermését, valamint a növénytermesztés lehetőségeit nagyobb haszonnal használhatta fel, mint korábban."[8]

A 19. századból ránk maradt fonói közgyűlési jegyzőkönyvben tallózva, számos szarvasmarhatenyésztésre utaló adatot találunk. Ezeket lelkiismeretesen, pontosan vezették, mind a benne leírt gondolkodásmódot tükrözve, mind küllemét tekintve követendő példa is lehet.[9] A fontossági sorrendben a marhaleveleket említik a jegyzőkönyvben elsőként mint értéket. A szarvasmarhatenyésztés Fonóban a rangsort illetően, minden más állattal szemben értékrendmeghatározó volt.[10]

A fonói gazdák földel való ellátottsága

„A rétek és legelők feltörése, az ugar visszaszorulása egyre szűkítette a hagyományos külterjes állattenyésztés lehetőségeit. Az istállózó állattenyésztés biztosíthatta a szükséges trágyát és a belterjes növénytermesztés követelte jobb igaerőt. Ez a tartásmód viszont csak biztos takarmányellátottságra alapozódhatott. A szükséges takarmányt, vetett takarmánynövényekkel kellett biztosítani. A belterjes mezőgazdasági termelés tehát a növénytermesztés és az állattenyésztés szerves kapcsolódását föltételezte. Az állattenyésztés akkor került igazán az érdek-

1. táblázat. Fonó és Somogy megye szarvasmarha állományának alakulása 1885–1942 között

Év (1)	Összesen (2)	Magyar fajta (3)	Piros tarka (4)	Borz-deres (5)	Év (1)	Összesen (2)	Magyar fajta (3)	Piros tarka (4)	Borz-deres(5)
Fonó					Somogy megye				
1895	220	114	78	1	1895	134 562	86 602	35 167	2 173
1911	479	-	479	-	1911	163 102	24 905	122 237	15 960
1935	457	6	450	1	1935	125 973	9 312	113 798	2 863
1942	485	24	461	-	1942	155 604	8 309	143 154	4 141

A kaposvölgyi falvak képezték a megye legfejlettebb marhatartó vidékét. E vidék parasztsága korán gyors ütemben fejlesztette a szarvasmarha-tenyésztést. A vidék marhatartása kizárólag paraszti jellegű."[6]

1895–1911 között 117 %-os állománynövekedés következett be Fonóban (1. táblázat).

Az 1. táblázat adataiból kitűnik, hogy Somogy megye szarvasmarhaállományának növekedési üteme elmaradt Fonó községétől.[7]

„Mi a magyarázata az első időszak nagy iramának? A nagy ugrás magyarázatát a jobbágyfelszabadítás után kialakult helyzet adja meg. 1848-ig a marha adóalapot jelentett. A parasztnak nem állt érdekében a marhaállomány fejlesztése. 1848 után kedvezőbb feltételek nyíltak meg a szarvasmarhatenyésztésben. A paraszt a természe-

6 Király 1962, 10.

7 A táblázatok a Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés II. megyei adatok 1. Szarvasmarha-tenyésztés 104. Állattenyésztés III. községsoros adatok 1. Szarvasmarha-állomány 230. Budapest, 1972., 1973. Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján készültek.

8 Király 1962, 6.

9 MNL SML Fonó község képviselő-testületi jegyzőkönyv. Kézzel írott eredeti dokumentum, saját kezű aláírásokkal. „Községi bíró és a telkes gazdák új bika beszerzésével bizatik meg, és ha már megfelelő utódról gondoskodás történt, akkor a Cinkota eladandó.
Ez alkalommal a képviselő testület, elhatározta, hogy a budapesti március 22-i tenyészállatvásáron vesz egy darab bikát, és ehhez állami támogatást kér. Ezt 1928. március. hó 23. Fonai P. Sándor küldött bejelenti a gazdasági felügyelőségnek. ( ) A bika vételára nem szabatik meg, de prima bika veendő.
Közjegyző bejelenti, hogy a …. nevű mustra bika 900 pengőért eladva, s helyette swaiczi (svájci) Bandi nevű bika vétetett 2060 pengőért, amelynek 2000 pengőről biztosítás köttessék.
A fonóban lakó kisgazdák Swáici import teheneik, illetőleg üszői O.K.H. hiteles vételár hátralékainak rendezése a híres fonai állattenyésztés még nagyobb fellendülése érdekében. A község gazdaközösségének érdekében gazdasági szakiskola létrehozása, mert a gazdaközösségnek arra érdemes tagjai ezáltal ott ingyenes oktatásban részesülnek, és onnan kikerülve a kisebb gazdaságok vezetéséhez szükséges ismeretekkel kellőképpen tájékozódni tudjanak."

10 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL SML) Fonó község képviselő-testületi jegyzőkönyv. 1892. 09.12. „1892. szeptember 12: II. tárgy a járási főszolgabíró úrnak 3949/9 L. sz. rendeletének közlése, mellyel a község megbízatik tűzmentes szekrény beszerzéssel. Főleg a marhalevelek és egyéb értékek biztonsága tekintetében vasszekrény van a bírónál, így elveti a tűzmentes szekrény beszerzését."

lődés homlokterébe, amikor az 1870–80-as években a gabonaárak meredeken zuhanni kezdtek, viszont az állati termékek árai csak mérsékelten csökkentek."[11]

Fonó az Igali járásba tartozó középparaszti jellegű község volt. Ha végig haladunk a falun, még mindig találkozhatunk a paraszti boldogulás színterével. Ma is az impozáns istállós pajták határozzák meg a faluképet.

A megyeszerte híres szarvasmarha-tenyésztéshez az átlag falvaknál jobb földbirtokkal való ellátottság teremtett alapot. Kellő földbirtok nélkül, nehezen képzelhető el az állatállomány takarmánybázisának előteremtése. „Öt járásban (az igali, a kaposvári, a szigetvári, a csurgói, és a tabi) a megyei átlagnál nagyobb volt az egyéni kisbirtok részesedése. Legnagyobb volt az aránya az igali járásban (51,3 %), ahol az egyéni kisbirtok az összes földterületnek több mint a felét tette ki."[12]

A falusi gazdák közül cséplőgép tulajdonosok Fonai Lőrinc és Márton voltak, Göndöcs József pedig Fordson traktorral és darálóval rendelkezett. Aki tehette, a maga érdeklődési körének megfelelő munkát végezte Fonóban. Szerencsére megfelelő számú, műszaki érzékkel rendelkező, ugyanakkor megfelelő anyagi háttérrel rendelkező „gépészember", és tapasztalt állattenyésztő egyaránt volt a faluban. Visszaemlékezések alkalmával, amikor mutatták a fényképeket, ezeket a mondatokat fűzték hozzá: *„Nézd milyen szépen, szakszerűen fogja drága jó apám a tehenet, de egy szöget nem tudott beverni."* A gépész család leszármazottja pedig éppen fordítva mondta: *„Csak a gépek voltak a mindenei."* Kellő időben, kellő helyen jól alakultak a munkamegosztási viszonyok.

Az állattenyésztés és a földművelés egymás közti viszonyából megállapítható, hogy az 5 kh körüli birtokosoknak a kevesebb földdel való ellátottságukból következően tenyésztő munkára már nem volt forrásuk, így ők a szarvasmarhatenyésztésből a tejtermelés lehetőségét használták ki. A gazdaság mérete csak azt engedte meg, hogy tejelő tehenet tartsanak. A tehén borjait el kellett adni, a felnevelésükhöz nem volt elég takarmány. Az 10-től 50 kh-at birtoklók számszerű aránya a megyei átlaghoz képest Fonóban 12,25 %-kal nagyobb. Így ennek a rétegnek a nagyobb számaránya, jobb anyagi feltételeket biztosított az előrehaladáshoz. A középparasztok számára a megfelelő földdel való ellátottság birtokában, előrelátásuknak köszönhetően lehetővé vált a szarvasmarhatenyésztés fellendítése. A közgyűlési jegyzőkönyvekből is kiderül, hogy amíg egy szimentáli bika ára akár 2000 koronára is rúghat, addig egy átlag bika ára megyeszerte 500–1000 korona. Ugyanekkor egy katasztrális hold föld ára 400–900 korona. A visszaemlékezések szerint: *„A bikák ára fő'dbe ment. Eladó főd mindig akadt. Halálesetkor, egy temetés igen költséges volt. Ennek okán volt ki ezért kényszerült földet eladni."*[14] Megözvegyülések után, újbóli házasságkötések útján is növekedhetett a birtok. Igyekeztek minél tovább egybetartani a birtokot, nagycsaládokban éltek. A fiatalok családalapítás után is otthon maradtak, ezzel is késleltették a birtok elaprózódását. A vagyoni helyzet jobbra fordulásával következett be az úgynevezett *„széledés"*. Ez a körforgás, hogy *„a bika ára földre fordítódik, a föld jövedelme pedig tenyészállat nevelésre, vásárlásra,"*[15] meg is hozta a szép eredményeket.[16]

2. táblázat. Fonó község és Somogy megye birtokmegoszlása az 1935-ös statisztikai adatok alapján

Birtoknagyság (1)	A földbirtokok (2)		Fonó község (%) (5)		Somogy megye (%) (6)		Eltérés a megyei átlagtól (%) (7)	
	Száma (fő) (3)	Területe (kh) (4)	Száma (3)	Területe (4)	Száma (3)	Területe (4)	Száma (3)	Terület (4)
1 - 5 kh	55	135	45,83	7,84	57,25	9,01	-11,42	-1,17
10 - 50 kh	64	810	53,33	47,01	41,08	30,08	12,25	16,93
50 - 100 kh	0	0	0,00	0,00	0,53	2,29	-0,53	-2,29
100 - 500 kh	0	0	0,00	0,00	0,69	10,4	-0,69	-10,40
500 - kh	1	778	0,83	45,15	0,47	48,2	0,36	-3,05
Összesen (8)	120	1723						

A *2. táblázat* adataiból látható, hogy az 1–5 kh törpebirtokosok száma a megyei átlaggal összevetve 11,42 %-kal kevesebb.[13] Ehhez a réteghez tartoznak a község iparosai is, akik pusztán mesterségükből nem tudtak megélni (két cipész, kovács, mészáros, fűszer- és vegyeskereskedő, 2 asztalos, 2 borbély, bognár). Ahhoz, hogy egy család megélhetése biztosított legyen, 5–20 kh földre volt szükség.

A parasztgazdaságokat a saját tulajdonukban családi erővel végzett munka ösztönözte a minél jobb eredmények elérésére, mivel közvetlen anyagi érdekeltségük volt.

E tanulmány célja e folyamat elemzése és a helyi közösségekre gyakorolt hatásának bemutatása.

11 Estók 2002, 65.
12 Simonffy 1973, 236.
13 Katasztrális hold (továbbiakban: kh).
14 Pál Elemérné (Zóka Margit, 1931–2014) szíves közlése.
15 Pál Elemérné szíves közlése.
16 A fogyasztói társadalom modellje távlati célként sem merült fel a fonóiak gondolatai között ekkoron.

Eredmények és értékelésük

Tenyészállatok beszerzése

„Az 1888-as állategészségügyi évkönyv megjegyzi: a nyugati fajták a megyében tért kezdenek hódítani. A magyar tarka fajta a 19. század második felében még uralkodó magyar szürke fajtának a szimentáli fajtával végzett fajta átalakító keresztezéséből származik. A fajta kialakításában ezen kívül az itt élő egyéb fajták és tájfajták például a borzderes, holland lapály is részt vettek. A fajta átalakító keresztezést, ezzel a magyar tarka szarvasmarhafajta kialakítását elsősorban az indokolta, hogy a tejtermeléssel és hústermeléssel szemben támasztott növekvő igényeket az őshonos fajta már nem tudta kielégíteni, az igaerőhasznosítás jelentősége pedig a szarvasmarha-tenyésztésben fokozatosan háttérbe szorult."[17]

„A teljesen istállózott marhatartás példája a kaposvölgyi Fonó község. Ebben a községben az idősebb nemzedék nem emlékszik vissza arra, hogy a marhák valaha is legelőre jártak volna. Az ilyen marhatartás a szántóföldi takarmánytermelésre és a rétek szénatermésére van alapítva."[18] *„A nagyértékű tenyészállatok, nem jártak ki a legelőre."* Ez a mondat 2011-ben is így hangzott el Fonóban minden visszaemlékezés alkalmával, Király István kutató munkája után 50 évvel.

Az urbanizáció, valamint a nyugati országrészek közelsége a tej-húsfelvevő piac szélesedését eredményezte. „Mióta az állati termékek nagymérvű kereslete az állattartást jövedelmezővé változtatta, a növénytermesztés az állattartás szükségleteihez idomult."[19] Ez a magyarázata annak, hogy a szürke marha a faluban háttérbe szorult. A magyar szürke vágósúlya az élősúlynak 42–52 %-át nem haladta meg, a kapitalizálódás igényeit már nem tudta kielégíteni. Az extenzív körülmények is túlhaladottá váltak az adott kor követelményeihez képest.

„A paraszti ökörtartás a jobbágyfelszabadítás után elvesztette a jelentőségét. Az igás robot megszűnt. Az egykori telek a paraszt tulajdona lett. A saját földből igyekezett – a megélhetésen túl – a legtöbbet kihozni. A végre tulajdonába jutott saját gazdaság jobban hajtotta a munkában, mint a jobbágyfelszabadítás előtt a földesúr hajdúja. Ennek egyik következménye az lett, hogy a lomha ökrök helyébe a gyorsabb és ügyesebb vonóállatot, a lovat állította."[20] Az uradalmak tovább használták igavonásra a magyar szürke ökröket, mint a parasztgazdák.[21] Magyar szürkét kis számban igásökörnek a Kegyes Tanítórend tartott. Jól nyomon követhető (1. táblázat), hogy ugrásszerű növekedés következett be a hegyi (piros) tarkák javára a magyar fajtával (magyar szürkével) szemben.

A növekvő állatlétszám nemcsak mennyiségi, hanem minőségi előrehaladást is jelentett a tenyésztés színvonalát tekintve. A helyi és országos kiállítások is az előbbrejutást szolgálták. 1909. február 28-án olvashatták az érdeklődők a Somogy politikai újságban az OMGE[22] felhívását az Országos Állatkiállításra: „Hadd győződjék meg a külföld saját szemeivel arról, hogy nem hiába világhírű hazánk állattenyésztése, s hogy tenyészanyagunk kiállja a versenyt más, állattenyésztéséről híres ország tenyészanyagával (...) Darányi készséggel tette magáévá e javaslatot, s a kiállítás rendezésére az eszmét felvető OMGE-t kérte fel."[23]

„Göllében 1909. május 23-án tartott díjazáson, Fonai Márton Vendel Fonóból a legszebb anyag díjáért járó 250 koronát nyerte el." A díjak közül ez volt a legnagyobb elismerés. *„A feltétel a kifizetéshez, a díj fele azonnal, másik fele csak akkor, ha a díjazott állat egy év múlva ugyanazon tenyésztő tulajdona a bíráló bizottságnak elővezettetik Községi bizonyítvánnyal igazolandó, hogy az elővezetett állat saját tulajdonú vagy legalább három hónapja az illető tenyésztő tulajdona."*[24] Ily módon is ösztönözték a gazdaközönséget az előretekintő gazdálkodásra. Egy-egy kiállítás a múltszázadelőn a színvonalas szórakozás lehetőségét is magában hordozta, kevesebb mód nyílt a gazdáknak ekkor még egyéb változatos tartalmas időtöltésre. A falvak közötti tapasztalatcserére, vetélkedésre is lehetőséget adott egy-egy díjazás.

Fonóban a gazdaközönség mindent megtett a Gazdasági Felügyelőséggel[25] karöltve a tenyészcél érdekében. Brokés Dezső gazdasági felügyelő, és Poroszhegyi Károly a Szarvasmarha Tenyésztők Egyesület igazgatójának neve 100 év múltán is ismert a tősgyökeres fonóiak számára. Hodics Gyula gazdasági felügyelő nevére a „fiatalabbak" is emlékeznek.[26] A Gazdasági Felügyelőség feladata volt a svájci importból származó szimentáli tenyészállatok beszerzése, igény szerinti elosztása a falvak között. Brokés Dezső személyesen is kiutazott Svájcba, hogy maga válogassa ki a kívánt tenyészbikákat, hasas üszőket a gazdák számára. Visszaemlékezések is szólnak a svájci importokról: *„Fiatalkori emlékeimből tudom, hogy Brokés Rezső*

17 hu.agrota-2l.com/content/.../magyar-tarka.html Letöltés ideje: 2012.10.10.

18 Király 1962, 25.

19 Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Szerk.: Borovszky Samu.
Letöltés ideje: 2011.11.15. http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0018/0.html

20 Király 1982, 216.

21 Visszaemlékezések szerint Fonóban hegyi tarkát (szimentáli, magyar tarka) sohasem jármoztak. Vannak községek, ahol a hegyi tarka teheneket, ökröket jármozták, főként Zala megyében volt ez elterjedt. „Olyan nagyértékű állatokat nem fogtunk iga elé!" Ez a szerepkör, egyértelműen a lovak feladata maradt községünkben.

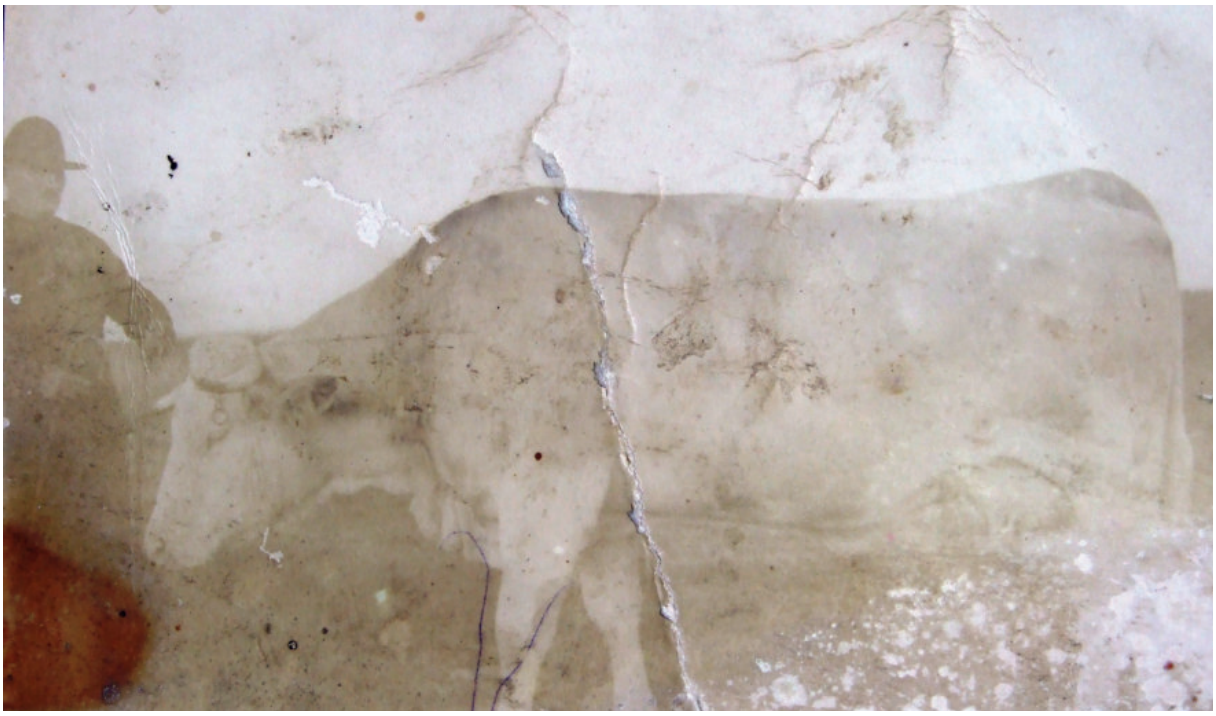
22 Országos Mezőgazdasági Egyesület (továbbiakban: OMGE)

23 Somogy. 1909.02.28. 1.

24 MNL SML Kaposvári Magyar Királyi Gazdasági Felügyelőség Iratai (továbbiakban GFI) Göllei Kiállítás iratai. 1909.05.23.

25 Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Gazdasági felügyelőség: A vármegye területét a pécsi állattenyésztési körzetből 1906-ban kikapcsolták és Somogy vármegye területére önálló állattenyésztési felügyelőséget szerveztek, amelynek vezetésével Brokés Rezsőt bízták meg, aki a felügyelőség teendőit még ma is végzi. Habár a gazdasági felügyelőség működési köre a gazdasági tudósítók jelentéseinek csoportosításával és fejlesztésével, továbbá a vármegyei gazdasági előadói és egyéb fontos gazdasági teendők ellátásával szélesebb tevékenységi kört nyert, a főtevékenysége az állattenyésztés fejlesztésére irányul. A gazdasági felügyelőség, a hatósággal karöltve, a köztenyésztésre használt apaállatok vizsgálatában közvetlen részt vesz, és így módjában van a köztenyésztést ellenőrizni és fejleszteni, továbbá az apaállatok szükségletében mutatkozó hiányokat állami támogatás mellett közvetíteni. Részt vesz a felügyelőség a tenyészállatok vásárlásában, az állatvásárok, állatdíjazások és kiállítások rendezésében és mindezek sikerét állami támogatással előmozdítja. mek.oszk.hu/09500/09536/html/0018/11.html – Letöltés ideje: 2022.10.10.

26 A fonói gazdák leszármazottai szorgalmazták, hogy Kaposváron keressem meg Hodics Gyula (1905–1991) családját, mondván biztosan ők is segítetni tudnak az adatgyűjtésben. Így is lett, ezúton is köszönöm mindkét félnek a segítséget.

1. ábra. Lengyel József közvetlenül Svájcból importált elit tehenével

egyik svájci útja alkalmával dédnagyapámat, Lengyel Józsefet is magával vitte. Akkor találtak rá Siemmenthál völgyére és vásároltak állatokat. Brokés Rezső véleménye, hogy a fonói gazdák ezeket a tenyészállatokat nagy szeretettel s gonddal tenyésztik, semmi áron nem válnak meg tőlük."[27]

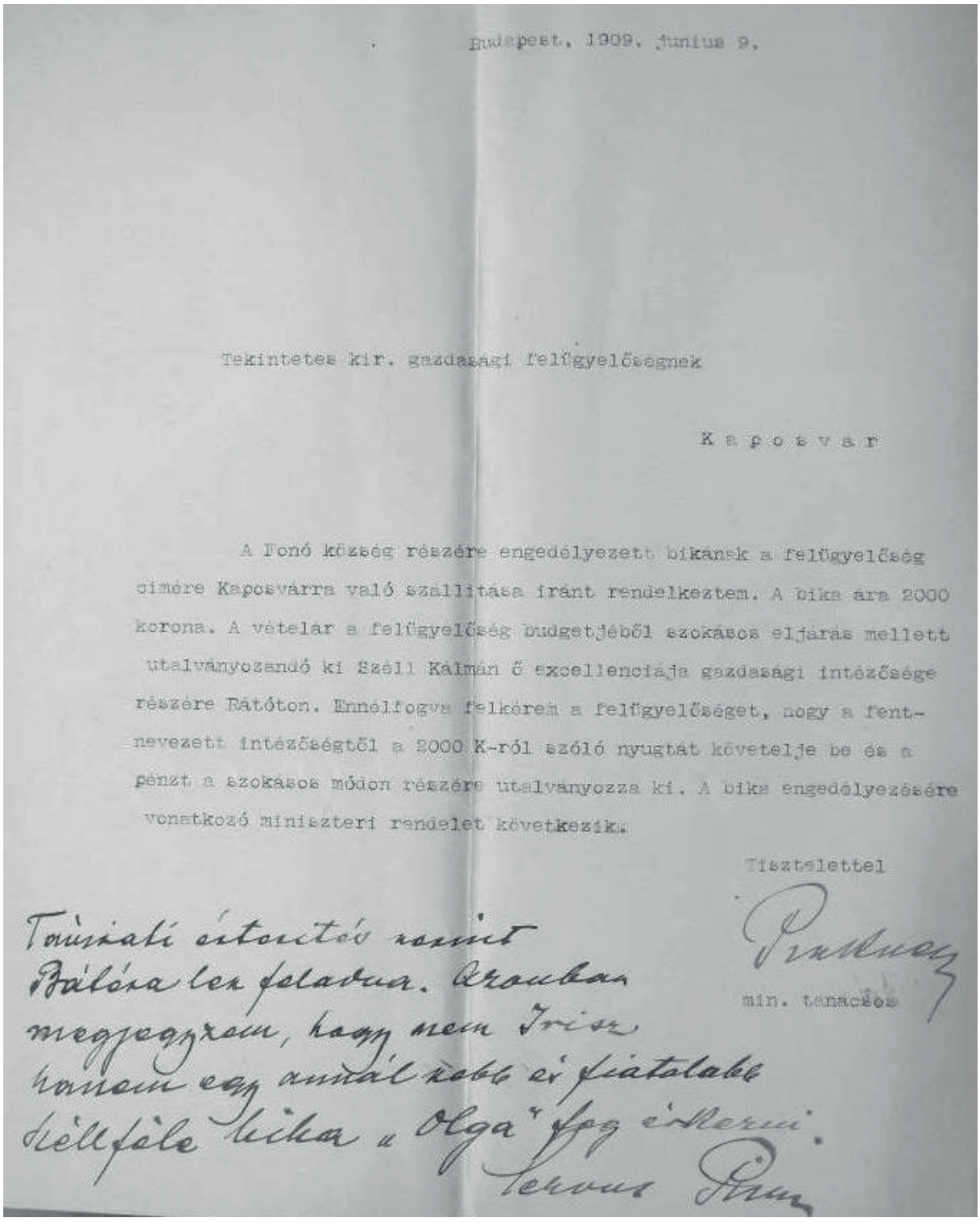
A korabeli kalap divat is tükröződik a vásárlást bizonyító fotón (1. ábra). *„Ennek a gömbölyű kalapnak köszönhető, hogy jó tenyészállatokat sikerült vásárolni. Egy Svájcban tanuló magyar diák felismerte, hogy ez a kalap magyar viselet. Ez alapján megszólítva a kalap gazdáját magyarul: „Magyar, hogy kerül ide?" Amire magyar választ kapott, ezután beszélgetni kezdtek. A diák ezután útba igazította honfitársait, hol érdemes marhát vásárolni. Siemmenthál völgyében, meg is köttetett az üzlet, több marha megvásárlásra került, bár nem mindegyik. A svájci gazda egy tőgy hibásra ugyan garanciát vállalt volna, de azért az nem került megvételre: „Garantin, garantin, elviszem Fonóba, te meg Svájcban maradsz!""*[28]

„Az ország területének nagy részén működő kisgazdaságokban csak lassan, fokozatosan, a századforduló időszakában kezdődött a fajtaváltás. Ennek során szimentáli fajtával fajtaátalakító keresztezést végeztek, amelynek üteme a Dunántúlon valamivel gyorsabb, az Alföldön mérsékeltebb volt. A század harmincas éveire – néhány kelet-magyarországi területet kivéve – uralkodóvá vált a magyar tarka fajta, a fajtaátalakító keresztezést lényegében befejezettnek lehetett tekinteni. A magyartarka kialakításában tehát a döntő szerepet a szimentáli játszotta, jellegében finomabb szervezetével, csontozatával tér el az eredeti svájci típustól, fejének fróntózus jellege sem annyira határozott."[29]

1909. június 1-jén kelt Brokés Rezső gazdasági felügyelő levele a földművelésügyi miniszterhez a fonóiak érdekében, szimentáli tenyészbika beszerzése ügyében: *„Fonó Somogy megyei község kisgazdái részére az elmúlt évben nagyobb mennyiségű telivér simenthali üsző és tehén szereztetett be állami közvetítéssel, a község lakosságának azonban nem áll módjában hogy az amúgy is nagy áldozatok árán beszerzett tenyész anyagra megfelelő apaállatot vásároljon, így azon tisztelteljes kéréssel fordulok nagyméltóságodhoz, hogy kerületem állattenyésztésének emelése érdekében, a község részére egy darab telivér simenthali bikát díjmentesen használatra engedélyezni adományozni kegyeskedjék."*[30]

A válasz nem sokáig váratott magára. A Földművelésügyi Minisztériumból a Somogy vármegyei gazdasági felügyelőséghez 1909. június 09-i keltezéssel érkezett levél (2. ábra): *„A Fonó község részére engedélyezett bikának a felügyelőség címére, Kaposvárra való szállítása iránt rendelkeztem. A bika ára 2000 korona. A vételár a felügyelőség budgetjéből szokásos eljárás mellett utalványozandó ki Széll Kálmán ő excellenciája gazdasági intézősége részére Rátóton. Ennélfogva felkérem a felügyelőséget, hogy a fentnevezett intézőségtől a 2000 koronáról szóló nyugtát követelje be és a pénzt a szokásos módon utalványozza ki. Széllnek Ő excellenciája utasítására Széll Kálmántól egy darab bika 2000 korona árban vásároltatott. Azonban*

27 Micheller Józsefné (Kovács Mária, 1940–2019) szíves közlése.
28 Micheller Józsefné szíves közlése.
29 Horn 1995, 97.
30 MNL SML GFI 1909.06.01. Brokés Rezső gazdasági felügyelő levele a földművelésügyi miniszterhez a fonóiak érdekében.

Budapest, 1909. junius 9.

Tekintetes kir. gazdasági felügyelőségnek

K a p o s v a r

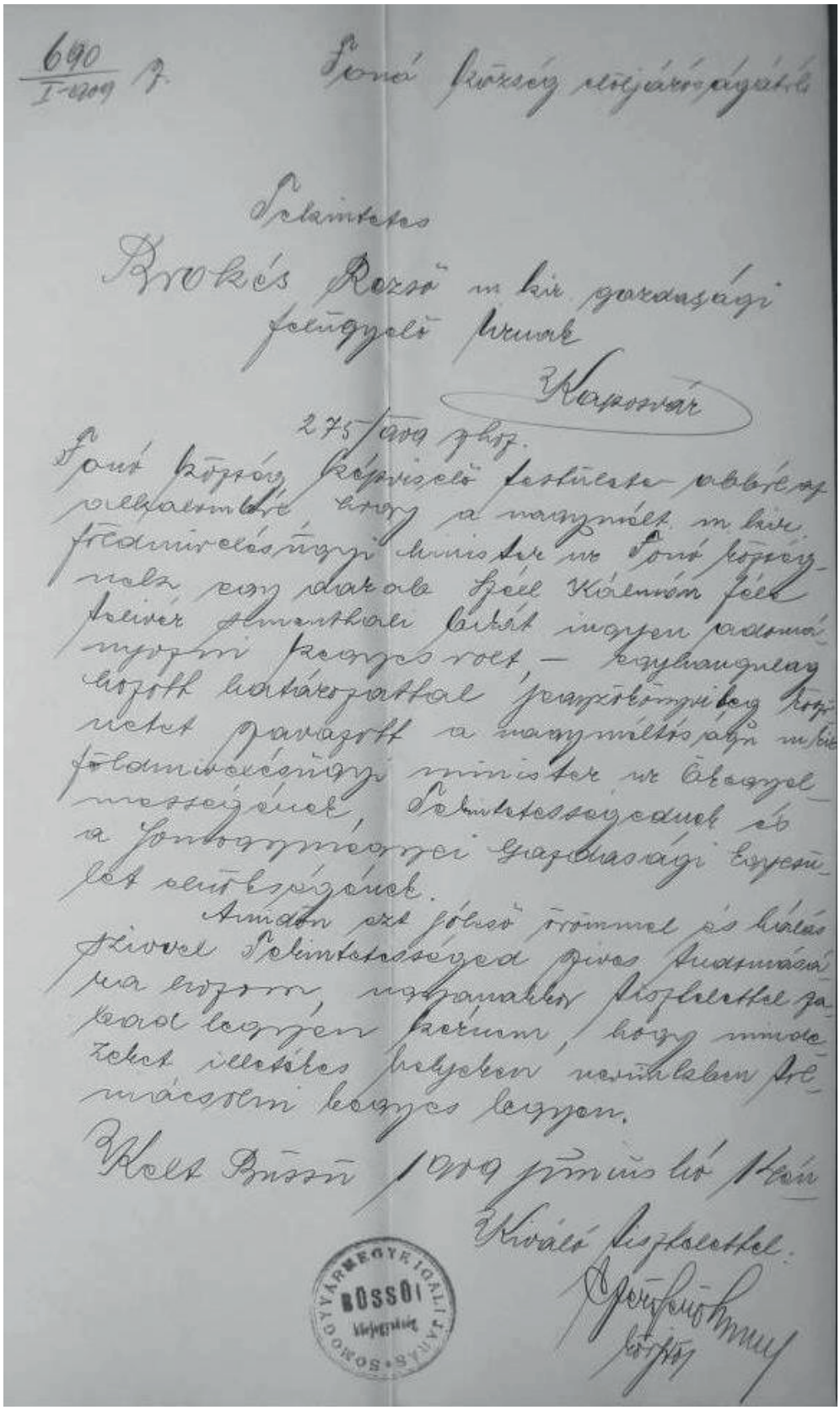
A Fonó község részére engedélyezett bikának a felügyelőség címére Kaposvárra való szállitása iránt rendelkeztem. A bika ára 2000 korona. A vételar a felügyelőség budgetjéből szokásos eljárás mellett utalványozandó ki Széll Kálmán ő excellenciája gazdasági intézősége részére Rátóton. Ennélfogva felkérem a felügyelőséget, hogy a fentnevezett intézőségtől a 2000 K-ról szóló nyugtát követelje be és a pénzt a szokásos módon részére utalványozza ki. A bika engedélyezésére vonatkozó miniszteri rendelet következik.

Tisztelettel

min. tanácsos

Tövisiali értesítő rosszul
Bálóra lett feladva. Kérem
megjegyezni, hogy nem Irisz
hanem egy annál kább és fiatalabb
üllőfalé bika a „Olga" jog illetni.
Tekintes Pista

2. ábra. A Földművelésügyi Minisztériumból a Somogy vármegyei gazdasági felügyelőséghez érkezett levél

690 I-1909 ?. Fonó község elöljáróságától

Folamtetes

Brokés Rezső m kir gazdasági felügyelő urnak

Kaposvár

275/1909 ghsz.

Fonó község képviselő testülete abból az alkalomból, hogy a mezőgazdasági m kir földmívelésügyi minister ur Fonó községnek egy darab szép Kárpáthon fekvő szarvasmarhái által ingyen adományozni szíves volt, — ezzelkapcsolatban hozott határozattal jegyzőkönyvileg köszönetet szavazott a mezőgazdasági m kir földmívelésügyi minister ur őkegyelmességének, Folamtetességednek és a somogymegyei Gazdasági Egyesületnek közbenjárásáért.

Amidőn ezt fölső örömmel és hálás szívvel Folamtetességed tudomására hozom, megjegyzem, hogy minden tőlem telhető illetékes helyen mindenkor készséges leszek lenni.

Kelt Fonón 1909 június hó 1-én

Kiváló tisztelettel.

Gerőfi Lukács
bíró

SOMOGY VÁRMEGYEI IGÁLI TAKARÉKPÉNZTÁR BOSSOI

3. ábra. A fonóiak által küldött köszönőlevél

megjegyzem, hogy nem Írisz hanem egy annál jobb és fiatalabb Széll-féle bika "Olga fia" fog érkezni."[31]

Ugyanekkor országosan a tenyészbikák átlag ára 500–600 korona. Brokés Rezső Fonó gazdasági előmenetelét a lelkén viselte. Arra, hogy díjmentesen jussanak a községek bikához nem találtam példát. Csínján bántak a koronákkal mind a minisztérium, mind a gazdasági felügyelőség részéről. Az mögött, hogy Fonó ekkor gazdasági előnyhöz jutott, összeköttetés sejthető Cséplő Ernő[32] személyében, a Magyar Gazdaszövetségnél dolgozott, és mint Fonó szülötte szívén viselte annak a rétegnek a sorsát, akik közül való volt. A kisgazdák sorsának jobbra fordításán munkálkodott, amit a következő cikk is alátámaszt. Ezzel ugyan Siófok kisgazdáit segítette, de a fonóiakról sem feledkezett meg. 1909. április 25-én a Somogy politikai újság cikkéből megtudható. „Cséplő Ernő titkár tanulmánya alapján részletes fölterjesztéssel fordult Darányi Ignác földművelésügyi miniszterhez, zöldségtermelő telep és konyhakertészet berendezése érdekében, üzérek nyerészkedők lehetségig ki lesznek zárva. Bárha előbb jött volna. A kisgazdák nagy számban vállalkoznak zöldség termesztésre."[33]

1909. június 6-án értesülhetett Somogy lakossága ugyanebből az újságból az Országos Állatkiállításon szerzett díjakról táviratilag: „Somogy diadala az országos állatkiállításon. A Budapesten ma megnyílt országos állattenyésztési kiállításon az első díjat Somogy vármegye nyerte el. Közel 25 vármegye gazdaközönsége versenyzett. Az első díjat Fekete Árpád göllei birtokos tehene nyerte el. A híres Tolna megyei tehenek így csak a második díjhoz jutottak. Széll Kálmán szimenthali marháinak kitűnősége általános feltűnést kelt, maguk a svájci vendégek is megbámulták."[34] A svájci vendégek által is megbámult kitűnőségek közül, érdemesült arra Fonó, hogy ezek közül tegyen szert tenyészállatra. A fonóiak is képviseltették magukat az évente megrendezésre kerülő kiállításokon.
Széll Kálmán rátóti tenyészetéből érkezett Fonóba tenyészbikának Olga fia. Vas vármegye monográfiájában olvasható a rátóti tenyészetről: „A parktól, az ellenkező oldalon, széles út választja el a majorságokat és gazdasági épületeket, ahol Széll Kálmán mintagazdasága és világhírű állattenyésztése van, mely immár az egész világ gazdaközönségének mintául szolgálhat, és mint a német gazdák 1897. évi magyarországi tanulmányútja alkalmából, Rátóton időzve, egy német gazda megjegyezte, „az állattenyésztés tudományának a végletekig vitt, rafinált tökélye.""[35] A rátóti tenyészetből érkezett a tenyészbika a fonói tenyésztők számára.

Származásának köszönhetően a bika igen nagy hírnévnek örvendett a falu határán kívül is.

1909. június 14-én már ment is a köszönőlevél Fonó község képviselő-testülete nevében (3. ábra): *„Fonó község képviselő testülete abból az alkalomból, hogy a nagyméltóságú magyar királyi földművelésügyi minister úr Fonó községnek egy darab Széll Kálmán-féle telivér shimenthali bikát ingyen adományozni kegyes volt, egyhangúlag hozott határozattal jegyzőkönyvileg köszönetet szavazott a nagyméltóságú magyar királyi földművelésügyi miniszter úr Őkegyelmességének, Tekintetességednek és a Somogy megyei Gazdasági Egyesület elnökségének. Amidőn azt jóleső örömmel és hálás szívvel Tekintetességed szíves tudomására hozom, ugyanakkor tisztelettel szabad legyen kérnem, hogy mindezeket illetékes helyeken nevünkben tolmácsolni kegyes legyen."*[36] 1909. július 20-án megérkeztek Olga fia bika „iratai" (4–6. ábra).[37]

1909 augusztusában, az alig két hónapja az Országos Állatkiállításról első díjat haza hozó Fekete Árpád tanító és gazda, Fekete István édesapja Gölléből írta levelét a Gazdasági Felügyelőség számára) (7–8. ábra): *„A Fonóiaktól úgy értesültem ... ha lenne kegyes és 2 darab marhám fedezését megengedné! Igaz a marháimat el akarom adni, de azért mégis szeretném, ha érdemes bikával lennének befedezve."*[38]

Fekete Árpád a teheneket valóban eladta, mert 1910-ben Kaposvárra költözött, de hogy a Széll-féle bikával lettek-e befedeztetve a tehenei az most nem derült ki.

Lendületes, céltudatos gazdasági életet élt Fonó, amiről szinte teljes folyamatában megbizonyosodhatunk a Gazdasági Felügyelőség iratanyagából. Egy tenyészbika már kevésnek bizonyult, a Földművelési Minisztérium és a község közötti levélváltás, 1910. március 30-án új tenyészbika beszerzésének tárgyában kelt (9–10. ábra). Ebben a levélben a fonóiak meg is indokolják céljukat: *„...a cél elérése, miszerint szarvasmarha tenyésztésünket a lehetőségig nemesítsük jó apaállatok beszerzése folytán, mindig elsőrendű gondoskodásunkat képezi..."*[39]

Ha a helyi és az országos érdekek is találkoztak könnyítette a gazdálkodók helyzetét. Az 1910-es évre így hangzott a földművelésügyi miniszter instrukciója: *„Mint már több intézkedésemmel jeleztem, ez évben különös súlyt kívánok fektetni arra, hogy hazánk állatállománya lehetőleg és rövid idő alatt felszaporíttassék és hogy a czél elérésére a vezetésem alatt álló tárcza hatáskörébe eső minden eszköz felhasználtassék. Különösen megokolja és a gazdaközönség szempontjából meg is könnyíti a mondott cél elérését az a körülmény, hogy ez idén az országnak jó takarmánytermése van és az aratási kilátások is kedvezők... Felkérem ennélfogva az ország összes törvényhatóságait és gazdasági egyesületeit, szíveskedjenek saját hatáskörükben oda hatni, hogy a gazdák ez idén ne csak a kiváló bikaborjuk továbbnevelésére fektessenek súlyt, hanem főleg az üszőborjukból is lehető nagy számot igye-*

31 MNL SML GFI 1909.06.09-én a Földművelésügyi Minisztériumból, a Somogy vármegyei Gazdasági felügyelőséghez érkezett levél, Fonó község részére engedélyezett bikának tárgyában.

32 Cséplő Ernő (Fonó, 1876. 03.10. – Balatonarács, 1938.01.27.) folyóirat-kiadó, újságíró. Tanulmányait Kaposváron és Budapesten végezte, majd újságírói pályára lépett. A Magyar Gazdaszövetségnél dolgozott, amely több könyvét és cikkét jelentette meg. 1906-ban Óvári Ferenc hívására Siófokra költözött, 1907-ben megválasztották a Balatoni Szövetség titkárának. 1909-től Balatonfüreden élt. wiki.strandkonyvtar.hu/index.php?titl. Letöltés ideje: 2011.12.13.

33 Somogy. 1909.04.25.

34 Somogy. 1909.06.06.

35 Magyarország vármegyéi és városai Vas vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, 1898. Letöltés ideje: 2011.11.15. http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0018/0.html

36 SML GFI 275/1909.

37 SML GFI Olga fia nevű 975. számú fiatal hím szimmenthali bika törzskönyvi kivonata.
„Mellékelve van szerencsém elküldeni a Budapesti tenyészállat kiállításon megvásárolt Olga fia nevű 975. számú fiatal hím szimmenthali bika törzskönyvi kivonatát."

38 MNL SML GFI 1909.08.23. Fekete Árpád levele.

39 MNL SML GFI 425/1910. Fonó község elöljáróságának kérvénye.

kezzenek továbbnevelni és ezzel az ország tenyészanyag állományát megszaporítani. Részemről több intézkedést szándékozom foganatosítani, hogy a gazdaközönséget a kitűzött fontos czél elérésében támogassam."[40]

Sajnos a fonóiak öröme nem tarthatott sokáig. Olga fia nevű elit bika, – bár önhibájukon kívül – elhullott. 1911. január 10-i körorvosi jelentés szerint: *„Van szerencsém tisztelettel jelenteni, hogy Fonó község volt úrbéres lakossága tulajdonát képezett Széll Kálmán-féle bika folyó hó 7-én elhullott. A vonatkozó boncolási jegyzőkönyvet tisztelettel csatolom."*[41] A bika ragadós száj- és körömfájásban hullott el. Bejelentési kötelezettség alá tartozó betegség, és ha felütötte a fejét a járvány, egész falvakat helyeztek karantén alá. A bika pusztulása semmiképpen nem a kellő megbecsülés hiányára vezethető vissza.

„Az 1900-as évek elején ez a betegség gyakran és nagyon súlyosan jelentkezett. 1910–11-ben, 1938–39-ben is (évenként több mint 3 millió esettel), de kiterjedt járvány volt a II. világháborút követően is. 1973 óta viszont országunkban nem fordult elő a száj- és körömfájás."[42] Az időnként bekövetkező járványok sem szegték kedvét a gazdaközönségnek.

A gazdaközösség élete

Eladtak, vettek, terveztek, kombináltak a gazdák, és egyre szebb eredményeket értek el. A haza hozott díjak (11–12. ábra), még inkább a tenyésztői előrehaladásra ösztönözték őket. Törekedtek a tenyészállatok kiválasztása során a legértékesebbek kijelölésére. A Somogy Vármegyei Gazdasági Egyesület ebben igyekezett a gazdáknak segítséget nyújtani. „Az állattenyésztés fellendítésének szándéka szintén fontos helyet foglalt el az egyesület alapszabályaiban. Az erre irányuló szándékok megvalósulását díjazásokkal, állatösszeírásokkal, állattenyésztési szabályrendeletek megfogalmazásával, szakértői bizottságok kiküldésével, tenyészállatok terjesztésével, a járványos betegségek megelőzésével vagy leküzdésével és a szükséges propagandával próbálták megvalósítani. Az OMGE központi rendezvényeihez hasonló kiállítások, díjazások és vásárok – köztük országosak – egész sorát bonyolították le az évtizedek folyamán."[43]

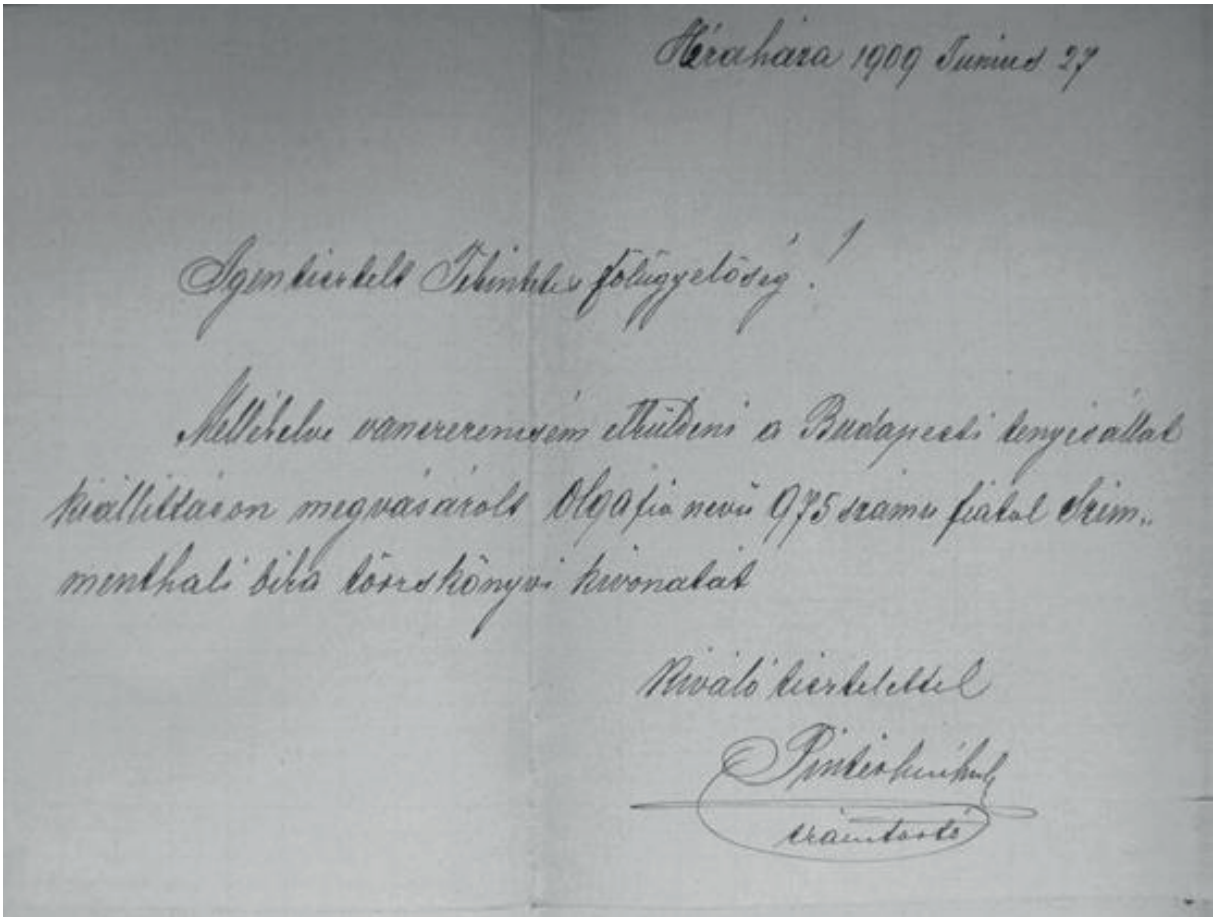
A gazdáknak céljuk eléréséhez természetesen a legfelsőbb gazdasági körök pártolása is nélkülözhetetlen volt. Ennek létét bizonyítja az 1911. december 13-án kelt felterjesztés: *„Fonaiak kérvénye pártoló véleménnyel felterjesztve.* Az erre kapott válasz: *1911. február 11.: A kiosztandó 1800 db tehén beszerzését kedvezményeken kívül avval is hajlandó vagyok támogatni, hogy a tehenek beszerzését és szállítási költségét tárczám terhére elvállalom. Serbán miniszteri tanácsos"*[44]

A Somogy Vármegyei Gazdasági Egyesület hivatalos közleménye így összegzi mindezt: „Három év óta folyik már vármegyénk területén a nemesített s szebb fajta nyugati tarka marhák kiosztása kisgazdáink között, s évről évre nagyobb lesz a földművelési minisztérium által adományozott díjak összege."[45] Ezt alátámasztják a bikák vételárairól, díjazásokról szóló dokumentumok.[46]

„Jót csak jó után lehet haszonnal tenyészteni." Olvashatóak az előrevivő megállapítások a fonóiak levelezésében is. Az 1912. március 10-dikén Nagyatádon[47], és 1912. július 09-dikén Kaposváron megtartott tenyészállat díjazás[48] eredményei is ezt igazolják.

„Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a magyar állattenyésztő társadalom a közgazdasági viszonyok változásaira rugalmasan, szakszerűen, a külföldi és hazai erőforrások ésszerű kombinációjával reagált. A hazai gazdatársadalom az ország területén tartott ősi marhát és a korszerű külföldi fajtákat felhasználva, a kor színvonalának megfelelő módszerekkel, megfontoltan és következetesen kitenyésztette a magyar pirostarka fajtát. Mindez bizonyítéka annak, hogy a magyar gazdák – élükön az európai műveltségű nagybirtokosokkal – elkötelezettek voltak a haladás iránt. Az állam komoly áldozatokat hozott a fajtaváltás érdekében, de ez hiábavaló lett volna, ha hiányzik a törekvés abból a gazdatársadalomból, amely a tehénállomány 85%-át tartotta a kezében!"[49]

40 MNL SML GFI. 45310. szám. /II/B. 1.
41 MNL SML GFI 1911. 01. 10. Körorvosi jelentés.
42 Mészáros, Soós 2001, https://epa.oszk.hu/00700/00775/00031/695-706.html Letöltés ideje: 2011.12.14.
43 Bősze 1997, 91. A Mosdóson 1910. évi augusztus 20-án tartott díjazásról elhozott díjak:
Fonai Márton János 50 korona saját tehén Díj III. Kis Fonai Mihály 60 korona vett tehén Díj I. Kis Fonai József 40 korona vett tehén Díj II. MNL SML GFI 1910. 08. 20. Mosdósi díjazás
44 MNL SML GFI 1911.02.11. Fonóiak kérvényére adott válasz.
45 Gazdasági Értesítő 1911.09. VI. évfolyam 9. szám. (Oldalszám nélkül)
46 1911. július 30. Fonó 1 db tenyészbika vételárának beszedése folyó év augusztus: 60 korona, 1912. február: 360 korona, 1912. augusztus: 360 korona, Összesen: 1080 korona. Ugyanekkor a megyében a bikák vásárlási átlagára továbbra is, 500-700 korona. A fonóiak nagyobb kedvezménnyel jutnak tenyészbikákhoz.
47 MNL SML GFI Nagyatádi díjazás. 1912.03.10. Bálizs Ferencz Fonó I. bika díj. Fonai Imre Fonó IV. bikadíj.
48 Kaposvári díjazás. SML GFI 1912. 09. 1912. Július 09-én megtartott Kaposvári díjazás: Kis Fonai József 80 korona, I tehén díj. Kisfonai Vendel 100 korona, I. üsződíj. Szabó János 80 korona, II. üsződíj. Bálizs Ferenc 50 korona IV. üsződíj. Kis fonai József 80 korona III. Fonai Imre 30 korona VII. Fonai József 20 korona.
49 Stefler 2014, 34–35.

Kéraháza 1909 Június 27

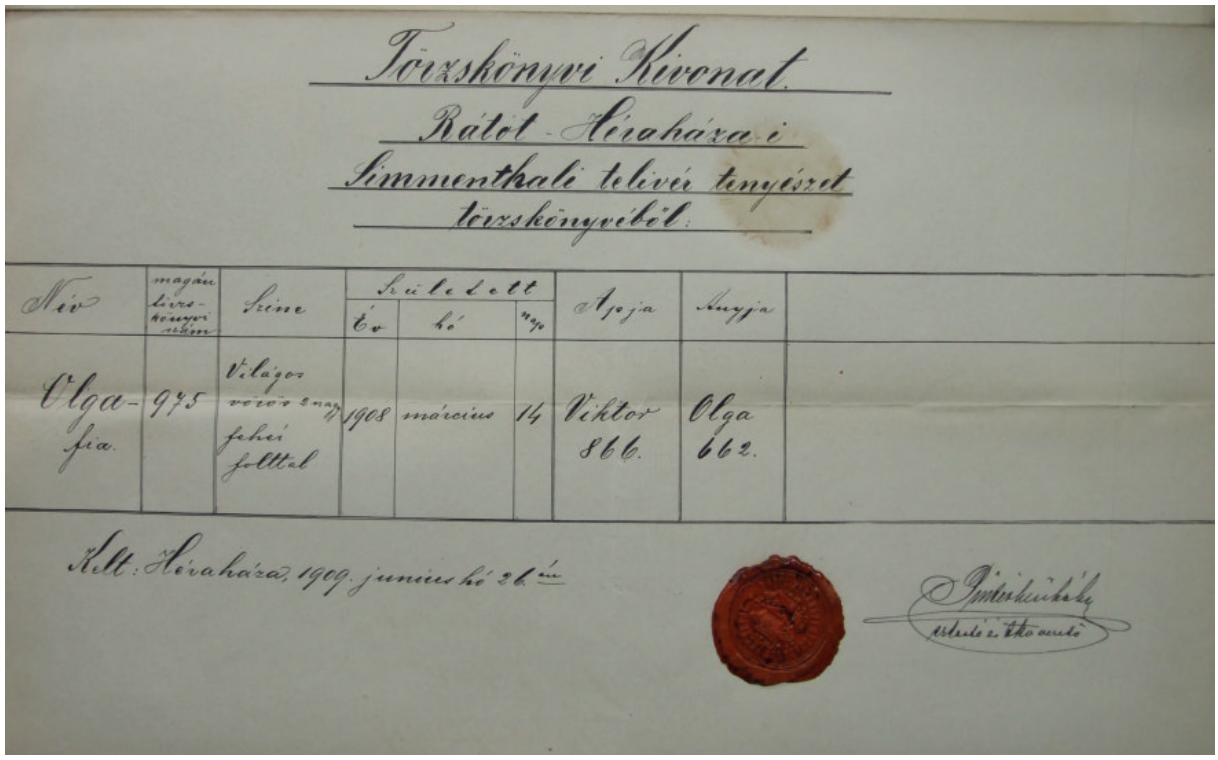
Igen tisztelt Tekintetes főügyelőség!

Mellékelve van szerencsém elküldeni a Budapesti tenyészállat kiállításon megvásárolt Olga fia nevű 975 számu fiatal ökrömenthali bika törzskönyvi kivonatát

Kiváló tisztelettel

Pintér Sámuel
igazgató

4. ábra. Olga fia bika „iratai”

Törzskönyvi Kivonat.

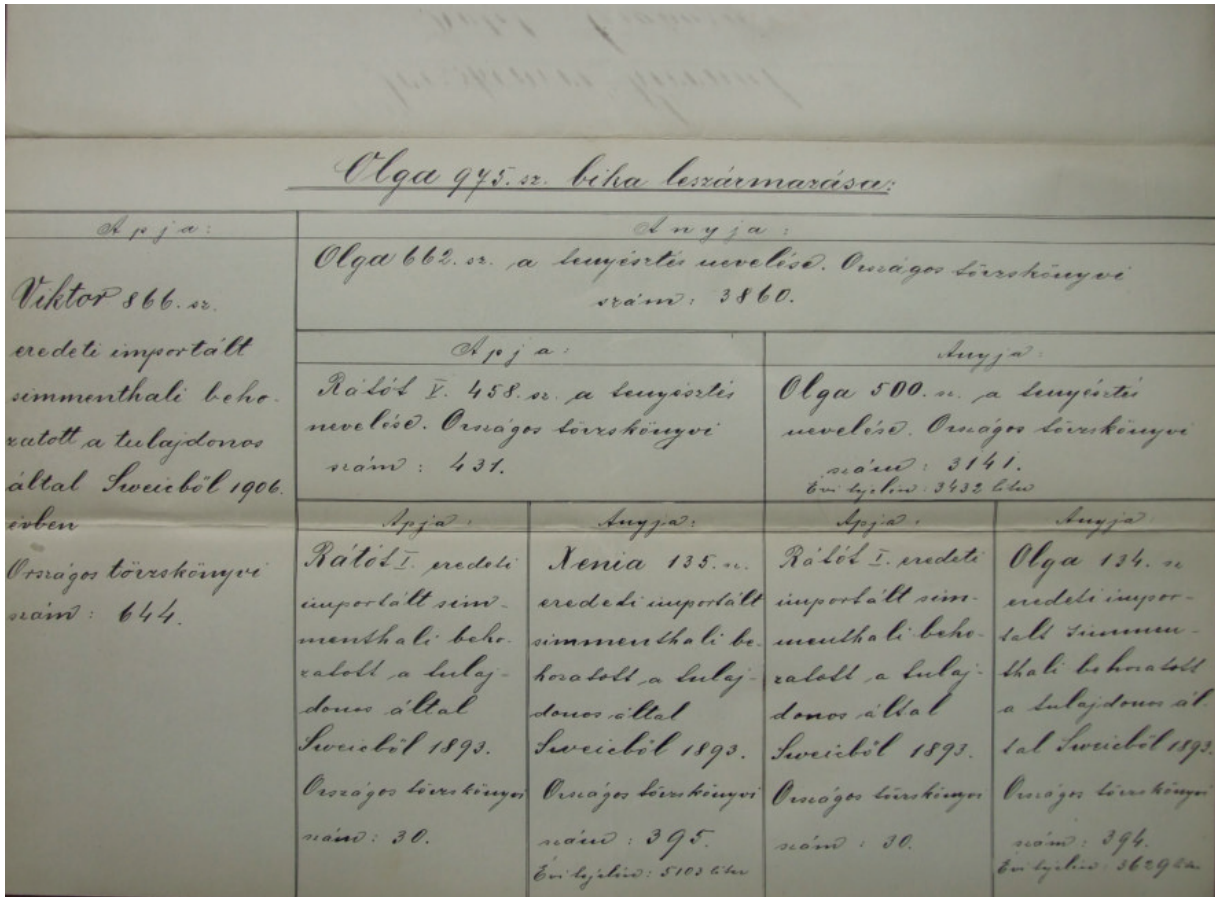
Rátót-Kisházai

Simmenthali tehénytenyészet

törzskönyvéből.

Név	magán törzskönyvi szám	Színe	Született			Apja	Anyja
			év	hó	n/p		
Olga-fia.	975	Világos vörös s nagy fehéi folttal	1908	március	14	Viktor 866.	Olga 662.

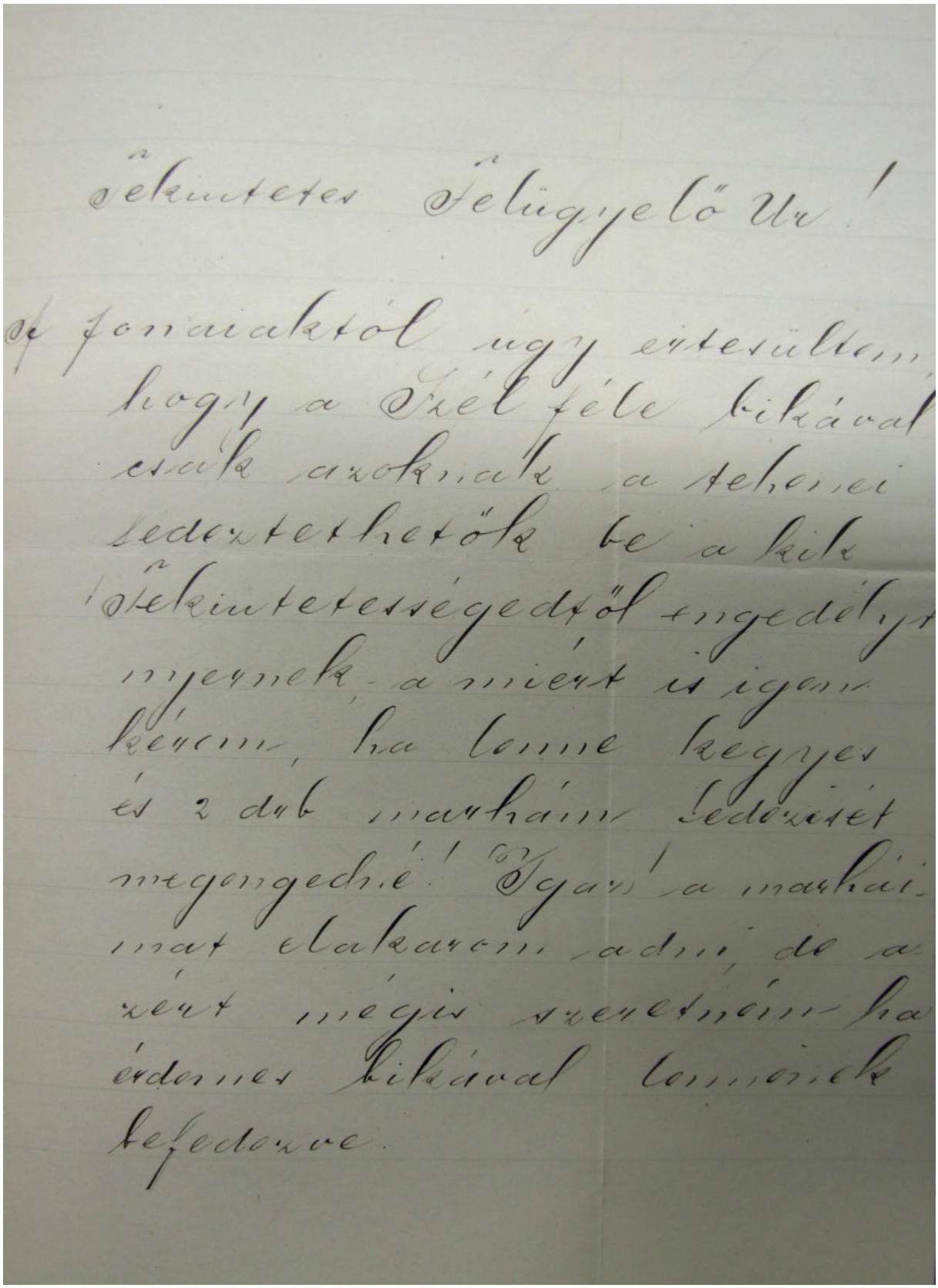
Kelt: Kisházán, 1909. június hó 26án

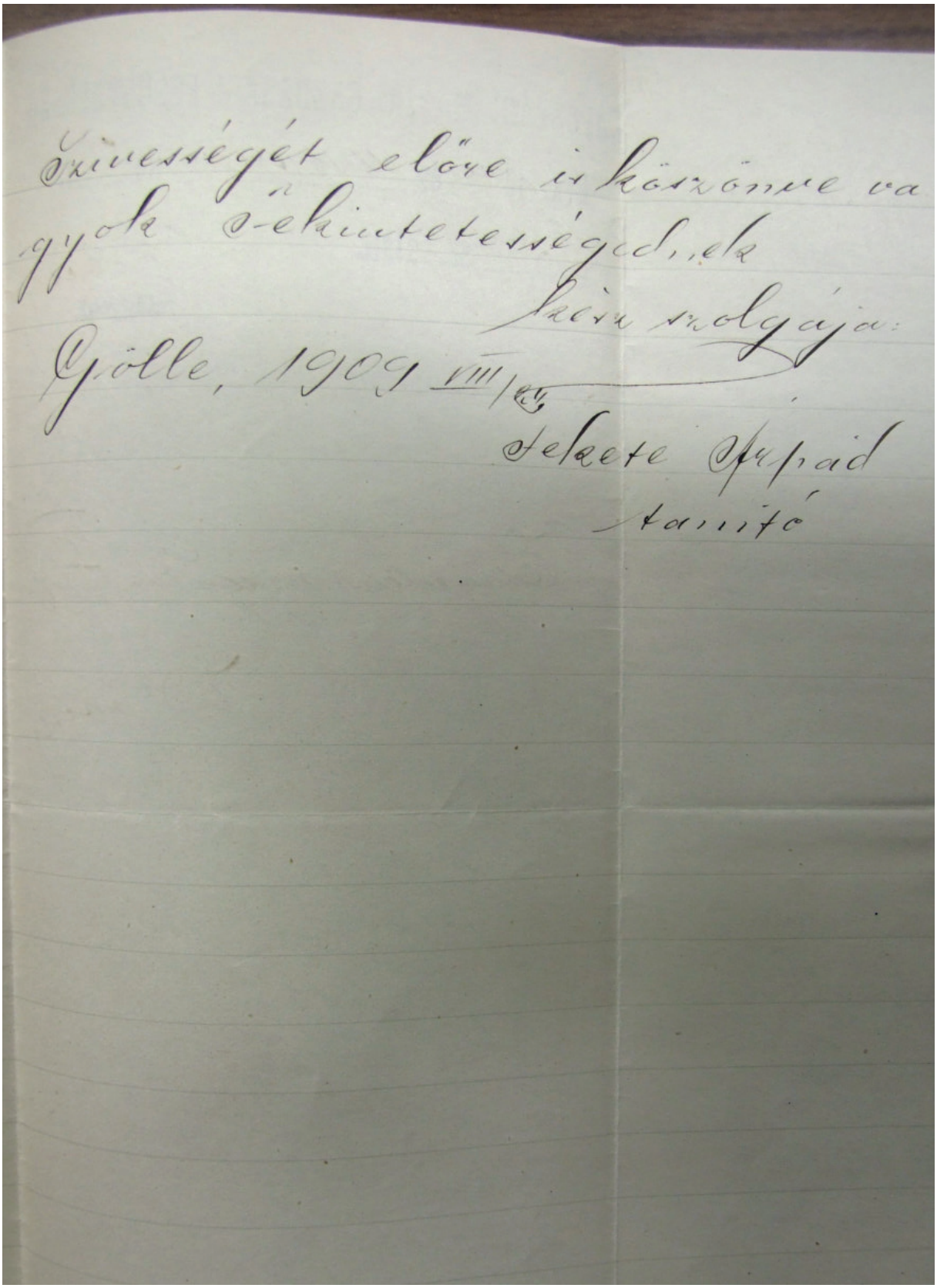
Olga 975. sz. bika leszármazása:

Apja:	Anyja:	
Viktor 866. sz. eredeti importált simmenthali behozatott a tulajdonos által Svájcból 1906. évben Országos törzskönyvi szám: 644.	Olga 662. sz. a tenyésztés nevelésű. Országos törzskönyvi szám: 3860.	
	Apja: Rátót V. 458. sz. a tenyésztés nevelésű. Országos törzskönyvi szám: 431.	Anyja: Olga 500. sz. a tenyésztés nevelésű. Országos törzskönyvi szám: 3141. Évi lejtése: 3432 Ctr.
	Apja: Rátót I. eredeti importált simmenthali behozatott a tulajdonos által Svájcból 1893. Országos törzskönyvi szám: 30.	Anyja: Xenia 135. sz. eredeti importált simmenthali behozatott a tulajdonos által Svájcból 1893. Országos törzskönyvi szám: 395. Évi lejtése: 5103 Ctr.
	Apja: Rátót I. eredeti importált simmenthali behozatott a tulajdonos által Svájcból 1893. Országos törzskönyvi szám: 30.	Anyja: Olga 134. sz. eredeti importált simmenthali behozatott a tulajdonos által Svájcból 1893. Országos törzskönyvi szám: 394. Évi lejtése: 3629 Ctr.

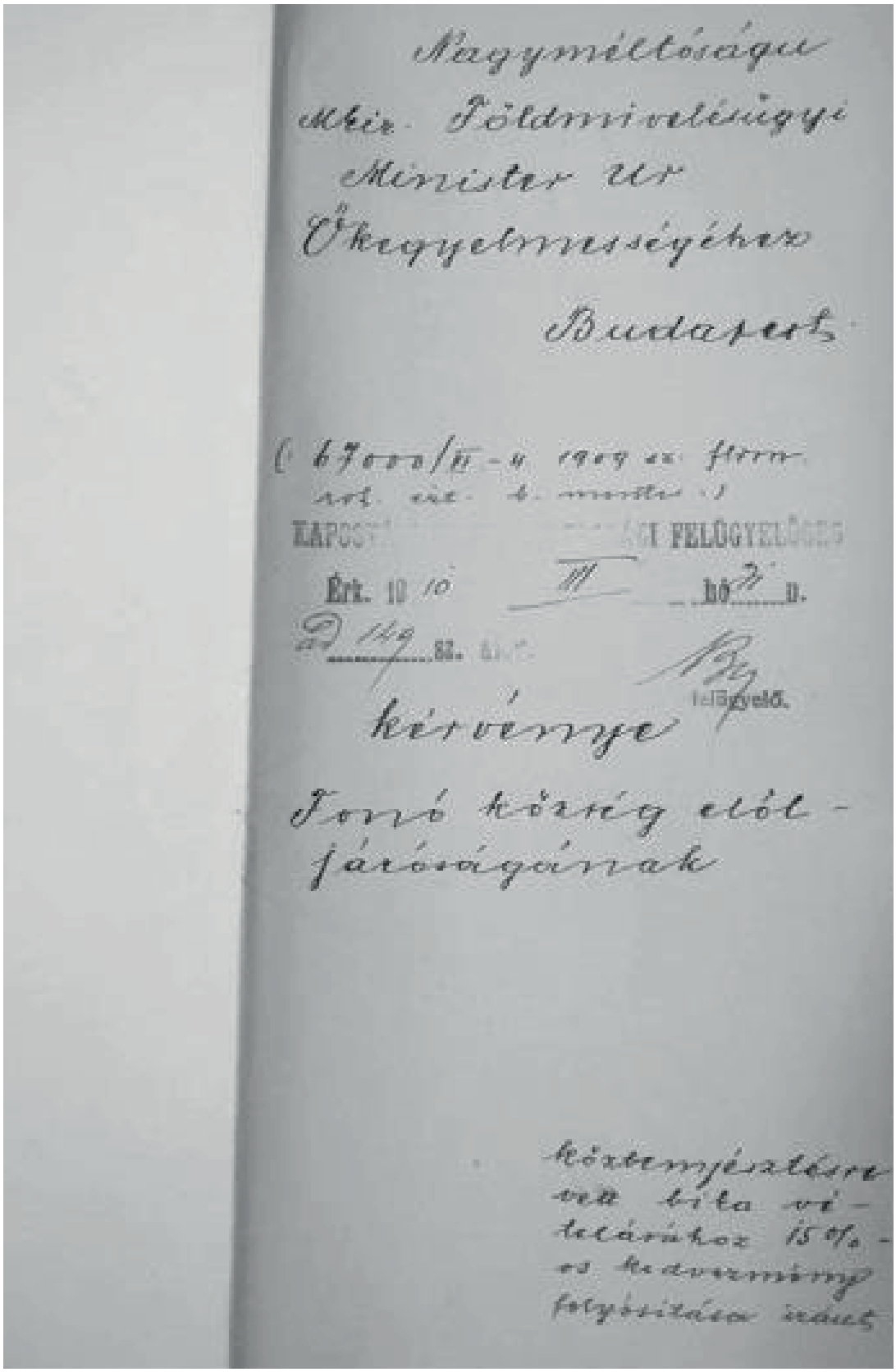
5–6. ábra. Az Olga fia nevű 975. számú fiatal hím szimentáli bika törzskönyvi kivonata

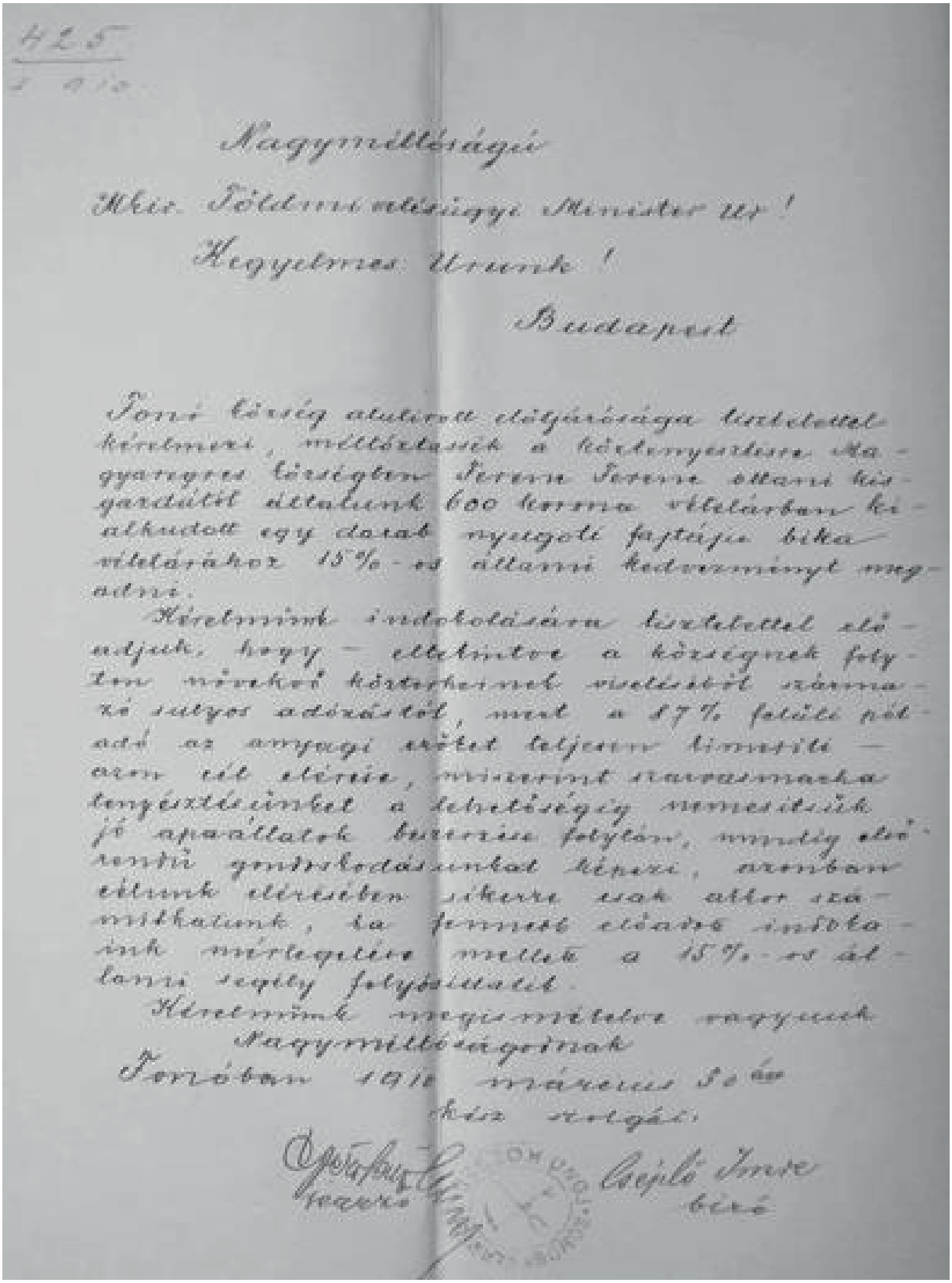
7. ábra. Fekete Árpád levele

8. ábra. Fekete Árpád levele

Nagyméltóságu
Kir. Földmivelésügyi
Miniszter ur
Ő Kegyelmességéhez
Budapest.
67000/11-1909 ex ferm.
kapott ezen 6. mellék.
KAPOSVÁRI FELÜGYELŐSÉG
Érk. 10 10 III hó 27 n.
Sz. 149 sz.
Polgármester.
kérvénye
Fonó község elöl-
járóságának
közlemyészlésre
vett tiltó vi-
tetárához 15%-
os kedvezmény
folyósítása iránt

9. ábra. Fonó község elöljáróságának kérvénye

Nagyméltóságú
Földmívelésügyi Miniszter úr!
Kegyelmes Uraink!
Budapest

Fonó község elöljárósága tisztelettel kéretnivi, méltóztassék a közlegyesületre magyarorszi törzsigtn Szerem Szerene állami tenyészgazdától általunk 600 korona vételárban kiválasztott egy darab nyugati fajtájú bika vételárához 15%-os állami kedvezményt nyújtani.

Kérelmünk indokolására tisztelettel előadjuk, hogy – eltekintve a községnek folyton növekvő közterhektől, mint a 17% felüli pótadó az anyagi erőket teljesen kimerítő – azon cél elérése, miszerint szarvasmarhatenyészetünket a lehetőségig nemesítsük jó apaállatok beszerzése folytán, mindig előrentő gazdálkodásunkat képezi, azonban eltünk elérésében sikerre csak akkor számithatunk, ha fentnevezett előadó intézkedésünk mérlegelése mellett a 15%-os állami segély folyósításával.

Kérelmünk megszivlelve vagyunk
Nagyméltóságodnak
Fonóban 1911 március 30-án
Kész szolgái:

Gajdó Imre
biró

10. ábra. Fonó község elöljáróságának kérvénye

11. ábra. Budapestről 1927-ben elhozott díj

12. ábra. Budapestről 1932-ben elhozott díj

Irodalom

Bedő, S. – Füller, I. – Holló, G. – Húth, B. – Mészáros, Gy. – Polgár, J. P. – Stefler, J. – Vágó, B. 2014: A magyartarka tenyésztése. Kiadja a Magyartarka Tenyésztők Egyesülete, Kaposvár

Bősze, S. 1997: „Az egyesületi élet a polgári szabadság…" Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. Somogyi Almanach 53. szám. Kaposvár

Erdei, F. 1974: Magyar falu. Hasonmás kiadás. Budapest

Horn, P. 1995: Állattenyésztés I. Szarvasmarha-tenyésztés. Mezőgazda Kiadó. Budapest

Kaposi, Z. 2006: *Kanizsa mezőgazdasága a feudalizmus utolsó időszakában* (*1690–1849*). *Nagykanizsa*

Király, I. 1962: Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarha-tenyésztés történetéből. -Somogyi Almanach 7. Kaposvár

Király, I. 1982: A somogy megyei lótenyésztés. Somogy megye múltjából. Kaposvár 13: 213–242.

Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés II. megyei adatok 1. Szarvasmarha-tenyésztés 104. Állattenyésztés III. községsoros adatok 1. Szarvasmarha-állomány 230. Budapest, 1972. 1973. Központi Statisztikai Hivatal.

Mészáros, J. – Soós, T. 2001: Kutatás és környezet. A ragadós száj- és körömfájás járvány. Helyzetkép és a védekezés lehetőségei. A Magyar Tudományos Akadémia lapja 2001. június. Mészáros, Soós 2001, ttps://epa.oszk.hu/00700/00775/00031/695-706.html Letöltés ideje: 2011.12.14.

Simonffy, E. 1973: Somogy megye mezőgazdasági földbirtokstruktúrájának néhány kérdése 1935-ben. Somogy megye múltjából. Kaposvár 4: 233–264.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára Somogy Megyei Levéltár (továbbiakban: MNL SML) Fonó község képviselő-testületi jegyzőkönyv.

MNL SML Kaposvári Magyar Királyi Gazdasági Felügyelőség Iratai (továbbiakban GFI) 1909.05.23. Göllei Kiállítás iratai.

MNL SML GFI 1909.06.01. Brokés Rezső gazdasági felügyelő levele a földművelésügyi miniszterhez a fonóiak érdekében.

MNL SML GFI 1909.06.09-én a Földművelésügyi Minisztériumból, a Somogy vármegyei Gazdasági felügyelőséghez érkezett levél, Fonó község részére engedélyezett bikának tárgyában.

MNL SML GFI 275/1909.

MNL SML GFI Olga fia nevű 975. számú fiatal hím szimmenthali bika törzskönyvi kivonata.

MNL SML GFI 1909.08.23. Fekete Árpád levele.

MNL SML GFI 425/1910. Fonó község elöljáróságának kérvénye.

MNL SML GFI. 45310. szám. /II/B. 1.

MNL SML GFI Körorvosi jelentés. 1911.01.10.

MNL SML GFI 1911.02.11. Fonóiak kérvényére adott válasz.

Gazdasági Értesítő 1911.09. VI. évfolyam 9. szám. (Oldalszám nélkül).

MNL SML GFI 1912.03.10. Nagyatádi díjazás.

MNL SML GFI 1912.09. Kaposvári díjazás.

MNL SML 1934.09.01. 1938.08.03. Fonó község képviselő-testületi jegyzőkönyve.

MNL SML GFI Téli gazdasági tanfolyamok ügye.

MNL SML Fonó község képviselő-testületi jegyzőkönyv. (továbbiakban: Fonó község KTJ) 1914.01.16.

MNL SML Fonó község KTJ 1914.01.21.

Somogy. 1909.02.28.

Somogy. 1909.04.25.

Somogy. 1909.06.06.

Letöltések:

https://misc.bibl.u-szeged.hu/16047/1/gazd_tort_szeml_1903.pdf Letöltés ideje: 2011.11.15.

hu.agrota-2l.com/content/.../magyar-tarka.html Letöltés ideje: 2012.10.10.

Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye Szerk. Borovszky Samu. Letöltés ideje: 2011.11.15.

http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0018/0.htmki.strandkonyvtar.hu/index.php?titl. Letöltés ideje: 2011.12.13.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 197-216 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.197
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

Objektív pillanat
Fényképek és fényképezőgépek a Rippl-Rónai Múzeum újkortörténeti gyűjteményében

VARGA ÉVA

Rippl-Rónai Vármegyei Hatókörű Városi Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 10.,
e-mail: varga@smmi.hu

VARGA É.: *Objective moment – Photos and cameras in the collection of the modern history department of the Rippl-Rónai Museum*.
Abstract: The yearbook study presenting the largest and most significant collection of the Modern History Collection presents two collections: photographs and cameras. It traces the periods of acquisition, collection and handling, and the extent of processing. It draws attention to pictures, albums, diaries, famous photographers, and even real photographic works and rarities. It guides you on how to research and how to serve different needs. With the collection of digital photographs, the profession faces a new challenge. The methodological and technical possibilities of these still need to be developed. They are therefore not addressed in the study.

Keywords: Photography, history of technology, eras of collecting, photography as a historical source, studio photography, press photography, photographic art

I.

Immár 30 éve, hogy megjelent az Érték a fotóban című szakmai kötet[1], amely a magyarországi múzeumok sajátos jellegű műtárgyait, a fényképeket, egyes múzeumok akkori vonatkozó gyűjteményi anyagát veszi számba. A kötet tartalma az előző évben, Tatabányán rendezett konferencia előadásait tartalmazza, ahol az országos és vidéki múzeumok szakemberei a fényképekre vonatkozó szakmai tudásukat, a fotótárakkal, fényképgyűjteményekkel kapcsolatos kurrens szakmai tudásukat, gondolataikat, gondjaikat osztották meg egymással. A konferencia alkalmából nagyszerű kiállítás is született. A magyar muzeológia történetében először sikerült összegyűjteni a legnagyobb vidéki és fővárosi közgyűjtemények legértékesebbnek tartott fénykép műtárgyait. Sajnos, források hiányában, nem született meg belőle az óhajtott album. A konferencia kötete azonban több múzeum anyagi összefogásának köszönhetően megjelent. Összefoglalásként érdemes néhány előadó máig ható tanulságos felvetésére utalnunk, majd összegeznünk a saját gyűjteményünkkel kapcsolatos tudnivalókat, tennivalókat, bemutatni, hol tartunk jelenleg. A kérdés felvetése szükségszerű. Már csak azért is, mivel a hagyományos fényképezés korszaka – mondhatni – lezárult, s számot kell vetnünk a saját gyűjteményünk fejlesztésének további szükségességével, lehetőségeivel.

Elsőként idézzünk fel Kincses Károly (Magyar Fotográfiai Múzeum) akkori, máig megoldásra váró felvetéseiből néhány gondolatot. „1. A fotó pénzt ér, méghozzá külföldön sokkal többet, mint nálunk." „2. A fotográfia elismerten a nemzeti kultúra része és nemcsak szóban deklarálva, mint nálunk, hanem rendeletekben, gyakorlati tettekben megnyilvánuló módon." A tennivaló világos. A fotó mind történeti, mind tartalmi, mind műtárgy vonatkozásában érték, s ennek megfelelően kell bánni vele. Mindehhez szükséges, hogy a megfelelő raktározási, feldolgozási kapacitás rendelkezésre álljon. Hogy a muzeológus megfelelően dönthessen a gyűjteményében felhalmozott sok ezer fénykép sorsáról, fotótörténeti és speciális szakmatörténeti tudásra van szükség. Ez utóbbi a színvonalas történész-muzeológusi képzésnek[2] köszönhetően több vidéki múzeumban pozitív változást hozott, a megfelelő raktározás, kezelés lehetősége még mindig jámbor óhaj, a múzeumok széles körében nem áll rendelkezésre. S végezetül igen fontos a szerzői és tulajdonjogok figyelembevétele. Ez a kérdés élesen vetődik fel a fényképek digitális feldolgozása során létrejött nyilvánossággal. Fényképeinket ugyanis – amelyek digitális műtárgymásolatok – lopják. Európa fejlettebb részein hatékonyan működik a szerzői és a fotókat birtokló gyűjtemények jogait védő rendszer. A képek felhasználásának jelentős díja van. Nálunk ez a gyakorlat még gyermekcipőben jár.

II.

A gyűjtemény létrejöttéről beszélve lehetetlen, hogy szakmám, az újkortörténeti muzeológia múltbéli és jelenlegi somogyi helyzetét ne érintsem. Ez a muzeológiai tudományág csak 1960 óta képviselteti magát az intézményünkben. Az első történész-muzeológus Andrássy Antal (1934–1990)[3] mindössze két évig dolgozott múzeumunkban, de későbbi tevékenysége során is számos fotóval, köztük saját készítésűekkel, gyarapította a gyűjtemény anyagát. Bár sok-sok nehézséggel küzdöttünk – ti. hogy 1983-ig, majd 1992-től ismét mindig csak egyvalaki képviselte a tudományágat. Megszűnések, újrakezdések jellemzik a máig vezető utat. Szakmánk tennivalóit is a szocializmus idején jobbára a korszak ideológiája szabta meg, s mindez a rendszerváltás tükrében negatív imázzsá vált stb. Mindennek ellenére mégis azzal dicsekedhettünk, hogy gyűjteményi anyagunk jelentős, és ennek csak egyik része a fotógyűjtemény.

1 Érték a fotóban. Országos Fotótörténeti Konferencia előadásainak anyaga. Tata, 1993. szeptember 27–28. (Tudományos Füzetek 9. Tata, 1994). Valamint https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_KOME_Komtudfuz_09_Foto/?pg=0&layout=s Letöltés ideje: 2024. március 18.

2 Évtizedek múltán 1981-ben indult az új- és legújabbkori történeti muzeológia szakos hallgatók képzése az ELTÉ-n. A tanszék vezetője: Glatz Ferenc (Széchenyi-díjas, egyetemi tanár, 1989–1990-ig művelődési miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia tagja (levelező 1993, rendes 2001), és 1996–2002 között az elnöke)

3 https://mnl.gov.hu/mnl/vaml/andrassy_antal_2 Letöltés ideje: 2024. március 18.

Más szakterületeken dolgozó kollégáim – régészek, művészettörténészek, néprajzosok, a természettudományi muzeológia képviselői is – speciális szakági érdeklődésükhöz képest – megfelelő fényképgyűjteménnyel rendelkeznek.

A képzőművészettel foglalkozó kollégák fényképgyűjteményének 99 %-a műtárgyfotó. Sajnos, nem fordítottak kellő figyelmet eleddig a helyi művészekkel kapcsolatos fényképek gyűjtésére. Náluk volt rövid ideig viszont Juan Gyenesnek (1912–1995)[4], a kaposvári származású s végül Spanyolországban élő (Madridban a királyi udvar fényképésze) Európa-hírű fotóművésznek gyűjteménye, mely technikatörténeti érdekességként dagerrotípiákat is tartalmaz, ezenkívül pedig olyan művészi felvételeket, melyeket Gyenes Kaposvárnak ajándékozott, s a város – saját külön múzeuma nem lévén – átmenetileg letétként az akkori Somogy megyei múzeum képzőművészeti gyűjteményében helyezett el.

Régészeink fotógyűjteménye jórészt ásatási és tárgydokumentáció.

A természettudósok fotótára ugyancsak speciális. Somogy megye növény- és állatvilágára vonatkozó fényképeket, illetve a somogyi tájak, természeti képek felvételeit gyűjtik. Esetükben is érvényes, hogy a megörökített pillanat nem biztos, hogy megismételhető, hiszen – az ember beavatkozásának köszönhetően is – változik a táj, a bennünket körülvevő természeti környezet.

A néprajzi gyűjtemény fényképkollekciója javarészt az itt dolgozó néprajzosok kutatási témájához igazodó felvételeket tartalmazza. A kezdet az 1920-as, 30-as évekre tehető, amikor is Gönczi Ferencnek, a Somogy Megyei Múzeumegyesület vezetőjének felkérésére Gönyei Sándor (1886–1963)[5], az Országos Néprajzi Múzeum munkatársa végigfotózta megyénket is. Ez az akció Gönczi somogyi gyermekélettel kapcsolatos kutatásaihoz fűződött. Gönczi utóda, a költőként országosan is ismert Takáts Gyula (1911–2008)[6] a szőlészet, borászat tematikát fotózta. A 60-as évektől jelentősek Knézi Juditnak (1940–2023)[7] a somogyi népi építkezéssel, a temetkezési szokásokkal, a babona- és hiedelemvilággal kapcsolatos gyűjtései, melyeket fényképekkel is dokumentált. A '70-es években egyetemisták szakmai gyakorlatok során karádi és Babócsa környéki gyűjtéseik felvételeit helyezik el a néprajzi fotógyűjteményben. A felvételek a parasztság múltját inkább etnológiai anyagként őrzik. A falusiak sokáig tartózkodtak a fényképezéstől. Későbbiekben a pénzt is sajnálták ilyesmire. A két háború között, s a '60-as években is a mindennapi paraszti élet fotóit inkább amatőr fényképészek, fiatalabb családtagok, vállalkozó szellemű, a polgári élet modern szokásait közvetítő falubeliek készítették el.[8] Több felvételt a helyi sajtófotósoknak köszönhetünk.

Mindezek ismeretében egyértelmű, hogy szakmám, az újkortörténeti muzeológia érdeklődése a fénykép iránt tágabb és sokrétűbb, mint más muzeológiai szakágaké.[9] Annál is inkább, mivel magának a fotózásnak a felfedezése is az újkorra (1839–40-re) esik.

Számunkra nemcsak a fénykép tartalma izgalmas, hanem az is, hogy kik és mikor, mit fényképeztek és milyen célból. Nem mellékes az sem, hogy ezt a tevékenységüket milyen technikai eszközök tették lehetővé, ezek az eszközök hogyan fejlődtek a dagerrotípia készítésétől napjaink korszerű technikájáig. Mindebből következik, hogy nem csupán a fotográfiákat gyűjtjük, hanem a fotózás technikai eszközeit is.

A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága újkortörténeti fotógyűjteménye 1993-ban hozzávetőleg 124 ezer fotót (51 318 db negatív és 72 740 db pozitív felvételt) számlált. Legkorábbi darabjai – néhány ferrotípiával is rendelkezünk – a múlt század második feléből valók. Ebben az időben vált általánossá a fényképezésben gyökeres változást eredményező, s kiváltképp jóval olcsóbb ún. nedves eljárás. Ez idő tájt (1863-ban[10]) telepedett le Kaposváron Langsfeld Mór (1829–1905) fényképészmester, akinek szakmabeli tudását, igényességét nem lehet az őt követő, későbbi fényképészekéhez hasonlítani. Az 1870-es évekre Langsfeld a Dunántúl egyik legjelesebb fotográfusa lett. (Az „Érték a fotóban" címmel rendezett fotótárlatra küldött válogatásunk is részben az ő munkáit mutatta be.) Két fia, Jenő és Muki – apjuk örökébe lépve – folytatták a szakmát. (1. ábra)

Fényképgyűjteményünkben valamennyi fényképészeti műfaj – akár a portré, a csoportkép, a zsáner-, a város- és falukép, a riportfelvétel, művészfotó – megtalálható. (Egyébiránt bátran állítjuk, hogy a maga nemében egy Langsfeld-kvalitású fényképész is művészit alkotott.) (2. ábra)

Míg gyűjteményünk korban az 1860-as évektől napjainkig terjed, tematikája a Somogy történetére, az itt élt és élő emberek életére és környezetére vonatkozó felvételeket tartalmazza. Nemcsak a régi városképek, az egykori munkaeszközök és termelési eljárások rögzülnek az immár tömegesen gyártott fotózás révén. Megörökítődik a letűnt kor emberének gondolkodását, életmódját kifejező környezetkultúra, sőt a társadalmi magatartásformák együttese is. Árulkodóak a beállítások is, a felvevő jól ismert pózokra ösztökélése. (3. ábra)

4 https://hu.wikipedia.org/wiki/Juan_Gyenes Az anyag a kaposvári Vaszary Képtárba került.

5 https://hu.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6nyei_S%C3%A1ndor Letöltés ideje: 2024. március 18.

6 https://hu.wikipedia.org/wiki/Tak%C3%A1ts_Gyula Letöltés ideje: 2024. március 18.

7 https://hu.wikipedia.org/wiki/Kn%C3%A9zy_Judit Letöltés ideje: 2024. március 18.

8 Például anyai nagymamám, Katona Györgyné (1912–2000) vállalkozó szellemű háziasszony volt. Rátermettsége sokféle munkában megmutatkozott. A háború után pl. MNDSZ tag. Cukrász szakmát nem tanult, de átmenetileg egy cukrászatban is dolgozott. Volt fagylaltgépe. MNDSZ asszonyként fagylaltot készített, s a nők azt osztogatták gyermeknapon a szegényebb falusi gyerekeknek. Az 1960-as évektől, még a '80-as években is falusi lakodalmakat is főzött. Visszaemlékezésében beszélt arról, hogy a 2. világháború idején Toponáron, ahol akkor lakott a család, amatőrként, a családi jövedelem kiegészítésére vállalt fotózást is. Német gyártmányú, filmes gépét családunk az 1970-es évekig használta. A mai napig működőképes.

9 Stemlerné Balogh Ilona: A fénykép mint történeti emlék és forrás. *Érték a fotóban*. Országos Fotótörténeti Konferencia előadásainak anyaga. Tata, 1993. szeptember 27–28. (Tudományos Füzetek 9. Tata, 1994). 15–22. p. valamint Stemlerné Balogh Ilona: Történelem és fotográfia (Ozírisz k. Budapest, 2009.)

10 Bereczk Sándor Kaposvár monográfiája (Bp., 1926.) reklámoldalán 1859-es alapításának tételezi fel. Véleményem szerint rosszul. A cég hirdetései 1863-as múltra utalnak.

Vajon mit s hogyan tart felvételre érdemesnek a fényképész? Ez is igen sokat elárul a korábbi időszakok viselkedési és társadalmi presztizs-normatíváiról.

„Ősleltárkönyvünk" tanúsága szerint újkortörténeti tematikájú fénykép szinte somogyi megjelenése pillanatától fogva bekerült múzeumunk jogelődjének, a Somogy Megyei Múzeumegyesületnek a gyűjteményébe, s az újkortörténeti muzeológia megjelenése előtt (azaz 1960 előtt) is gyarapították. Az 1960-as évektől, különösen a '80-as években, az újkorkutatás fellendülésével a szakemberek egyre több figyelmet szenteltek a fotónak, hiszen felismerték, hogy az utóbbi 100–130 év története magukon a fotókon is megjelenik. Ennek ellenére a fotó az 1980-as évekig nem kapta meg az őt megillető rangot (ld. a 60-as, 70-es évek két- vagy háromdimenziós vitáit), nem tekintették műtárgynak, múzeumba valónak. Szívósan tartotta magát – és a laikusoknál tartja még tán ma is – az a nézet, hogy múzeumi műtárgy csak az lehet, amely – egyediségével, anyagának nemességével – unikális értéket képvisel. Holott a fotózás kiterjedése az élet minden területére minőségileg új forrástípust teremtett. Olyat, amely a cselekvéssel (azaz az expozícióval) azonos időben, utólagos ferdítések lehetőségét kizáróan jön létre, azaz nem úgy, mint ez akár az írott, akár a szóbeli forrásoknál rendszeres, s amely ráadásul a pillanatnyiságnak az emlékezetből hamar kieső idősíkját örökíti meg. S mint minden történeti forrás, emléke mindannak a technikai eljárásnak, amellyel létrehozták és tanúja annak a társadalmi életformának, melynek mint „tárgy" részese volt.

A hagyományos fényképezés korszakának lezárulása, valamint e sorok írójának közeli nyugdíjba vonulása jó alkalom a mérlegelésre: mi az, amivel rendelkezünk, hol tartunk a feldolgozásban, a gyűjtemény feltárásában, a kutatások eredményeinek tudatosításában szűkebb és tágabb hazánkban egyaránt.

Ahhoz, hogy képet alkothassunk a gyűjtemény jellegéről, át kell tekintenünk, mit tartottak fontosnak elődeink a gyűjteményben elhelyezni.

Egy-egy múzeumi fotógyűjtemény is hosszú időn keresztül alakul ki. Mind a fényképek készítésének, mind azok összegyűjtésének szándékai sokfélék. Az újkortörténeti fotógyűjtés korszakait – a somogyi múzeumalapító Gönczi Ferenc munkásságától napjaink gyakorlatáig – elemezve nyilvánvaló, hogy az újkortörténeti muzeológia számára mi az érték a fotóban.

Az újkortörténeti fotógyűjtés korszakai Somogyban

A kezdetekről az az ős fotóleltárkönyv tanúskodik, melyet a múzeumegyesületi időkben (1925-től) Gönczi Ferenc (1861–1948)[11], a múzeum egyszemélyes mindenese vezetett a maga elgondolása szerint. Sajnos, számos, mai szempontból fontos adatot nem tartott még érdemesnek feltüntetni: hiányzik a fotós neve, gyakran a felvétel készítésének időpontja, s az, hogy a kép milyen célra készült. Számára viszont az érték a fotóban nyilvánvaló volt. Erre utal, hogy általában gondosan feltüntette a fotó értékét még ajándékozás esetén is. (Érdekességként említem meg, hogy általában két pengőt írt be fényképenként, s lehetőleg mindegyikből két példányt szerzett be).

Bár maga Gönczi néprajztudós volt, érdeklődési köre ezen kívül is sokféle fotótémára terjedt ki. Gyűjtötte a saját kora polgári életének ünnepnapjait (pl. szoborleleplezés, főispán beiktatás, a tisztviselői kar portréi stb.) megörökítő felvételeket, a számára még közelmúltbeli első világháborús fotográfiákat (katonai csoportképek, tábori istentisztelet, a lövészárkok élete, katonasírok) éppúgy, mint az újkori magyar történelem jeles személyiségeinek (Deák Ferenctől Móra Ferencig) portréit. A bejegyzések sokat sejtetnek az azóta már elveszett, elkallódott képek tartalmáról: mint pl. „Ottó, a trónkövetelő" egy 1936-os felvételen. (4. ábra) Érdekessége a gyűjteménynek továbbá az a képegyüttes, mely a kaposvári Magyar Királyi Törvényszék ajándékaként 1925-ben került az anyagba, mely bűnözőket, rabokat örökít meg. A bilincsbe vert rabok műtermi felvételeken láthatóak, s ez már a bűnügyi fotónyilvántartás kezdeteit tanúsítja. Gönczi Ferencnek, mint A somogyi betyárvilág című könyv szerzőjének ez irányú érdeklődése érthető volt. (5. ábra) 1932-ben kerül a gyűjteménybe az a fényképsorozat, mely a XX. század eleji Kaposvárt örökíti meg. Az értékes kollekció Bereczk Sándor ny. városi tanácsosnak (1856–1945)[12], a Kaposvár rendezett tanácsú város története és fejlődése című, 1925-ben megjelent várostörténeti monográfia szerzőjének ajándéka volt. (6. ábra) A képeket a már említett Langsfeld Mór, illetve fia készítette a város történetét ismertető könyv számára. A városképek együttesét Gönczi tudatos gyűjtőmunkával egészítette ki. De ajándékként a város legjobb fotográfusainak egy-egy felvételét is megszerezte, így kerülnek be képek Szatmári Bélától[13], Grábner Gyulától (1926–1988). Ők a fotós szakma helyi kiválóságai voltak, s részben örökítették azt a szakmabeli igényességet, melyet az egykori Langsfeld műhely képviselt. Felvételeik a helyi ipari létesítményeket, vállalatokat, intézményeket, a helyi közélet eseményeit örökítik meg. (7. ábra)

A Gönczi időszakban kerül a gyűjteménybe két díszes fotóalbum. Az egyik Dr. Vétek György (1886–1954) polgármester tízéves polgármesteri jubileuma alkalmából készült, 1932-ben. (Őt egyébként csak Virágos Gyurka néven emlegették a kaposiak a „virágos Kaposvár" elnevezésű kampányok miatt. Nevét az akkori divat jegyében Kaposváry Györgyre magyarosította, 1934-ben.) Az emlékalbum színezett fotográfiái Kaposvár „új létesítményeit" örökítik meg. A középületek mellett a városi tisztviselői kar portréit is tartalmazza. A másik album Nagyné Csorba Mária (1859–1921) polgári iskolai igazgatónő hagyatékából kerül a gyűjteménybe 1947-ben, amelyet Gönczi mint rokon szerez meg „tíz pengő" értékben. Mára „csak" mint viseleti albumot értékelhetjük a zömmel az 1870-es évekből származó vizitkártyákkal és kabinetfotókkal teli ve-

11 https://hu.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6nczi_Ferenc_(n%C3%A9prajzkutat%C3%B3) Letöltés ideje: 2024. március 18.

12 https://somogyhelyismeret.fandom.com/hu/wiki/Bereczk_S%C3%A1ndor Letöltés ideje: 2024. március 18.

13 Szatmári Béla 1918-ban vette át Langsfeld Muki fényképész műtermét. Bereczk Sándor Kaposvár című monográfiájának (Bp., 1925.) reklám oldalai között (15. p.) találunk róla adatokat. Munkásságát ekkor „két arany- és egy ezüst érem hirdeti". Király J. Béla fotóriporter visszaemlékezése szerint személyiségére is jellemző volt viselete, a széles karimájú fekete kalap. Azaz sokat adott a külcsínre. A szakmában segédei, tanulói vitték a „prímet".

retes kötetet. Gönczi Ferenc 1948-ban, 87 éves korában bekövetkező halálát követően már nem akadt kutató, aki az album fényképeiről pontos meghatározást készítsen, illetve a rendezési szempontokat megfejtette volna.

Formálódik az újkortörténeti muzeológia

Az újabb korszakot a múzeum történetében Takáts Gyula neve fémjelzi, aki 1951-től, több mint két évtizedig állt a múzeum élén. Ebben az időben a megyei múzeumban képviselt valamennyi tudományág számára szolgáló közös fotóleltárkönyvet vezettek. A fotóleltárkönyv tudományág rovata a hagyományos muzeológiai szakágak megnevezésén kívül (régészet, néprajz, művészettörténet) olyan kategóriákat tartalmaz, mint pl. „helytörténet", „műemléki", „legújabbkori", „várostörténeti", „irodalom-történet", ,,múzeumtörténet". Ennek részben az a magyarázata, hogy bár fontosnak tartották a képek begyűjtését, ám az újkortörténeti muzeológia hiányában számos terület gazdátlanul, lefedetlenül maradt. Ebben hozott gyökeres változást 1960—61-ben az, amikor Andrássy Antal személyében (az azóta elhunyt történészről van szó, aki később, 1988-ban a Somogy Megyei Levéltár igazgatója lett) olyan szakembert kapott az intézmény, aki úttörő szerepet vállalt abban, hogy Somogyban is kibontakozhasson a történeti muzeológia gyakorlata.

Az 1960-as, 70-es évek

Andrássy a Gönczi féle hagyományt folytatta abbeli törekvésében, hogy figyelme elsődlegesen a kortárs világra, a város történéseire irányult. (Itt tartom szükségesnek megjegyezni, hogy mindaddig csak egyetlen városa volt megyénknek, ti. Kaposvár, amely 2023-ban múlt 150 éves. A megye polgárosodásának jellemző mutatója. Jelenleg Somogyban tizenöt város található.)[14] Andrássynak törekvéseiben segítségére volt, hogy a megye akkori napilapjától gazdag archív fotóanyagot kapott az intézmény. A felvételek az 1950-es évek második felének helyi eseményeit örökítik meg. Hozzá kell tennünk mindehhez, hogy természetesen a kor kimondott és kimondatlan „elvárásainak" megfelelően a múzeum tevékenységében is érvényesült a munkásmozgalom-orientáltság és a propagandisztikus jelleg. Jelzik ezt az 1958-ból származó sajtófotók is, amelyek a „míg a múltban" sivárságát, elmaradott világát voltak hivatottak szembe helyezni az „addig ma már" vívmányaival. Azaz a propagandajelleg érvényesült.

A kampányjelleg érhető tetten eleinte, Andrássy Antal távozása után, Rózsai Ágnes munkájában, 1967-ben. Ekkor van ugyanis a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom" ötvenedik évfordulója, s már ettől kezdve folyik a készülődés a magyar tanácsköztársaság 1969-es ünneplésére. Ezt az adott helyzetet figyelembe véve szakmai szempontból pozitívumként említhetjük, hogy nem elégedtek meg a központi dokumentumokkal, hanem a helyi munkásmozgalmi múlt feltárására törekedtek. Rózsai feldolgozta a korabeli somogyi sajtót és az MSZMP megyei archívumából archív felvételeket kapott másolatkészítés céljára.

Az iménti eknél jelentősebb változás az, hogy fotónyilvántartásunk elsőként ekkoriban, egészen pontosan 1967-től különül el az ún. „közös" fotóleltártól. (A többi tudományág fotóanyagának nyilvántartása viszont 1981-ig a régi szisztéma szerint megmaradt.)

1967-től a Somogyi Néplap MTI fotókkal látja el a múzeumot. Ezek a Kádár-féle konszolidáció jegyében született felvételek mai szemmel nézve rendkívül érdekesek. Az épülő szocialista Magyarországról, s benne Somogy megyéről tudósítanak. Szerepelnek rajtuk nagyberuházást igénylő építkezések éppúgy, mint a hétköznapi embereknek szóló, megnyugvást keltő képsorok arról, hogy rendben vannak dolgaink. Íme néhány szemléletes, jellemző képaláírás a kollekcióból: „A siófoki kenyérgyár dolgozója a tészta súlyát ellenőrzi", „Önkiszolgáló boltok nyílnak", „Felújítják a pécs-barcsi vasúti pályát", „Poliesztertetős kertmozi épül Balatonlellén", „Nylon presszó nyílt Siófokon (1962)", „A szentai általános iskola cigánytanulói". És így tovább…

1970-ben újabb kampány következik: a „felszabadulás" 25., V. I. Lenin születésének pedig a 100. évfordulója. Mindezt a világháborúkkal kapcsolatos, s annak előzményeit dokumentáló képanyag begyűjtése is jelzi. A kényszerpálya szerencsére nem eredményezett egyoldalú, torz gyűjteménystruktúrát. A korszerű, az időt álló szemlélet érvényesítése a gyűjtőmunkában és a kiállításokon köztudomásúan nem a tematikától, hanem az alkalmazott szakember tudományos felkészültségétől, lelkiismeretétől, az alkalmazott módszerektől függ. Ennek köszönhetően került a gyűjteménybe a Horthy-kor somogyi ifjúsági mozgalmát (cserkészet, levente-mozgalom) megörökítő kollekció, s vásárlás során Somogy híres szülötteinek (pl. Nagyatádi Szabó István, Kónyi Manó, Kálmán Imre), valamint a már említett, kaposvári főépítész, műszaki tanácsos, Bereczk Sándor portréja.

A muzeológus hadtörténet iránti vonzalmát sejtetik azok a nagyszámú katonafelvételek, melyek az 1970-es évek elején kerülnek nyilvántartásba. A felvételek pályázati akciók, ajándékozás és tudatos gyűjtés eredményeként kerülnek be. Sajnos, töredékükről rendelkezünk csak információval. Kevés ideje maradt a muzeológusnak azzal foglalkozni, amire valójában egy regionális múzeum újkortörténésze hivatott. A katonaképek feldolgozása a közelmúltban fejeződött be.

Rózsai távoztával a megyei múzeumban az újkortörténeti adatgyűjtés 1975 és 1977 között szünetelt. A gyűjteményt Marcaliba, a Munkásmozgalmi Múzeumba szállították. 1977-ben pedig újra a kaposvári múzeumba telepítik vissza.

Ezekről az évekről az 1978-as múzeumi évkönyvben így számol be az akkori múzeumigazgató, Honfi István: „… A Marcaliban működő újkortörténész 1976-ban kivált a múzeumi szervezetből, de bebizonyosodott az is, hogy Marcaliban nem lehet eredményesen megalapozni a megyei történeti muzeológiát. Ezért 1977-ben visszatelepítettük a gyűjteményt Kaposvárra, s a Rippl-Rónai Múzeum újonnan kinevezett újkortörténészének gondjaira bíztuk…" (Ld. Somogyi Múzeumok Közleményei III. Kaposvár, 1978. 543. p.)

14 Balaton-parti jelentősebb települések, járási székhelyi múlttal rendelkező volt nagyközségek az idők folyamán többé-kevésbé városias formát öltöttek, városi rangot kaptak. Siófok 1969-től, Nagyatád 1971-től, Marcali 1977-től, Barcs 1978-tól, Boglárlelle 1986-tól, Csurgó, Tab, Fonyód 1989-től, Balatonföldvár, Lengyeltóti 1992-től számítva nyert városi rangot. Boglárlelle 1991-ben Balatonlelle és Balatonboglár városokra vált szét. Később kisebb, máig falusias jellegű települések emelkedtek várossá: 2001-ben Nagybajom, majd Kadarkút 2005-ben és Igal, 2009-ben.)

Nem tett jót az anyagnak a költözés és a többszöri szakembercsere sem. Hiszen a távozók magukkal vitték mindazt a tudást, ami az általuk begyűjtött anyagra vonatkozott.

Az 1980-as évek

Az évtizedben folyamatosan javultak a személyi és tárgyi feltételek. Már lehetőség volt arra, hogy a „kötelező" évfordulós kiállítások megrendezése mellett nagyobb figyelmet szenteljenek a muzeológusok a gyűjtemények feldolgozására.

Múzeumunk 1984-ben a vármegyeháza klasszicista épületébe költözött. Ezzel a munkafeltételek és a raktározási körülmények is kedvezőbbé váltak. A szakma „egymuzeológusos" ellátottságát időnként két-három muzeológus és ugyanennyi gyűjteménykezelő alkalmazása váltotta fel. 1984-ben újkortörténeti osztály szerveződött.

A 80-as évek eleje az újrakezdés jegyében telik. „Rendet kell tenni" a gyűjteményben, folytatni a fotók esetében az anyag elkülönítését, a hagyományozott törzsanyagról információkat szerezni, hogy a szaknyilvántartást elkészíthessük. (Ez jó néhány esetben nem valósulhatott meg maradéktalanul.) Levéltáros múlttal lett muzeológus Takács Éva (1948–2002)[15], aki 1980-ban vette át a gyűjteményt. Tisztában volt a fénykép forrásértékével. Vezetésével volt szakmai osztályunk arra törekedett, hogy a meglévő fotógyűjteményt kiegészítse. A fénykép nemcsak különleges forrásértéke miatt kerül ez idő tájt jelentős mennyiségben a gyűjteménybe, hanem azért is, mivel az intézmény korlátozott anyagi forrásokat biztosított gyűjteménygyarapításra. Ezért az olcsón, sőt sok esetben ingyen, ajándékba kapott „tárgyak" megszerzésére volt csak igazán lehetőség. Így jutottunk nagyszámú archív fotóhoz és képeslaphoz.[16]

Az 1980-as évek gyarapodásából csak a legfontosabbak megemlítésére szorítkozom. Tervszerűen folyt a kurrens városképi fotók készítése mellett a megye temetőinek adattári célú fotózása. Hagyatéki anyaggal is kerültek be fotók. Közülük kiemelkedik Wollák József kaposvári kereskedő családjának fényképgyűjteménye, mely számos felvételt tartalmaz a család mindennapi életéről. Érdekessége a fotógyűjteménynek az a képegyüttes, amelyet egy kaposvári tengerésztiszt készített a „Somogy" tengerjáró hajó 1982. augusztus-októberi útján. A képek a hajón élők életét, a kikötőket, az ott folyó munkálatokat, az egzotikus úti élményeket örökítik meg.

Meghirdetett fotópályázataink révén értékes családtörténeti, helytörténeti dokumentumokat kaptunk olyan helyekről, ahonnan eddig még nem rendelkeztünk fotográfiákkal. A két világháború közti Kötcséről egy helyi lakos állított össze pályázati anyagot. A felvételek egy helyi vegyeskereskedő és családja fényképein kívül a korabeli falu- és utcaképet is tartalmazzák. A kisnemesi udvarházak képei – köztük a pl. a Roboz családé – mellett a parasztházak fotói is szerepelnek a kollekcióban, amelyek az egykori kötcsei aranyifjak mulatozásaival, szórakozásával kapcsolatos zsáner- és csoportképekkel egészülnek ki.

A korábbi gyűjtemény kiegészítéséhez gyakran a véletlen is hozzásegített. Több mint 600 darabból áll az a fényképegyüttes, amelyet 1985-ben a kaposvári izraelita temető ravatalozójából mentettünk meg az enyészettől. A múlt század végén s az 1920-as, 30-as években keletkezett, zömmel kaposvári műhelyekből származó felvételek a háború alatt elhurcolt, elpusztult zsidó családok hozzátartozóit ábrázolják. Egyéb ingóságaik – így az egykori képkeretek is – a szabad préda martalékául estek. A képeket 1980-ig a kaposvári zsinagógában őrizték. Az épületet azonban életveszélyessé nyilvánították. 1980-ban robbantással elbontották. A hitközség nem tárolta tovább az erősen szennyezett, kopott fotográfiákat. Már-már megsemmisítésüket tervezték. Szerencsére idejében érkeztünk... (8. ábra) A képek tisztítása, konzerválása jóval később, 1993-ban vette kezdetét. Ezek után, a 2000-es évek elején, helyi holocaust túlélők segítettek valamelyest a meghatározásban. Az anyag zöme leginkább viseleti szempontból érdekes, a fényképész műtermek adatbázisának hasznos kiegészítője.

Gyűjteményünk az idők folyamán egyre teljesebbé vált. Az 1980-as évek második felében már nemcsak az ábrázolt téma érdekelt bennünket, a gyűjtemény továbbfejlesztése, szakszerű feldolgozása érdekében a kollekció somogyi, főleg kaposvári fényképészműhelyekből származó fotókkal egészül ki. A fotók hátlapjai sokat segítenek a képek datálásában.

Míg fotóink különböző kiállításokon több ízben is bemutatásra kerültek már, a fényképalbumaink jobbára a raktárban porosodnak. A századfordulón készült veretes, míves családi albumok mellett a helyi nemesi családok hétköznapi életéről tudósító naplókkal is rendelkezünk, amelyeket az egykori tulajdonos amatőr fényképeivel illusztrált (pl. gr. Niczky-Esterházy Margit naplója[17], valamint a gróf Almásy és Woracziczky család albuma[18]). A kaposvári cserkészek táborozásairól, a katonaéletről, egy-egy község elöljáróiról készült albumaink századunk első feléről tanúskodnak. Feldolgozásukra később, az 1990-es, 2000-es években került sor.

A XX. század második felének jellegzetes felvételei a rendszerváltásnak köszönhetően gyűjtéssel, átadással kerülnek hozzánk. Az eladdig becsben tartott relikviák ekkor egyszeriben feleslegessé, „leselejtezendővé" váltak az egyes intézményeknél. Így jó esetnek nevezhető, hogy ezek a múzeumba kerültek s nem a kukába. A tanácsi és pártintézményeknél felhalmozott fényképek és albumok nemcsak a politikai és mozgalmi életről szólnak. Különféle üzemek, vállalatok, kulturális intézmények képes híradói mellett a korszak létesítményeiről, rendezvényeiről (vásárok, a „Ki mit tud?" vetélkedő megyei döntője stb.) is tudósítanak. (9–10. ábra)

Fotógyűjteményünk 1990–91-ben a kaposvári Mozi-Múzeum megszűntével közel 50 ezer film standfotójával gyarapodott. Ezek feldolgozásával máig adósak vagyunk. E tekintetben – ritkaságuk miatt – a mozigépek meghatározása élvez elsőbbséget.

A fotózás technikai eszközeinek gyűjtése is még a 80-as években, a kino-technika-történettel összefüggésben kezdődött. Mostanára már a somogyiak által egykoron használt

15 http://www.somogyitemetkezes.hu/elodeink/nev-szerinti-lista/1077 Letöltés ideje: 2024. március 18.

16 Ezek az anyagok jelentős szerepet kaptak az 1980-as években a történelmi belváros rekonstruálásához.

17 Bejegyzései 1908–1911-ben datálódnak, a beragasztott családi amatőr fényképek 1867–1918-ban készültek.

18 1925 és 1975 közötti felvételek Oláh Miklós házitanító anyaga.

amatőr és műtermi gépek együttesének mutatós és szép anyagával rendelkezünk, amelyből jó néhányat a megyei múzeum 1991-es kinotechnika-történeti kiállításán mutattunk be.

1992-ben egy marcali fényképészmestertől vettük meg az akkori kiállításon már szereplő, századfordulóról származó műtermi fényképezőgépét. 1993-ban '30-as évekbeli gépeket vásároltunk a Sellmann műhelyből. Bánkuti Ferenc régiségkereskedőtől még a '80-as években sztereo-fényképezőgépek érkeztek. (11. ábra)

A fényképezés somogyi múltjáról gyakorta beszélgettünk a Somogyi Hírlap fényképészével, a Somogy szerte közismert Király Béla bácsival (1912–2003)[19]. A szakma csínját-bínját még édesapjától, az 1878-as születésű Király János fényképészmestertől tanulta. Király János a Szatmári műterem tanulója volt. Tőle 1936-ban vette át az üzletet fia, Király J. Béla. Ő már jobbára amatőr munkák kidolgozására szakosodott, de még az 1970-es években műtermi munkát is végzett. Az amatőrfényképezés széleskörű elterjedése, az egyre korszerűbb technika háttérbe szorította a műtermi fényképész ipart, amely hajdanán elit szakmának számított. A fényképész több lábon igyekezett állni. Előfordult gyakran, hogy az amatőr jobbat produkált, mint a felszínes tudású, igénytelenebb, „csak" a pénzre hajtó mester. A szakma nimbusza alábbszállt. Az ipart a megjelenő újabb igények fejlesztették tovább. (Ld. a különböző alkalmazott célok pl. képeslap, sajtófotó, reklámfotó stb.) A XX. századra már a vizuális tömegkultúra – a tömeges fotózás, filmezés, televíziózás, videózás – korszakát éltük. A technika egyre jobbat és újabbat produkált. Halló és látó chipeket mutatnak be az Akadémián…

Korunk történész muzeológusai nem elégedhettek meg a vizuális tömegkultúra kezdeti etapjainak gyűjtésével. Ezért is örültünk annak, hogy 1992-ben megkaptuk ajándékba a Somogyi Néplap egykori képtávíróját. A Néva névre hallgató öreg masina hozzávetőleg harminc évig üzemelt a szerkesztőségben. Elektromos, vezetékes úton működött; a budapesti MTI naponta ezen keresztül továbbította az aktuális fotókat a szerkesztőségbe, elég jó minőségben. Az MTI-ben levő adókészülék elektromos jelekké bontotta a képet, majd telefonvonalon továbbítva érkezett meg a kép a szerkesztőségbe, a fogadó gép az elektromos jeleket visszaalakította képpé. A vevőkészülékhez külön kazetta tartozott, melyben fotópapírt helyeztek el. (Pótkazetta is volt a gyors csere lehetőségének biztosítására.) Az ügyeletes fotós ebben a készültségi állapotban várta a Budapestről jövő képet. Így volt lehetséges, hogy a lap a világ bármely tájáról jövő képes információt megkaphassa, s a következő napon az olvasók láthassák, mi történt a nagyvilágban. Az öreg Néva már nem működik, vezetékei kiszáradtak, múzeumi tárgy lett, bár a kazettában máig ott van készenlétben a fotópapír. (12. ábra)

Az azóta „elszelelt" harminc év

1992-től a szakterület személyi ellátottsága ismét egymuzeológusos. Hol egy, hol két gyűjteménykezelő (Somogyvári Lászlóné 1983-tól 2015-ös nyugdíjba vonulásáig és Gyurákovics Norbert a jelenig, 1996-tól) segítette a munkát. Gyűjteményegységeket[20] alakítottunk ki, azokhoz tartozó speciális, szakmai tudással igyekeztünk szakszerűek és naprakészek lenni. Előtérbe a feldolgozó munka került. Szerencsénk volt: sikerült alkalmi segítőinkkel szakmai csapatot építenünk. Magángyűjtők mellett nagyszerű, precíz emberekre leltünk szakmánk iránt fogékony, érdeklődő nyugdíjas értelmiségiek körében. Köztük hosszabb ideig élvezhettük a nyugdíjas korára Göllén élő, több nyelven (ógörög, latin, német, angol, török) beszélő gépészmérnök, Dátán Cecília (1932–2001) segítségét. Sokat köszönhettünk Jávori Béla (1931–2008) nyugalmazott főszerkesztő tudásának, régi kapcsolatainak, ismeretségeinek is. Szerencsés volt a munkahelyünk, azaz az akkori múzeum elhelyezkedése. Kaposvár központjában a járókelő a Fő utca 10-ben könnyen ránk talált. Ez a jól kiépült együttműködés, sajnos, a 2010-es évekre törést szenvedett segítőink elhunytával, s a múzeum perifériára költöztetésével is.

Ami a fotót illeti, továbbra is a legdinamikusabban gyarapodó gyűjtemény maradt.

1993-ban Gyertyás László (1947–1994) sajtófotós és fotóművész 22.500 db somogyi riportképet ajándékozott (1969–76-os évek), amelyet 1995-ben özvegye további jelentős mennyiségű képpel egészített ki. A hagyaték nagy mennyisége és anyaga (90 %-a negatív) évekre, tematikára bontva, évszámmal ellátva egyedi meghatározásra, feldolgozásra vár.[21]

Ugyanekkor a kaposvári izraelita hitközséggel való kapcsolatnak köszönhetően képek kerültek hozzánk özv. Sellmann Rezsőné műterméből. (13. ábra) Ekkor lett a gyűjtemény része az 1970-es években készült somogyi műemlékjegyzék fekete-fehér fényképanyaga is.

Igazán értékesek azok a felvételek, amelyek más műtárgyakkal együtt jeles személyek életét ölelik fel. Ilyenek az 1990-es évek első felében érkező, Rácz Valitól kapott értékes relikviák, melynek fényképei a családi képeken kívül az édesapa tanítói múltját, Vali pályájának állomásait örökítik meg. (14. ábra) Ez idő tájt – technikai érdekességként – egy amerikás magyar hagyatékából szuvenírként hazaküldött kézi sztereo-nézőt és annak képeit fogadtuk. Ez a műtárgyegyüttes a fotós technika (sztereofényképezőgép) és a régi Mozi-Múzeum anyagának is, amelyben asztali sztereo-néző található, nagyszerű, hasznos kiegészítője lett. (15. ábra)

A már említett Jávori Béla ny. főszerkesztő közbenjárására kerültek hozzánk művészi fotós hagyatékok. Nem csoda, hiszen ő maga is nagyon sokat tett a somogyi fényképezés érdekében. Tizennyolc éves kora óta fotózott, később ez a kezdeti hobbi a filmezéssel kiegészülve szenvedélyévé, újságírói hivatása részévé vált. Király J. Bélával ő teremti meg helyben, Kaposváron a sajtófotó készítésé-

19 https://somogy.hu/eletrajzok/kiraly-j-bela.html Letöltés ideje: 2024. március 18.

20 Bútor, fegyver, fotó, játék, képeslap, könyv, moziplakát, munkaeszköz, numizmatika, plakát, térkép, technikatörténeti, textil (politikai, viseleti). Ezek jellemző darabjairól 2010-től folyamatosan számoltunk be saját honlapunkon. Erről http://smmi.hu/ujkortortenet/index.html írtakat! Letöltés ideje: 2024. március 18.

21 A negatívok szkennelésével, illetve kontaktmásolatok készítésével a feldolgozás selejtezéssel, válogatással egybekötött, hosszadalmas, kitartó meghatározó munkát igényel. Önmagában ez a tevékenység is egyértelműen mutatja, hogy egy muzeológus szakember alkalmazása az egész újkortörténeti gyűjteményre mennyire nagyon kevés. Szakmánk itt, helyben is régóta igényli a specializációt.

nek lehetőségeit. 1959-től 1978-ig volt a Somogyi Fotó- és Filmklub tagja, a művészeti bizottság vezetője, több mint tíz évig a klub elnöke. Rajta keresztül jutottunk el 2002-ben Kárpáti Kálmán[22] hagyatékához, akit a kaposvári részletek fotósaként tartanak számon. 2003-ban Péter János (1920–1997) számos képe, díja kerül hozzánk. Ő az a riport jellegű képeket készítő művész, aki a Goól című képével világhírnévre tett szert. A néhai Somogyi Fotó- és Filmklub egykori alkotóinak sorát képei adományozásával maga Jávori Béla[23] folytatta, 2008-ban. (16. ábra) Múzeumunknak adományozta fotós és filmes munkásságának féltett kincseit. Az anyag kiegészül egy különös értékkel bíró sorozattal, amely a Somogyi tájak, emberek címet viseli. Az általa megálmodott téma cikkeit kiváló újságírók írták. Újbóli megjelentetésre, különálló kötetre érdemes. Jávori Béla nyugdíjas éveiben is dolgozott. Ekkor készült kiváló írásai a kor különleges forrásai.

A fotóművészek sorában az 1920-ban született autodidakta Szentiványi Árpád[24] 2006–2008 folyamán adta át a maga válogatta, saját tevékenységét reprezentáló anyagát. A fényképész 2009-ben hunyt el.

A néhai fotóművészek sorát gyűjteményünkben mindezidáig a 2020-ban bekerült Baksa Ferenc (1942–2019)[25] hagyaték zárja. Ezek a kollekciók egy letűnt kor termékei, történeti, technikai, művészeti emlékei. Nagy mennyiségük és minőségük speciális vonásai miatt – egyelőre – személyi anyagként még feldolgozásra várnak.[26]

Ritkán, de a gyűjtemény tudatos kiegészítéseként fényképek vásárlására is sor került. Ilyen volt például a nehezen fényképezhető, épp ezért ritkának számító kaposvári Anker-házról készült fotó. Szatmári Béla színezett felvétele a nagy épülettömb sikeres ábrázolása. (17. ábra) Megrendelésre készülhetett. Hasonlóképp fontos kiegészítője gyűjteményünknek az az 1896-ban készült portré, amely Somogyi Károlyt (1845–1908) ábrázolja. Somogyi Károly a kaposvári színjátszás történetében[27] játszott sokáig meghatározó szerepet. Vállalkozó szellemének volt köszönhető az 1888-ban felépített nyári színkör, az Aréna épülete is. Somogyi portréja aukción bukkant fel. (18. ábra)

Ami a fotókat, fotózási kellékeket illeti, az ajándékozókedv – szerencsére – azóta sem csökkent. Igazából már nem a híres emberek, események, épületek a számunkra érdekesek a fotóban. Bár rendkívüli ezek közül is bármikor felbukkanhat. A múlt valódi zsánerképeit, enteriőröket a benne élő emberekkel még mindig folyamatosan keressük, felbukkanásukra várunk.

A mindenkori jelent régóta fotózzuk. Volt, hogy maga a muzeológus, a gyűjteménykezelő végzett ilyen feladatot, például az 1960-as években. A filmeket Király J. Béla hívta elő s nagyította a szükséges méretre, ő készítette a reprodukciókat, a leíró kartonokra ragasztott munkafotókat. 1977-től állandó fotós munkatársunk lett. Gőzsy Gáborné fényképész ezt megelőzően a Somogyi Néplap fotóriportere volt. Nyugdíjazásáig, 2007-ig végezte a múzeum valamennyi osztályának fotós munkáját. Mint volt fotóriporternek nem esett nehezére, hogy helyi eseményekre is kimenjen fotózni. Többször együtt mentünk. Ilyen alkalom volt például a somogyvámosi Krisna templom avatása. Így erről az eseményről több felvételünk is van. Tudta, mi számunkra az érdekes, mi az érték a fotóban. A gyűjtemény gyarapításában ő is részt vett.[28] Távoztával állása hosszú évekig betöltetlen maradt.

Divatba jött már Gőzsyné foglalkoztatása idején a digitális fotós technika. Használatának sokáig nem voltak meg a szükséges technikai feltételei. Sőt! Számítógépeink korszerűtlensége sokáig szinte lehetetlenné tette a használatát. Kollégáimmal számos, immár anekdota számba menő történetet tudnánk felsorolni, amelyek valamikor, nem is olyan régen, még nagyon sok időveszteséggel járó, hiábavaló erőfeszítésnek bizonyuló törekvések voltak a digitális eszközök kezelhetetlensége okán. Ebben látták a vezetők – joggal – a jövőt. Sok értékes idő, munka ment veszendőbe.

A feltételek nem álltak rendelkezésre. Az ok a technikai fejlesztésekre jutó anyagi források hiányában keresendő. Olyan szakképzett fényképészre volt szükség, aki a digitalizálásban is járatos. Épp ezért volt jelentős változás, amikor az intézmény 2009-ben egy olyan felkészült szakembert alkalmazott, aki mind az analóg, mind a digitális fényképezés gyakorlatában felkészült tudással rendelkezett. Vígh István Ádám a kaposvári egyetem vizuális tanszékén végzett. Szemlélete és tudása hasznos munkatárssá tette. 2011-es távozása után csak 2020-tól van folyamatosan fényképész munkatársunk. Csernák Bálint ugyancsak a kaposvári egyetemről érkezett. Segítségünkre van az általában szokásos múzeumi fényképész munkakörön túl a fotós technikai eszközök meghatározásában.

A gyűjtemény egyes részeit (fényképeket és fényképezőgépeket) többféle módon publikáltuk, számos kiállításban bemutattuk, felhasználtuk már. Emlékezetes volt a főleg technikatörténetet bemutató, Az árnyjátéktól a filmszínházig című állandó kiállításunk (1991), amely a fényképezést, mint a mozizás technikatörténeti előzményét mutatta be. A Kaposvár anno… (1993), ahol a látogatók a várostörténeti fotók látványában tobzódhattak. Csatlakozni tudtunk számtalan tematikához. Kimondottan a fénykép speciális tárgykörével foglalkozott a 2002-ben nyílt országos vándorkiállítás Gyermekvilág címmel, valamint 2007-ben a sztereo-fényképezésnek adózó Térbe zárt pillanat. A saját gyűjteményünk java szerepelt mindkét kiállításban. 2009-ben, intézményünk 100. születésnapi kiállítására

22 https://www.sonline.hu/helyi-kozelet/2022/05/orokul-hagytak-a-pillanatot Letöltés ideje: 2018. március 18.

23 https://somogy.hu/eletrajzok/javori-bela.html Letöltés ideje: 2024. március 18.

24 https://somogy.hu/eletrajzok/szentivanyi-arpad.html Letöltés ideje: 2024. március 18.

25 https://kaposvarmost.hu/hirek/kaposvari-hirek/2019/07/24/elhunyt-baksa-ferenc-a-compur-fotoklub-alapito-tagja.html Letöltés ideje: 2024. március 18.

26 A feldolgozás nem teljes körű, szakmánk már említett egymuzeológusos ellátottsága okán. A fotóművészek személyi anyagaiban egy fénykép végleges elkészültét számos próbálkozás előzte meg. Emiatt sok a negatív.

27 Somogyi Károlyt (1845–1908) a szakmabeliek az ország egyik első színigazgatójának tartották. Minden bizonnyal értett az üzlethez is, hiszen ez elengedhetetlen feltétele volt annak, hogy sikeresen működhessen társulatával. Nemcsak a kaposvári aréna építésébe társult be vállalkozóként, ő építtette az ezer fő befogadására alkalmas pécsi színkört is, amely ott is a kőszínház megépítéséig működött. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/muzeumok/mamutt_evkonyv_11/pages/016_az_arenatol.htm Letöltés ideje: 2024. március 18.

28 Nemcsak érdeklődési körünkbe tartozó archív fényképeket, albumot hozott. 2021-ben 31 db, különféle, egyszer használatos reklám-fényképezőgépet ajándékozott.

a fotógyűjtemény reprezentálására várostörténeti videoösszeállítást készítettünk Langsfeld Mór és Szatmári Béla felvételeivel. 2010-ben mi rendeztük az újkortörténész muzeológusok országos szakmai konferenciáját. Ezúttal önálló honlapunk készült, amelyen bemutattuk gyűjteményeinket. A honlap még elérhető, a videós összeállítások megtekinthetők.[29]

Fotógyűjteményünk a jelenben hozzávetőleg 200 ezer felvételt számlál. Negyede szakleltározott. Kereshetőségét a múltban részletes leíró és mutató kartonok szolgálták. Ennek ellenére hosszas munka volt dolgainkat megtalálni. Leginkább a muzeológus és a gyűjteménykezelők gyakorlatán, jó emlékezetén múlt annak ismerete, mivel rendelkezünk. Előrelépést ebben először a magunk barkácsolta számítógépes adatbázis építése jelentett a 2000-es évek közepén. Létrejöttét annak köszönhette, hogy Gyurákovics Norbert mérnök egyszerre értette a muzeológusi szándékot és a számítógép nyelvezetét is. Az így kialakított, gyűjteményenként szükséges szaknyilvántartó rendszerek rendkívül praktikus belső segédletté váltak. 2019-ben az adatok migráltatásával 4000 fotó leírással a MúzeumDigitár rendszerében nyilvánosságra került. Az adatok feltöltése folyamatos.

Az eltelt idő alatt a digitális múzeumi nyilvánosság pozitív és negatív oldalát is megtapasztaltuk már. Örvendetes, hogy a műtárgyak hozzáférésének egyfajta demokratizálásával láthatóan megnőtt mind a szakmai, mind a laikusok érdeklődése műtárgyaink iránt. Számos kérés érkezik fotóink nyomtatásban, kiállításban való közzététele iránt. De megtapasztaltuk a másik, a negatív oldalt is. Az interneten lévő nyilvántartásainkat, különösen a fényképeket másolják, hozzák-viszik (lopják) a közösségi oldalakon, pl. a Facebookon, különféle emberek, a maguk kénye-kedve szerint. Szerepelnek például a retro kedvelői, a fotóbutik oldalain, sőt, a fotók népszerűsége okán még a helyi média újságírója is pofátlanul cikksorozatot ígér a múzeum fényképeiből közönségének. Az olvasó, persze, nem tud semmit arról, hogy honnan van a kép. Abszurd viszontlátni a muzeológusnak saját sorait, amelyekből máris kész „a cikk", alakul az újságíró sornormája és népszerűsíti saját magát. Tőlük aztán átveszik a képet a retrósok. Van, aki hobbi szinten eljátszik a digitális technikával, kiszínezgeti az úgymond „kölcsön vett" műtárgy digitális másolatát (holott a kép módosítása is tiltott). Előfordul az is, hogy a kép nevét, datálását is elírják. Van, aki odaírja a megjelentetés mellé, honnan való a fénykép. Fel sem merül benne sem, hogy jogszerűtlenül járt el. A sérelmezhető dolgok sorával szórakoztathatnám olvasóimat … De minek? Csak be kéne tartani és tartatni a MúzeumDigitár oldalán a múzeumunkra vonatkozó felhasználási feltételeket. (A Rippl-Rónai Múzeum műtárgyainak használati feltételei – olvashatók a MúzeumDigitár oldalán.)

A műtárgyak hozzáférésének demokratizmusa eszünkbe juttatja a Kodály Zoltántól származó szállóigét. „Legyen a zene mindenkié" – jut eszünkbe, s nem véletlenül. De ennek az eszménynek érvényt szerezni is a feltételek biztosításával, s a széles körben megismertetett pedagógiával, az ún. Kodály-módszerrel lehetett. Úgy véljük, hogy a hatékony jogi védelmen túl a múzeumpedagógia ezen a téren is sokat tehet.

Érdekes eszmefuttatások olvashatók a digitális, illetve az analóg fényképezés egymáshoz való hasonlítgatásáról pro és kontra egyaránt. A digitális világgal kapcsolatban nekünk, muzeológusoknak is vannak kételyeink, rossz tapasztalataink. Hogy csak a legalapvetőbbet írjam: az eredetiség és a fennmaradás. A hagyományos fénykép csaknem 200 éve bizonyított már. A műtárgynak megfelelő őrzés és bánásmód biztosításával, betartásával a múzeumok zömében azonban még adósak vagyunk.[30]

III.

2017-es gyarapodásunkkal a hagyományos, műtermi fényképezés klasszikus gyakorlatához kanyarodtunk vissza. A Szalay fotóműterem egykori, szinte a végső működésig használt felszereléseinek lettünk tulajdonosai. A műterem, valamint a klasszikus fényképkészítés valószínűleg egyik utolsó mohikánjainak története, szimbolikusan is, a tanulmány zárófejezete. Ezzel egy hagyományos szakma és technika emlékének adózunk. A vállalkozás históriáját az utolsó tulajdonos, Szalay Ágnes visszaemlékezésével idézzük fel. A műteremre Budapesten, a Bartók Béla út 37-ben találtunk rá.

A család somogyi gyökerű fényképész família volt. Az üzletet Szalay Béla (1914–1975) alapította 1942-ben. A nővére, Szalay Aranka[31] 1932-ben tanulta ki a fényképész szakmát Kaposváron. A gyakorlatot segédként Sellmann Rezső műtermében szerezte. Csakhamar saját fényképész üzletet nyitott budapesti lakásán, a József körút 27-ben. Annyira megtetszett neki a fotózás, az üzletet annyira jónak ítélte, hogy a testvérét is rábeszélte, menjen fényképész-tanulónak. Szalay Béla[32] ugyancsak Kaposváron tanulta a szakmát. (19. ábra) Először iparostanonc bizonyítványt kapott, majd segédlevelet szerzett, 1940-ben pedig mesterlevelet. Nővére nyomdokain járt, felkerült a fővárosba. Kibérelte a Bartók Béla úti helyiséget, és megnyitotta saját fényképész üzletét. Jó környék volt, tele élettel. Jobbra a Ménesi úti sarkon a Pósa könyvesbolt, balra egy drogéria, a közelben a Hadik kávéház. Jól ment az üzlet. Szalay Béla segédekkel dolgozott, tanulói is voltak. Noha több fényképész volt egymás közelében, nem rontották egymás üzletét.

Akkoriban még mindent vállaltak a fényképészek. Segédekkel, tanulókkal dolgoztak. Kijártak elsőáldozós, esküvői fényképeket készíteni. Műtermi portrékat, esküvői és más emlékképeket is készítettek. Ezekhez – természetesen – mindenféle díszlettel rendelkeztek. Az idő tájt még fekete-fehér filmre dolgoztak.

Azoknak a fényképeit, akik rendszeresen a műteremben fotózkodtak, köztük a híres emberekét, Szalayék gondosan őrizték, ahogy kellett. Köztük voltak családok is. Például a gépgyáros Csonkáék. Karinthy Ferenc (1921–

29 http://smmi.hu/ujkortortenet/index.html Letöltés ideje: 2024. március 18.

30 Kincses Károly: HOGYAN (ne) BÁNJUNK (el) RÉGI FÉNYKÉPEINKKEL? (Amit a régi fényképekről tudni kell) erről rövid ismertető itt: http://fotomult.c3.hu/eloszo.html Letöltés ideje: 2024. március 18., valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtárának raktározási, kezelési gyakorlata, mint példa olyan vezetői szemléletet és ennek megfelelő raktározási kialakítást kíván, amelyre vidéken még nem akadt példa.

31 Szalay Aranka (Andocs, 1912 –?)

32 Szalay Béla (Kaposvár, 1914 – Budapest, 1975)

1992) is náluk fényképezkedett. Baráti kapcsolatban voltak Szalay úrral. Együtt jártak kikapcsolódni a Gellértbe, a gőzbe. A Bartók Béla úti műterembe járt Mészáros Ági (1914–1989), a híres színésznő, több sportoló, például Papp Laci (1926–2003).

A családfő a második világháborúban bevonult katonának. Hidász lett. A front közeledtével az üzlet legfontosabb, legértékesebb dolgait (gépeket, lámpákat, negatívokat, néhány válogatott negatívot) Szalay Béla testvérénél, Arankánál helyezte biztonságba a család. Az ostrom alatt több minden megsemmisült. Az üzlet maga kiégett, a berendezésből sértetlenül mindössze egyetlen tárgy maradt.

A fényképész műterem a háború után újra megnyílt. A szocializmusban Szalay úr már segéd nélkül dolgozott. Mint akkoriban minden kisiparos, örült, hogy fenn tudott maradni. Továbbra is műtermi fényképezéssel, amatőr kidolgozással, reprodukciók készítésével foglalkozott. A háború után bevezetett személyi igazolvány, az igazolványkép-készítés, mivel azt állandóan „cserélni" kellett, biztos jövedelmet jelentett még az ötvenes években is.

Szalay Béla a háború után 1946-ban ismerte meg a feleségét. Elek Irén a szakmában is férje hű társa lett. Kitanulta a fényképész mesterséget. Három gyerekük született. Aztán a gyerekek is ezt a szakmát választották. Nem csoda, hiszen abban a miliőben nőttek fel. Szinte játszva megtanultak mindent a műteremben. Korán kaptak fényképezőgépet, látták, hogy kell bánni a kuncsaftokkal. Játékból laborálhattak.

A legidősebbre, a fiúra már hét évesen rá lehetett bízni az üzletet, annyira rátermett volt. Ifj. Szalay Béla még a sorkatonaság előtt tanulta ki a fotós szakmát. Amikor bevonult, a Polgári Védelem című laphoz került fényképésznek, később a Pajtás újság fotóriportere lett. Az 1990-es években fényképész vállalkozó volt. Főleg külső fotóriportokat készített. A legkisebb gyermekből is szakmabeli vált: nyomdai fényképész. Előbb a Kossuth Nyomdában dolgozott, később a Tetra Paknál lett fényszedő.

A középső gyermek, aki a megszűnésig vitte a műtermet, s végül múzeumunknak adományozta a műtermi hagyatékot, ránk hagyományozta a szakma befejező történetét, Szalay Ágnes volt. A Kaffka Margit Gimnáziumban leérettségizett, aztán elvégezte a Práter utcai fotós iskolát. A gyakorlati ismereteket már otthon, az édesapjától elsajátította. Mire végzett, édesapja súlyos beteg lett, hamarosan, 1975-ben meghalt. Az üzletet özvegyi jogon az édesanya vitte tovább. Ágnes segítő családtagként vállalta a munkát. Reggel hatra érkezett, laborált. Nyolckor, nyitásra érkezett az édesanya, aki este hatig foglalkozott a kuncsaftokkal, míg csak tehette. Ágnes előtt a térdsérüléséig még ott volt lehetőségként az élsport. NB I-es szinten kosárlabdázott a Főkert HSC felnőtt csapatában. Később gondolt arra is, hogy szakedző lesz, de mégsem. Hobbiból gombaszakértő is lett, túrákat szervezett. Majd maradt a fényképészet.

A technika fejlődése nyomán, miközben milliószámra készültek a fotók, a 2000-es években sorra zártak be a fényképészetek. Ebből a szakmából már nem tudtak megélni. Az igazolványképeket napjainkban hivatalnokok készítik, igazából minősíthetetlen színvonalon. A filmeket gyorslaborok hívják elő. Az emberekben fel sem merül, hogy lehetne a negatívról jobb nagyítást csinálni. A fényképész, akinek a munkája a tanult mesterségen alapul, az igényesebb, pepecselős munkát végzi. Pedig ő az, aki tudja, ha portrézik, megfelelő világítással eltünteti a tokát, kisimítja aráncokat, kis orrárnyékot ad, derítőfényt a hajra, s a végén jön a labormunka. A tömeges digitális fényképezéssel kapcsolatban Szalay Ágnes kimondta azt a kritikát, amelyben sok az igazság. A hagyományos fénykép csaknem 200 éve bizonyított. Az emberek elkényelmesedtek, igénytelenebbek lettek.

Az egykori Szalay műterem a bezárása előtt szinte múzeumi látványosságként szolgált. A falon amatőr fényképezőgépek sokasága, közülük egy-kettő régi darab még az öreg Szalay hagyatékból, a többi ajándékozással került oda. Bejártak a kuncsaftok, tetszett nekik a látvány. Eszükbe jutott, hogy nekik is van használaton kívüli, régi gépük. Hozták az emberek, Ágnes befogadta és kitette őket a falra. Az emberek tudták amúgy, hogy régi emléktárgyuk jó helyre kerül. A legrégebbi masina az üzletben még az édesapáé volt. 18×24-es síkfilmre dolgozott. A műterem bezárásáig használatban volt. Az expozíció is úgy történt, hogy a fényképész leveszi, majd visszateszi a kupakot. Anastigmat Dagor féle lencséje volt.[33] Ahogy Ágnes mondta, ez egy lágy rajzolatú objektív volt, amellyel portrézásnál nem jöttek ki annyira a ráncok és a bőrproblémák. A gép elején egy pici, fából faragott madárka ácsorgott. Oda kellett nézni, nem az objektívbe, így természetesebb volt a tekintet. A gép harmonikája már elszakadt egy-két helyen. Az élességállító is az egyik oldalon még recés, a másikon simára kopott..., mutatja mindez, milyen sokat használták már. Az 1900-as évek elejéről származó gépet mindvégig megtartották, már csak a nosztalgia kedvéért is, annak ellenére, hogy sokan joggal korszerűtlennek mondták. Portrézásra nagyon megfelelt... (20. ábra) 1995-ig még 1000 wattos, 500-as meg 250-es lámpákkal világítottak. Szinte égtek a konnektorok.

A fotográfiától az emberek elvárták a kidolgozottságot. Azok a képek tetszettek a kuncsaftoknak, amelyek egy kicsit szebbnek mutatták. A legutóbbi időkben is azért mentek jobbára a fényképészhez, mert ott retusáltak. Amikor még nem volt színes fénykép a fekete-fehér képet anilin-festékkel kifestették. Erre még a 2000-es években is volt igény. Vitték a régi képeket reprózni, s azokat ugyanúgy, a régi minta szerint, ki kellett színezni. Lámpakorom feketével igazították a szemöldököt, a szájszögletet. Kettétört zsilettel finoman lehántották a felesleget, a hiányt apró pontokkal töltötték fel, s végül a rasztergépen áthúzva a smirgli érdesre nyomta a papírt, s ezzel eltűntek a retus okozta sérülések.

Az igazolványképeket csak minimálisan volt szabad retusálni. Fontos szabálya volt, hogy a két fülnek látszani kell, nem volt szabad mosolyogni, nem lehetett a kuncsaft sötét szemüvegben, nem viselhetett hajpántot, kivágott ruhát. Szembe kellett nézni, mert ha egy kicsit elfordítják az arcot, a kép már alkalmatlannak tartották a személy igazolására.

33 A lencse a nevét a dagerrotípiáról kapta. A Dagor objektívet Hoegh tervezte, 1892-ben.

Benne volt a pakliban, hogy nem mindig sikerült a fotó. Ha jöttek a képért, ezt őszintén meg kellett mondani, a felvételt meg kellett ismételni. Elégedetlenül nem mehetett el senki. Becsületes, minőségi, pontos munka volt a mottó. Azért is maradt fenn több mint hatvan éven keresztül az üzlet, mert az igényességet mindvégig megtartották. Még akkor is, amikor egyre többen igényelték a gyorsképet. Ágnes – nagyon sokáig ódzkodott – majd kénytelen volt venni egy polaroid masinát. Nem volt elégedett a készített képpel. De rájött, hogy a világítással csodákat lehet művelni. Vakuval világított, de visszavert, szórt fénnyel, nem úgy direktben, ahogy a gépen van. A beépített vakut teljesen kiiktatta. Így viszonylag lágy képeket lehetett készíteni. Az emberek hiúak. Azért is mentek a Szalayékhoz, mert ők egy kicsit szebb képet csináltak, mint másutt. Finoman retusálták a portrékat. A '90-es években a hagyományos fotózás, a kézi retusálás, előhívás az üzlet extra szolgáltatásának minősült. Előhívó tank sem kellett, a fényképésznek kézi szárítója volt. A reprodukciókat kipontozta, igény szerint barnította. Az elgépiesedett, rohanó világban a múltbéli igényességgel igyekezett fenntartani a régi fényképészeti technikát. Nem kis dolog volt több mint hatvan évig fenntartani az üzletet. Sokszor aggódtak: mi lesz, ha elveszik az üzletet, mit csinálnak, ha nagy lesz a bérleti díj. Fényképészetből (a hagyományos műtermiből), nem lehetett meggazdagodni. Aki szerette és jól csinálta, annak tisztességes megélhetést biztosított. Szalayék sokat foglalkoztak az emberekkel, akik ennek örültek, s szívesen visszajártak. Ehhez nem kellett fényes, nagy üzlet, csak a baráti hang. A fényképész észrevette, kinek mi áll jól, mi volna előnyösebb. Volt, hogy még haza is küldte a modellt, hogy vegyen fel másik ruhát, mert abban jobban néz ki, csinosabb.

A 2000-es években már a műtermi fényképészetből nem lehetett megélni. Az emberek manapság megelégednek a saját készítette képeikkel. Valaha bizony eseménynek számított, hogy elmentek a fényképészhez. Régen nagy dolog volt az ilyesmi. Meg is adták a módját. Fodrászhoz mentek, szépen felöltöztek, mielőtt elmentek megörökíttetni magukat. S a fényképész sem járt rosszul.

A 2000-es évek folyamán sorra zártak be a műtermek. A kerületben talán a Szalay műterem működött a legtovább. Ágnes gondolkodott rajta, hogy változtat, profilt vált, de ezt a mesterséget, s az emberekkel való foglalkozást szerette. Közel a nyugdíjhoz félig viccesen kérdezte: „Most nyissak zöldségboltot? És hát a szívem szakadna meg…" Aztán elérkezett az idő a dolgok felszámolására. Ami megmaradt, 2017-ben a Rippl-Rónai Múzeumba került, Kaposvárra.[34] Oda, annak a településnek a tulajdonába, ahonnan a szaktudás indult.

Szalay Ágnes műtermére még az üzlet bezárása előtt, szerencsére, sokan felfigyeltek.[35] A sok-sok régi fényképezőgéppel az előtér egyre inkább kis múzeumra hasonlított. A régimódi berendezésekkel felszerelt üzlet tulajdonosának örökérvényű gondolatával zárjuk a hagyományos fényképezésről szóló fejezetet. „… sem a csillogó külső, de még az újabb technika sem pótolhatja a lelkiismeretesen és örömmel végzett munkát."

34 Iskolai bizonyítványok, üzleti okmányok, családi portrék, reklámok, cégtábla, újságcikkek az üzletről, céges bélyegző, a műtermi gép, az előhíváshoz szükséges eszközök, gépek, szakkönyvek, 80 db különféle amatőr fényképezőgép

35 Többek között: Bóna Zsuzsa: Megáll az idő… = Budapesti Hírlap. 1996. április 25.; Lugosi Lugo László: Időutazás Budán. Szalayék fél évszázados műtermében. = Fotográfia.1997/8. október; Cservenits Jolán: Szalay fotóműterem. = Újbuda. 2005. július 20.; Balogh Viktória riportja a fővárosi Civil Rádióban.

1. ábra. Langsfeld Mór M., a kaposvári fényképész-dinasztia második nemzedékének tagja. Rippl-Rónai József rajza, 1916. (Magántulajdon)

2. ábra. „Az ezeréves hárs". Langsfeld Mór felvétele, 1896. lsz.: 36890 Langsfeld Mór óriásfotója (maga a fotó 71×95,5 cm, paszpartus, keretben 124,5×149,6 cm) a millenniumi kiállításon a somogyi pavilon impozáns látnivalói közé tartozott. „Tehát akkor bújt ki vadon a földből, mikor Árpád apánk az őshazát elfoglalta." – írta lelkendezve a fényképről a Somogy című folyóirat szerkesztője, Roboz István.

3. ábra. Simpliczius Barcza Jóska zenekara, 1870. (Műtermi felvétel, ismeretlen fényképező) lsz.: 8755
Tóki Lajos tárogatós ajándéka a Somogymegyei Múzeum Egyesületnek, 1934. A fénykép hátlapján Gönczi Ferenc írásával: „A banda tagjai balról jobbra: Horváth Jancsi kisbőgős, Rigó Jancsi prímás (a Chimay hercegné Ward Klára kedvese), Szimpliczius Barcza Jóska, a banda vezetője. Háta mögött Babay János nagybőgős; e mellett Kakus Jóska brácsás, Tamás Guszti czimbalmos. Háta mögött Nyári Mihály kontrás, Barcza Jóska (a banda vezető fia) kontrás, Nyári Samu klarinétos; háta mögött Angelmayer Náczi karmester; a másik klarinétos Pika .., háta mögött Gyömörei Gyula, segédprímás"

4. ábra. Nagybarcsai Barcsay Ákos főispán beiktatásakor a templomból kijövő notabilitások csoportképe. 1938. Jelfy Gyula felvétele. lsz.: 444

Gönczi Ferenc jegyzete a fénykép hátoldalán: A legalsó lépcsőn balról jobbra: Somssich Andor Pál, Barcsay Ákos, Stephaich Pál. A következő lépcsőn balról jobbra: Fischer Lajos; Báró Fekete Aladár. Az utána következőn balról jobbra: Boronkay Lajos, gróf Erdődy Rudolf, gróf Festetich Domonkos, dr. Vétek György, Nadányi János alispán, ..., fonyódi Markóczy Antal altábornagy és Barcsay Béla ezredes. E kettő között hátul Bajor Ferenc vitézi székkapitány, e mellett balra Russay ... rendőrfőkapitány, dr. Boronkay Károly barcsi főszolgabíró, tovább (dr. Vétek és Náday között) ... az OTI kaposvári pénztárainak vezetője, Kacskovics ... birtokos ... leghátul Somssich Miklós nagybirtokos, legszélül balra Tallián ... ny. alispán."

5. ábra. A bűnügyi nyilvántartás céljaira készült felvételek a Langsfeld-műteremből, 1880-as, 90-es évek lsz.: 2493 és 2494 (Ez utóbbi hátlapján: Öreg Tokics József A kaposvári Törvényszék vizsgálóbíróságától gyűjtötte Gönczi Ferenc, 1926.)

6. ábra. Az első kaposvári villanytelep épülete, 1893. Langsfeld Mór felvétele. lsz.: 3375

7. ábra. A taszári repülőtér állomása. Szatmári Béla felvétele, 1932. („Vétek Györgynek, Kaposvár polgármesterének, polgármesterségének 10. éves évfordulójára" készült albumból. lsz.: 4358)

8. ábra. „Dr. Herczog Manó (1862–1941) kaposvári főrabbi. Szigeti I. felvétele, 1930 körül lsz.: 33681
A felvételt az elhurcolt kaposvári zsidóság templomában, majd a zsinagóga robbantásos bontása után az izraelita temető ravatalozójában őrizték. A kép az ott fellelhető iratokkal, fotókkal együtt gyűjtéssel került a Rippl-Rónai Múzeum újkortörténeti fényképtárába.
(Irodalom: dr. Varga Éva: „Vérzivataros esztendők" A Somogymegyei Múzeum Egyesület válságos évtizede (1939–1949). = Somogyi Múzeumok Közleményei XVIII. Kaposvár, 2008. 261–282. p.)

9. ábra. A kaposvári Dózsa sportkör tornászlányainak felvonulása. 1956 körül
(Somogy megye a felemelkedés útján című albumból. Az album felvételeit készítette: A Magyar Fotó, A kaposvári Járási Tanács Fotó és Városi Tanács Foto szakköre. lsz.: 94.30.1.1)

10. ábra. „A BÚZA". 1956 körül (Somogy megye a felemelkedés útján című albumból. Az album felvételeit készítette: A Magyar Fotó, A kaposvári Járási Tanács Fotó és Városi Tanács Foto szakköre. lsz.: 94.30.1.1)

11. ábra. Goldmann Wien alapdeszkás műtermi fényképezőgép, 1920-as évek. lsz: 2014.1.1.

12. ábra. A Somogyi Néplap „Néva" képtávírója gysz.: 11/92

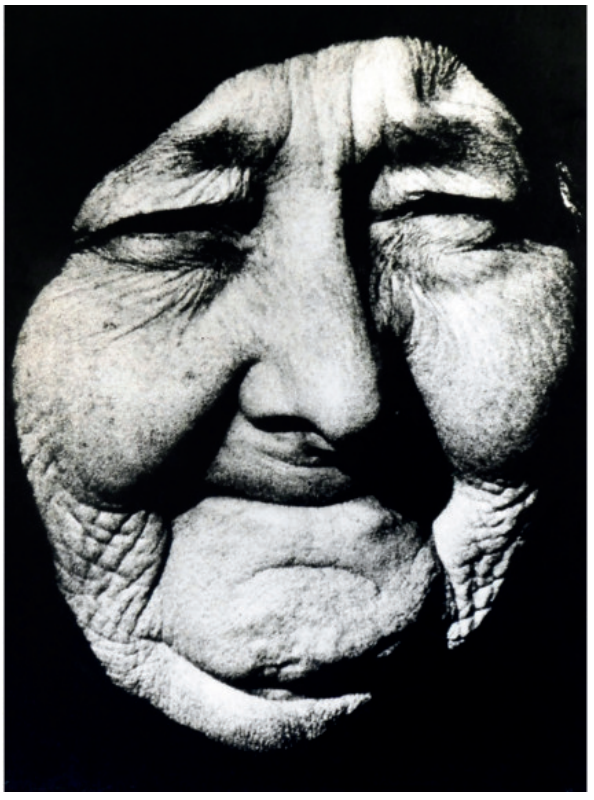
13. ábra. Sellmann Rezsőné fényképész mester a műtermében. 1970-es évek eleje lsz.: 35642

14. ábra. Rácz Vali Salamon Bélával a Terézkörúti Színpadon. Áldor P. felvétele, 1936 lsz.: 33125

15. ábra. Amerikai típusú kézi sztereónéző az 1910-es évekből lsz.: 95.2.1

16. ábra. Jávori Béla: Kalácsképű néne. Bárdudvarnok, 1972.

17. ábra. A kaposvári „Anker-ház". Szatmári Béla felvétele, 1930-as évek lsz.: 33715

18. ábra. Somogyi Károly színigazgató. Langsfeld Mór felvétele, 1896 lsz.: 37019

19. ábra. Képkidolgozás. Szalay Béla tanonc és iskolatársai. 1930-as évek lsz.: 37673

20. ábra. Szalay Ágnes fényképész mester műtermében a családi, régi, műtermi fényképezőgéppel. Ádám Csaba felvétele, 2005.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 217-226 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.217
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

„Üdvözlet Barcsról!" – város a képeslapok tükrében

RÓZSÁS MÁRTON

7570 Barcs, Krénusz J. u.16., e-mail: rozsas.barcs@freemail.hu

RÓZSÁS M.: *„Greetings from Barcs!" – town in the mirror of postcards.*
Abstract: The town of Barcs in Somogy country went through significant economic and social changes starting from the middle of the 19th century. Thanks to these, it soon became one of the prominent centers of the region. The changes are faithfully reflected in the picture postcards, some of which are the work of local printers, but most of them were produced by national publishers. The article outlines the beginnings of the publication of postcards from Barcs, their diversity and the process that continues to this day.

Keywords: Barcs town, buildings, publishers, printing houses

Bevezetés

Ma már természetesnek vesszük, hogy családunknak, rokonainknak, barátainknak, ismerőseinknek képes levelezőlapot küldhetünk utazásainkról. A képeslap ezen felül üzenetet, jókívánságot is továbbít családi események, ünnepek idején, azaz a képeslap az egyszerű postai levelezőlappal együtt a rövid közlendők, üdvözletek továbbításának praktikus formája. Bár az utóbbi évtizedekben az elektronikus és digitális technika térhódítása erősen megtépázta ázsióját, mégis, mint gyűjtési ág valószínűleg még sokáig fennmarad.

A képes levelezőlap nem más, mint olyan nagy példányszámú, széles körű közforgalmazásra szánt, nyomdai vagy fotografikus eljárásokkal készített, illusztrációt tartalmazó sokszorosítvány, amely postaforgalom keretében a posta mindenkori szabályai szerint bérmentesítve, nyitott formájú üzenetközvetítésre használható. A lapok anyaga és technikája igen változatos lehet. A kezdeti, általában kőnyomatos, kézzel színezett kivitel mellett grafikusak és egyedileg festettek is ismertek. Anyagukra nézve talán még sokszínűbb a kép, hisz a különböző minőségű és színű papíranyag mellett olykor extrém hordozókra (fa, bőr, fémlemez, műanyag stb.) is készítettek lapokat. Közismert példák erre a nyírfakéregre készült lapok, melyeket nagy számban találhatunk az I. és a II. világháború idejéből. Az 1960-as években nagy népszerűségre tettek szert a térhatású, illetve a hanglemezzel kombinált képeslapok. Ugyancsak szinte kimeríthetetlen az ábrázolt témák sokszínűsége. A legismertebb táj- és városképek mellett az üdvözlőlapok alkotnak még nagy csoportot, de számtalan más, olykor meghökkentő, vagy a maga korában kihívónak számító témákból is komoly gyűjtemény állítható össze. A megjelenés eredetét tekintve a lapok két nagy csoportra oszthatók: postai és magánkiadásúakra. Egy harmadik alcsoport is körvonalazható, az amatőr fotók képeslapként történő felhasználása (fotólapok), azonban ezek száma az előbbiekhez képest jóval kisebb.[1] Formátumukat tekintve a lapok több csoportba oszthatók: a fektetett és az állított kép a leggyakoribb, de van két, vagy több részre osztott, és sok kis képből összeállított mozaiklap is. Az illusztrált levelezőlapok egy-egy település régi épületeinek, utcaképeinek, a nevezetes személyeknek, egy-egy eseménynek a megőrzésével az adott korszak jellegzetes dokumentumaivá válnak, így azokat más forrásokkal együtt jól hasznosíthatják a korszak kutatói is.[2]

A levelezőlap és a képes levelezőlap rövid története

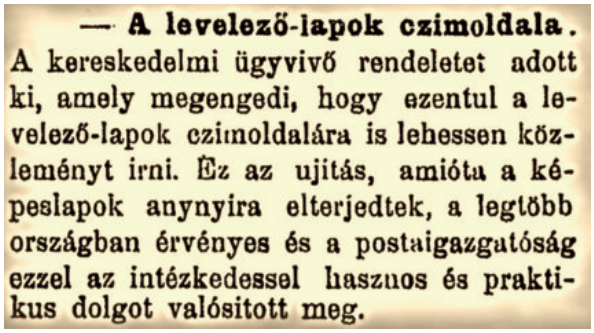
A képes levelezőlap ősei közt meg kell említenünk a 18. században elterjedt képes levélpapírokat, a rajzos üdvözlőkártyákat, a képekkel illusztrált borítékokat. Funkcionálisan a képes levelezőlap elődjének tekinthetők a köszöntőkártyáknak, *„Kunstbillet*-nek nevezett színes nyomatok és a kézzel készített applikációk is, amelyeket borítékban továbbítottak családi események alkalmával.

A tömegméretekben gyártott és széles körben elterjedt képeslapokat a hivatalos postai levelezőlap bevezetése előzte meg. A levelezőlap megjelenése szorosan kapcsolódik a postának a levelezés egyszerűsítésére vonatkozó intézkedéseihez. 1840-ben Angliában vezették be a levelek bélyeggel történő bérmentesítését, és ugyancsak itt jelentek meg a rányomott értékjelzésű borítékok is. Az osztrák postaigazgatás 1861-ben bocsátotta forgalomba a császárság egész területén az első rányomott bélyeggel ellátott levélborítékot. A kiegyezéskor önállóvá lett magyar posta 1867. június 1-jén vezette be a saját kiadású rányomott bélyeges levélborítékjait.

A világ első postai levelezőlapját is az osztrák–magyar postaigazgatóság adta ki 1869. október 1-jén. Az osztrák és a magyar posta egy időben hozta forgalomba a „Levelezési-lap"-okat (Correspondenz-Karte). A lapok címzési oldalának jobb felső sarkába nyomtatták azt a sárga színű bélyeget, mely profilból ábrázolta Ferenc Józsefet, és 1867-tól az osztrák és a magyar posta már forgalmazta. A Magyarországon forgalomba hozott levelezőlapokon a magyar címer mellett szintén német volt a felirat. 1869 novemberétől azonban Magyarország részére már magyar felirattal („Levelezési-lap") ellátott lapok kerültek forgalomba. A levelezőlap megjelenése és nagy sikere után hamarosan felvetődött a gondolat, hogy azokon valamilyen képet ábrázoljanak. A rendelkezésre álló adatok

1 Erre a célra külön, címoldallal ellátott fotópapírokat is gyártottak.
2 A képeslap történetének rövid áttekintéséhez Petercsák 1994, kiváló munkáját használtuk fel.

szerint nem állíthatunk fel időbeli sorrendet az első képeslapot kibocsátó országok között, hisz 1870–75 között egymástól függetlenül, szinte egy időben számos országban jelentek meg a képeslapok. A képeslap történetében és a lapok formájában az 1904–1905-ös évek korszakhatárt jelentenek. Azt megelőzően a képes levelezőlapok hátoldalát csak a címzésre lehetett felhasználni, és ide ragasztották a bélyeget is. Ezeket közkeletű néven *„hosszú címzésű"* lapoknak nevezik. A kép az 1880–90-es években a másik oldal egyharmadát, egynegyedét vagy a felét foglalta el. A fennmaradó üres felületre lehetett írni az üdvözlősorokat. A lap feladója egyszerűen aláírta a nevét, vagy ami általánosabb volt, a képbe írta közlendőjét. Ez azonban zavarta a képek látványát, ezért már az 1900-as évek elején többen javasolták, hogy a képes levelezőlapok címzési oldalán legyen hely a közlések számára. Egy nyomdász 1901-ben vetette fel Angliában, hogy a címoldalt egy függőleges vonallal osszák meg. 1905-től készültek megosztott hátoldalú képeslapok.[3] (1. ábra)

— A levelező-lapok czimoldala. A kereskedelmi ügyvivő rendeletet adott ki, amely megengedi, hogy ezentul a levelező-lapok czimoldalára is lehessen közleményt irni. Ez az ujitás, amióta a képeslapok anynyira elterjedtek, a legtöbb országban érvényes és a postaigazgatóság ezzel az intézkedessel hasznos és praktikus dolgot valósitott meg.

1. ábra.

A magyar képeslap kiadás

Magyarországot 1896-ig nyugati, főleg német és osztrák kiadók látták el képes levelezőlapokkal. A magyar képeslap kiadás 1896-ban, a millennium évében kezdődött. 1896-ban, az ezredéves ünnepségek alkalmából jelentette meg a magyar posta a 32 lapból álló millenniumi képeslap-sorozatot. Ezt megelőzően két alkalmi levelezőlap jelent meg, ezeknek azonban nem ismerjük a kiadóját. A kiegyezést követő markáns polgári átalakulás elsősorban a kispolgári és középrétegek számára gyorsította meg a világ megismerésének lehetőségét, illetve felkeltette és részben kielégíthetővé is tette az erre irányuló igényt. A képes levelezőlap gyors elterjedése olcsósága és újszerűsége mellett szoros kapcsolatban áll az utazással, turisztikával és az üdüléssel. Képes levelezőlapok kiadásával és forgalmazásával általában könyvkiadók, könyv- és papírüzletek tulajdonosai, nyomdák és fotóműtermek foglalkoztak. A képes levelezőlapokon általában feltüntetik a kiadó nevét, de csak nagyon ritkán jelölik az előállító nyomdákat.

Magyarországon 1905 után már számtalan cég foglalkozott képeslapok kiadásával. A kisebb vidéki nyomdák, könyv- és dohánykereskedések rendszerint csak a településükre, vagy a közvetlen közelében fekvő néhány helységre vonatkozó lapokat készíttettek és forgalmaztak. A két világháború közötti évtizedekben néhány budapesti cég az egész országban terjesztette a képeslapokat. Ilyenek voltak pl.: Monostory György, Karinger Károly, Barasits János, Weinstock Ernő, Gárdony és Fenyvesi Képeslevelezőlap Kiadóvállalat, Vasúti levelezőlap árusítás. Ügynökeik révén felmérték a helybeli igényeket, és saját üzemükben vagy nagyobb nyomdákban – pl. Atheneum, Fénynyomdai és Grafikai Műintézet, Seidner Plakát és Címkegyár – elkészítették a képeslapokat. Weinstockot „képeslapkirálynak" is nevezték. A kereskedőknek legalább ezer darabot kellett megrendelni az egyes lapokból. A felvételeket a kiadó utazó fényképészei is elkészítették. A második világháború után a magánkiadók és nyomdák mellett a Magyar Központi Híradó Rt. fénykép-sokszorosító üzeme készített képeslapokat. A magánkiadások végét az 1948 körüli államosítások jelentették. 1954. április 1-jén alakult meg *a* Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, amelynek egyik fő profilja a képes levelezőlapok kiadása volt. Cikkünkben elsősorban a 19. század végétől a 20. század közepéig terjedő időszakot vizsgáltuk, de a folytonosság okán nem kerülhettük meg a későbbi lapkiadások megemlítését sem.

Barcstelep[4] és Barcs a képeslapokon

Talán nem véletlen, hogy az 1896-os millenniumi képeslap kiadást követően alig két év múlva már megjelent az első barcsi, illetve felirata szerint barcstelepi képeslap. (2. ábra) A kiadás gondolata egy helyi adatközlő szerint Valkó Gyula (1857–1953) barcsi jegyző, majd főjegyző (1887–1927) fejéből pattant ki. Valkó Gyula 1896-ban meglátogatta a budapesti millenniumi kiállítást, és az arról megjelent, ott látott képeslapsorozat inspirálta a kiadás megszervezésére.[5] Valószínűbbnek látszik azonban az, hogy a millenniumi sorozat kedvező fogadtatása nem kerülte el néhány élelmes (esetünkben nagykanizsai) vállalkozó figyelmét. Vélhetően jó üzletet láttak benne, és kiadási ajánlattal kereshették meg a barcsi elöljáróságot, – vagy ami életszerűbbnek tűnik – maguk előlegezték, finanszírozták meg a kiadást. Ennek egyik mozgatórugója az is lehetett, hogy az 1868-ban átadott Pécs-Barcs- Murakeresztúr vasútvonal, az 1860-as évektől prosperáló drávai hajóforgalom, a fokozatosan kiépülő helyi érdekű vasúti szárnyvonalak következtében gyorsan nagy forgalmú, országos kereskedelmi és közlekedési gócponttá vált Barcstelep.[6] A település ezen része a vasútállomás környékén épült ki, a többszintes épületek és az elegáns villák nagy száma egészen városias képet kölcsönzött a városrésznek. Ezzel együtt a polgári művelődés tereinek megteremtése, a gazdasági potenciál koncentrálódása is inkább Barcstelepre, mintsem az anyatelepülésre, Barcsra volt jellemző ebben az időben.[7]

3 Erről a Barcs és Vidéke. 1905. augusztus 27- i száma is tudósított. – „A levelező-lapok címoldala"

4 Barcs-telep és Barcstelep formában is írták, mi a képeslapokon alkalmazott formában használtuk.

5 Valkó István (1895–1990) közlése.

6 Közigazgatásilag Barcs része volt, azonban a 19. század derekától erőteljes, de végül sikertelen elszakadási törekvések jellemezték. 1900-ban a Barcstelep elnevezést eltörölték. Rózsás 2008.

7 A témáról bővebben: T. Mérey 1978.; Rózsás 2005.

2. ábra.

A sajtóban néha *„kozmopolita fészek"*-ként is emlegetett Barcstelepen az átutazó kereskedők és ügynökök a cégek és pénzintézetek mellett postát és távírdát, nyomdát, szállodát, kaszinót, színházat[8], éttermeket és vendéglőket egyaránt találhattak. Barcstelep, a legdinamikusabban fejlődő településrész, egy korabeli folyóirat szerint: *„Barcs-telep – ifj. gróf Széchenyi Imre ismertetése szerint – egy szerény kis faluból amerikai város módjára gombaképpen felcseperedett országos emporium a Dráva balpartján, melyet egy vasúti és egy közúti híd köt össze Szlavoniával. Itt vannak a budapesti Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank közraktárai több mint egy millió métermázsa gabonaforgalommal: egy franczia társaság fűrészgyára és faraktára, mely árúit Francziaországba szállítja, s állandóan száz munkást foglalkoztat, ezenkívül a bécsi Union-Bank, és még három más nagy czég donga, és épületfa raktára, melyeknek szállításai évenként külön-külön 600 waggont igényelnek. Itt a Dráva gőzhajó-társaság igazgatósági székhelye, téglagyár, nagyszabású műmalom, takarékpénztár, sertéshízlaló. Barcs összes szállítmányai megközelítik a négy millió métermázsát, úgy hogy a déli vasút állomásai között Bécs és Trieszt után Barcs a legnagyobb forgalmú pont."*[9]

Már a kiegyezés előtt is működött postai felvevőhely Barcson, azonban az összegyűlt küldeményeket ekkor még vasút híján kocsival szállították a Barcstól északra, Aranyospuszta magasságában húzódó Pécs-Nagykanizsa postaúthoz. Az itt elhaladó postakocsi felvette a küldeményeket, melyeket Babócsán láttak el bélyegzéssel. A Pécs-Barcs-Murakeresztúr vasútvonal kiépülésével egy időben, az önálló magyar postaigazgatás létrejöttével hivatal létesült Barcson és Barcstelepen. A bélyegző felirata kezdetben egységesen Barcs volt, majd Barcstelep, elszakadási törekvéseivel összhangban önálló bélyegzőt kezdett használni.[10]

Az óriási átmenő áruforgalommal együtt a személyforgalom is erőteljesen fellendült. A képeslapok ezt úgy tükrözik vissza, hogy tapasztalataink szerint a barcsi lapok a monarchia legtávolabbi vidékeire is eljutottak, sok darab bizonyára Európa számos más országában is fellelhető. Ezt támasztja alá az is, hogy külföldi aukciós portálokon gyakran bukkannak fel barcsi lapok. Figyelemre méltó, és az előbbieket erősíti, hogy a kiadók a nagy kereslet miatt ugyanazon felvételekkel készült lapok számos variánsát adták ki rövid időn belül. A századforduló környékén Barcs és Barcstelep együttes lakossága mintegy 5.400 fő volt. Ez, és a kiépültség foka, valamint az iparban foglalkoztatottak magas száma messze a környék települései fölé emelte a községet. Polgárai, emlékezve a mezővárosi múltra, következetesen városnak nevezték, noha a nagyközségi címet is csak 1911-ben nyerte el.[11]

Cikkünk témáját tekintve a fent vázolt intervallum, a millenniumot követő két évtized a Barcsról megjelent képeslapok virágkora. A legrégebbről ismert lapok (1898) barcstelepi részleteket ábrázolnak, és a hosszú címzésű hátoldal mellett, előlapjukon díszes kartusban, kis méretű fotókon mu-

8 1909-ben itt nyílt meg Somogy megye első, állandó épületben működő színháza.

9 Magyarország és a Külföld. 1898. II. évf. 13. sz.

10 A Barcstelep feliratot Barcs-Telep formában is használták a bélyegzőkön.

11 Barcs 1797–1871 között mezőváros jogállású volt.

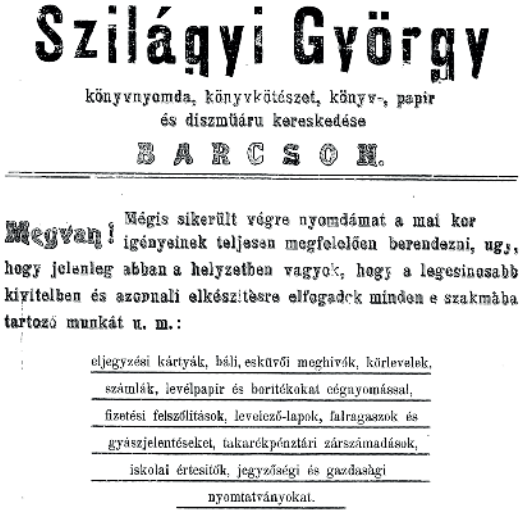
tatják be a városrész jelesebb látnivalóit. A lapokat Singer Sándor nagykanizsai fényképész adta ki.[12] A nyomdai munkákat még nem helyben, hanem Nagykanizsán végezték az ottani, nyilván technikailag felkészültebb, üzemben. Néha egészen meglepő összefüggésekre bukkanhatunk a lapok tanulmányozása kapcsán! Egy évvel később, 1899-ben ismét nagykanizsai illetőségű személy, Herczeg Sándor élesztőgyáros jegyez kiadóként egy barcstelepi lapot. A dolog érdekessége, hogy a sokáig Barcson élő Herczeg Sándor nem más, mint a későbbi Oscar-díjas forgatókönyvíró, Herczeg Géza édesapja. A barcsi előállítású képeslapok kiadása sem sokat váratott magára, már csak a rivalizálás okán sem. A helyi hetilap híre szerint a Templomteret és a Garni Szállót ábrázoló lapok már Skribanek Géza barcsi nyomdájában készültek.[13] (3. ábra) A nyomda viszonylag rövid működése alatt a későbbiekben is adott ki barcsi lapokat, ezek között litografált, kézzel színezett darabok is voltak.[14] A nyomdász az előállítás mellett papírkereskedésében nemcsak képeslapok, hanem gyűjtőalbumok árusításával is foglalkozott. Ez utóbbi feltételezi azt, hogy ebben az időben voltak már helyben, vagy a környéken is olyanok, akik rendszeresen gyűjtötték a lapokat.[15] Említést érdemel, és a helyi képeslapkiadással kapcsolatba hozható valószínűleg az is, hogy 1896-tól már a helyben működő fényképész is elkészíthette a felvételeket a lapokhoz.[16] (4. ábra)

3. ábra.

Az 1900-as évek elejétől már több sorozatot is kiadtak, barcstelepi és barcsi felvételekkel. Ekkor jelent meg a lapokon a kiadó személyének feltüntetése, azaz a gazdasági megfontolású reklám. Érdekesség, hogy a Somogytarnócáról megjelent korai lapok között olyan darabot is találhatunk, melyet a nagy hírű müncheni kiadó, Carl Otto Hayd jegyzett.[17] A több lapot is jegyző kiadók mellett egy-egy lap (sőt, sorozat) megjelentetését néhány helyi kereskedő is vállalta.[18] Ezek általában az üzleteket, azok épületeit és portáljait ábrázolják, előttük rendszerint a tulajdonos is megjelenik. Meg kell említenünk közülük Mautner M. Béla kereskedőt, Kremsner Mátyásné dohánytőzsdést, Schwarcz Adolf kereskedőt, Skribanek Géza, Szilágyi György[19] és Gút Béla nyomdászt, valamint Fried Lajos kereskedőt. Ez utóbbinak egyenként 3–3, kis méretű, színezett barcsi képet lehozó lapjai igen ritka felvételeket is tartalmaznak. Mautner M. Béla lapjait Nagykanizsán, Weiss Lipót és Fia könyvnyomdájában készítették.[20] Szintén jó minőségű, szép kiállítású lapok sorozatát készítette el Weiss Lipót budapesti cége is. Néhány éven belül e lapokat többször is után nyomták, de már gyengébb minőségben, színezésük is elnagyolt. A kiadói sorszámok közötti hiányok azt valószínűsítik, hogy e sorozatoknak még nem ismerjük minden lapját. A város szép épületeit is számos képeslap örökíti meg. Nemcsak a középületekről (Szolgabírói hivatal, Járásbíróság) adtak ki lapokat, de néhány dekoratív magánházat is láthatunk. Ilyen dr. Kronberger (Kapolyi) Vilmos orvos villája, mely előtt a felvételen a tulajdonos és családja áll. Ugyancsak mutatós Herczeg (Herczog) Jenő bankigazgató szecessziós stílusú villája, mely ma a város egyik legszebb, eredeti állapotában megmaradt régi épülete.

Barcstelep és Barcs városias megjelenését voltak hivatottak alátámasztani a többszintes épületekről készült felvételek, a nagy ipari üzemeket (Union malom, közraktárak, fűrészüzem), a forgalmas vasútállomást és a drávai kikötőt megjelenítő lapok sokasága, valamint Barcstelep főutcáját, a Széchényi utcát ábrázoló felvételek. (4. ábra) A legnagyobb számban talán az 1903-ban átadott közúti Dráva-hídról készült képeslapok forogtak. Minden nézetből, több színben adták ki őket, még a túlsó partról is készültek róla felvételek. A vasúti híd is megjelenik néhány lapon, de kevésbé szerencsés nézetből. Technikailag

Szilágyi György

könyvnyomda, könyvkötészet, könyv-, papir és díszmüáru kereskedése

BARCSON.

Megyan! Mégis sikerült végre nyomdámat a mai kor igényeinek teljesen megfelelően berendezni, ugy, hogy jelenleg abban a helyzetben vagyok, hogy a legesinosabb kivitelben és azonnali elkészitésre elfogadok minden e szakmába tartozó munkát u. m.:

eljegyzési kártyák, báli, eskuvői meghivók, körlevelek, számlák, levélpapir és borítékokat cégnyomással, fizetési felszólitások, levelező-lapok, falragaszok és gyászjelentéseket, takarékpénztári zárszámadások, iskolai értesitők, jegyzőségi és gazdasági nyomtatványokat.

4. ábra.

12 Singer Sándor fényképész 1896–1900 között működött Nagykanizsán.

13 „Képes levelező lapok" = Barcs és Vidéke.1898. augusztus 21. és „Uj képes levelező lapok barcsi képekkel" = Barcs és Vidéke. 1898. december 25.

14 „Látképes kártyák Barcsról" = Barcs és Vidéke. 1902. június 1. Skribanek Géza nyomdája 1898–1906 között működött, a Széchényi u.11. sz. alatt. Lapkiadással és könyvnyomtatással is foglalkozott.

15 „Képes levelező-lapok" = Barcs és Vidéke. 1899. április 16. – Csaknem minden számban vannak képeslapokkal foglalkozó hírek.

16 Fiedler Ferenc barcsi fényképész első hirdetése megjelent: = Barcs és Vidéke. 1896. október 11.

17 Nyilván, az ottani Széchényi-család külföldi kapcsolatai révén kerülhetett erre sor. Somogytarnóca 1979 óta Barcs városrésze.

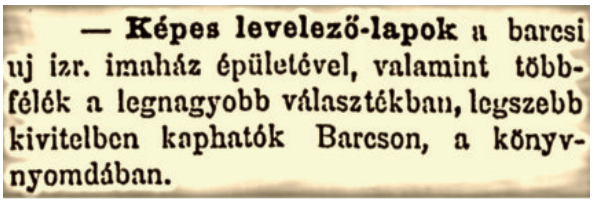
18 Leucz Hugó, Krausz Imre, Lovrencsics József, Pozsegovics György, Fischer Ármin és mások.

19 A Szilágyi-féle nyomda 1906–1908 között működött.

20 Weiss Lipót és Fia Könyvnyomda 1885–1909 között működött Nagykanizsán.

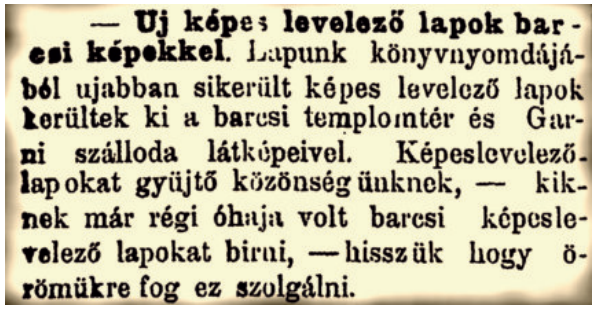
érdekes az egyik vasútállomásról megjelent lap. A fotó közepe kinyitható, és belőle kis méretű, leporelló-szerűen összehajtogatott képek húzhatók elő. A helyi képeslapkiadás egyik érdekessége, egyben furcsasága is, hogy az egyik legjelentősebb barcsi üzemről, a Kremzir-féle szesz- és likőrgyárról, iparteleprő, illetve a mellette lévő kastélyról ismereteink szerint nem készült önálló képeslap.[21] Nem mondható ez el a somogytarnócai Széchényi-kastélyról, melyről több szép lap is fennmaradt. Az akkor még önálló községről egyéb lapok is megjelentek, így például az iskoláról, a számvevői és tanítói lakról és a temetőben álló kápolnáról.

Érdekesek a Barcsot, mint reménybeli fürdővárost reklámozó, fiktív képekkel készült lapok. Ezeken a századfordulón divatos fürdőruhákban pózoló hölgyeket barcsi részletekkel montázsolták össze. Bár a drávai plázs a balatoniakhoz képest nagyon szerénynek volt mondható, a strandról mégis több, a valós állapotot bemutató képeslap jelent meg. A lapokat a strandon működő üzletekben is meg lehetett vásárolni. A montázsolás más lapokon is megjelent, például a vasútállomás elé úri utasokat, a szálloda elé elegáns fogatot, a kikötő környékére csónakázókat ábrázoló felvételeket illesztettek be. Szép számban találhatunk olyan lapokat is, melyek dekorativitásuk mellett néprajzi, történeti információkat is hordoznak. Ilyenek például a Barcsnál kikötött hajómalmokat (1911), a katolikus templom harangjainak levételét (1916) ábrázoló lapok, vagy éppen a 18. század végén épült sóraktár egyetlen fennmaradt fotóját megörökítő, színezett mozaiklap (1901). Mindeddig egyedülálló az a lap, mely egy jeles barcsi eseményről, a zsinagóga avatásáról készült fotó nyomán készült, és a Mautner-féle sorozatban, több színben is megjelent.[22] (5. ábra) A zsinagóga impozáns épülete a következő két évtizedben is gyakran megjelenik a lapokon, azonban az 1920-as évek végétől – nyilván a politikai-társadalmi változások következtében – eltűnik. A Faluszövetség kiállítását és a Széchenyi Nemzetség Sportversenyeit 1927-ben rendezték meg Barcson.[23] Szokatlan, hogy a nagy érdeklődés övezte eseményről csak egy lap ismeretes, noha József főherceg és gr. Bethlen István miniszterelnök is megtisztelte jelenlétével a rendezvényeket. A megjelent lap a gyermek szépségverseny első három helyezettjét (sváb kislányok) örökítette meg. Unikálisnak mondható az az 1938-ból datált rajzos lap, mely a barcsi református templomot ábrázolja. A dolog azért érdekes, mert valójában 1994-ig nem volt a helyi reformátusoknak temploma! Valószínűleg az építési előkészületek kapcsán, a tervezés stádiumában adták ki a lapot, azonban a közeledő háborús helyzet miatt már nem kerülhetett sor a templom kivitelezésére.

— Képes levelező-lapok a barcsi uj izr. imaház épületével, valamint többfélék a legnagyobb választékban, legszebb kivitelben kaphatók Barcson, a könyvnyomdában.

5. ábra.

Barcstelep dominanciája a képeslapkiadás területén egészen az 1920-as évekig követhető, bár ekkorra már teljesen összeépült a két településrész. Barcs belső részéről a Templomtér, a Dráva-híd, a dohánybeváltó és néhány utcakép kivételével alig készült korai képeslap.(6. ábra) Itt is akad azonban érdekesség: egy lapon a mai Bajcsy-Zs.u. – Nagyhíd u. kereszteződését láthatjuk, az utca északi oldalán az út mentén a járda burkolására odakészített téglarakásokkal. A Templomtér déli oldaláról is készültek képeslapok, itt azonban nem a templom a főszereplő, hanem a tér ezen részén lévő üzletek, a katolikus elemi iskola emeletes épülete, a községháza és a paplak. Ezeken a lapokon már megjelennek a fotózásra összegyűlt kíváncsiskodók csoportjai is. A 20-as évek végétől, valószínűleg a közeledő gazdasági válság következtében már kevesebb lapot adtak ki, azok is alig néhány téma köré csoportosultak.[24] Jellemzőnek mondható a régi lapok felvételeinek engedéllyel vagy anélkül történt ismételt felhasználása, az egy-egy kisebb változtatással újranyomott lapok nagy száma.[25] A színes (többszínű) lapok eltűntek, és csak jóval később, az 1970-es években bukkantak fel újra.[26] Ebben az időben (30-as évek) jelentek meg azok a képeslapkiadók és terjesztők is, akik országos hálózatot kialakítva és fenntartva hosszú ideig uralták a piacot.[27] A helyi nyomdát üzemeltető, képeslapok kiadásával is foglalkozó Gút Béla ez idő tájt már csak szerény mértékben tudott versenyben maradni a tömegtermelésre berendezkedett vállalkozókkal.[28] Ugyancsak az 1930-as évektől jelentek meg nagyobb számban a Barcsról készült, úgynevezett mozaiklapok. Ezek többnyire egyszínű nyomással, 4–8 kis méretű barcsi felvétellel szerkesztve készültek, képaláírással vagy anélkül.[29] Rendkívül

— Uj képes levelező lapok barcsi képekkel. Lapunk könyvnyomdájából ujabban sikerült képes levelező lapok kerültek ki a barcsi templomtér és Garni szálloda látképeivel. Képeslevelezőlapokat gyüjtő közönségünknek, — kiknek már régi óhaja volt barcsi képeslevelező lapokat birni, — hisszük hogy örömükre fog ez szolgálni.

6. ábra.

21 Elképzelhető, hogy Kremzir Mór ilyen módon is óvni szerette volna gazdaságát a nyilvánosságtól.

22 „Képes levelező-lapok" = Barcs és Vidéke.1899. augusztus 20.

23 Magyar Híradó 182. 1927. augusztus

24 Standard témák: Dráva Szálló, Dráva-híd, kikötő, Templom tér, pályaudvar.

25 Jellemző a képkivágás minimális megváltoztatása és a felirat áthelyezése.

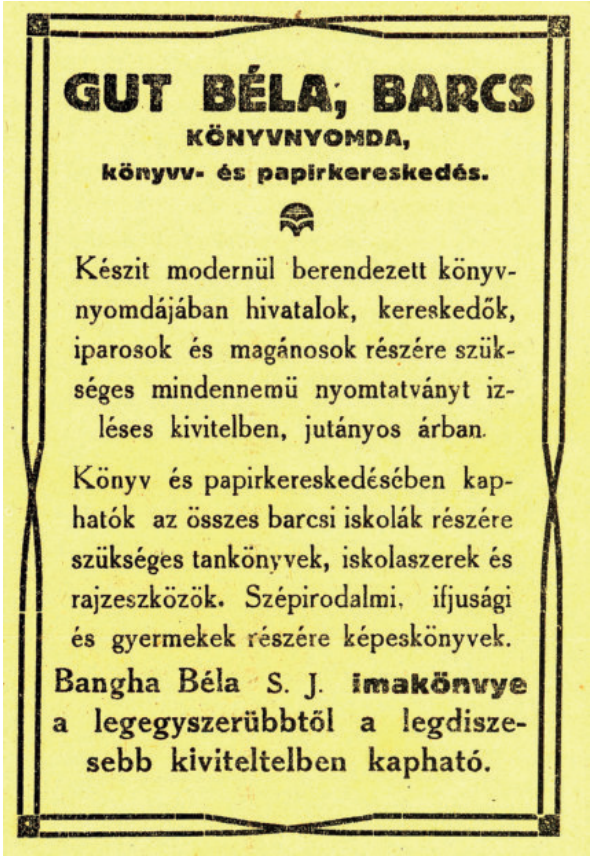
26 Ennek oka részben gazdasági, részben technikai jellegű is lehet. Az 1910-es évektől mindinkább teret hódító ofszetnyomás új technikát és gépeket igényelt, amit a vidéki kis nyomdák már aligha engedhettek meg maguknak.

27 A barcsi lapokat kiadott Monostory György, Barasits János és Weinstock Ernő is.

28 Gút Béla nyomdász 1911-től 1943-ig működött Barcson. Újságkiadással, közigazgatási és gazdasági nyomtatványok, meghívók előállításával foglalkozott.

29 Leggyakoribb képek: Járásbíróság, Iparos Székház, Róm. kat. templom, Vasútállomás, Dráva Szálloda, Dráva-híd.

sok változatuk ismert, egymástól néha alig különböző kivitelben. Ezek voltak a 30-as évek végének és az 1940-es évek első felének leggyakoribb barcsi lapjai, melyek egy ideig még 1945 után is futottak.[30] (7. ábra)

7. ábra.

Gút Béla barcsi nyomdájának a zsidótörvények miatti megszűnése után, egykori segédje, Hetényi György vitte tovább az ipart. Többnyire közigazgatási nyomtatványokat és alkalmi kiadványokat állított elő. Egy képeslap kiadására is vállalkozott, ez még a háború előtti felvételek felhasználásával készült, egyszínű mozaiklap formában.1949-ben az ő nyomdáját is államosították, ezzel a helyi magán képeslapkiadás a városban megszűnt. Az állami képeslapkiadás 1954-es megindulásáig még néhány lap hidalta át a magánvállalkozások államosítása nyomán keletkezett űrt. Ezek között olyan képeslapok is voltak, melyeket a régi mozaiklapok lefényképezés után fotóeljárással sokszorosítottak. Képeslapként történő besorolásukat az teszi indokolttá, hogy eleve olyan fotópapírra készültek, melyek a képeslapok címoldalát másolták, és postai forgalomban is futottak. Több mint valószínű, hogy ezeket helyi fényképészek készítették és terjesztették az átmeneti időben. A nyomdai lapok hiánya talán nem is volt annyira szembetűnő, hisz a határsáv miatt amúgy is erősen korlátozva volt a Barcsra történő beutazás.

A Képzőművészeti Alap létrejötte utáni első barcsi lapot 1955-ből ismerjük. Ez egy szerény, barna mozaiklap, melyen ismét a régi, háború előtti mozaiklapokról ismert felvételek köszönnek vissza. Néhány év múlva azonban ezek a múltat idéző felvételek – bizonyára a politikai átalakulás következtében – már nem voltak szalonképesek. A lebombázott, romos Dráva-hidak, a templom, vagy az elnéptelenedett Dráva Szálloda már nem jelentettek képeslapra kívánkozó témát. Ennek megfelelően csak az új, az aktuális politikai és társadalmi berendezkedést reprezentáló felvételek kerülhettek képeslapokra. Ilyen volt a Hősök terén létesített szovjet emlékmű, a kórházzá alakított volt Széchényi-kastély, vagy az Iparos Székházból lett kultúrház. Néhány, három-négy kis felvételt tartalmazó mozaiklapot is kiadtak ebben az időben, az előzőekkel szinte azonos felvételeket felhasználva. A legjelentősebb változás 1970-ben következett be, amikor is nagyközségi címet kapott a település.[31] Ez a jeles esemény egybeesett a képes levelezőlap 100 éves jubileumával. A háború utáni gazdasági és társadalmi holtpontról éppen csak kimozduló, lassan az urbanizáció felé kacsingató nagyközségről ekkor jelent meg az 1945 utáni első, több lapból álló sorozat. A még fekete-fehér fototechnikával készült lapok közt mozaiklapokat és egyes felvételeket egyaránt találhatunk. Témáikat tekintve leginkább az új „szocreál" épületek (Gimnázium, OTP, SZTK Rendelőintézet, strandfürdő stb.), a változó utcaképek és az újjáépített közúti Dráva-híd jelentek meg rajtuk, számos variációban. A következő évben (1971) kiadták az első színes mozaiklapot is. Ugyancsak képeslap sorozattal köszöntötte a kiadó a Barcsi Ősborókás Tájvédelmi Körzet 1974-es megnyitását.

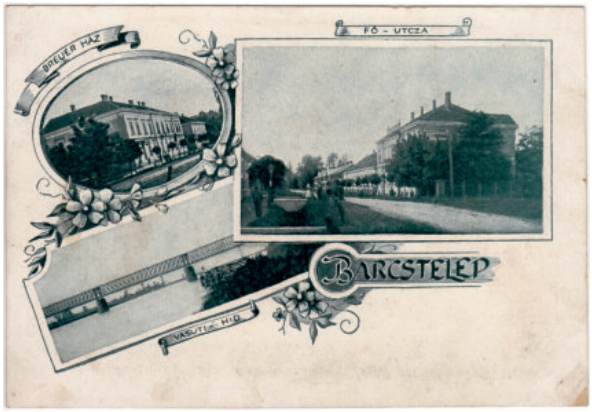
Barcs 1979. január 1-jén városi rangot kapott. A 80-as években nem nagy számban jelentek meg barcsi képeslapok, azonban ekkor már színes kivitelű mozaiklapokat készíttetett a kiadó. Jellemzőnek mondható ugyanazon felvételek többszöri felhasználása más-más összeállításban. Rendhagyó módon az egyik többszintes épület tetejéről panoráma felvétel is készült, mely önálló lapként került kiadásra. A rendszerváltást követően a képeslapkiadás állami monopóliuma megszűnt, a piac liberalizációja következtében napjainkban már bármely vállalkozás vagy magánszemély is jelentethet meg képeslapot. Ettől kezdve a Magyar Posta és a Városgazdálkodási Igazgatóság is adott ki barcsi lapokat, bár jelentős időközönként és alkalomszerűen. Témájukat tekintve a városi létet, a fejlődést reprezentáló felvételekkel készültek, Gyógyfürdő és Rekreációs Központ, Dráva Múzeum, katolikus és református templom, sportcsarnok, posta és a természeti környezet jelennek meg rajtuk, változatos összeállításban. Az utolsó színes mozaiklap 2018-ban jelent meg a városról. Érdekes kísérlet volt 1995-ben Győri Vilmos barcsi fotós rajzos, szitanyomással sokszorosított mappájának szerző általi kiadása.[32] A csatolt településrészek közül csak Drávaszentesről jelent meg egy színes mozaiklap, 1997-ben. A katolikus egyházközség 1989-ben három színes lapon, a református gyülekezet 1992-ben két rajzos lapon mutatta be templomát.

30 Valószínűleg a régi klisék felhasználásával újra is nyomták őket, illetve a raktáron lévő készleteket árusították ki.

31 Ez már a második nagyközségi cím volt, ugyanis 1911-ben már egyszer elnyerte ezt a státust.

32 A jellegzetes barcsi részleteket ábrázoló lapok mappában, 100 számozott példányban jelentek meg. Inkább érdekesség-számba mentek, tényleges postai forgalomban kevés futott belőlük.

Képeslapok a városról (1898–1938)

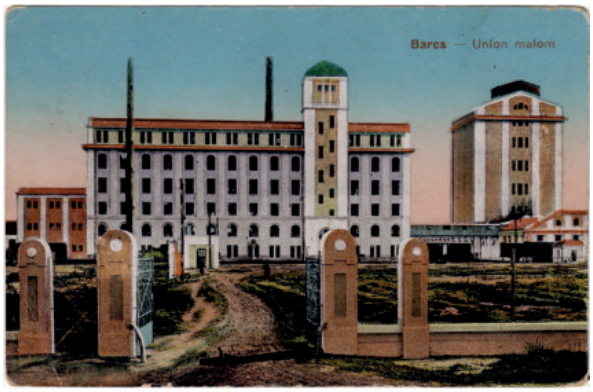

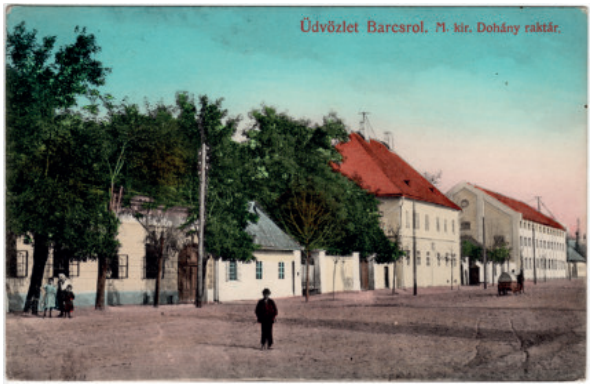
Képeslapok a városról (1904–1940)

A régi barcsi lapok összegyűjtését a Dráva Múzeum már 1979-es megnyitását követően megkezdte, bár helyben alig maradt fent ilyen képeslap. 1998-ban az összegyűlt régi lapokból válogatott reprint-mappát (monokróm) adott ki az intézmény. Ezt követően jelentős lépés volt a gyűjteményben meglévő darabok digitalizálása, illetve egy nagyobb magángyűjtemény barcsi anyagának digitális formában történt átvétele. Eddigi munkánk eredményeként a formai- és színvariánsokkal együtt ma közel 300, különféle barcsi képeslapot tarthatunk számon.

Összegzés

Írásomban elsőként kíséreltem meg vázlatosan áttekinteni a Barcsról megjelent képeslapok kiadásának kezdetét, virágkorát, és bemutatni a megjelent lapok sokszínűségét. Mindez a további lapok felbukkanásának reményében történt, hiszen még több, kisebb-nagyobb gyűjteményben lappanghatnak számunkra ismeretlen képeslapok. Az eddig megismert lapokból, azok számából azonban már most is egyértelműen levonható a következtetés: Barcs egyáltalán nem volt lemaradva a hasonló nagyságú és jelentőségű települések mögött, a kiadott lapok mennyiségét, minőségét és változatosságát illetően sem. Összegyűjtésük, feldolgozásuk és közreadásuk az elkövetkezendő évek feladata lehet.[33]

Irodalom

Petercsák T. 1994: A képes levelezőlap története. Miskolc,1994.

Rózsás M. 2005: Az idő sodrában.-Dráva Menti Füzetek 5. Barcs, 2005: 52–84.

Rózsás M. 2008–2009: A polgári művelődés terei Barcson a 19. század derekától a II. világháborúig = Gyökerek. A Dráva Múzeum Tanulmánykötete. Barcs, 2008–2009. 130–155.; 193–221.

T. Mérey K. 1979: Barcs gazdaság- és társadalomtörténete a kapitalizmus korában = Bihari Ottó (szerk.): Barcs múltja és jelene. Barcs, 1979. 39–84.

„Barcs és Vidéke" 1895–1909 közötti évfolyamainak digitális másolatai a Dráva Közérdekű Muzeális Kiállítóhely adattárában

33 Megköszönöm Hajdu Zsolt és Steiner Józsefné (Nagyatád), Kassai Árpád és Rácz Péter (Bp.) segítségét, gyűjteményük barcsi lapjainak rendelkezésemre bocsátását. Köszönettel tartozom továbbá a Dráva Közérdekű Muzeális Kiállítóhelynek és a Rippl-Rónai Vármegyei Hatókörű Városi Múzeumnak cikkem megírásához nyújtott segítségükért.

„Greetings from Barcs!" – town in the mirror of postcards

MÁRTON RÓZSÁS

The author describes the postcards published about Barcs, a town in Somogy country, and the history of their publication. He pays special attention to the initial period and heyday of the publication, which lasted from the end of the 19th century to the 1930s. Compared to the size of the city, a great many, around 300 postcards and their variants were published in this period. The II. After the Second World War, the publication of postcards from Barcs started again only from the end of the 1950s.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 227-236 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.227
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

Új kutatási eredmények Töltényi Jánosról – Szembenézés és mélyszántás

GÁSPÁR FERENC

7400 Kaposvár, Kossuth Lajos utca 10., e-mail: drgasparferenc@t-online.hu

GÁSPÁR F.: *Latest research about János Töltényi – Facing facts and forging deep.*
Abstract: Myths are still being created today, as an example of this, the study presents the unsustainability of the increasingly widespread „modern" myth related to János Töltényi (1819-1870), the former director of the Kaposvár Hospital, based on archival documents published for the first time. The essence of this myth is not based on its truth value, but on its general acceptance.

Keywords: Hospital history, national hero, myth making, military court

A magyar történelem nem egy időszaka – köztük kiemelt jelentőséggel 1848–1849 története – a nemzeti mitológia meghatározó jelentőségű fejezete, amely a mítoszokra jellemzően igaz és hamis elemekből áll. „A mítoszteremtés már a szabadságharc napjaiban megindult, hiszen nincs az a valóság, amely legendaként ne lehetne még szebb." Így született meg többek között a Nemzeti Múzeum lépcsőjén a Nemzeti dalt szavaló Petőfi[1] és az akasztófán függő Damjanich kezét megcsókoló Vécsey Károly megindító „története".[2]

Katona Tamás figyelmeztet rá, hogy „a szabadságharc megítélésében még gyakran kísért a századforduló nemzeti-romantikus, egyszerűsítő, csak feddhetetlen hősökről és gaz árulókról tudó szemlélete. [...] nyugodtan szembe lehetne nézni a tényekkel, és helyénvaló volna józan mérlegelésük alapján, értékeinket meg nem tagadva, de tévedésektől és előítéletektől megszabadulva írni meg a kor szívet dobogtató eseménytörténetét."[3]

Valóban, de kevesen vállalkoztak – vállalkozhatnak vagy mernek vállalkozni – arra, hogy a közvélemény előtt is hangot adjanak fenntartásaiknak vagy ellenvéleményüknek, mert aki mégis erre az útra lép, annak rázúduló össztűzzel, elszigetelődéssel és ellehetetlenítéssel kell számolnia. Különösen így van abban az esetben, amikor ezt a „mítosztalanítást" a kialakult és elfogadott helyi kánon és nimbusz „rombolásaként" lehet beállítani.

A mítosz eredendően vallástudományi fogalma mára már átkerült számos tudományág, köztük a történelem szókészletébe: lényege nem igazságértékében, hanem általános elfogadottságában rejlik, amely a vallási igazsághoz hasonlóan mélyen beágyazódik az ember gondolkodásába. Nem szokatlan tehát, hogy egy mítosz – a történeti kutatás eredményeivel ellentétben – igen nehezen módosítható.[4] A tudományosság kritériumának megfelelő történettudományos munkákban is, mint minden más empirikus alapú tudományban, bizonyos kiinduló feltételekből, azaz kiinduló eseménytípusokból és általános törvényekből (amelyek nemcsak determinisztikusan, hanem valószínűségi alapon is működhetnek) logikai úton történik a megmagyarázni kívánt esemény levezetése. Történelmi tárgyú narratívák esetében – amennyiben nem a közelmúlt az elbeszélés tárgya – elsősorban a közvetett tapasztalatok kerülnek előtérbe, azaz mások történettudományos vagy forrásértékkel bíró elbeszélései.[5]

Arra, hogy a mítoszteremtés folytatódik, sőt újratermelődhet, napjainkban is találhatunk példát. A mítosz fogalmát, annak hőstörténeti tartalmára utalva, a továbbiakban valamely dologról vagy emberről keletkezett, gyakorta szándékosan létrehozott, erősen, esetleg hamis módon, túlzóan pozitív képként értelmezem. Jó példája ennek a Töltényi János (1819. szeptember 20. – 1870. május 26.) kaposvári kórházigazgató személyével kapcsolatos „tudásanyag". A kaposvári Kaposi Mór Oktató Kórház történetének feldolgozása során kitüntetett szerephez jutó Töltényi esetében a szerzők kevésbé a kórházvezetői, alaposabban és részletekbe menően a „hálásabb" téma, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatti tevékenységének bemutatására és méltatására helyezik a hangsúlyt.[6] Ennek alapján mentesülünk annak megismétlésétől, és a továbbiakban, mintegy azok összefoglalásaként elegendő idéznünk a tiszta „ősforrás" Zétény Győző megállapítását. Töltényi „mint a hadi egészségügy egyik irányítója, nagy hűséggel és kitartással szolgálja a szabadságharc egészségügyét szinte a legelső pillanattól a végkifejletig. Három hadi egészségügyi osztályfőnök: Stáhly, Flór és Lumniczer alatt ő képviseli a jogfolytonosságot, az intézkedések és rendeletek megtervezője és fogalmazója, főnökei távollétében ő vezeti a hadügyminisztérium egészségi osztályát."[7]

A kórháztörténettel és a Töltényivel foglalkozó szerzők (közöttük magam is) Bodosi Mihály és Frankl József 1987-ben keletkezett publikációira hagyatkozva egységesen elfogadtuk, hogy a szabadságharc bukását követő megtorlás során az aradi hadbíróság elítélte, egyes közleményekben tízévi várfogságról olvashatunk. Alig két éven belül amnesztiában részesült, amelyre a közelmúltban megszületett magyarázat szerint „a fellépő súlyos orvoshiány kényszerítette az uralkodót".[8] Ezek a „tények és

1 Hermann 2019, 86–97.
2 Pelyach 2013, 107–129.
3 Katona 2001.
4 Kovács 2017.
5 Horváth 2020.
6 A teljesség igénye nélkül: Frankl 1964, 51– 57.; Frankl – Bodosi 1987, 1793–1797; Vértes 2016, 13.
7 Zétény 1948, 220–221.
8 Zóka 2019, 26.

érdemek" méltóvá teszik arra, hogy – újabban már – a nemzeti hősök sorába emelkedhessen. Eljutottunk odáig, hogy megállapíthatjuk: a kutatás helyét (és feladatát) átvette az értékelés.

Elfogadható is lenne mindez, amennyiben a most első ízben közlendő hadbírósági dokumentumok egyértelműen nem bizonyítanák, hogy ezek közül az állítások közül egyetlenegynek sincs valóságalapja.[9] Az elítélés, a várfogság és ezzel együtt az amnesztia mind-mind a Töltényi-mítosz építőelemei: legendárium.

A hadbírósági eljárásoknak előírt formai kötöttségei voltak, amelyeknek nincs nyoma a vele kapcsolatos irategyüttesben, ami arra utal, hogy nem bűnvádi, hanem személyét és tevékenységét tisztázó (purifikációs) eljárásnak volt részese. Nem kizárható, hogy ezt saját maga kezdeményezte azért, hogy visszakaphassa a szabadságharc előtt az 5. tüzérezredben betöltött főorvosi állását, mert vagyontalanul, korábbi hivatala megszűnésével egzisztenciális bizonytalansággal kellett szembenéznie.[10]

Akár megfontolásból, akár a valós helyzet józan értékeléséből adódóan már a világosi fegyverletétel, illetve az aradi vértanúk halálos ítélete előtt elkezdte begyűjteni az igazolásokat, amelyek céljának elérésében segítségére lehettek, köztük azokat, amelyek a szabadságharc alatt a hadseregből való távozási szándékát bizonyították. (Időrendben: 1849. augusztus 1., Gundélyi; augusztus 12., Torday; szeptember 18., Lumnitzer, tőle ismételten is.) Alaposságára utal, hogy októberben továbbiakat is csatol: Sauerét, Karger és Békeffy őrnagyokét.[11]

Tekintettel arra, hogy a különféle tanulmányokban hangsúlyosan szerepel Töltényivel kapcsolatban a „várfogság" mint ítélet, szólnunk kell erről a büntetési kategóriáról és az Aradon történő alkalmazásáról.

Közkeletű vélekedés szerint valamennyi várbörtönben hírhedten kegyetlen körülmények között tartották az elítélteket. Általánosságban helytálló is ez, ám jelentős különbségek voltak közöttük. A pesti Újépület, Kufstein és Olmütz voltak a legembertelenebbek, ezzel ellentétben különös „szerencsének" számított, ha valaki Aradon tölthette büntetését.

A visszaemlékezések szerint a foglyok többségét a főbástya alatt, a Zwinger-udvar kazamatáiban helyezték el, a szerencsésebbeket pedig a vártemplom mellett lévő ferences rendház szobáiban. A kazamatákat közel hat méter vastag földréteg borította, s ezért rendkívül egészségtelenek voltak, a dohos és nyirkos helyiségekben minden ruhanemű gyorsan megpenészedett. A foglyok nagy része ízületi bántalmakat szerzett az évek során. A helyzet jelentősen javult, amikor 1850 januárjában az – egybehangzóan jószívűnek és emberségesnek nevezett – új várparancsnok, Joseph Castellitz tábornok jelentősen könnyített a várfogságra ítélt rabok helyzetén. Napközben nem kellett a kézés/vagy lábbilincset viselni. A szabályzat értelmében csak napi egy órát lehetett volna a Zwinger-udvaron sétálással eltölteni, a foglyok mégis egész nap szabadon járhattakkelhettek a vár belső területén. Családtagjaik és ismerőseik látogathatták őket. Az aradi nőegylet pénzzel, élelmiszerrel és ruhaadománnyal segélyezte a foglyokat, akik a rabruhát valamennyien polgári ruhára cserélték. Havonta egy alkalommal, vasárnap vagy ünnepnapon őrkísérettel kimehettek a városba ebédelni. Castellitz halálával (1854), illetve a császár elleni sikertelen merényletet követően Aradon is minden megváltozott, ettől kezdve semmivel sem lett könnyebb a rabok helyzete, mint Olmützben vagy Kufsteinben.[12]

Töltényi ügyének tárgyalása 1849. október 3-án kezdődött Aradon, és 1850. április 23-án zárult Pesten; több mint fél éven át húzódott, amiben közrejátszhatott az is, hogy 1849 végén, 1850 elején (szabadon!) ismeretlen helyre távozott Aradról, így idézése eredménytelen volt. A folyamat nem ítélettel, hanem „Előterjesztés"-sel zárult, amely szerint „nem tűnik igazoltnak, a cs. kir. hadseregben viselt főorvosi állásából politikai úton legyen felmentve, és utasítva is, hogy e címet többé ne érvényesítse". Az igazolási eljárást lezáró, számára kedvezőtlen „egyhangú végzés" súlyos következménnyel járt számára, amelyet a későbbiekben a kaposvári befogadás tett elviselhetővé.

Az eljárás folyamán a hadbíró nemcsak a Töltényi által csatolt igazolóiratokat tanulmányozta, hanem tanúvallomásokat is beszerzett korábbi szolgálati helyéről.[13] Ezek veszélyes helyzetet teremtettek számára, mert általuk vélelmezni lehetett, hogy megvalósult a Falschwerbung (katonacsábítás), amelynek eltűrése vagy elősegítése a büntető perrendtartás szerint főbenjáró bűnnek számított.

Érdekes módon Töltényi az eljárás során nem hangsúlyozta az általa csatolt dokumentumokban fellehető, a hadseregből (és ezzel hivatalából) való távozási szándékát, pedig azt enyhítő körülményként lehetett volna számba venni, és még önvédelemből sem használta fel korábbi elveinek, a szabadságharc ügyének megtagadására. Az ellentmondás feloldása érdekében érdemes kitérnünk ennek lehetséges okára. Flór Ferenc[14] kinevezését követően, 1849. április 16-án javasolta a nők bevonását (ápolónők) a sebesültek ellátásába, amit Töltényi élesen ellenzett, mert erkölcsileg károsnak tartotta jelenlétüket a kórházakban, hiszen „elvonnák a betegek figyelmét a gyógyulástól, bujaság vágyát hevítenék fel bennük".[15] Flór akarata érvényesült, Kossuth elfogadta a javaslatot. Ismerjük a hadvezér, Görgey más megközelítésen nyugvó álláspontját is: „Egy szép napon a kormányzó egyik nővérét »országos főápolónővé« nevezték ki, s Klapka azonfelül saját kezűleg aláírt hadügyminiszteri rendelettel lepett meg, mely az országban lévő valamennyi kórházi hatóságot minden szolgálati kérdésben a nevezett »országos főápolónő« fennhatósága alá rendelte. A szépnemnek a betegápolásra való képességét ugyan még senki nem vonta

9 Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár. IV. 3. fond. k. k. Kriegsgericht zu Arad 113/1. 2.170. Közlése a Függelékben történik.

10 Erősíti ezt a feltevést, hogy az eljárást lezáró Végzésben nem vádlottként, hanem „igazolásért folyamodó" személyként nevezik (illetik) Töltényit.

11 Bemutatásuk a Függelékben történik.

12 Szarka 2011.; Bajzik 2013, 61.

13 Bemutatásuk a Függelékben.

14 Flór Ferenc (1809–1871) 1847-től Pest város tiszti főorvosa, a Rókus Kórház igazgatója. 1849. január 22-én alezredesi rangban a hadügyminisztérium egészségügyi osztályának főnökévé nevezték ki, ezzel ő lett a honvédség katonai egészségügyének irányítója. A világosi fegyverletétel után másfél év börtönre és állásvesztésre ítélték. A kiegyezést követően ismét tiszti főorvos és kórházigazgató.

15 Kapronczay 2015, 66.

kétségbe, de beteget ápolni, meg egy országnak, sőt egy harcoló hadseregnek összes betegápolási ügyeit szervezni és vezetni két különböző dolog."[16]

Szükséges kiemelnünk, hogy „a magyar szabadságharc betegápolása, az önkéntes ápolónői kar megszervezése, a hadifoglyokkal való humánus törődés történelmi értékű bizonyítékok. A krími háború előtt négy évvel – Florence Nightingale tevékenységét is megelőzve – a magyar önkéntes ápolónői intézmény olyan emberbaráti elveket valósított meg, amelyek később a vöröskeresztes mozgalomban váltak általánossá."[17]

Töltényinek a kaposvári kórház élén töltött időszakára vonatkozóan is szükséges korrekció, amelyre a 2020-ban megjelent Felszeletelt történelem című kötetben már utaltam.[18]

Nagyszámú közlemény foglalkozik személyével, munkásságával, aminek következtében vele kapcsolatban is érvényesül a törvényszerűség: ahol nagy az áradás, ott bő a hordalék. Valós ez a veszély, mert a már korábban feltárt, illetve publikált ismeretanyagra alapozva keletkeznek olyan újabb közlemények, amelyeknek szerzői, bízva elődeik szakmai alaposságában, olyan „tényanyagot" használnak fel – emelnek át –, amelynek felülvizsgálata szükséges lenne. Ezek közül most csak egyet vizsgálunk meg. Az irodalom szerint kórházvezetőként 1866-ban jut el népszerűsége csúcsára, a königgrätzi csatában jelentős veszteségeket szenvedett somogyi 44. gyalogezred szállíthatónak ítélt sebesültjei hazahozatalával. Egyes kutatók tényként közlik, hogy „saját kezdeményezéséből a harctérre utazott, ott összegyűjtötte a sebesülteket", és vasúton hazaindította őket. Bodosi Mihály[19] így ír erről: „A csatában magyar csapatok is részt vettek, főképpen dunántúliak. Igen sok sebesült maradt a harctéren, akik a közeli városokban kerestek menedéket. Töltényi a Balaton-parton építkező Déli Vaspálya Társaság segítségével vonaton a somogyi ezred sebesültjeiért indult, és sikerült is a már kolerával fertőzött morvaországi területeken összegyűjteni a sebesülteket, és azokat a vasút segítségével hazahozni, a 80 somogyin kívül még ugyanannyi veszprémi és Fejér megyei sebesültet is. A somogyiakat Boglárig vasúton hozták, onnan kocsikon szállították Kaposvárra, hol felépülésükig kezelése alatt maradtak. A vármegye vezetőit nemcsak megrendítették a történtek, hanem Töltényi cselekedetét olyan nagyra értékelték, hogy állami elismerésre terjesztették fel. […] Az ügy eljutott az uralkodóig, aki szorongatott politikai helyzetben engedélyt adott arra, hogy cselekményéért az uralkodó dicséretét tudassák."[20]

Egy másik forrás úgy tudja, hogy „Töltényi honvédegészségügyi tudására pedig az 1866-os königgrätzi osztrák csatavesztést követően lett égető szükség, amikor a sebesült somogyi, veszprémi és Fejér megyei katonák hazaszállításáról és előbbiek ellátásának megszervezéséről kellett gondoskodnia".[21] Ezeket a kijelentéseket két szempont alapján is indokolt pontosítani. Több példát találunk arra, hogy a megyék vállalták: a (saját illetőségű) sebesülteket elhelyezik, és erre megfelelő számú férőhelyet biztosítanak. Nem történt ez másként Somogyban sem: „Somogymegye lakossága emberbaráti érzületének újabban szép jelét adá az által, midőn a községek nagyobb részt oda nyilatkoztak, hogy saját illetőségbeli, a harctéren sebesült honfiaikat készek saját költségükön ápolás alá venni, és minden e részben szükségesekkel ellátni, kötelezvén magukat egyszersmind azokat a legközelebbi vasútállomástól elszállítani […]."[22]

Ennek alapján indult el a sebesültekért a kórház igazgatója. A Pesti Napló tudósít magyar sebesültek vasúton történő hazaszállításáról[23] (július 1-jén 206, július 4-én 350 főt említenek), akiket döntő részben a Ludoviceumban, illetve a mögötte lévő Orczy kertben felállított sátrakban helyeztek el. Tény, hogy augusztus közepére „Az Orczy-kertben egyre fogynak a sebesültek, kiknek nagy részét vidékre vagy magán ápoldákba szállították. Egy pár száz maradt ugyan még, de remélhető, hogy őszre e szép helyiséget ismét átadják a közönség használatára. Nem tagadhatni, hogy e kert némi csonkulást szenvedett a sebesültek idehelyezése által. A sátrak végett sok fát ki kellett vágni, s virágágyak és pázsitok is oda lettek."[24]

Nem rendelkezem forrással arra vonatkozóan, hogy Töltényi mikor és honnan indult haza a sebesültekkel. Érdekes és rejtélyes módon Töltényi „személyes" akciójáról sem a korabeli helyi sajtóban, sem a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltárában nem találtam hivatkozható forrásra vagy megerősítésre.

A második szempont a frontra utazás, illetve az ott történő sebesült-egybegyűjtés valóságtartalmát teszi kétségessé. Wolfgang Jaeger tanulmányában a königgrätzi csatatéren maradt sebesültek orvosi ellátását vizsgálja. Közli, hogy a sebesültellátás (első ízben a monarchia hadiegészségügye esetében) már a mainak megfelelően háromfázisú volt:

1./ a sebesültek hátraszállítása a frontvonalból az egységsegélyhelyekre, ott elsősegélybeli ellátás, ezt követően
2./ továbbszállítás a mozgó tábori kórházakhoz, ott a sürgősen szükséges operációk és más beavatkozások elvégzése, végül
3./ elszállítás a hátországbeli hadikórházakba, ahol a szükséges eszközrendszer és állomány a teljes körű ellátást biztosítani tudja.[25]

A különféle kórháztörténeti tanulmányok egybehangzóak abban a tekintetben, hogy Töltényi a sebesültek összegyűjtésének és hazahozatalának jutalmául elismerésben részesült: „Töltényi Jánosnak, megyénk egyik jelesebb orvosának a múlt háború alatti sikerdús s hasznos szolgálataiért Ő cs. k. ap[ostoli] Felsége legmagasabb megelégedését méltóztatott legkegyelmesebben kijelenteni, s egyszersmind elrendelni, hogy ez hatóságilag az illetőnek tudtára adassék."[26]

16 Görgey 1911, 99.
17 Kapronczay–Szemkeő 1981, 121.
18 Gáspár 2020, 65–67.
19 Dr. Bodosi Mihály (1909. december 13. – 2005. március 21.) olimpikon, Kaposvár díszpolgára, osztályvezető főorvos, címzetes egyetemi docens, a kórház történetének kiemelkedő kutatója. Életéről és gazdag hagyatékáról: Gáspár 2020, 7–19.
20 Bodosi 1996, 4–5.
21 Szemes 2022, 13.
22 (St) Somogymegye… Somogy, 1866. július 31.
23 Julius 1-jén esti 10 órakor… Pesti Napló, 1866. július 4.
24 Az Orczy-kertben… Pesti Napló, 1866. augusztus 15.
25 Jaeger 1991; Zachar 1993, 177.
26 Kitüntetés. Somogy, 1867. április 2.

A kutatás a már több szerző által is ismertetett híradásban foglaltakon túlmenően további esetet is feltárt, amely inkább általános, mint személyes jellegű, és Magyarország királyi tárnokmesterétől származik:

„[...] a hadfőparancsnokság mind a maga, mind a cs. kir. hadügyminisztérium nevében ismételve, legmelegebb köszönetét nyilvánította azon hazafias buzgalomért, amelyet a megyék, községek, testületek és magánosok a sebesült és beteg harcosok javára irányzott törekvéseikben egyaránt versenyezve, oly mérvben kifejtettek, hogy a magánápolásba vétel iránt beérkezett számos ajánlatoknak csak kisebb részét lehetett igénybe venni, és azonkívül tetemes kegyadományok is tétettek a sebesültek sorsának enyhítésére.

Midőn erről címet kellő közhírré tétel végett értesítem, nem mulaszthatom el részemről is elismerő köszönetemet nyilvánítani azon buzgó közreműködéséért, amelynek főleg tulajdonítható, hogy szenvedő harcosaink megsegélyezésének szent ügye, mint általában az egész hazában, úgy különösen hatósága területén is oly lelkesen lőn felkarolva, s oly szép eredménynek örvendhetett."[27]

Töltényi nem feledte honvédtiszti előéletét, érzelmileg kötődött a hadsereghez. Közvetlenül a kiegyezés után – sikertelenül – kérelmezte, hogy eredeti rendfokozatának elismerésével vegyék vissza a honvédség kötelékébe.

Azt, hogy milyen súlyos következményekkel jár/járhat, amikor a téves állítás hólabdaként továbbgördülve a múló idővel egyre növekedve talál magának új befogadó helyet, jól illusztrálja A hála című „orvosdráma"[28], amely 2015-ben az egyik „legjobb alternatív színdarab" jelölést kapta a 15. Pécsi Országos Színházi Találkozón. Az erről szóló tudósításban olvashatjuk: „Töltényi Jánost Kossuth egészségügyi titkáraként a forradalom bukása után tíz év fegyházra ítélik. Amnesztiával szabadul és amolyan kényszerállomásként Kaposvárra helyezik. Jottányit sem enged elveiből. Kiváló orvosként megment 1866-ban kétszáz somogyi-zalai bakát, feltalálja a kolera gyógyítását. A hír szétfut Ausztriában is, és Ferenc József sem tudja megtagadni a kitüntetését. Ám van egy különös feltétel, hogy megtörjék. Hálás beszédet kell mondania a császárt fényezve, aki a legnagyobb ellensége."[29] Az idézett hét mondat tíz valótlanságot (tévedést) tartalmaz.

Jó volna, ha ez a történet itt véget érhetne, ám a színmű bemutatását hat évvel követően megjelent kötet jó példája annak, hogy a színpadról áradó „tudásanyag" átöröklődik.[30]

Összefoglalás

Közleményünkben a kaposvári kórház történetét ismertető publikációkban kitüntetett helyen szereplő Töltényi János (1819-1870) kórházigazgató életének két olyan eseményét (az 1848/49-es szabadságharc leverését követő megtorlás elszenvedése és a königgrätzi csatamezőn a sebesültek általa történő összegyűjtése, majd hazahozatala) vizsgáltuk meg, amelyek esetében napjainkig tartóan folyamatos mítosz-gyarapítás tapasztalható. A kutatás során bebizonyosodott, hogy az azt tápláló állításoknak nincs valóságalapjuk.

Nietzsche szerint a mítosz a történéseket is cselekvésként, személyes aktivitásként ábrázolja, ami annak elemeit kiemeli a tér-idői meghatározottságból és az általános emberi, az „örök" képzetével ruházza fel. A heroizáló mítoszteremtő koncepció elsősorban a nemzeti ügy iránti elkötelezettség, a következményes bukás okozta tragikum miatti lelki sebek begyógyítására szolgál/hat. A súlyos veszteségeket a (kollektív) tudat nem képes anélkül elfogadhatóvá tenni, hogy értelmet adna a reménytelen küzdelemnek, így az „egyszerű" áldozatokat is hősöknek kívánja látni és láttatni. Munkám során nemcsak a helyi mítosz valóságtartalmát, hanem eredetét is vizsgáltam. Megállapítható, hogy a Töltényivel kapcsolatos mítosz konkrét személyekhez kapcsolhatóan mesterségesen létrehozott, az idő folyamán bővülő és „kiteljesedésében" egyre gazdagabbá válik.

Köszönetnyilvánítás

Hálásan köszönöm dr. Bajzik László (Kecskemét), Kemény Krisztián és dr. Lenkefi Ferenc (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár), Prof. Dr. Szakály Sándor (Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár), a Takáts Gyula Vármegyei Hatókörű Városi Könyvtár helytörténeti részlege munkatársainak segítségét. Külön köszönettel tartozom Prof. Dr. Hermann Róbertnek (Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, Dualizmus-kori Kutatócsoport) a kézirat lektorálásáért és tanácsaiért.

27 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára. Alispáni iratok. 6790/1866. október 21.
28 Bekes 2015, 32–45.
29 S. Kovács 2015.
30 Kiss 2021, 328.

Függelék
Dokumentumok

Arad

1./ Az Érdemes cs. kir. Igazoló Bizottságnak1849. október 3.
Helyben

A Magyarországon, Székesfehérváron született 30 éves, katolikus, nőtlen Töltényi János, aki a cs. kir. József Akadémián tanult orvostudományt, 1843. július 16-án lett doktorrá avatva, utána besorozták a cs. kir. 4. ulánusezredhez főorvosnak.

1846. szeptember 16-án lóról való bukás által az alsó végtagjaiban keletkezett bénulásszerű állapot következtében időlegesen nyugdíjazást nyert. [Ez új, eddig még sehol nem közölt információ. G. F.]

A magas főparancsnokság parancsával 1847. október 7-én ismét felülvizsgálat elé állították, és könnyű szolgálattételre átminősítve 1848. február 17-én Pestre, az 5. tábori tüzérezredhez lett beosztva.[31] Részben a Sáros-fürdőben volt alkalmazva Budán,[32] részben Pesten a helyőrségi kórházban osztályos orvosként 1848. szeptember 20-áig, [új információk, G. F.]
(*oldalváltás*)
ahonnan a tudomása nélkül, és anélkül, hogy bármit is tehetett volna, Ő Királyi Fensége, a Főherceg Nádor és Királyi Helytartó az ezredétől áthelyezte a magyar nemzetőri tanácsba[33], és itt az volt akkori vezénylő törzsorvos, dr. Sauer[34] mellett segédi és titkári szolgálatot látott el. Miután a nemzetőri tanácsot beolvasztották a hadügyminisztériumba, az akkori részlegvezető, Stáhly[35] külön kívánságára az újonnan létesített egészségügyi részleghez lett rendelve titkárnak. December 30-án a részlegvezető Stáhlytól parancsot kapott Kisújszálláson egy tábori kórház létesítésére. [Új információ. G. F.] Ennek az lett a következménye, hogy a cs. kir. hadsereg Pestre történt bevonulása előtt alulírott távol volt onnan, és el volt vágva minden visszatéréstől, majd egy hadügyminiszteri parancs következtében Debrecenbe kellett mennie. Odaérkezve azonnal az akkori hadügyminiszterhez, Mészáros tábornok úrhoz ment, hogy az elbocsátását kérje. [Új információ. G. F.] Ezt azonban nemcsak nyersen elutasították, hanem a felülvizsgálati bizottsághoz tették, mert ott hiányzott a főorvos. Így a hivatala megtartásával, de fizetés nélkül[36] 1849. február 9-ével főorvossá nevezték ki. Múlt év június 1-jén a hadügyminisztérium egészségügyi segédtanácsossá nevezte ki. Minthogy nem kapta meg az elbocsátását, ez a kinevezés semmit sem változtatott a szolgálati tevékenységén, amit annál inkább is kénytelen volt tudomásul venni, minthogy a hadügyminisztérium a második elbocsátási kérelmét is elutasította. Ez a valósághű bemutatása azoknak a szolgálatoknak, amelyeket alulírott a forradalom alatt a körülményeknek engedelmeskedve teljesíteni kényszerült. És minthogy ő a . //. alatt mellékelt bizonylat szerint az áthelyezését a cs. kir. szolgálatból soha nem kérvényezte, hanem a 3/. alatt csatolt kinevezési okmány szerint a kir. helytartó parancsára lett áthelyezve a nemzetőri tanácshoz. A forradalom tartama alatt folyamatosan az egészségügyi irodában fogalmazási területen dolgozott alsóbbrendű hivatalnokként. A 4/. és 5/. jelű bizonylatok szerint
(*oldalváltás*)
kétszer is hiábavalóan kérvényezte az elbocsátását, semmilyen esküt nem tett, és kötelezvényt sem adott. Ezért alulírott reméli, hogy az érdemes bizottságnak bemutatta a teljes igazolását magyar kormánynál való időzéséről.

Hogy pedig milyen érzelmű volt az alkalmazása során, és milyen viselkedést tanúsított adott alkalommal a cs. kir. katonasággal szemben, az látható a 6/. és 7/. és 8/. alatti tanúsítványokból.[37]

Dr. Töltényi s. k.

2./ Tényállás

Felvéve 1849. október 18-án dr. Töltényi János úrral, a cs. kir. 5. tábori tüzérezred főorvosával az 1848–49-es magyarországi forradalmi időszak alatti magatartásának igazolásáról.

Az 1849. október 3-án kelt 1518. számú igazoló iratának felolvasása után, annak kiegészítésére kijelenti a következőket.

Töltényi Jánosnak hívnak, Magyarországon, Székesfehérváron születtem, 30 éves, katolikus, nőtlen vagyok, és cs. kir. főorvos az 5. tábori tüzérezredben, bíróságilag elmarasztalva soha nem voltam.

Bár az igazoló iratomban minden körülményt pontosan kifejtettem, azt, hogy milyen módon kerültem a lázadók szolgálatába, hozzá kell még fűznöm, hogy december 8-án a lázadóminisztériumba rendeltek titkárként az egészségügyi részleghez, és hogy a lázadók egyenruháját
(oldalváltás)
csak felülvizsgálatkor viseltem, egyébként mindig civilben jártam. A lázadóknál való alkalmazásom idején a jó érzelmeim bizonyítására felhozom még itt Karger és Békeffy őrnagyok tanúságtételét, és nincs több elmondanivalóm.
Töltényi főorvos s. k.

Felolvasva, megerősítve és aláírva

Georg Zillich százados — Johann Stadler százados

Anton Kornberger őrnagy mint elnök

Kovács hadbíró százados

31 A tábori tüzérséget az 5. tüzérezred képviselte, amelyet 1816. augusztus 1-jén állítottak fel. Tulajdonosa 1840-től Natalis von Bervaldo-Bianchini táborszernagy. Az ezred nem egy helyőrségben, sőt nem is egy országban települt. Annak ellenére, hogy a személyi állománya döntő többségében cseh, a törzs Pesten volt. Csikány 1998, 54–73.

32 Az eredetiben német nyelvű kézírásos szöveget kiolvasó és fordító Bajzik László megjegyzése: „a német szövegben szereplő Blocks Bad a nevét a Gellért-hegy német nevéről kapta, ami Blocksberg volt. A Sáros-fürdő a mai Gellért-fürdő közelében helyezkedett el, nevét a víz alján leülepedett finom iszap adta." Hálásan köszönöm segítségét.

33 Pontosan: Országos Nemzetőrségi Haditanács.

34 Sauer Ignác (1801–1863) 1848-ban országos főorvos, a polgári egészségügy irányítója. Egyetemi tanári székfoglalóját elsőként tartotta meg magyar nyelven (1843), illetve később is kezdeményezte a magyar nyelvű orvosi oktatás általánossá tételét. A szabadságharc bukását követően katedrájától megfosztották, 1861-től ismét országos főorvos.

35 Stáhly Ignác (1789–1849) sebész, egyetemi tanár, az MTA tagja, Pest díszpolgára. Stáhly ezzel (is) indokolta Töltényi kinevezését: „Sajnálatomra, a magyar nyelv nem ismeretében mást javaslatba nem hozhatok."

36 Ez félreérthető megfogalmazás. A „fizetés nélkül" az ő esetében azt jelentette, hogy korábbi illetményét folyósították a továbbiakban is, azt nem emelték meg.

37 A jelzett (hivatkozott) bizonyítványok, igazolások, tanúsítványok bemutatása a továbbiakban történik.

Az eljárás dokumentumai, Pest[38]

3./ Az 1850. április 22-én lezajlott tárgyalás

Töltényi János főorvos úr elő lett szólítva, az igazság elmondására való megfelelő emlékeztetés után kérdezésre a következőket adta elő. Arra a nekem tett előterjesztésre, hogy több orvost rábeszéltem a cs. kir. seregből a honvédcsapatokba való átlépésre, el kell mondanom, hogy senkire nem gyakoroltam ilyen befolyást, és magam is kényelmetlenül voltam a magyar minisztérium egészségügyi részlegénél alkalmazva.
(*oldalváltás*)

Meglehetősen jól ismerem ugyan Wanicek és Navratil tábori orvosokat, akikkel itt, Pesten ismerkedtem meg. Wanicek tábori orvossal csupán esténként jöttem össze kávéházban, keveset beszéltem vele, és még kevesebbet beszéltem rá átlépésre a honvédcsapatoknál való szolgálattételhez. Ami Navratil tábori orvost illeti, ő maga jött hozzám, és elmondta, hogy ha főorvos lehetne, úgy szeretne a honvédcsapatokhoz menni. Az egészségügyi részleg titkáraként túl csekély volt a hatásom arra, hogy ebben befolyást gyakorolhattam volna. Amíg a minisztérium 1848. évben Pesten volt, és az orvosdoktor Sauer professzor a részleg főnöke volt, a cs. kir. katonaságnál szolgáló egyetlen orvos sem lett a honvédcsapatokhoz felvéve.

Arról az elém tárt körülményről, hogy hatással voltam több cs. kir. tábori orvosnak a magyar seregben törzsorvossá történt előléptetéséhez, kijelentem, hogy nem igaz, mert a dolog a következőképpen áll. Ha egy felkelőfőnöknek törzsorvosra volt szüksége, akkor a saját csapatából az egyik főorvos urat vagy szakorvost
(*oldalváltás*)
hozta javaslatba, és az egészségügyi részleg kiadta a kinevezést. Milyen hasznot meríthettem volna abból, ha valamely tábori orvos előléptetésére befolyást gyakorlok?

Teljesen valós, amint elém tárták, hogy a múlt év május havában tanácsossá neveztek ki az egészségügyi osztályba. Csakhogy ezért az alkalmazásért én soha nem folyamodtam, és a lázadóminisztérium Pestre érkezésekor kértem az elbocsátásomat az igazoló iratom előterjesztett tanúsítványa szerint dr. Lumnitzertől. Ezt azonban nem biztosították, és arra kényszerültem, hogy maradjak a forradalom befejezéséig, mert a minisztérium Szegedre küldött az ottani kórházak megszemlélésére.[39] A minisztérium Pestről való elvonulásáról semmit sem tudtam, és nem maradhattam vissza Szegeden. Amikor Szegedről ismét Pestre akartam utazni, Kecskeméten tudtam meg, hogy a minisztériumot Szegedre helyezték, így
(oldalváltás)
ismét visszatértem Szegedre.

Egyéb elmondanivalóm nincs.

Töltényi főorvos s. k.

Felolvasva, megerősítve és aláírva

Georg Zillich százados — Johann Stadler százados

Anton Kornberger őrnagy mint elnök

Kovács hadbíró százados

4./ Előterjesztés

Dr. Töltényi Jánost, az 5. tábori tüzérezred cs. kir. főorvosát 1848. szeptember 20-án Őexcellenciája a cs. kir. Fenség, István főherceg honvéd főorvossá és segédtisztté nevezte ki a nemzetőri tanácshoz, ahol dr. Sauer törzsorvos működött. Ebben az időben nem mulasztotta el, hogy rábeszélje átlépésre a cs. kir. hadseregben szolgáló orvosokat a magyar hadseregben való szolgálattételre. Amikor ezután a nemzetőri tanácsot egybeolvasztották a minisztériummal, titkárként az egészségügyi irodához került. 1848. december 30-án dr. Stáhly szekciófőnöktől azt a parancsot kapta, hogy menjen Kisújszállásra, hogy ott tábori kórházakat létesítsen. Ennek révén történt, hogy távol volt Pesttől, amikor a múlt év január havában a cs. kir. csapatok bevonultak oda, és ezután a visszatérés már nem lett volna lehetséges a számára.
(*oldalváltás*)

Debrecenbe a minisztériumhoz bevonulva múlt év januárjának elején állítólag kérelmezte az elbocsátását Mészáros hadügyminisztertől, amit azonban megtagadtak tőle. Február hónapban törzsorvossá léptették elő, és a múlt év júniusában kinevezték egészségügyi tanácsossá. A minisztérium Pestre helyezésével együtt ő is odament, és még annak elmenekülése előtt, a múlt év júniusában elvonult megszemlélni Szegeden a kórházakat. Visszatérése során csak Kecskeméten tudta meg a menekülést, ezért visszament Szegedre, ahová a minisztériumot is helyezték. Ettől az időtől kezdve a forradalom befejezéséig folyamatosan a lázadók szolgálatában maradt.

Múlt év június havában állítólag ismételten kérelmezte az elbocsátását Görgei lázadóvezérnél, de ezt nem kapta meg. Jóllehet az igazolásért folyamodó kétszer is
(*oldalváltás*)
kérvényezte az elbocsátását, és erről tanúsítványokat csatolt, ebből semmi esetre sem lehet jó érzelemre következtetni, mert ezeket a tanúsítványokat kompromittált egyének állították ki, és kevés hitelt érdemelnek. Ezenfelül az egyik kiállító azt a megjegyzést is teszi, hogy az igazolásért folyamodó összeveszett a szekció főnökével, dr. Florral, ami teret ad a vélelemnek, hogy ez volt az oka az elbocsátásért való kérelmének. Az igazolásért folyamodó az igazságra alapozott semmi más módon sem tudja bizonyítani a lojális érzelmét. Éppen ellenkezőleg, ennek ellentmond a törzsorvossá történt előléptetésének elfogadása, továbbá az egészségügyi tanácsossá való előléptetésének bekövetkezett elfogadása azután, hogy megtörtént Magyarország elszakadása az Összmonarchiától, továbbá e minőségben teljesített szolgálatai a forradalom befejezéséig.[40] Ha az

38 HM HIM HL. IV. 7. fond. k. k. Kriegsgericht zu Pest 1850-1/617. Az aradi hadbíróság 1849 végéig működött, a továbbiakban a lezáratlan ügyeket, Töltényiét is, a pesti hadbíróságon tárgyalták.

39 Az 1849. április 21-én kiadott A magyar hadsereg egészségügyi ügyvitelének vezérfonala című szabályzat (és mellékletei), valamint a Rendelet a betegápolás ügyében (1849. május 7.) alapján kellett Töltényinek ellenőriznie a szegedi kórházat. Amíg Pesten a katonaorvosi kar létrehozása (és tábori kórházak helyének kijelölése) volt a cél, addig Flór Ferenc főleg a betegápolás megszervezésére és biztosítására összpontosított.

40 A Töltényi által kiadott rendeletek 1849. január 18. és július 26. között a Közlönyben, a kormány hivatalos lapjában jelentek meg. A fellehető 11-en az aláírások: „Osztályfőnök hivatalos távollétében Töltényi titkár", vagy „Hadügyi osztályfőnök megbízásából. Töltényi, segédtanácsos".

igazolásért folyamodónak a szívén feküdt volna, hogy minden további szolgálattételt elutasítson magától, ezt kiszközölhette volna, és nem ment volna Kisújszállásra, ahol a magyar minisztérium ellenséges álláspontja már nem lehetett ismeretlen előtte, és nem lett volna számára szükséges Debrecenbe menni sem. Múlt év június havában a minisztérium ugyanígy rábízta a szolgálati utat Szegedre, és ismét a korábbi szolgálattételét végezte.
Ennek következtében az az egyhangú
végzés [kiemelések az eredetiben, G. F.]
nyert megfogalmazást, hogy ő nem tűnik igazoltnak, a cs. kir. hadseregben viselt főorvosi állásából politikai úton legyen felmentve, és utasítva is, hogy e címet többé ne használja.
Pest, 1850. április 23-án
Georg Zillich százados — Johann Stadler százados
Anton Kornberger
őrnagy mint elnök
Kovács
hadbíró százados

A Töltényi által csatolt bizonyítványok és tanúsítványok[41]

Kinevezés
Töltényi Karol [sic!] úr 5dik tüzérezredi főorvos a nemzetőrségi országos tanácshoz igazgató orvosi segédül főorvosi cím és honvéd főorvosi rendes illetménnyel s 20 p[engő]forint havi pótpénzzel f.[olyó] e.[év] Október 1-től kineveztetik
Budapest 1848 Szeptember 20 án
István Nádor sk. kir. helytartó Batthyány Lajos s.k.
.....

194 sz[ámon] A had[ügy]minis[z]teri Egészségi Osztályból
Tiszti Rendelvény
Töltényi János Őrnagy Törzs Orvos Úrnak!
Mint a tárczámhoz tartozó Egészségi Osztály titoknoka Ön ezennel általam – eddigi hivatalos állása és illetménye mellett – Törzs Orvosnak Őrnagyi czimmel – Január 15ödikétől számítva – kineveztetik.-
Szolgáljon Önnek ezen rendelvény megkülönböztetett rangja és állására nézve igazoló okmányul.
Debreczen Febr[uár]. 9én 1849
Hadügyminiszter
.....

Bizonyitvány
Hogy Töltényi János orvosi igazgatóság titoknoka 1848 november hóban, midőn az Uj- épületben[42] fogva tartott határ őrök közt a cholera uralkodott, azokat beteges állapota daczára, nemcsak éjjel s nappal ernyedetlenül ápolta, hanem tulajdon ingeit is köztük felosztotta – ezennel mint szemtanu igazolom.
Arad, 1849 aug[usztus] 1én
Dr. Gundélyi [? G. F.]
.....

Bizonyitvány
Töltényi János volt magyar Hadügyminisztérium Egés[z]ségügyi osztály hivatalnoka által megkerestetvén, ezennel pártatlan bizonyságot nyujtok, miként a' nevezett titkár úr hivataloskodási ideje alatt osztályabeli főnök Flór Ferenc urral többszöri kellemetlen surlódások [miatt, G. F.] – legfőleg pedig emlitett Titoknoknak politikai hitét ösmervén álíthatom: hogy belső meggyőződése alapján –, emlékezetemre f[olyó] é[v] Január havában Mészáros Lázártól személyes jelenlétemben hivatalátóli felmentését kérte, melly nékie kemény megjegyzéssel megtagadtatott, a' megtagadást egyszerűen kén[y]szerítő joggyakorlatának tulajdonitattván.
Minek is igasságos voltára szükség esetében,– és vallásos kötelességem szerint – hitnek letételét minden időben ajánlom.
Kelt Aradon Augusztusnak 12. 849
Torday Gyula
Titoknok
.....

Bizonyítvány
Töltényi János volt hadügy egészségügyi osztály hivatalnok Görgey volt hadügyminis[z]tertül f. évi jun[ius] havában elbocsátását kérte, de azt meg nem kapta. Ez iránt a nevezett orvos urról biztositása tervére kikért s' adott bizonyitványom midőn elveszettnek állítatik, azt ismét ezennel kiadni kötelességemnek tartom.
Kelt Aradon S[z]eptember 18án 1849
Dr Lumnitzer Sándor[43]
.....

Bizonyitvány
Hogy Töltényi János orvostudor úr nálam mint ország[os] főorvos mellett mint titoknok jelesül müködöt[t] és ezen hivatal[r]a a nélkül hogy folyamodot[t], Elöljároi ajánlatára és az akkori haditanács elöterjesztésére, a Fenséges nádor által neveztetett ki, ezennel bizonyítom.
Ezen alkalommal továbbá nyilvánítom hogy a fen[n] nevezett orvos úr, míg oldalom mellett működött, nem csak a legnagyobb szorgalommal tely[j]esíté ide tartozó teendőit, hanem azon felül az ujépületben 1848diki november havában a foglyok közt kitört cholera járvány alkalmával ezeket beteges állapota daczára a legnagyobb feláldozással ápolta, míg a hadügyminis[z]teri egészségi osztályba Dr Stáhly Osztályfőnök kívánatára mint titoknok állítatott
Pesten 1sső Oktob[er] 849
Sauer Ignácz

41 Magyar nyelven íródtak.

42 A Canevale tervei alapján a 18. század végén Pesten felépített katonai rendeltetésű Újépület (Neugebäude) a Lipótvárosban, a mai Szabadság tér területén állt. Az óriási belső udvart bezáró négyszögletes épület építése 1786-ban kezdődött, és a Kárpát-medencében a legnagyobb katonai építménynek számított. Amikor elkészült, az 5. tüzérezred laktanyájaként működött. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukását követően börtön volt. Az épület falánál végezték ki 1849. október 6-án gróf Batthyány Lajost, az első független magyar kormány miniszterelnökét. 1897-ben bontották le.

43 Lumnitzer Sándor (1821–1892) sebész, Görgey seregének törzsorvosa (ő látta el a sérülését követően Görgey fejsebét). A szabadságharc bukása után besorozták az osztrák hadseregbe ápolóként. Később, 1880-ban egyetemi tanár lett.

Igazolás [eredetiben német nyelven, G. F.]

Minthogy a cs. kir. osztrák hadsereghez való jó érzületeim miatt a magyar seregben nem akartam szolgálni, és jóllehet már 1848. november 4-én az Országos Honvédelmi Bizottmány nyugdíjazott, 1849. április 5-én a tényleges nyugdíjazásomat igényeltem. Dr. Töltényi úr volt az, aki ehhez hozzásegített, noha teljesen egészséges voltam, és dr. Töltényi úr ismerte a felfogásomat. Ezért nem határolódom el attól, hogy fent nevezett doktor urat jó császári érzelműnek nevezzem, amit ezennel a valóságnak megfelelően a pecsétemmel és aláírásommal megerősítek.
Pest, 1849. október 2-án
P. H. Békeffy József
az oroszországi I. Miklós cár
9. huszárezredének őrnagya
.....

Dr. med. Töltényi János
úrnak [eredetiben német nyelven, G. F.]

Nem határolódom el attól, hogy a valóságnak megfelelően igazoljam, hogy Ön Debrecenben, a legcsekélyebb bajom nélkül, csupáncsak mert Ön tudta, hogy egyáltalán nem akarok szolgálni, időleges nyugdíjazást kérelmeztem, aminek következtében nyugdíjaztak is.
Pest, 1849. október 12-én
P. H. Karger őrnagy

A hadbíróság által bekért vélemények:[44]

A magyarországi cs. kir. tábori törzsorvosi igazgatóság
271. sz.
Az érdemes cs. kir. hadbíróságnak
Pesten

Az érdemes cs. kir. hadbíróságnak a múlt év október 17-én kelt, 1824. számmal kézbesített megkeresésére, az 1849. október 20-án kelt 320. számú itteni jegyzékkel tudtára lett adva, hogy Dr. Töltényi János, a cs. kir. 5. tüzérezred korábbi főorvosa főorvosként átlépett a honvéd tüzérséghez, a fennállt magyar hadügyminisztérium által az egészségügyi osztály előadói titkárjává lett kinevezve, előzőleg pedig a nemzetőrség tanácsnokává. Mint ilyen minden lehetséges eszközt felhasznált arra, hogy a már hosszabb ideje szolgáló és a katonai egészségügyi szolgálatban tájékozott tábori orvosokat a lázadókhoz való átlépésre csábítsa, az átlépésükre való rábeszélésekkel és a cs. kir. tábori orvosi ágazatot becsmérlő és gyalázkodó beszédekkel élt.
(*oldalváltás*)

Ezzel szemben a legcsillogóbb kilátásokat vetítette előre a lázadóknál azzal, hogy az átlépők később alezredessé, törzsorvossá, miniszteri tanácsossá, és a minisztériumban szanitéc-előadóvá lesznek kinevezve. Hogy pedig több tábori orvost megnyerjen a magyar ügynek, előléptetést ígért nekik a lázadóknál, sőt néhányat még akaratuk ellenére törzsorvossá is előléptetett.

Az e hónap 15-én kelt 1518. számú nagybecsű jegyzék folytán a tábori törzsorvosi igazgatóság ezt szolgálati tisztelettel tudatja, minthogy az első forradalmi szakasz alatti itt tartózkodáskor ezt volt alkalma tapasztalni.
Buda, 1850. január 19-én
D[r] B [olvashatatlan, G. F.]
törzsorvos[45]
.....

Az érdemes cs. kir. Tábori Orvosi Igazgatóságnak
Pest, 1850. január 23-án

Elküldve Nedelkovics J, Mihalowski [Feljegyzés az iraton. G. F.]

Hivatkozással a folyó év január 19-én kelt 271. sz. becses írásra Dr. Töltényi korábbi tábori főorvost terhelő adatok közlésére vonatkozólag, az érdemes címhez az a szolgálati szívességű megkeresés intéztetik, hogy szíveskedjenek továbbá még a következőket közölni. Melyik tábori orvosokat csábította átlépésre és melyik tábori orvosokat kísérelte meg átlépésre csábítani, és ehhez lehet-e alkalmas tanúkat megjelölni? Ugyanígy ha a tanúk kikérdezhetők lennének arról, hogy Töltényi gyalázkodó beszédekkel becsmérelte-e a tábori orvosi ágazatot, amelynek tábori orvosai a maguk akarata ellenére lázadó törzsorvosokká lettek előléptetve,
(*oldalváltás*)
és végül mely cs. kir. tábori orvosok lettek ily módon törzsorvossá előléptetve.
Kovács
hadbíró százados
.....

A magyarországi cs. kir. tábori törzsorvosi igazgatóság
384. sz.
Az érdemes cs. kir. hadbíróságnak
Pesten

Az e hónap 23-án kelt 679. számú becses megkeresésére a tábori törzsorvosi igazgatóság szolgálati tisztelettel válaszolja, hogy Dr. Töltényi az itt jellemzett módon tevékeny volt sok tábori orvosnak a lázadókhoz való átlépésében. Az ellene szóló tanúként megjelölhető az 5. tüzérezred jelenlegi két tábori főorvosa Johann Wanek és Ludwig Navratil urak, akik közül az utóbbi a tábori törzsorvosi igazgatósághoz van vezényelve, és akiket átlépésre csábított. Töltényi akaratuk ellenére léptette elő Dr. Minderlein jelenlegi ezredorvos urat a császári könnyűlovas ezredtől, aki ezt az előléptetést elutasította, és Dr. Pürstinger főorvos urat a gróf Gyulai féle 3. zászlóaljtól, amivel ő a felkelőknél volt. Jelenleg a szegedi katonai kórházba van vezényelve.
Buda 1850. január 27.
D[r] B [Anton Beé]
törzsorvos
.....

A Bervaldo altábornagyról elnevezett cs. kir. 5. tábori tüzérezred érdemes parancsnokságának.
Helyben

A február 21-én kelt, G 329. számú hátirati parancs következtében a Dr. Töltényi János egykori cs. kir. főorvos-

44 Eredetiben valamennyi német nyelven íródott.

45 Hermann Róbert szíves segítsége alapján az aláíró Dr. Anton Beé lehetett.

ra vonatkozó levelezés visszacsatolásával a legalázatosabb alulírott az alábbiakban előterjeszti valósághű nyilatkozatát az érdemes cs. kir. ezredparancsnokságnak. 1848. év őszén, amikor a legalázatosabb alulírott még tábori alorvosként illetve alsebészként volt az érdemes cs. kir. 5. tábori tüzérezred állományában, ahonnan a honvédsereg egészségügyi igazgatóságánál már titkári alkalmazásban volt Dr. Töltényi János úr a cs. kir. tábori alorvosok mind gazdasági, mind hivatali tekintetben nyomottan kilátástalan helyzetére való utalással ismételt ajánlatott tett a honvédseregbe való átlépésre. Ennek során minden alorvos hadnagyként és havi 30 konvenciós pénznemű forint zsolddal jobban lenne alkalmazva, mint maga egy cs. kir. osztrák főorvos. A honvédsereg főorvosai még századosi rangot is kapnának és havi 50 konvenciós pénznemű forint zsoldot élveznének. Jóllehet a magyar rendszerrel is szembe menne, ha seborvosokat főorvosokként vennének fel a seregbe, Dr. Töltényi úr a befolyásos szava használatával mégis főorvosi ranggal kecsegtette alulírottat, ha átlépne.

Pest, 1850. február 22-én
Johann Wanek s. k.
a sebészet magisztere stb.
tábori főorvos a cs. kir. 5. tüzérezrednél.
.....

Az érdemes 5. tábori tüzérezred parancsnokságának.
A hónap 21-én, G 329. számmal kapott parancs érdemes hátirata következtében a legalázatosabb alulírott, a Dr. Töltényi úrra vonatkozó nyilatkozatát a levelezés csatolásával szolgálati kötelezettséggel terjeszti elő az alábbiakkal.

1848 évben Dr. Töltényi titkárként és egészségügyi referensként volt az akkor fennállott magyar nemzetőri tanácsnál, és megkísérelte alulírottat többször is rábeszélni a lázadókhoz való átlépésre a cs. kir. tábori orvosi ágazat bajos viszonyaira való utalással.
Buda, 1850. február 23-án
Ludwig Navratil s. k.
cs. kir. tábori főorvos az 5. tüzérezrednél
beosztva a hadsereg egészségügyi igazgatóságánál

Irodalom

Bajzik, L. 2013: Adalékok gyulai Gaál Miklós 1848–1849-es honvédtábornok mérnöki tudásáról és műveltségéről. – AETAS 2013/2: 61–89.

Bekes, J. 2015: A hála avagy Töltényi János doktor megdicsőülése, majdan kínszenvedelmes bukása. – Napút 2015/4: 32–49.

Bodosi, M. 1996: Somogy vármegye kaposvári közkórházának története. (1846–1900). In: Bodosi M. – Farkas M. – Gyódi Gy. – Nagy Gy. (szerk.): Somogy megye kaposvári kórházának jubileumi évkönyve (1846-1996). Kaposvár, 1996.

Csikány, T. 1998: A honvédtüzérség megszervezése és szervezeti fejlődése 1848-ban. AETAS 1998/2–3: 54–73.

Frankl, J. 1964: Töltényi János a szabadságharc törzsorvosa. In: Frankl J. (szerk.) Somogyi orvosnapok, IV., A Somogy megyei Egészségtudományi Bizottság és a Kaposvári Megyei Kórház kiadványa. Kaposvár, 1964.

Frankl, J.– Bodosi, M. 1987: A két Töltényi életműve és példája. Orvosi Hetilap 1987. augusztus 23. 1793–1797.

Gáspár, F. 2020: Megtalált évek: a kaposvári kórház története 1849-től 1870-ig. In: dr. Gáspár Ferenc: Felszeletelt történelem. Kaposvár, 2020.

Görgey, A. 1911: Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. II. kötet. Budapest, 1911.

Hermann, R. 2019: Újratermelődő tévhitek. 1848–1849 legendái. Rubicon 1991/1: 86–97.

Horváth, P. 2020: A szereplőkonstruálás mintázatai történelmi tárgyú narratívákban. Nyelvtudományi értekezések (168). Budapest, 2020. http://mersz.hu/a-szereplokonstrualas-mintazatai-tortenelmi-targyu-narrativakban// Letöltés dátuma: 2023. június 15.

Jaeger, W. 1991: Péče o raněné na bojišti. Prezentace na konferenci. Praha, 1991. In: Hochsteiger, T. (szerk.): Hradec Králové/ Königgrätz 1866–1991. Praha, 1993.

Kapronczay, K. 2015: Az 1848-49 évi magyar szabadságharc katonaegészségügyi szervezete. In: Kapronczay K. (szerk.) Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Orvostörténeti tanulmányok. Budapest, 2015.

Kapronczay, K.–Szemkeő, E. 1981: A betegápolás szervezése a szabadságharc idején. Orvostörténeti Közlemények, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Budapest, 1981.

Katona, T. 2001: Az aradi vértanúk. Budapest, 2001. Magyar Elektronikus Könyvtár. http//mek.niif.hu>html>aradiv01000>aradiv01000. Letöltés dátuma: 2023. június 15.

Kiss, B. 2021: A császári és királyi 44. gyalogezred története. In: Récsei Balázs (szerk.): Kaposvár és az első világháború. Kaposvár, 2021.

Kovács, M. 2017: Mítosz és történelemteremtés. RomKat.ro https:// romkat.ro › mitosz-es tortenelemteremtes. Letöltés dátuma: 2013. május 24.

Kovács, Z. 2015: Bekes József orvosdrámája is debütált a Poszton. https:// kaposvarmost.hu >kultura>2015/06/11 bekes. Letöltés dátuma: 2023. május 24.

Pelyach, I. 2013: Egy legenda nyomában. Vécsey Károly gróf kézcsókja az akasztófa árnyékában. AETAS 2013/2: 107–129.

Szarka, L. 2011: Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok életrajza. http://hdl.handle.net/10831/45051. Letöltés dátuma: 2023. április 6.

Szemes, P. 2022: Az egészség és béke szolgálatában. A kaposvári kórház és honvédség történetének mérföldkövei. Kaposvár, 2022.

Vértes, L. 2016: Hajdanvolt kaposvári orvosok. Töltényi János. Budapest, 2016. 13.

Zachar, J. 1993: Zachar József: Szemle. Könyvismertető. Hadtörténelmi Közlemények 1993/4.

Zétény, GY. 1948: A magyar szabadságharc honvédorvosai. Budapest, 1948.

Zóka, P. 2019: Töltényi János (1812-1870). In: Szemes Péter–Zóka Péter Tanúságtevők. Tizenkét somogyi orvosportré. Kaposvár, 2019.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 237-250 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.237
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

A két Iványi
Iványi-Grünwald Béla festőművész és fia, ifj. dr Iványi-Grünwald Béla történész

LENKEY TIBOR

8655 Som, Ady Endre utca 64., Hungary, e-mail: lenkeytibor.som@gmail.com
website: www.lenkeytibor.hu

LENKEY, T.: *Painter Béla Iványi-Grünwald and his son, jr. Life and work of the historian Béla Iványi-Grünwald.*
Abstract: My main goal with this study is to introduce how Grünwald Béla, born in Som (his father born in Ádánd, his mother in Osztopán) got European recognition with his paintings as Iványi-Grünwald Béla and also how their only child ifj. dr Iványi-Grünwald Béla archivist, historian got through the mid XX. century in a difficult historical period. Their lives and work partially ran in paralell until Iványi jr. moved to England. With their lives I would like to present this branch of the Grünwald family's life and the sorrowful fact that given there is no descendant this branch died out. With presenting my newest research I could clarify the previous lack of data considering their lives, work and family. I sincerely hope that with these newly provided information researchers and those who are interested will get a clearer picture.

Keywords: Som, Balaton, London, Colchester, family

Bevezetés

Grünwald Béla festőművész Som községben született, akinek édesanyja Morvay Mária Emília, míg édesapja, Grünwald Sámuel. Élete változatos volt, mert iskolai tanulmányait bel- és külföldön több városban végezte, majd társaival eredményes művészeti tevékenységet folytatott. Nagybányán ismerte meg Bilcz Irén Matildot, akit feleségül vett és 1902-ben megszületett Grünwald Béla István fiuk. Később mindketten felvették az Iványi-Grünwald Béla nevet. Az apa elismert festőművész, míg fia levéltáros és történész lett. Írásomban követjük a két Iványi és családjuk életét, munkásságát, melyeket dokumentumokkal bizonyítok.

1. ábra. Iványi-Grünwald Béla festőművész

2. ábra. ifj. dr Iványi-Grünwald Béla levéltáros, történész

Anyag és módszer

2019 júniusában több évtizedes kutatás után saját kiadásomban jelentettem meg Iványi-Grünwald Béla könyvemet, melyben már részletesen írtam róluk, sőt az azóta eltelt időben több bel- és külföldi folyóiratban, web-oldalakon cikkeim, tanulmányaim jelentek meg, melyek igyekeztek rendbe tenni azt a problémát, hogy neves művészünk vallásváltása miatt több személyi adatát megváltoztatta, valótlan adatokat közölt, melyek a mai napig felbukkannak, mindenkit félrevezetnek. Ezért könyvem kiadása, cikkeim megjelenése után nem álltam le a kutatással, aminek köszönhetően mára pontosabb adatokat tudok közreadni. Néhány családtag esetében az egyházi anyakönyveket vizsgálva többször ellentmondásba ütköztem, amit mindig sikerült feloldani. Jártam a család nyomában bel- és külhonban, levéltárakban, múzeumokban, temetőkben, írtam, telefonáltam, tárgyaltam sokakkal, de más szerzők és kutatók, érdeklődők is meg fognak lepődni, milyen eredményre jutottam!

Eredmények

Lássuk a tényeket, az igazságot Grünwald Béla festőművészről:

Som községben született 1867. május 16-án. Apja Grünwald Sámuel Ádánd községben született 1839-ben. Szülei: Baruch Teréz és Grünwald Antal. Földbérlő volt Somban, Som-Daránypusztán, Som-Simonmajorban és az Iregszemcse melletti Csehipusztán, de Somban szatócsüzlete is volt. Édesanyja Morvay Mária Emília, aki 1842-ben Osztopán községben született. Szülei: Strossberger Rozália és Morvai Salamon voltak. Béla fogékony gyermekéveit Somban és Daránypusztán töltötte testvéreivel együtt. Vélelmezett házuk és szatócsüzletük Som, Petőfi utca 1. sz. alatt volt.

Testvérei közül Somban született: Róza: 1862. január 13., Emánuel: 1864. április 20.(később a Miksa nevet használta), Betti: 1865. december 30., Béla:1867. május 16-án.

Pusztacsehin született: Adolf: 1871.december 19., Emma: 1874. február 21., József: 1874. december 26., Ede:1876. július 13., Ilona: 1878. október 1. Összesen 9 testvér.

Neves elődeim, akik Grünwald Béla életéről és festészetéről írtak – mint dr Telepy Katalin, Réti István, Katona Imre, dr. Malonyay Dezső, Szabó László – maximum 7 testvérig jutottak el, de a következetes kutatás, különösen a Somogy Vármegyei és Budapest Fővárosi Levéltár, a Budapesti Zsidó Hitközség-Chevra Kadisa szakmai segítségével az előbb leírtakat tudom bizonyítani (születés és halál esetében is). Élő műelemzőitől kaptam olyan magyarázatot, hogy életének adataival kapcsolatban elfogadták festőtársa, Réti István és Iványi közlését. Ez is egy álláspont, de ennél hitelesebb Grünwald Béla 1899. január 11-i házassági anyakönyvi kivonatának hiteles másolata, amit tanúként aláírt Csók István festőművész és dr. Orosz Sándor királyi alügyész, s ez tartalmazza a valós születési adatokat, nem művészünk előbbi és későbbi közlései! A születési anyakönyv adatai is egyeznek a házassággival. Könyvem 2019-es kiadása előtti kutatásom során a család egyik oldalirányú tagja jelezte az 5. testvér, Grünwald Emma és családja létezését, de a somogyi egyházi iratok között nem találtam. Som és a hozzá tartozó Som-Daránypuszta és Som-Simonmajor a történelemben mindig is Somogy és Tolna vármegyék határán helyezkedtek el, így fordultam a Tolna Vármegyei Levéltárhoz, majd utam ismét Kaposvárra vezetett, mert a Pusztacsehi (Csehipuszta) településen születetteket a Tabi izraelita születési anyakönyvben sikerült fellelni, így alakult ki a Grünwald-Morvay család bizonyítottan 9 gyermeke! Már itt jelzem a kutatóknak és olvasóknak, hogy ne lepődjenek meg, ha úgy a szülők, mint gyermekeik esetében különböző névírásokkal találkozunk az anyakönyvekben, vagy életük során. Álljon itt néhány példa, mint: Grünwald Sámuel: Grünwald Samu vagy Morvai(y) Mária Emília esetében: Morvai Mári, Morvay Mária, Morvay Emília, Morvay Amália, de a Grünwald Emánuelnek született testvért Manónak is becézték, de Miksaként élt és halt meg, vagy Grünwald Ede Iván Edeként lett elismert újságíró és így halt meg, vagy Grünwald Ilona Iványi Ilonaként élt és hunyt el. Hivatalosan régi kutatásaim során csak festőművészünk vonatkozásában volt birtokomban az Iványi-Grünwald Béla név Magyar Királyi Belügyminiszter általi engedélyezése. Emma esetében a születés anyakönyvezése Tolna Vármegye Alispánja engedélyével később történt meg. Sőt, Emma két fiának, Lászlónak és Istvánnak is újabb kutatásom során került elő a Fürst vezetéknévről az Iványi vezetéknévre való változtatás hivatalos engedélyezése.

„Mindig hálát adok az Istennek, hogy nem valami füstös, zajos nagy városban születtem és így gyermekkori emlékeim nem keskeny zúgutcákba, vagy akár palotákba, hanem a virágos, napsütötte, a dombos Dunántúlra szállnak vissza" mondja a festő később szülőhelyéről. Igen, mint minden fiatalnak, a gyermekévek, az ott szerzett információk meghatározók, végigkísérik egész élete során! Szüleivel, testvéreivel együtt örülhetett a születési helynek, ahol egyben édesapja bérelt földjei is voltak. Láthatta szemeivel a Kelet-Külső-Somogyi dombság vonulatát, a Daránypusztán lévő Sötét-hegy lankáit és a Somban lévő szatócsüzletet. A községben és a pusztán élő emberek között teltek gyermekévei, itt ébredt tudatára, itt érték a későbbi életére is ható élmények, benyomások. Som és Daránypuszta földterületeinek elhelyezkedése miatt viszonylag kicsi, 9 km távolság választotta el Grünwald Sámuel bérelt földjeit a Tab mellett lévő Zala községben született nagy festőtől, gróf Zichy Mihálytól. Igen, a Zichy család egyik tagja, a festő testvére Antal gróf és egyik juhászuk adta az első ihletet, mellyel Béla érdeklődését a festészetre irányította.

Iskoláit a „Zircz-Cziszterczi Rend Székesfehérvári Főgymnasiumában", az 1878/79-es tanévben kezdte meg, s itt végezte el az I-III. évfolyamokat, a IV. évben már nem volt található a neve a nyilvántartásban. Kutatásom bebizonyította, hogy Grünwald Béla tanulmányait Budapesten folytatta a „Királyi Katholikus Főgymnasiumban", a IV. B. osztályban 1881/82. tanévben, amit befejezett, de „érettségi vizsgálatot nem tett".

Ezután útja az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde, új nevén az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola[1] padjaiba vezetett, ahol Szé-

1 Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtár, Levéltár és Művészeti Gyűjtemény Budapest,1886. 11/a és 1/e.

3. ábra. Som földrajzi elhelyezkedése

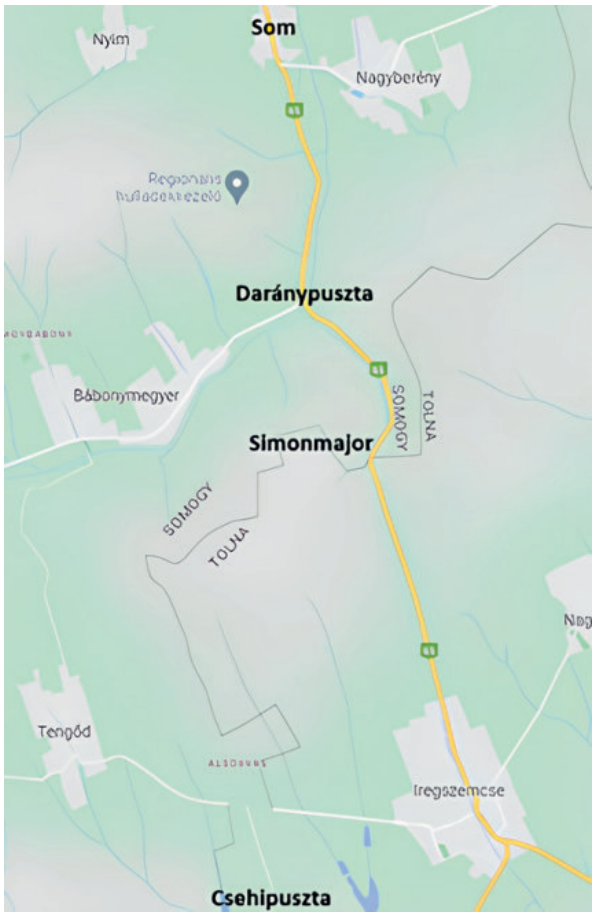
kely Bertalan és Lotz Károly növendéke volt. Nézzük a fellelt beíratási lajstromok, anyakönyvek és minősítési lapok bejegyzéseit: Beíratási lajtroma az 1882/83 tanévre: *„Grünwald Béla adatai: szül. Somogy m. Somban, 1867. május 7-én. izraelita. Apja Sámuel gazda Puszta Csehi. A budapesti V. ker. kath. főgymn. IV. B. oszt. tanult, magyar. Fölvételi díjt.: 2. Festész akar lenni. Grünwald Béla jó eredménnyel végzett, „biz. kikapta".*

1883/84. tanév: *„Grünwald Béla, szül. Somogy m. Somban 1867. május 7-én, izraelita. Apja Sámuel gazda Puszta Csehi. A budapesti V. ker. kathol. főgymnasium IV.-ik. oszt. végezte jó eredménnyel. Művésznövendék."*

1884/85. tanév: *„Grünwald Béla szül. Somogy megyei Somban, 1867. május 7-én, mózes vallású. Samuel gazda, Puszta Csehi. A budapesti V. ker. kathol. főgymnasium IV.-ik osztályát végezte. Jó eredmény, magyar. Művésznövendék."*

Lehetőséget kapott, hogy felvételt nyerjen Lotz Károly gyakorló festészeti osztályába sikeres pályázat után, ami megvalósult, mert szerepel az 1885/86 tanév beíratási lajstromában: *„Grünwald Béla, szül. Somfaluban, 1867 évi május hó 6-án, mózes vallású. Atyja Samu, bérlő Puszta Csehiben. A bpesti V. ker. kathol. főgymnasium IV.-ik osztályát végezte, jó eredmény."* Előbbiekben találkozhattunk a szülőhely Somogy m. Som, később Somfalu megnevezésével, illetve születési időnek először május 7., majd május 6. szerepelt! Székely Bertalan tanítványa is volt.

Az 1886/87. tanév névsora bizonyítja, hogy Grünwald Béla 1886 őszétől már nem volt a Mintarajziskola tanulója, tanulmányait itt befejezte!

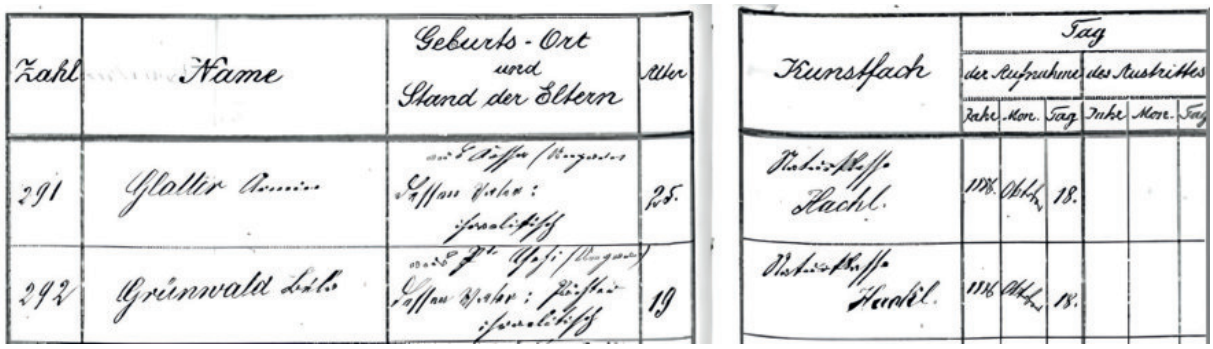
4. ábra. Grünwald Sámuel lakása és bérelt földjei

Müncheni tanulmányairól: *„A korabeli tanulmányi szabályzat értelmében legalább fél évig kellett látogatni az Akadémiát a sikeres felvételizőknek ahhoz, hogy véglegesen felvételt nyerjenek az intézménybe, ezt nevezték „Martikelnek". Az anyakönyvekbe csak az első olyan osztályt nevezték meg, amelyet a növendék látogatott, későbbi tanulmányi előmenetelét nem rögzítették. Iványi a „Naturklasse"-ba nyert felvételt, ahol már az élő modell utáni rajzolás zajlott, és amelyet Gabriel von Hackl vezetett akkor. (Általában fejtanulmányokat készítettek, ritkábban aktot, és ha igen, természetesen csak férfiak ültek modellt.)"*[2]

„Iványi 1887-től Párizsban tanult, Tony Robert-Fleury és William-Adolphe Bouguereau tanította. Megtaláltam a nevét (Adalbert Grünwaldként) a Catherine Fehrer által a Julian Akadémia növendékeiről készített listában."[3]

1887-től 1890-ig a párizsi Julián Akadémiára járt, de a szünetek idejére visszatért somi lakásukba. Az 1890-es Párizsi Világkiállításon *Isten kardja*[4] című festményéért bronzérem elismerést kapott.1891-ben újra visszament Münchenbe és a Hollósy-körhöz csatlakozott. Ez év nyarán fejezte be a Som melletti Csehi-pusztai élmények hatására az *Áhitat*

2 Akademie der Bildenden Künste, München, 1886.
3 Fehrer 1989, 42.
4 Lenkey 2019a, 19.

Zahl	Name	Geburts-Ort und Stand der Eltern	Alter	Kunstfach	Tag der Aufnahme Jahr	Monat	Tag	Tag des Austrittes Jahr	Monat	Tag
291	Glatter [illegible]	[illegible] Gattin [illegible]: [illegible]	25.	[illegible] Fach.	1178	Okt.	18.			
292	Grünwald Béla	[illegible] Gattin [illegible]: [illegible]	19	[illegible] Fach.	1178	Okt.	18.			

5. ábra. Grünwald Béla müncheni tanulmányai

6. ábra. Isten kardja (1890)

7. ábra. Isten kardja II. – Hadúr kardja (1898)

(Ave Mária) és a *Nyár* festményét. Családja még ebben az évben Győr-Moson-Sopron megyébe, az Iván[5] községhez tartozó Viszta-pusztára költözött és 1892-ben itt készült a *Juhász és a parasztasszony* című képe. 1894-ben Eisenhut Ferenccel Egyiptomba utazott, ekkor festette a *Szent Család* című képet.1896-ban, a Millennium évében készült el *IV. Béla visszatérése a tatárjárás után* festménye, de nem érte el a várt sikert. Közben Hollósyékkal megbeszélték, hogy Nagybányára mennek: Hollósy Simon, Ferenczy Károly, Iványi-Grünwald Béla és csatlakozott hozzájuk Réti István és Thorma János. Megalapítják a Művésztelepet[6], melyhez Iványi Glatz Oszkár édesapjától kért pénzügyi segítséget. *Isten kardja II.-Hadúr kardja* festménye 1898-ban készült el. 1899. január 11-én Nagybányán feleségül vette Bilcz Irén Matildot[7], az ottani görögkatolikus esperes lányát. Időrendben itt következett festőnk apjának, Grünwald Sámuelnek a halála, az azt követő hagyatéki eljárás okmánya, melyre már hivatkoztam. Ebből az derült ki, hogy ezen okiratban nem történik említés a Pusztacsehin született Adolf testvérükről. Így vélelmeztem, hogy a végintézkedés nélkül elhunyt Sámuel apa nem tagadhatta ki, tehát ő már nem élhetett ekkor. Felhívom minden kutató figyelmét, találtam Adolf keresztnevű Grünwaldokat, de sajnos adataik nem egyeztek a mi adatainkkal, tehát nem őt találtam meg. Béla házasságából 1902. március 02-án megszületett Grünwald Béla István[8] fiuk. Folyamatosan készülnek festményei, pl. 1903-ban: *Ruhaszárítás, Tavaszi kirándulás, Három királyok*, *Evangélikus templom oltárképe: Jézus a Getsemáné kertben*. A festő apának fia születésével újabb sikeres időszaka következik, mivel 1904-ben Fraknói díjat nyer, s ezt követően egy évre Rómába utazik a család, ahova Grünwald magával viszi beteg festő barátját, Maticska Jenőt, hátha segíti gyógyulását a klímaváltozás. Itt szakít az eddigi nagybányai stílusával és a dekoratív festészet vonzáskörébe kerül Cézanne és Gauguin művészetének hatására. (A dekoratív hatás mellett a színek élénksége volt a jellemző). Ifjabb Béla e bohém, korlátokat nehezen tűrő, a különféle irányzatokon vitázó, személyes és politikai vitákat sem nélkülöző, de tele személyi és anyagi gondokkal küzdő környezetben élte gyermekéveit szüleivel. 1905-ben visszatér Nagybányára, de már új utakat keres, részben az előző időszak élményei miatt, részben

5 Uo. 19.
6 Uo. 20.
7 Uo. 24–29.
8 Uo. 31–32.

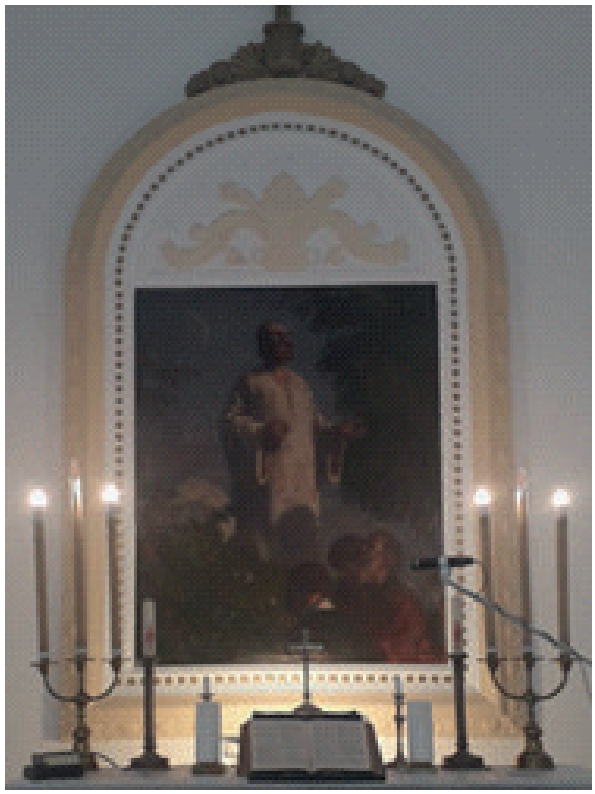
Ferenczy Károly Pestre távozása miatt, aki a Képzőművészeti Főiskola tanára lett. Budapesten, a Nemzeti Szalonban gyűjteményes kiállítása van 1906-ban, s ekkor használja először képei aláírásakor az Iványi előnevet, amire csak 1929-ben[9] kap hivatalos névhasználatot. Iványi 1907-ben részt vesz *a Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köre (MIÉNK)* megalakításában. Iványi Budapesten találkozik Kada Elekkel, Kecskemét művészetet pártoló polgármesterével és felajánlja, hogy a nagybányai művészek egy részével kedvező feltételek biztosítása esetén átköltöznek Kecskemétre[10] és létrehozzák az itteni Művésztelepet sokrétűbb lehetőségekkel. Nagybánya és Iványi útjai 1909-ben válnak külön, így Budapestre költözik, ahol Rózsa Miklós és társaival együtt megalakítják a Művészház Művészeti Egyesületet[11] 1909. december 4-én a Váci utca 9-ben. Elnök gróf Teleky Géza (mecénás is), művészeti igazgató: Rózsa Miklós, művészeti alelnök: Iványi-Grünwald Béla, ügyvezető igazgató pedig Mihályi Deák Jenő műkereskedő. Itt új kiállítótér nyílik a művészeknek, de nem úgy alakulnak a bevételek, ezért 1910. október 24-én átköltöznek ideiglenesen az Erzsébetvárosi Kaszinó Városligeti fasor 6. szám alatti nyári helyiségeibe, majd a Kristóf tér 2-be mennek, ahol 1911. március 12-én Rippl-Rónai József tart kiállítást. Gróf Teleky Géza 1912-ben megvette az Egyesületnek a Rózsa utca-Szegfű utca sarkán álló volt Zichy palotát, amit átépíttetett. 1913. január 23-án volt az első nagy kiállítás, ahol 95 művész 284 alkotása vett részt. Az egyesületen belül állandó viták voltak, s ennek is tudható be, hogy Iványi több társával együtt 1912-ben kilép. A bevételek elmaradása, a látogatottság csökkenése miatt az egyesület 1914. április 28-i közgyűlésén kimondta feloszlatását.

A Kecskeméti Művésztelep építését – ami állt hat iker műteremlakásból és a Műteremházból – hátráltatta az 1911. július 8-i ottani földrengés, ezért addig a művészek és tanítványaik szállodákban és szállásokon éltek. 1912-ben elkészültek az épületek és újult erővel indult meg a közterületek díszítése és a napi érdekes témák megörökítése. Ifjabb Béla a nagybányai hegyek után rácsodálkozott a sík, homokos alföldi rónára, de a családi környezet, apja művésztársainak életvitele nem erősítette meg biztonságérzetét.

Kecskeméten 1911-ben elkészült a *Kecskeméti piac télen*[12] képe, majd 1912 tavaszára a *Kecskeméti kofák hóbuckák között*[13], mellyel Budapesten, a Képzőművész Társulat kiállításán Iványi 4.000 koronás díjat nyert. Kada Elek polgármester 1913 évi halála gondként jelentkezett, de az ez évi *Tavasz ébredése*[14] című festménye Iványinak a Nemzeti Szalon kiállításán kis állami aranyérmet hozott! 1914-ben készült művei közül ki kell emelni a *Kecskeméti utcarészlet* és a *Pihenő Vénusz* festményeket.

Béla István a Kegyes-Tanítórend Kecskeméti Főgimnáziumában az 1912–13 tanévben kezdte meg tanulmányait, az I. osztályban, majd folyamatosan végezte az 1918–19-es tanévig, befejezve itt a VII. osztályt. (1915-ben az intézmény neve Kegyes-Tanítórendi Kecskeméti Római Katholikus Főgimnáziumra változott.)

A művésztelepi alkotómunkát nagyban befolyásolta az I. Világháború 1914. július 28-i kitörése. 1915-ben a Műcsarnok kiállításán Iványi nagy állami aranyérmet vehetett át *Fürdés után* című képéért.

8. ábra. Jézus a Getsemáné kertben

9. ábra. Evangélikus templom szószéke

9 Uo. 41–42.
10 Lenkey 2019a, 34–39., illetve Kecskeméti Újság II. évf. 109. szám, 1909. szeptember 26.
11 Zwickl 2009, 257.
12 Lenkey 2019a, 39.
13 Uo. 39.
14 Uo. 39.

10. ábra. Kecskeméti piac télen (1911)

11. ábra. Iványi műteremlakása

12. ábra. Hazatérő birkanyáj (1897)

13. ábra. Tavasz ébredése (1913)

Az I. Világháború 1918. november 11-én ért véget, de Versailles-ban a békeszerződés aláírására csak 1920. június 4-én került sor, az életbelépésre pedig 1921. július 31-én.

A háborús viszonyok miatt a VIII. osztályt ifjabb Béla a Budapesti III. Kerületi Magyar Királyi Állami „Árpád" Főgimnáziumban végezte az 1920. tanévben, majd a Budapesti II. kerületi Királyi Egyetemi Katholikus Főgimnáziumban sikeres érettségi vizsgálatot tett 1920. szeptember 15-én. Ezt követően 1920 szeptemberében beiratkozott a menekült Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karára rendes hallgatónak, majd 1922. szeptember 15-én a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar történelem-művészettörténet szakára jelentkezett át.

1920-ban jött létre a Szinyei Merse Pál Társaság[15], melynek Iványi-Grünwald Béla alapító tagja lett. Még formálisan a Kecskeméti Művésztelep vezetője 1920-ig, tőle Révész Imre veszi át a vezetői feladatokat, de igazán Budapest művészeti, közösségi élete érdekelte, illetve tavasztól őszig visszatért szülőmegyéjébe, Somogyba, konkrétan Balatonlellére[16]. Itt Kandó László művésztársa nyaralójában élt a részére kialakított műteremben és festette a szebbnél szebb képeit a Balatonról, a tájról, az ott élő emberekről, mint *Este a Balatonnál, Vihar előtt, Hazatérő tehéncsorda a lellei poros úton*.[17] Kecskemét után Budapesten és Balatonlellén újra a tájhoz, az ott megjelenő tárgyakhoz, építményekhez, az itt élő emberekhez fordult. Legyen erre jó példa a *Gémeskút* (1924), a *Disznócsorda* (1925) festményei. Munkásságának jelentős állomása volt 1925-ben az Ernst Múzeumban rendezett kollektív kiállítás, melyen együtt állított ki Rudnay Gyula festő-, Kisfaludi Stróbl Zsigmond és Pásztor János szobrásztársaival. Ifjabb Béla 1925. február 17-én a Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar-történelem szakos középiskolai tanári vizsgát tett. Apja 1926 nyarán heteket töltött a Hortobágyon, az ott szerzett élményeit több művében megörökítette. Ugyanezen évben kapott megbízást a Debreceni Egyetemtől *Dull Mihály elítéltetése* című nagyméretű festmény elkészítésére, melyhez előtanulmányokat folytatott. 1927-ben megalakult a Fővárosi Iparrajziskola

15 Lenkey 2019a, 40.
16 Uo. 40.
17 Uo. 40.

szövőműhelye, ahol Iványi folytatta kecskeméti terveit és gyakorlatát, gobelineket készíttetett, mint a *Kuruc tánc* és a *Szüret* címűeket. Az eddig leírtakon kívül érdeklődéssel fordult a színházak felé, híres képe a Bajor Gizi előadását megörökítő *Színpadi jelenet*.[18]

Ifjabb Béla a Pázmány Péter Tudományegyetemen alapvizsgát tett magyar történelemből jeles, míg magyar nyelv- és irodalomból jó eredménnyel és 1927. május 10-én végbizonyítványt kapott. 1927. június 11-én bölcsész doktori szigorlatot tett magyar történelem, újkori egyetemes történelemből és magyar irodalom történelemből „summa cum laude" minősítéssel. Értekezése Széchenyi magánhitelügyi koncepciójáról és annak következményeiről szólt.[19] 1927 októberétől a Bécsi Magyar Történeti Intézetben dolgozott, de egyben vele párhuzamosan a Bécsi Tudományegyetem Bölcsészeti Fakultásán újkori történelem előadásokra járt 3 szemeszteren át. Német, angol, francia nyelven beszélt és írt.

14. ábra. Ökrök a Balatonnál (1920)

15. ábra. Tanya (1924)

Iványi termékeny művész volt, élenjárt a művészeti élet magyarországi átalakításában, illetve különböző kiállításokon való részvétellel, mint a Nemzeti Szalon, Szinyei Társaság, Műcsarnok, Balatoni Társaság, vagy a Munkácsy Céh. Író, költő, festő és más képzőművész barátaival élénk társasági életet élt, így a Fészek klubban és a Japán Kávéházban. Ezenkívül a megőszült, joviális, állandóan mosolygó és elegáns Iványi-Grünwald Béla mindenkori lakása nyitva állt a barátok, jó ismerősök előtt.

1928. január 28-án Bánáti Sverák József műtermében Budapesten megalakul a Szentendrei Festők Társasága[20], melynek első elnöke Iványi-Grünwald Béla lett. A volt nagybányai festők közül többen itt új otthonra leltek. 1929 nyarán két hónapot ismét Nagybányán[21] töltött, de régi alapító társai közül már csak Réti Istvánt és Thorma Jánost találta ott, kicserélődtek a résztvevők.

1929-ben készült el a Debreceni Egyetem megrendelésére *Dull Mihály elítéltetése* című képe. Ugyanezen év nyarán kapott hivatalosan engedélyt a névváltoztatásra a Magyar Királyi Belügyminisztertől, így már tényleg Iványi-Grünwald Béla[22] lett. (Fia is ezt használta.)

Ifjabb Béla 1929 júliusában hazatért a Bécsi Magyar Történeti Intézetből és a Magyar Nemzeti Múzeum I. osztályú könyvtártisztje, majd 1930. július 4-től a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztálya könyvtári tisztjévé nevezték ki. 1929. december 26-án házasságot kötött dr. Korek Valériával Budapesten, aki szintén a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult és 1926. május 18-án földrajz-történelem szakos középiskolai tanár lett, majd 1928. június 15-én filozófia, magyar történelem és újkori egyetemes történelem tárgyakból doktorált „cum laude" minősítéssel[23]. A Bécsi Egyetemen 1928/29-ben történetfilozófia, majd 1929/30 tanévben nemzetgazdaság kurzusokon tanult. 1930. június 15-től ifj. dr. Iványiné Budapest Főváros Könyvtárában dolgozott 1935-ig.

Id. Iványi 1930-ban, 63 éves korában *Corvin koszorú* kitüntetést[24] kapott életművéért.

Dr. Kunffy Lajos a szüleihez, Somogytúrra költözött, így a nyaranta Balatonlellén alkotó Iványival rendszeresen találkoztak, illetve például 1932–33-ban Somogy megye székhelyén, Kaposváron, a Turul Szállóban közös kiállításon mutatták be sikeresen közel 100 képüket. Kunffy Lajos segített Iványinak „művei témáihoz" modelleket és virágokat szerezni. Festőnk számára a legegyszerűbb csokor virág is az őt körülvevő környezetben rejlő összes szépséget foglalta magába, s ezek tükröződtek vissza a festményekben: *Cigányok (1935)*, *Balatoni naplemente (1935)*, *Gyümölcscsendélet (1935)*, *Balaton (1937)*, *Lellei nyaraló (1935–1939 között)*, vagy a sok *Virágcsendéletet*, illetve a *Virágok (1940)* képeit említsük. Iványi utolsó lakása Pesten az Andrássy út 28-ban volt.

18 Telepy 1976, 32.
19 Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár doktori nyilvántartása. Budapest, 1927.
20 Lenkey 2019a, 41.
21 Uo. 41.
22 Uo. 41–42.
23 Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár doktori nyilvántartása. Budapest,1928.
24 Lenkey 2019a, 42.

16. ábra. Corvin Koszorú

17. ábra. Virágcsendélet (1935–39)

18. ábra. Balatoni naplemente (1935)

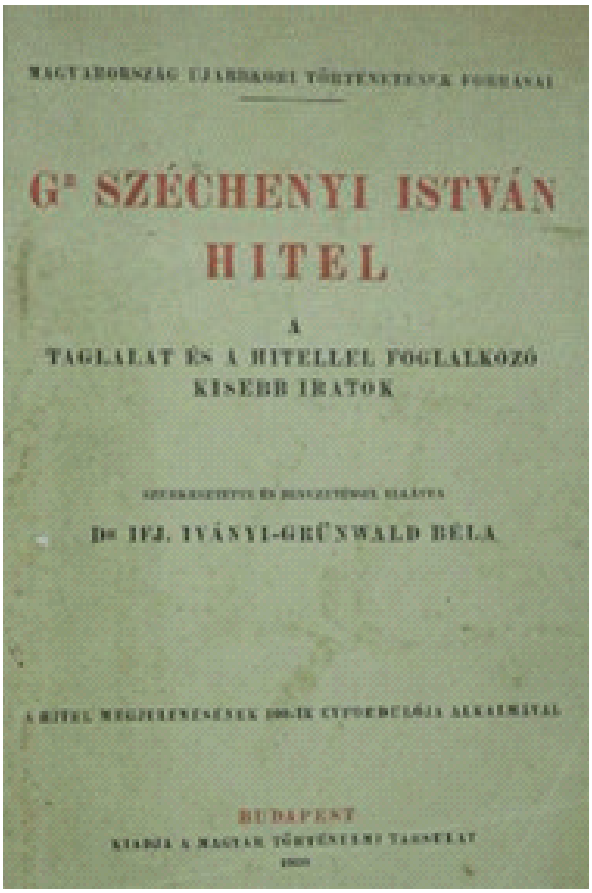

19. ábra. Virágcsendélet (1935–1939)

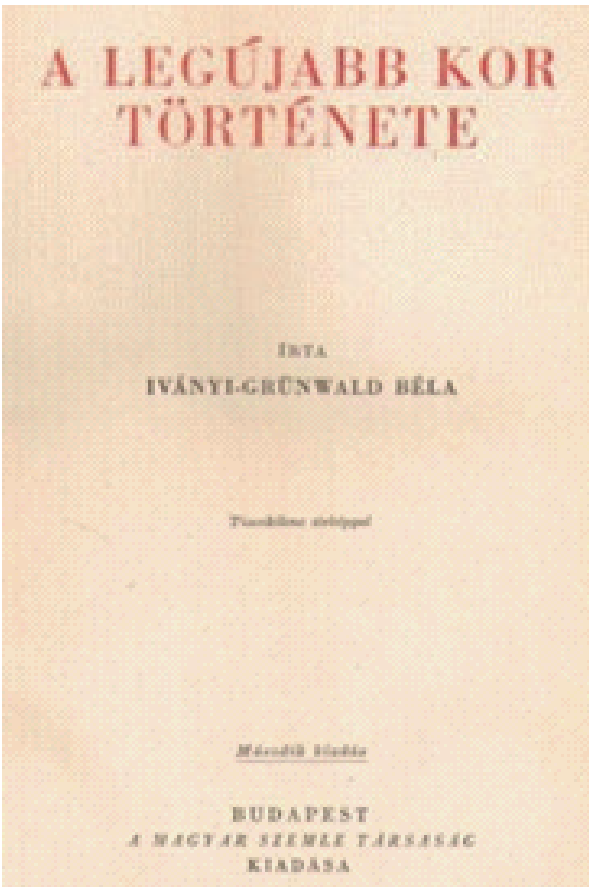
Ifj. dr. Iványi-Grünwald Béláné dr. Korek Valéria 1933 áprilisában a Duna Liga Társaság választmányi tagja lett. Férje, ifjabb Béla 1933. július 7-én a XIX. századi magyar történelem tárgykör magántanára lett. Házasságuk megromlott, gyerekük nem született, 1935-ben elváltak. Dr. Korek Valéria 1936-ban új házasságot kötött dr. Fellner Vilmossal, majd 1938-ban végleg az Egyesült Államokba költöztek.

Ifjabb Béla érdeklődésének középpontjába gróf Széchenyi István reformelképzelései kerültek. Ezután megbízást kapott Széchenyi Hitel című műve gazdasági háttér elemzésére, amit nagy alapossággal el is végzett. Így jutott arra a gondolatra, hogy a korabeli sikeres gazdasági reformok további szálait Angliában kell keresni. Felkérést kapott a háborúk közötti világtörténelem megírására, amit örömmel fogadott, folytatva a levéltári kutatásokat. (21. ábra) 1937. április 15-től a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete Intéző Bizottsága tagja lett.

A Hóman-Szekfű-Kerényi: Egyetemes Történet 1–4 kötet 1937. évi megjelenésekor a nácizmus árnya lengte be Európát. Az akkori Magyarország a hitleri német szövetség felé lépett, ezért ifjabb Béla kinevezését a Római Magyar Intézet élére visszavonták, de a Kultuszminiszter, Hóman Bálint közbenjárására angliai ösztöndíjat kapott az 1848–49-es szabadságharc emigrációjának kutatására. Magyarországról 1939 júniusában távozott, szüleit hátrahagyva.

20. ábra. ifj. dr. Iványi: Hitel

21. ábra. ifj. dr. Iványi: A legújabb kor története

Id. Iványi szinte itta a környezetéből felé érkező inspirációkat, legyen az a szülőmegyéje gyönyörű Balatonja, az a fölött villódzó fények és árnyak, naplementék, felhők és viharok, vagy a tájon élő emberek, a környezetükben lévő fák, virágok. A változó helyzet, a német törekvések, a II. világháború 1939. szeptemberi kitörése új helyzetet teremtett. 1940 nyara is részére a szokott módon kezdődött, ismét Balatonlellén dolgozott, s itt még megélhette Nagybánya Magyarországhoz való visszakerülését, de megromlott egészségi állapota, fiáért való aggódása miatt agyvérzést kapott, majd a budapesti János Kórházba szállították, ahol 1940. szeptember 24-én elhalálozott. Felesége a Budapest Főváros által biztosított díszsírhelyre temettette el nagy részvét mellett szeptember 27-én.[25]

Iványi-Grünwald Béla festőművész munkásságában 4 időszakot[26] állapíthatunk meg:

1. München: (igazán a Párizsban töltött idő után) ekkor még a szülőföld emlékei, a somogyi táj hatása erőteljesen érződik. Kezdetben Bastien Lepage naturalizmusától indulva a bibliai témákon át jut el a műveiben jelentős szerepet játszó természet- és tájábrázolásáig.

2. Nagybánya: itt teljesedik ki művészileg, emberileg, itt nősül meg, fia születik, fest, tanít. Munkásságára a „plein-air" festészet, vagy is a természet, a fény és árnyék, a benyomások, impressziók gyors és jelentős változásainak pontos megjelenítése a jellemző. Összegezve: érett, elismert festővé válik. (Például *Völgyben (1900)* című festménye).

3. Kecskemét: kísérletezéseinek időszaka, s egyben újra lehetőség a főváros művészeti életébe való bekapcsolódásra. (Eddigiek kipróbálása, új irányzatok keresése).

4. Somogy és a Balaton: visszatérés a szülőföldre, ahol ötvöződik ifjúkora és nagybányai életének, munkásságának minden tapasztalata. Visszatér a környezet, a táj, benne az ember, az állatok és növények valósághű ábrázolásához, mindazt, amit lát és érzékel.

Iványi vallomása munkásságáról: *„...az ecset, mellyel dolgozom, boldogságot szerző hangszer a kezemben. Én senkit nem irígyelek, a legboldogabb emberek közé számítom magamat, mert nagyon-nagyon kedvemet találom a munkámban. Ha két-három napig nem dolgozhatom, nem csak lelkileg, de fizikailag is beteg vagyok. Nagy hiuságaim nincsenek... Ha annak a kis kör-nek, mely az én szememben mindent jelent, tetszenek az alkotásaim, már megkaptam azt az édes megnyugvást, mely az emberi boldogsághoz szükséges. És ez a mostani életem oly szép, oly kedves, oly zavartalan, hogy nem is akarok a jövendőre gondolni. Mit kaphatnék még többet, mint amit eddig kaptam?"*

25 Lenkey 2019a, 45.
26 Uo. 46.

22. ábra. Balaton (1937)

23. ábra. Cigányok (1935)

Iványi-Grünwald Béla munkásságának 4. szakaszára művészileg, szakmailag letisztult, megnyugodott, kiegyensúlyozott művész lett. Kellő határozottsággal fordult akár Budapesten, de szülőmegyéjében, Somogyban is az emberek, a táj, a környezet felé. Szinte ontotta a képeket, sajnos további sorsukkal alig törődött. Rendszeresen részt vett jelentős kiállításokon, elismert, ünnepelt művész volt. Már Nagybányán is előfordult, de Pesten és Balatonlellén is, hogy állandó pénzzavarba került, ezért a környezetében lévő művészek közül többekkel másoltatott képeket, amit ellenőrzés, javítás után aláírásával látott el és eladott. Kártyaadósságok miatt állandó pénzzavarban volt.[27] A háború közben 1940-ben elérte Angliát, már bombázások voltak, s ifj. Béla nem lehetett ott Édesapja temetésén. Át kellett élnie a háborús állapotokat, a kitelepítést, az otthontól való távolságot. Eddigi szakmai munkájáért itthon 1940. december 30-án levéltárnoki címet kapott.

1941-ben Magyarország hadbalépése Németország mellett arra késztette, hogy ezzel egyet nem értve, lemondjon magyarországi ösztöndíjáról! Béla édesanyja Magyarországon nehéz anyagi körülmények közé került, ezért a Minisztertanács döntése alapján részére ezután havi 100 pengő állandó segélyt állapítanak meg férjének kiváló érdemeire való tekintettel, illetve azért, mert semmilyen jövedelemmel nem rendelkezett.

Béla erkölcsi kötelességének érezte, hogy politikai szerepet vállaljon a gróf Károlyi Mihály vezette Angliai Magyar Nemzeti Tanács munkájában és az 1941–44-es években a BBC magyar szekciójának tevékenységében, a Hitler-ellenes adások szerkesztésében, vezetésében töltötte. Itthon, Magyarországon ezért nem is maradt el a felelősségre vonása, amit igazol a Minisztertanács 1942. július 28-i üléséről készült jegyzőkönyv, melyből kitűnik, hogy dr. Iványi-Grünwald Bélát ezen döntéssel megfosztották magyar állampolgárságától, másokkal együtt! Édesanyja élete Magyarországon ellehetetlenült, ezért követte fiát Londonba.

A háború befejezése után is tevékenykedett a BBC magyar adásaiban, később külső munkatársi státuszban, egészen haláláig. 1947-ben a Londoni Egyetem Szláv és Kelet-Európai Intézetében tanít 1949-ig, s ezzel anyagi helyzete is jobbá vált. Lehetősége kínálkozott ezután a magyar szabadságharc és Kossuth angliai emigrációja kutatására. Örömmel tapasztalta, hogy a rendelkezésére álló iratanyag hatalmas, eddig nem ismert tényadat birtokába jutott. Meg kellett állapítania, hogy ezek feldolgozására sajnos egyedül nem képes, ehhez komoly intézeti háttérre lenne szükség. Az is bizonyossá vált, hogy az akkori körülmények között erre nem lesz lehetősége.

Komolyan foglalkozott Hungarika-gyűjteménye kialakításán, melynek alapjait megvetette. Gyűjtőkörében a 19. századnak és Kossuth életének, munkásságának biztosított elsőbbséget. Ennek érdekében járta a könyvüzleteket, antikváriumokat és keresett, kutatott az őt érdeklő, vagy ritka kötetek után. Ha ritkaságra lelt, de nem gyűjtőkörébe tartozott, inkább eladta és a befolyt összegből magának megfelelő műveket vásárolt. A hazájától való állandó távollét, a létbizonytalanság kikezdte egészségét, egyre többet volt beteg. Magyarországon a Rákosi rendszer volt hatalmon, s a hírekből tudta, akik vállalták a hazatérést, többen végleg eltűntek, sorsuk ismeretlen volt. Belátta, a rendszer és saját elvei miatt nem lesz lehetősége visszatérni. Ennek ellenére nem is gondolt arra, hogy angol állampolgárságért folyamodjon!

Dr. Iványi-Grünwald Béla elvált emberként érkezett Angliába. 1953-ban, Londonban, a Westminsterben házasságot kötött Jocelyn Entwisle Peters-szel, aki ezután a Jocelyn Entwisle Iványi nevet használta. Jocelyn 1902. március 14-én a Londontól délre lévő Crawley város Ifield városrészében született. Az Iványival kötött házasság már a harmadik volt életében. Divattervezőként, amatőr festőként élt és dolgozott.

Béla új lendületet kapott 1956 októberétől, de a sajnálatos bukás után az Angliába érkező újabb fiatal magyar értelmiségieket látva, folytatta kutatómunkáját Széchenyi életével kapcsolatban, melyből több fejezetet készített el. Az emigráns magyarok 1959. június 5-én Kossuth londoni volt 11. Kensington Park Terrace lakásán emlékplakettet helyeztek el. Nem törődött egészségi állapotának romlásával, az 1956 utáni emigrációs magyar fiataloknak előadásokat tartott, illetve nagy tervet forgatott: újra kellene gondolni az értelmiség helyét és szerepét a kelet-európai társadalmak fejlődésének előbbre vitelében!

27 Lenkey 2019a, 46–47.

24. ábra. ifj. Iványiék sírja Colchesterben

25. Jocelyn E. Iványi: Édenkert

Álljon itt barátja, professzor Czigány Lóránt úr visszaemlékezése:

„Ezekből az évekből élénken emlékszem rá. Ismét és rendszeresen a szokásos helyén ült a British Museum kupolás olvasótermében. Előtte könyvhalmok. Hatalmas aktatáskája tömve. Előkerül belőle egy korabeli angol plakát, mely Kempelen Farkas sakkozógépét ábrázolja. Vagy izgatottan mutat egy ritka metszetet, melyet William Blake készített Pozsonyról. Testes alakja, nyugalmat árasztó személyisége, boltozatos koponyája, markáns vonásai közismertté tették az olvasóteremben".

Czigány Lóránt professzor úrral még londoni lakóhelyén tudtam beszélni telefonon, majd leveleztünk, illetve Miskolcon az Egyetemen személyesen is találkoztunk. Ő megerősítette özvegy Iványiné Londonba kiutazását, ottani életét Fiával és annak második feleségével, Jocelynnel. Szeretetben, békében éltek együtt, de nem volt hajlandó megtanulni az angol nyelvet. Iványi-Grünwald Béláné Bilcz Irént a halál 1958. március 28-án Londonban érte, itt is temették el. Sajnálatos, hogy a Londoni Magyar Kulturális Intézet sem tudta megtalálni a sírját, részben az eltelt idő és a hozzátartozók hiánya miatt!

Béla édesanyja halála után Czigány Lóránt professzor úr közlése szerint Alphamstone községbe költözött feleségével, ami Colchesterhez közel van, oda járt be kutatni, értékes könyveket keresni, melyekből további munkáit tudta finanszírozni, illetve újra Londonba menni. Nagy tervei megvalósítása közben Colchesterben, egy antikváriumban érte a halál 1965. január 22-én, a délutáni órákban. Itt a városban lett eltemetve. A The Times életét és munkásságát nekrológban méltatta 1965. január 29-én.

Jocelyn Entwisle Iványi férje halála után folytatta divattervezői munkáját, illetve maga is amatőr festő lett. Lakásáról, a környékről, az állatairól, más témákról több képet festett, amit Suffolkban, Sudburyban több kiállításon be is mutatott. 91 éves korában, 1993. május 11-én halt meg Bury St. Edmunds város kórházában és Colchesterben férje mellé temették el.

Ifj. dr. Iványi-Grünwald Béláról Czigány Lóránt professzor úr az idézett beszélgetések során elmondta: házasságaiból utód nem született, így a Grünwaldok ezen ága kihalt! Professzor úr hazatért oktatni Magyarországra, a Miskolci Egyetem professzora és díszdoktora lett. 2008. november 8-án Budapesten hunyt el, a Farkasréti temetőben nyugszik.

Festőnk szülőfaluja, Som község az alábbiakat tette:

- 1998-ban emléktáblát állítottunk nagy szülöttünknek,
- 2004-től az Önkormányzat, 3 művész és két vállalkozó – egyike e sorok írója – létrehozta a Somi Nemzetközi Iványi-Grünwald Béla Képzőművész Alkotótábort, elsősorban Erdélyi, Kárpátaljai és magyar művészek számára, évenkénti megrendezéssel.
- 2006-ban az elkészült és itt hagyott művekből állandó Képtárat hoztunk létre.
- 2007. júniusban a Közösségi házban emlékszobát létesítettünk, részben eredeti tárgyakkal.
- 2007. szeptember 24-én, halálának évfordulóján a Fiumei úti sírkertben dr. Boross Péter miniszterelnök úr és a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság segítségével felavattuk új síremlékét.
- 2017. szeptember 24-én Somban, a Közösségi ház udvarában Iványi mellszobrot állítottunk.
- 2018. szeptember 19-én Iványi-Grünwald Béla életét és munkásságát „Somogyi értékké" nyilvánította a Somogy Megyei Értéktár Bizottság.
- 2022. május 16-án Somban, a Közösségi ház nagytermében születésének 155. évfordulója alkalmából emlékülést, tanácskozást tartottunk, melyre meghívást kaptak életének jelentős települési vezetői, a művészeti, irodalmi élet képviselői. Ugyanekkor avattuk fel a felújított Somi Képtárat.
- 2023. augusztus 9–12. között sikeresen lebonyolítottuk a XVII. Somi Nemzetközi Iványi-Grünwald Béla Képzőművész Alkotótábort 7 felnőtt festőművésszel és 3 diákfestővel.[28]

28 Lenkey 2023.

26. ábra. Iványi Fiumei úti sírja (2007)

27. ábra. Iványi szobor Somban (2017)

A somi Grünwald-család[29]

Apa: **Grünwald Sámuel:** Ádánd, 1839. – Bp. 1899. 11. 29. Szülők: Baruch Teréz, Grünwald Antal. Elhunyt: Bp. VII. Peterdy u. 36.

Anya: **Morvay Mária Emília**: Osztopán, 1842. – Bp. 1900. 04. 06. Szülők: Strossberger Rozália, Morvai Salamon. Halál: Bp. VII. Peterdy u. 36.

Gyerekeik

1. **Grünwald Róza,** később **Bien Adolfné:** Som, 1862. 01. 13. – Bp. 1933. 11. 10.
   Gyerekei: Dr Verzár Frigyesné, Béla Henrikné, dr Bien Zoltán.
2. **Grünwald Emánuel: (Miksa):** Som, 1864. 04. 20. – Pestszentlőrinc, 1940. 06. 21.
   Felesége: Morvay Irén (szül. 1876 – Bp. 1937. 08. 21.) Gyerekeik: Sámuel (Sándor): Iván, 1902. 06. 18., Miklós: Iván, 1904. 03. 12., Emilia (Mici): Iván, 1906. 09. 21. (anyakönyvezés ideje)
3. **Grünwald Betti:** Som, 1865. 12. 30. – Bp. 1897. 01. 27.
4. **Grünwald Béla:** Som, 1867. 05. 16. – Bp.1940. 09. 24. Felesége: Bilcz Irén Matild: Nagybánya, 1875. 04. 28. (Apja: Bilcz István lelkész, anyja: Erdőss Anna htb.) Elhunyt: London, 1958. 03 28. Fiuk: születési neve: Grünwald Béla István, később ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla történész: Nagybánya: 1902. 03. 02. – Colchester, 1965. 01. 22. Feleség: dr. Korek Valéria, majd Jocelyn Entwisle Iványi. (nincs gyermekük)
5. **Grünwald Adolf:** Pusztacsehi, 1871. 12. 19. – 1899 előtt hunyt el.
6. **Grünwald Emma,** később **dr. Fürst Edéné:** Pusztacsehi, 1874. 02. 21. – Auschwitz, 1944. 08. 15. Deportálták, orvos László fiával együtt halt meg. Férj: dr. Fürst Ede. Még gyerekeik: István, Erzsébet, Margit, Endre, Pál.
7. **Grünwald József,** később **dr. Grünwald József ügyvéd:** Pusztacsehi, 1874. 12. 26. – Budaörs, 1918. 10. 09.
8. **Grünwald Ede,** később **Iván Ede:** Pusztacsehi, 1876. 07. 13. – Bp. 1931. 01. 17. Feleség: Malonyay Margit Etelka.
9. **Grünwald Ilona:** Pusztacsehi, 1878. 10. 01. – Bp.1942. 02. 12. hajadon. (áttemetve 1974-ben Béla bátyja sírjába)

2023. július 14-én feleségemmel és fiammal Nagybányán jártunk, megbeszéléseket folytattunk, kutattunk és koszorúztunk a régi Főtéren a szoborcsoportnál. Ezenkívül kísérletet tettünk Iványi apósa, Bilcz István görögkatolikus esperes és családja sírjainak felkutatására, ami nem sikerült.

Megvitatás és összefoglaló:

Iványi-Grünwald Béla halála után nagyon kevés életrajzírója, műelemzője beszél családja visszamaradt tagjainak sorsáról, mint feleségéről vagy az Angliában rekedt fiáról, annak nejéről. Célom a téves állítások tételes cáfolata volt. Megállapíthatjuk, Iványi a legváltozatosabb munkásságú magyar festőművészek egyike, s munkájának fontos erőssége kiemelkedő komponáló tehetsége és a széles körű színfantáziája!

Fia, ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla levéltáros, történész egy életen át foglalkozott Széchenyi munkáival, illetve az 1848-as forradalom és szabadságharc angliai emigrációjának történetével. Előadásokat tartott, írt, segítette a hozzá fordulókat, Hungarica-gyűjteményt létesített. Második házasságából sem született gyermeke. Kutatás közben érte a halál egy Antikváriumban Colchesterben. Vele a Grünwaldok ezen ága kihalt!

Iványi-Grünwald Béláné sz. Bilcz Irén Matild Nagybányán maradt szüleiről és 3 testvéréről az alábbiakat tudom: Bilcz István esperes, városi képviselő: 1839–1901.03.16, Bilcz Istvánné sz. Erdőss Anna: 1846–1926.03.10, ifj. Bilcz István: 1869–1911.06.01, Bilcz Sándor 1873–1902.10.30. Mindannyian Nagybányán haltak meg. Bilcz Valériáról nincs ilyen adatom. Iványiné helyzete itthon ellehetetlenült, ő is kiment Londonba fiához és együtt éltek haláláig.

Úgy idősebb Iványi festőművészként, mint Béla fia történészként maradandót alkotott, büszkék vagyunk mindkettőjükre!

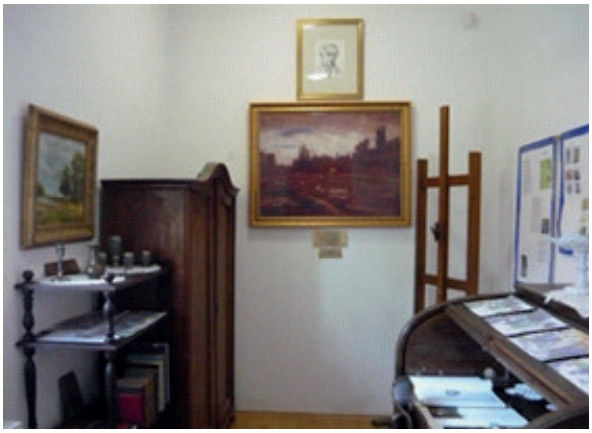
29 Lenkey 2019a, 48–58., 101–105.

28. ábra. Festők szobra Nagybányán 2023.

29. ábra. Feleségemmel koszorúzunk

30. ábra. Emlékszoba a Közösségi házban (2007)

31. ábra. A Somi Képtár

32. ábra. Iványi a Képtárban

33. ábra. Iványi emlékülés. (Fotó: Sziveg Ákos)

Köszönetnyilvánítás
Köszönetemet fejezem ki Somogy, Tolna Vármegye és Budapest Főváros Levéltára, a Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtár, Levéltár és Művészeti Gyűjtemény, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Szent István Király Múzeum Székesfehérvár, Székesfehérvári Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, a Zirci Ciszterci Apátság, a Nagybányai (Baia Mare) Evangélikus-Lutheránus Egyházközség Esperesének, a Nemzeti Örökség Intézete Budapest, a Budapesti Zsidó Hitközség Chevra Kadisa Osztálya, a Budapesti Kozma utcai Izraelita Temető munkatársainak, akik segítettek a kutatásban, valamint családomnak.

Irodalom

Fehrer, C.: The Julian Academy, Paris, 1868–1939. Shepherd Gallery, New York, 1989.

Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár hallgatói iratai. Budapest, 1922–28.

Kecskeméti Újság II. évf. 109. szám, 1909. szeptember 26.

Lenkey, T. 2019a: Iványi-Grünwald Béla. Som, 2019.

Lenkey, T. 2019b: Som község története. Som, 2019.

Lenkey, T. (Szerk.): Iványi-Grünwald Béla Képzőművész Alkotótábor története képekben 2004–2019. Som, 2022.

Lenkey, T. 2019c: Lenkey család honlapja. [Online]. – 2019.11.14. - https://www.lenkeytibor.hu/.

Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtár, Levéltár és Művészeti Gyűjtemény. Budapest, 1886.

Telepy, K. 1976: Iványi Grünwald. Corvina, 1976.

Zwickl, A. 2009: „The House of Modern Art". In: Gömöri J. – Veszprémi N. – Szűcs Gy. (szerk.): A Művészház 1909–1914, Modern kiállítások Budapesten. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2009/2 257.

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 09: 251-258 Kaposvár, 2024 https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2024.9.251
ISSN 2064-1966 (Print); ISSN 2631-0376 (Online) http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm

Pont és vonal — A magyar absztrakt mozgóképművészetről

GYENES ZSOLT

MATE Kaposvári Campus Rippl-Rónai Művészeti Kar
H-7400 Kaposvár, Bajcsy-Zsilinszky Endre u. 10., e-mail: dyenes@gmail.com

GYENES ZS.: *Dot and line – On Hungarian abstract motion picture art.*
Abstract: Hungarian-born artists such as Alexander László, László Moholy-Nagy, György Kepes, Nicolas Schöffer and Jules Engel played a pioneering role in the creation and development of abstract film and visual music. Despite this, the genre has not become established in Hungary. This was mainly for political and social reasons. The new technologies available in the 21st century give everyone the opportunity to create in this genre at a high level. The second part of the paper discusses some of the contemporary Hungarian artists who are active abroad with their abstract moving images.

Keywords: concrete art, visual music, graphic sound, intermedia, light projection, sound-generated works, visualization, analog electronics

Bevezetés

Az absztrakt művészetnek, magának a művészeti formából adódóan is, nincsenek korlátai. A lehetőségek végtelennek tűnnek, de éppen ez lehet a hátránya is a teljesen szabad kifejezési formáknak. Nincsenek kapaszkodók vagy határok és akár felszínessé, parttalanná, üressé válhat a mű.

A *legabsztraktabb* művészeti kifejezési formának talán a zene nevezhető. Nincsen hozzárendelve történet és megnevezhetően ábrázolt formavilág. Az absztrakt vizuális kifejezés, főleg, ha színek társulnak hozzá, hasonlatos a zenéhez. Ennél a *műfajnál* a tér-forma-szín leginkább önmagára utal, maga a kifejezési nyelv kerül előtérbe. A nagy, holisztikus karakterű összefüggésekre lehet irányítani a figyelmet. A tiszta absztrakció egy másik dimenzióba transzponálja a megszokott kifejezést, kommunikációt, így az alkotást is.

Az *absztrakt-* és *konkrét művészet* meghatározása, szétválasztása egy másik tanulmánynak lehetne a tárgya. Ezen a helyen annyit emelünk ki ebben a vonatkozásban, hogy míg az absztrakt művészet nem szakad el teljesen a *kinti-látható* világtól, addig a konkrét megfogalmazás teljesen tagadja a *felismerhetőséget*, a szín-tér-formák teljes mértékben önmaguk referenciájává válnak, tehát megszűnik mindennemű kapcsolat a *kinti-látható-megnevezhető* valósággal. Az egyszerűség és a jobb érthetőség kedvéért, a széles körben elterjedt *absztrakt* kifejezést, megjelölést használjuk ebben a szövegben is, holott leginkább *konkrét mű*vekről beszélünk…

Ez a tanulmány a *legabsztraktabb* magyar filmek és videóművek közül kíván felsorakoztatni néhány markáns példát. Az előfutárok rövid tárgyalása után a jelenkori művészeti példákat veszi sorba a szöveg.

A *vizuális zene*, mely tömören szólva: zene a szemnek, leginkább absztrakt/konkrét mozgóképek kapcsán valósul meg. Ennél a kifejezési formánál a hang és kép sajátos egységet alkot, egyik sem rendelődik alá a másiknak, sőt egymásból következnek, egymást építik fel. Sok esetben teljes *szinkrónia* valósul meg.[1] A következőkben tehát néhány magyar példán keresztül tárgyaljuk ezt a marginális karakterű művészeti területet.[2] Célunk, hogy felvázoljunk egy lehetséges ívet, mely kapcsán talán jobban megérthetjük szerepünket, kapcsolatainkat, viszonyainkat életünk során, és így korunkról is érvényes kérdéseket fogalmazhatunk meg. A válaszok a legtöbb esetben nem kerülnek, nem is kerülhetnek kimondásra. Maga a kérdésfeltevés a fontosabb, ami újabb gondolatokat gerjeszthet.

Hang, mozgás, fény, elektronika, gesztus stb. mind együtt szerepelnek e sajátosan megteremtett művészeti világban, a vizuális zenében, abban az *absztrakció*ban, ahol minden *csak önmagára* utal, ezáltal teremtve meg egy *tiszta*, vagy tisztább egyedi világot.

Néhány előfutár

MOHOLY-NAGY László (1895. Bácsborsód – 1946. Chicago, USA) munkássága nagyon gyakori hivatkozási alap korunk médiaművészete kapcsán. A művész és teoretikus úttörő jellege, sokoldalúsága vitathatatlan. Témánk szempontjából két művét érdemes itt kiemelni. Az első a *Fényjáték, fekete, fehér, szürke* című film 1930-ból. Erről már sokat írtak, maga a készítő is említi híres könyveiben. A mozgókép Moholy fő műve, a *Fénytérmodulátor* alapján született meg. Maga a mozgó szobor évekig formálódott és a film készülésének évében fejeződött be.

A film szinopszisa szerint hat részből állna[3], de csak az utolsó egységet ismerjük, mely a már említett mozgó szobor segítségével készült el. A mű, a mélyfeketétől a szürkék gazdag skáláján keresztül a hófehérig *játszik* a különböző, folyamatosan változó, alakuló tónusfokozatokkal. A némafilm ritmusa, formavilága a vizuális zene területére vezeti a nézőt. Az egymásra fényképezések, a mozgó fényforrások, a prizmák és tükrök bevonása további *rétegeket* jelentenek, még tovább visznek az absztrakció útján. *Viking Eggeling Diagonális szimfónia*ját is eszünkbe juttatja az alkotás. Moholy-Nagy több ízben is említi a svéd

1 Gyenes 2012.
2 A „világ legabsztraktabb film- és vizuális fesztiváljának", a spanyol szervezésű Punto y Raya anyagából emeltük ki a magyar szereplőket. Online elérés: https://www.puntoyrayafestival.com/fest/community/artists (2024. 03. 02.)
3 Moholy-Nagy 1996, 288–289.

képzőművész-filmes korszakalkotó művét, mint például az összefoglaló művében, a *Látás mozgásban*, ahol kiemeli az 1921-ben készült mű *mozgásban rejlő érzelmi erő*it.[4]

Témánk szempontjából talán még fontosabb a következő mű. A *British Film Institute* munkatársai 2019-ben találták meg azt az elveszettnek hitt experimentális munkát, amit Moholy-Nagy László készített 1932-33-ban *Hangzó ABC* címen.

„A 'Hang ABC' kísérletben a jelek, szimbólumok minden típusát, sőt az ábécé betűit, és saját ujjlenyomatomat is felhasználtam. Minden vizuális minta a hangsávon egy hangot produkált, amely fütyülésre és más zajokra emlékeztetett. Különösen jó eredményeim voltak személyek profiljaival." – írta a szerző.[5] Összesen negyven különböző (ráfényképezett) minta jelenik meg a filmen, és így ugyanannyi különböző *hang-szeletet* is hallunk párhuzamosan. Tiszta *vizuális akusztika*. Az halljuk, amit látunk – vagy fordítva.

A *grafikus hang*, azaz a hang fényből való szintetizálásának technológiája a Szovjetunióban született meg 1929-ben. *Borisz Jankovszkij* olyan experimentális hangsávokat hozott létre 1931-ben, melyhez saját és munkatársa profilját használta fel, tehát ebben mindenképpen megelőzte Moholy-Nagyot.[6]

A német úttörő, *Oskar Fischinger* testvérével együtt hasonló kísérleteket végzett nagyjából a magyar származású honfitársával egyidőben. Fischinger szigorú, geometrikus-absztrakt formákat rajzolt, majd fotózott a film hangsávjára. Moholy-Nagy ugyanakkor sokkal oldottabb, játékosabb formákkal kísérletezett, még kissé humoros megoldások sem álltak messze tőle.

A *Hangzó ABC* a hasonló, korabeli progresszív kísérletek sorába tartozik. A szerző felhasználta az addig elért eredményeket, de túl is lépett bizonyos vonatkozásban rajtuk. *Proto-konceptualista* szemlélete egy végletekig redukált vizuális és zenei formát produkált, ahol az újrafényképezett hangsáv (vizuális) részévé vált az egyébként teljes fényhiánynak, a fekete vászonnak. A változó minták, a tőlük teljesen elválaszthatatlan hangzással együtt megkíséreltek egy játékos, szabályoktól mentes *intermediális* karakterű ábécét, nyelvet felvázolni. A mai elektronikus-digitális zene előfutárait is üdvözölhetjük Moholy-Nagy, Fischinger, az oroszok és más avantgárd alkotók sajátos audio(-vizuális) kísérleteiben.

Moholy-Nagy László zsenialitása éppen abban rejlett, hogy felismerte kora legelőremutatóbb művészi és tudományos vívmányait, törekvéseit, azok lehetséges fúzióit, melyeket sajátosan, sikeresen szintetizált. Mert ébren (is) álmodni. Álmai egy része napjainkra valóra vált.

A magyar származású avantgárd művészek meghatározó úttörői voltak a vizuális zenének. *Alexander László (László Sándor), Moholy-Nagy és Kepes György* mindenképpen a legfontosabbak közé tartoznak. Ez a sor folytatható *SCHÖFFER Miklóssal (*Nicolas Schöffer, 1912. Kalocsa – 1992. Párizs), aki szintén egy sokoldalú, rendkívül nyitott szellemiségű alkotó volt. Schöffert az első olyan művészek között tarthatjuk számon, akik a programozás nyelvét, illetve technikáját alkalmazták műveik kapcsán.

Az 1956-ban készült *CYSP 1* című alkotása az első kibernetikus szobornak számít a művészettörténetben. Működéséhez az elektronikai hátteret a *Philips* cég biztosította. A szobor különféle érzékelők és mikrofon segítségével megfelelő finomsággal reagált a körülötte történő változásokra.

A *Kyldex 1* (*Hamburgi Opera*, 1973) egy *fénydinamikus (luminodynamic)* kísérlet, mely *Kepes György* jó néhány késői installációihoz hasonlóan, szintén kollaboráció kapcsán valósult meg. *Pierre Henry* zenéjére és *Alwin Nikolais* koreográfiájával szinkronban együtt mozogtak Schöffer *kibernetikus fény-szobrai*. Összművészeti produkció volt ez és a tizenöt részre tervezett előadás menetének alakulásába a nézőközönséget is bevonták.[7]

Témánk szempontjából a *Spatiodynamisme* című, közel hat perces film még fontosabb alkotás az említettekhez képest. Ezt 1958-ban készítette Schöffer Franciaországban. A mű címe az azonos nevű szobrára utal. A vágó, az olasz *Tinto Brass* volt. A mű egyértelműen Moholy-Nagy László *Fényjáték, fekete, fehér, szürke* című filmje továbbgondolásának tekinthető, leginkább abban a vonatkozásban, hogy a szobor által produkált fényjáték itt a *főszínek* kapcsán válik *plasztikussá*. Habár Moholy szobra is színes égőket használt, mégis az általa készült film, elsősorban technikai okok miatt maradt fekete-fehér. Mindkét filmben a mozgó szobor által létrehozott fények, tükröződések, transzparenciák és árnyékok hozzák létre a dinamikus absztrakt formákat. Minden elem folyamatos mozgásban van. A vetített látvány, a fényjáték és a szobrok, leginkább fényes, csillogó felületének képei párhuzamos vágásokkal váltakoznak egymással.[8] A rövidfilm vizuális *barangolás* az absztrakció és a konkrét művészet határán.

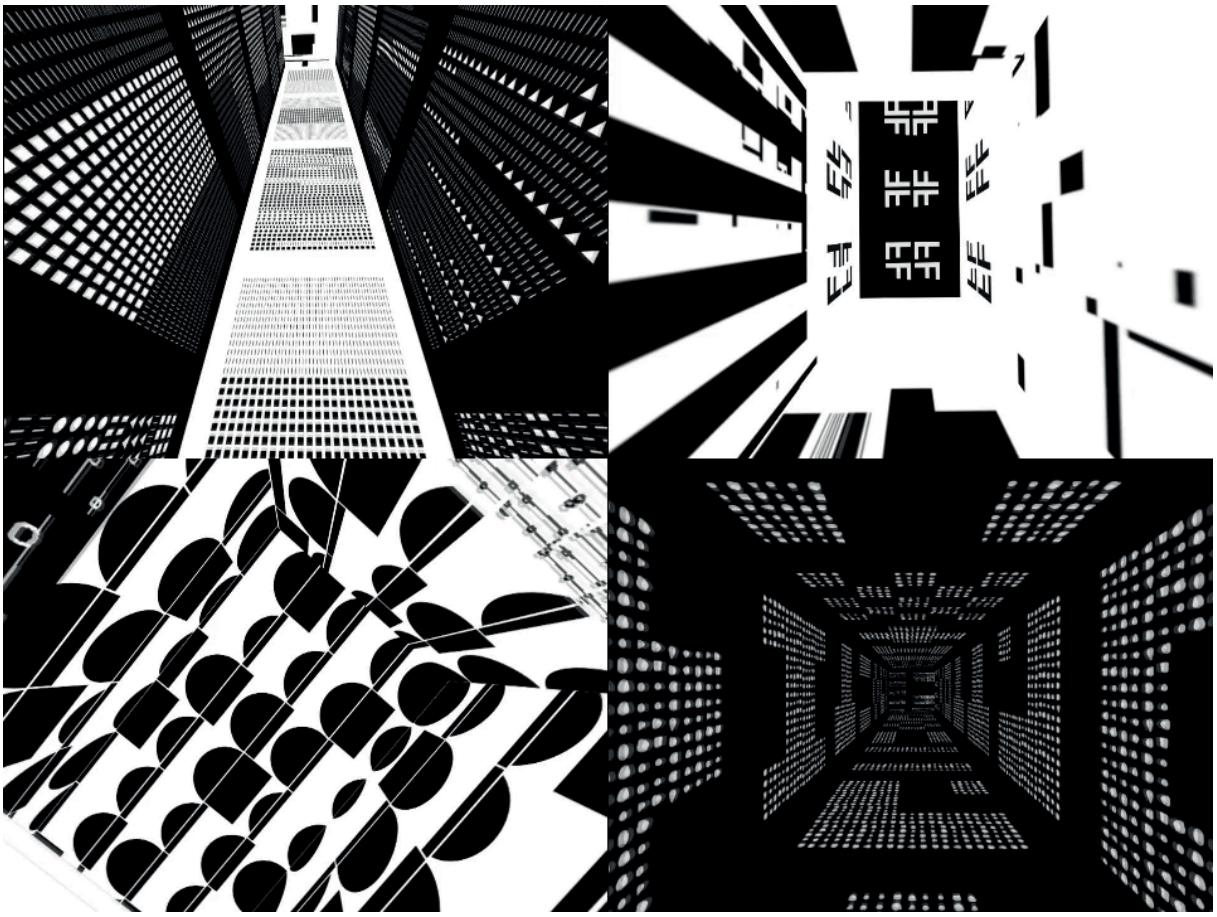
Jules ENGEL (Engel Gyula, 1909. Budapest – 2003. Simi Valley, Kalifornia, USA) az 1930-as években emigrált az Egyesült Államokba. Alapító, meghatározó professzora volt a *California Institute of the Arts* animációs-film szakának. Tehetsége elsősorban kiemelkedő rajztudásában, ritmusérzékében és a színekhez való érzékeny viszonyában mutatkozott meg. A XX. század progresszív művészeti irányzatai hatással voltak, beépültek animációs munkásságába. Két, azonosan háromperces animációja említhető a gazdag életműből, melyek a témánkhoz szorosan kapcsolódnak. A *Silence (*1968, néma, fekete-fehér) című műben leginkább szimmetrikus, pontokból összetevő mintázatok alakulnak egymásba.[9] Folyamatos átalakulás, melynek *kép-tér-ritmusa* mégis látszólagos szekvenciákra bomlik. Az animáció eszünkbe juttatja *John Whitney* és *Larry Cuba* korai komputer-műveit (például *Arabesque*, 1975, illetve *3/78*, 1978), de látható, hogy Engel ebben a vonatkozásban (is) megelőzte korát.

4 Moholy-Nagy 1996, 271.
5 Moholy-Nagy 1996, 277.
6 Generation Z/Z Generáció – A hangművészet és a zenetechnika orosz úttörői 1910-től az 1930-as évekig. Katalógus, OSA Archívum, Centrális Galéria. Budapest, 2011.
7 Schöfferről rövid összefoglalás: https://monoskop.org/Nicolas_Sch%C3%B6ffer (2024. 03. 02.)
8 További példa Schöffer ide kapcsolható művészetéről: https://lam.xyz/artists/nicolas-schoffer_i/ (2024. 03. 02.)
9 https://www.youtube.com/watch?v=E6QqschdhPQ (2024. 03. 02.)

A *Train Landscape* (1974, zene: *Stan Levine*) minimális *dizájn*ja erősíti a kisfilm ritmusában megtestesülő *erőt* és változatosságot. A villogás, a finom *sztroboszkóp-hatás* tovább viszi, elvonatkoztatja a nézőt a kiindulástól; a vonat ablakán megjelenő, önmagában is érdekes, ritmikus látványtól. Az artisztikus színek használata tovább oldja a *radikális avantgárd hatás*t.[10]

Engel további kettő absztrakt kísérleti animációja 1976-ból, a *Rumble* és a *Shapes & Gestures*. A magyar származású művész állandó kísérletező volt, aki eredményeit a kommersz animációban és a tanításban is nagymértékben kamatoztatta.

Tamás (1936–2024), a szintén Svédországban élt zeneszerző komponált. A mozgókép Palotai azonos című *grafikai novellá*ja alapján készült. Az eredeti *szöveges/verbális* alapú mű, ebben az esetben először vizuális, majd *audiovizuális* kifejezéssel cserélődött fel; azzá alakult át. Odüsszeusz utazása sajátos *végtelen* elbeszélésben fogalmazódik meg a művész által. A felhasznált, megjelenített állóképek önmagukban is *(statikus) vizuális zenék*. A Palotai és Ungváry által megalkotott labirintus egy geometrikus alapú, sajátos, fekete-fehér vizuális világ, ahol a kialakított ritmus a váltásokkal együtt, az elválaszthatatlan hang-környezet, illetve zene együttesen egy dinamikus, felemelő hatású *hang-kép élmény*t nyújt a néző számára.

1. ábra. Palotai Gábor: Odysseus. Állóképek az audiovizuális műből, 2018. (Gyenes Zs. felvételei)

Jelenkori kísérleti művek

PALOTAI Gábor (sz. 1956) tipográfiai, képzőművészeti és mozgóképes munkásságára *Moholy-Nagy László* és *Kepes György* is hatással volt. A svéd-magyar művész mással össze nem téveszthető, egyéni stílust alakított ki, melyet következetesen visz végig pályáján.

A tizenöt perces *Odysseus* (2018) című audiovizuális opusza (1. ábra) egy digitális animáció, a hozzá szervesen kapcsolódó elektronikus zenével együtt, melyet UNGVÁRY

Ungváry Tamás amikor elektronikus zenéket alkot, *hangszobrász*nak titulálja magát, máskor pedig tradicionális zeneszerzői metódust folytat. *Egy-ségr*ől beszél, amire például az *Odysseus* kapcsán is törekedtek. A megfelelő dramatikus pontok meglelése a lényeg, ahol kép és zene találkozik. Ez a találkozás nem a hétköznapi értelemben valósul meg. A kapcsolatok kiemeléseket tesznek lehetővé, a két médium segíti egymást, lendítenek egymáson. Az egész egy összbenyomáson, *összbefogadáson* alapul; amit csak érzelmi alapon lehet megközelíteni. Az *Odysseus* zenéje egyetlen *glissando*, ez az animációval együtt *behúz egy mélység*be.

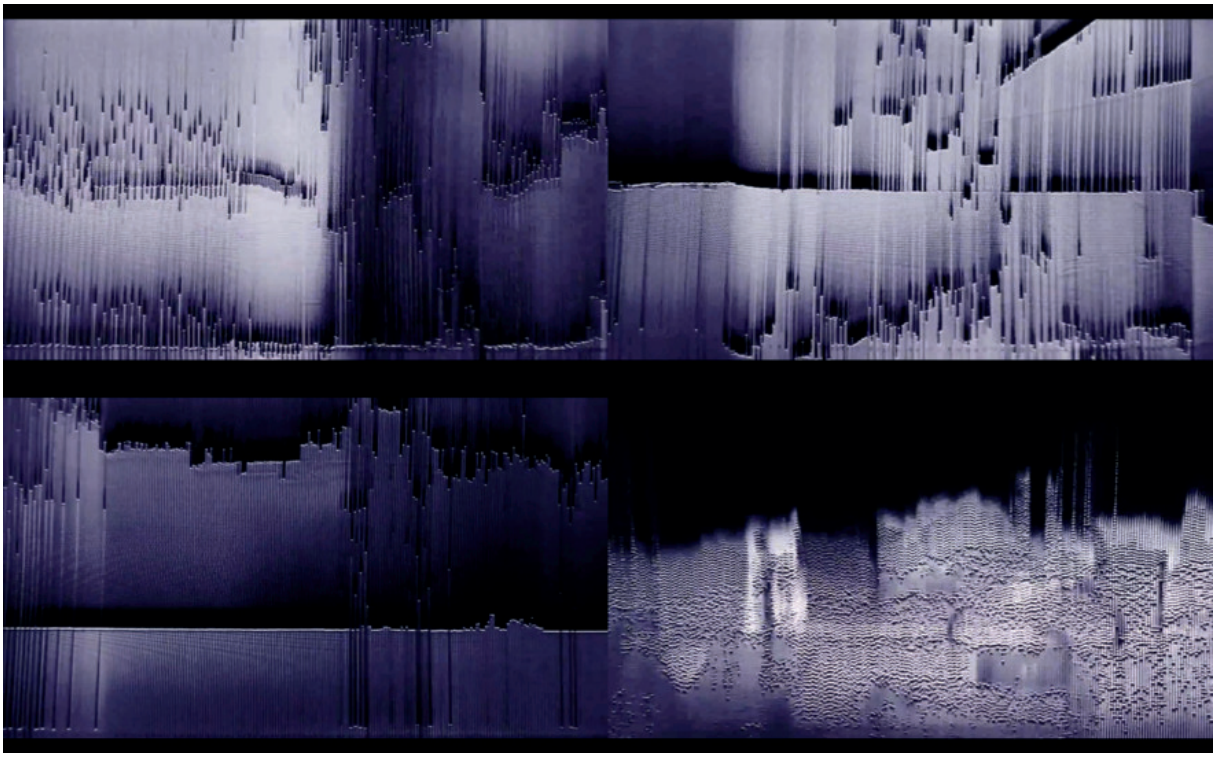
10 https://www.youtube.com/watch?v=guuOutuIF1Q (2024. 03. 02.)

Más kortárs zeneszerzők véleményével is összecseng az, amit Ungváry a kortárs zene mai helyzetéről mondott. A megfelelő vizualitás segíti a zene befogadását, megnyitja a kapukat szélesebb körben is. Az igazi *segítség* az, amely az említett *egység*en alapul, a *mozgás*on, a *várakozás*ok előidézésén; tehát egy sajátos, ha lehet, *tökéletes szerkezet*en nyugszik.[11]

Palotai Gábor tipográfiai-grafikai tervezői gyakorlatában, illetve azzal összefüggésben a hang és mozgókép régóta jelen van és nemcsak *melléktermék*ei ezek munkásságának. Erre további bizonyíték a *Maximazing the Audience* sorozata. Ezek a rövid absztrakt mozgóképek 2000-ben készültek Palotai stockholmi design stúdiójában. Sajátos, redukált, geometrikus világ ez, ahol a tipográfiai alapelemek dinamikussá válnak, ezzel összefüggésben hang és kép egymást *támogatja, erősíti*. Vonalak, pontok, betűtöredékek, fekete-fehér foltok alkotják a motívumvilágot. *Konkrét*, teremtett világ ez.[12]

SZŰCS Gábor (sz. 1990) felvidéki képzőművész *Almost 1.0* (2015) című audiovizuális műve (2. ábra) egy *absztrakt táj*, mely roncsolt *VHS felvétel*ekből áll össze. Az elektronika *fénytere* idézi a makro-, de ugyanúgy a mikrovilágot is. Utazás egy másik dimenzióba. Kép és hang kapcsolatában felmerül az is, hogy nem okoz-e túl steril és idő után egyoldalú viszonyt a tökéletes (automatikus) megfeleltetés a két médium között. Úgy tűnik, Szűcs jó érzékkel kerüli ki ezt a csapdát és audio-videói *chioni hangsúly*okon keresztül épülnek fel, haladnak valahonnan valahová. *Szinkrónia* és *aszinkrónia* ötvözése, vagy kicsit máshonnan közelítve a *szinkrézis*[13] hordozza talán a *legtermészetesebb* megoldásokat. Mindez meg van *spékelve* a *glitch esztétikájával*, mely még mindig hozhat, generálhat új, friss művészi megjelenést.

„Az animációban javarészt nonfiguratív, absztrakt elemekkel operálok. Ennek ellenére nem teljesen csak textúrákról van szó. A képkockák részben, foszlányokban tartalmazhatnak valamiféle narratív ábrázolásokat is. Hasonlóan mint a festészetben, itt is szeretem a hibákat és ficamokat, a nyitott értelmezéseket. Nem a tökéletességre törekszem. Az Almost 1.0 című animáció absztrakt tájakat fedez fel, amelyet sejtelmes zajok kísérnek. Analóg videó kísérletezésekkel indult, majd digitális technikával fejeződött be. A színvilág is a festészetemre utal, amiben előnyben részesítem a monokróm ábrázolásokat. Kedvelem, ha bizonyos dialógus, párbeszéd keletkezik a festészetem és a videóim közt. Vj-zést festek és festést vj-zek."[14]

2. ábra. Szűcs Gábor: Almost 1.0. Állóképek az audiovizuális műből, 2015. (az alkotó felvételei)

BALOGH István (sz. 1977) 2011-ben készült *The OI Project*-je szintén az alapformákból és színekből építkezik. Azt vizsgálja leginkább, hogy milyen dinamikus kapcsolat alakulhat ki vonal, kör, gömb és más téri formák között és azontúl a jellegzetes, a videóművészet óta *elfogadottá vált elektro-színek* egymásba fonódása a fő építőelem.

11 A vizuális zene témáról összefoglaló mű: Gyenes 2023.
12 https://gaborpalotai-art.com/FILM (2024. 03. 02.)
13 Chion 1994.
14 Elektronikus levelezés Szűcs Gáborral (2021).

KÓRÓDI Gábor (sz. 1980) *Escape from Cubeworld* című, 2016-ban készült *CGI* technikájú filmje kapcsán elmondható, hogy a legmagasabb szintű számítógépes technikai tudás találkozik a hasonlóan magas szintű művészi megformálással. A gép partner ebben a *párbeszédben*.

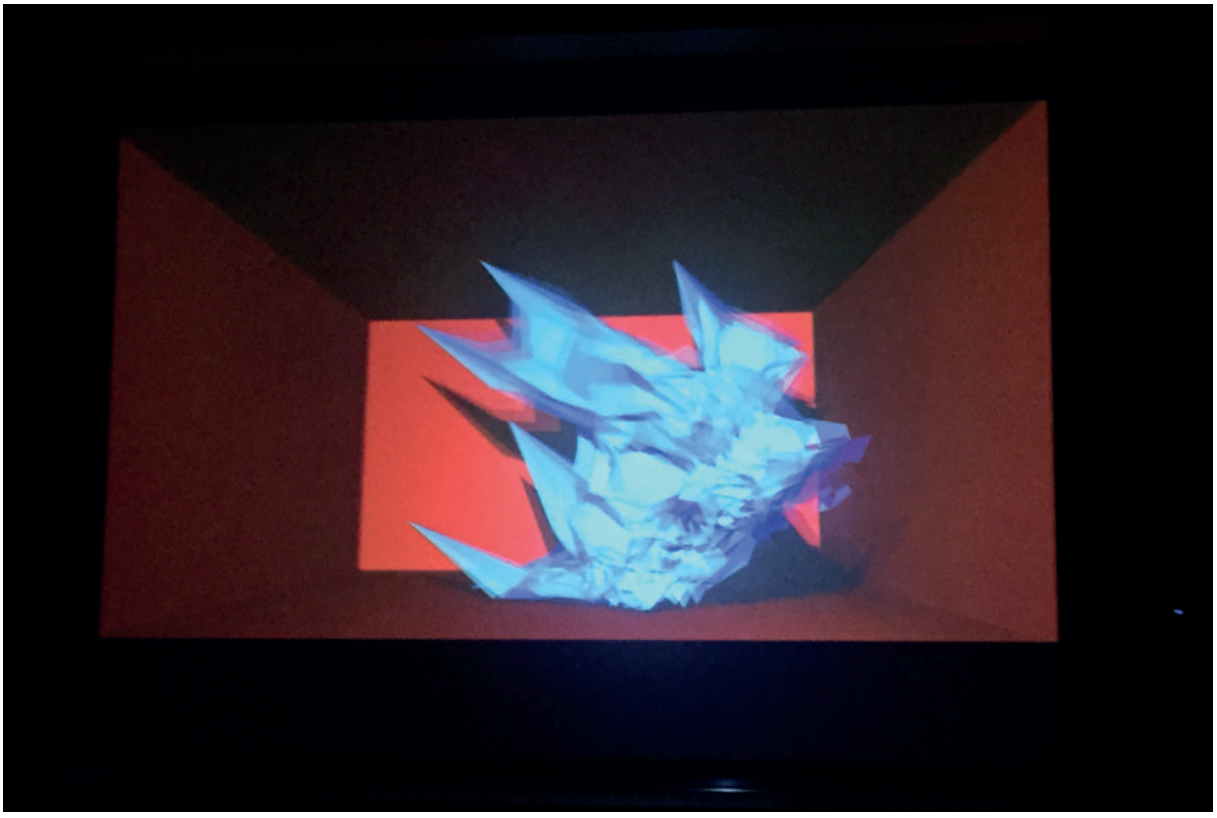
KITZINGER Gábor (sz. 1977) az egyik legeredetibb kortárs médiaművészünk. A *Punto y Raya* fesztiválon is bemutatott *J_UC* (2017) című *élő vizuál*ja zenére történő improvizáció. Az újabb digitális szoftverek és hardverek, *kontroller*ek lehetővé teszik a *valós idejű képalkotást*, a vizuális alapok ilyen formán történő alakítását. Ezen a helyen jegyezzük meg, hogy a korai analóg elektronikus eszközök, mint például a videószintetizátorok már közel fél évszázaddal ezelőtt alkalmasak voltak a valós idejű alkotásra, bemutatók létrehozására. Kitzinger alkotótársa *S. Olbricht*. Zenéje a kiindulás ennél a *hang által genarált* munkánál is. Jó néhány művészünknél az élő elektronika, vagy az elektronikus *party-kultúra* művészete és az *egyéb* videóik nem választható egyértelműen ketté. (3. ábra) Műveik sok esetben különböző változatoknak tekinthetők, egyik az alkalmazott műfajhoz kapcsolódik, míg ugyanabból a *nyersanyagból konzerv-művek* is születnek az olyan fesztiválok számára, mint például a *Punto y Raya*.

MOSTOHA Marcell (sz. 1994) *Avant* című animációja (4. ábra) 2021-ben készült.[15] Idézzük az alkotót:

„Egy olyan animációt akartam létrehozni, ami képzőművészeti alapokon nyugszik, valamint nincs alárendelt viszony hang és mozgókép közt. Kifejezett hangsúlyt fektetek az irányított spontaneitásra, ez alatt azt értem, hogy azt tudom, hogy merre akarom, hogy a dolog elinduljon, viszont azt nem akarom kontrollálni, ahogy eljut oda. (…) *A hang és a mozgókép egyszerre készült, mindig volt egy alapmorajlás, amihez fokozatosan rögzítettem újabb mintákat, ahogy épült a kép, hogy egy stabil alapot építhessek."*

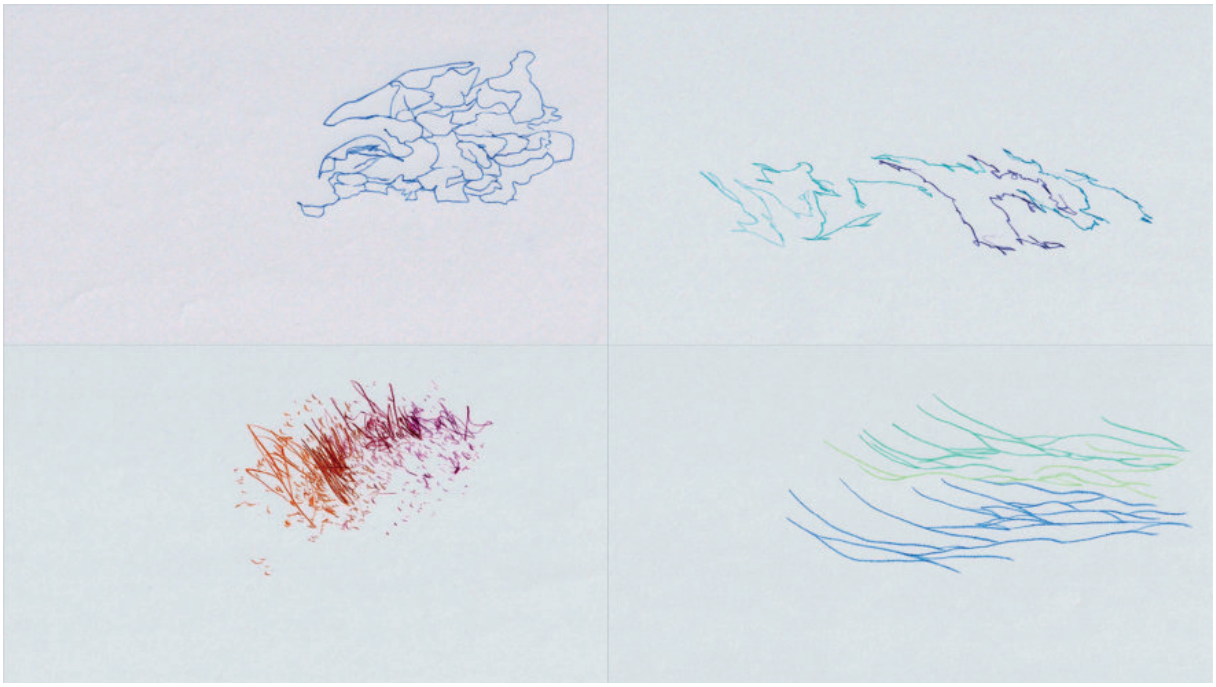
A művész *ars poetica*ja kapcsán a következőt tartjuk fontosnak ezen a helyen kiemelni:

„Számomra az absztrakció egy nem didaktikus kommunikációs és gondolkodási formát jelent. Ez a kifejezés révén érzet-kötegeket tudok leképezni egy vagy több gesztus által. Egy olyan nyitott szabadságot eredményez ez, ahol a befogadóban végbemenő folyamatok szubjektív jelentéstartalmat adhatnak a kifejező mondanivalónak. Meditációs folyamatként is felfogható, ahol a természetesen módosult tudatállapot miatt, idő és térbeli módosulások is megjelennek egy vizuális kifejezés által. Kapcsolatot jelent a tudatalattival, egy új, más fajta percepciót, valóságfelfogást eredményez, ahol semmi sem determinált, a hangsúly a

3. ábra. Kitzinger Gábor élő vizuálja a Sérum Fényfesztiválon, Somorján, Szlovákiában, 2023-ban, állókép. (fotó: Gyenes Zs.)

15 Az animáció ezen a linken elérhető: https://vimeo.com/485532348/7b10c09702 (2024. 03. 02.)

4. ábra. 4. számú kép: Mostoha Marcell: Avant. Állóképek az animációból, 2021. (az alkotó felvételei)

folyton változóra kerül. Saját szabályrendszerek felállítását teszi lehetővé, ahol az ábrázolás felszabadul a klasszikus fotográfia által láttatott valóságérzékelés alól. (...) Ez a fajta gondolkodásmód a kulcs az interdiszciplinaritás teljes mozgóképbeli megvalósulására: a hangok láthatóvá, a formák hallhatóvá válhatnak."[16]
Mostoha finom, érzékeny vonalai *mesélnek,* életre kelnek állandó, folyamatos, de ugyanakkor szekvenciákra határolható mozgásuk kapcsán.

E sorok írójának eddig négy munkája szerepelt a „világ legabsztraktabb filmfesztiválján", a *Punto y Raya*n. A *Synchrony* sorozatból az *Opus 76* (2013) és *Opus 154* (2018), az *Electrography* (2021) és a *Lumage* (2023). Ezen túl egy *PyR* mesterkurzus keretében kaphattak keresztmetszetet az érdeklődők az alkotó vizuális zenei munkásságáról.[17]

A *Szinkrónia* (*Synchrony*) sorozat egy évtizeden keresztül készült és közel kétszáz rövid opuszt tartalmaz. Mindegyik darab kísérlet hang, zene és mozgókép egyenrangú viszonyának megteremtésére, egyéni vizuális zenei kifejezésre. Az *Opus 76* és *154* rövid, digitális *vizualizációk*. A hang generálja a mozgókép változásait, de kiemelendő, hogy a vizuális világot azért meg kellett tervezni, el kellett készíteni hozzá. A használt szoftverek: *Adobe Photoshop, ImageJ, Adobe Premiere* és leginkább *Adobe After Effects*. Azt látjuk, amit hallunk.

A következőkben ismertetett két audiovizuális mű *hangreaktív*nak számít. Technikai alapját mindkettőnek *analóg elektronikus berendezések* alkotják. Az *Electrography* egy redukált világú audiovizuális improvizáció, annak rögzített változata. Az analóg moduláris hangszintetizátor videószintetizátorokkal összekötve valós időben produkálja a megjelenést. A végső formátum digitális beavatkozások következménye. Ilyen szempontból *hibrid* jellegűnek tekinthető a mű. A *flicker-effekt*nek, illetve az *utóképe*nek is nagy szerep jut a videó kapcsán.[18] (5. ábra)

A *Lumage* (2021–2023) négy és fél perces audiovizuális improvizáció (szintén) rögzített változata. Az alap itt is analóg audio- és videószintetizátorral készült és a végleges munka kisebb digitális beavatkozások kapcsán nyerte el formáját. A szürkék széles skálája, az egymásra kopírozott két szekvencia, a véletlen találkozási pontok frissessége alkotja a mű lényegét. Ez utalás az úttörők kísérleteire, *Moholy-Nagy* fény-árnyék vetítéseire, magára a *fotogram*ra és *röntgenképe*re, *Kepes György* és mások műveire.

A fény megfoghatatlan *varázslat*, mely jóformán mindennek a mozgatója. Immateriális jellege ebben az esetben egy felületen *ütközik* és *ragad meg*. A kivetített kép, akár falra történik, akár a monitoron *hátulról vetül a képernyőre*, mégis anyagszerűvé teszi a fényt. De mindez csak látszat. A *Lumage* önmaga fény-mozgás, melynek *tárgya* és egyben kiindulása hang, pontosabban olyan feszültségváltozások, melyek hanggá módosulnak. A jelek könnyedén, valós időben alakulnak át egymásba, egymásból az elektronika titokzatos világában. Legelőbb van a *gesztus*, az alkotó elképzelése és mozgása, az generál változásokat, más kapcsolódó mozgásokat, az alakul át elektronikus hanggá, mely annak megfelelően fény-mintákat, újabb mozgásokat

16 Az idézetek a művésszel való elektronikus levelezésből származnak (2024).
17 Video: https://www.youtube.com/watch?v=ZFf31xK0pUE&t=6s (2024. 03. 02.)
18 https://www.youtube.com/watch?v=ov60KkV0IhI (2024. 03. 02.)

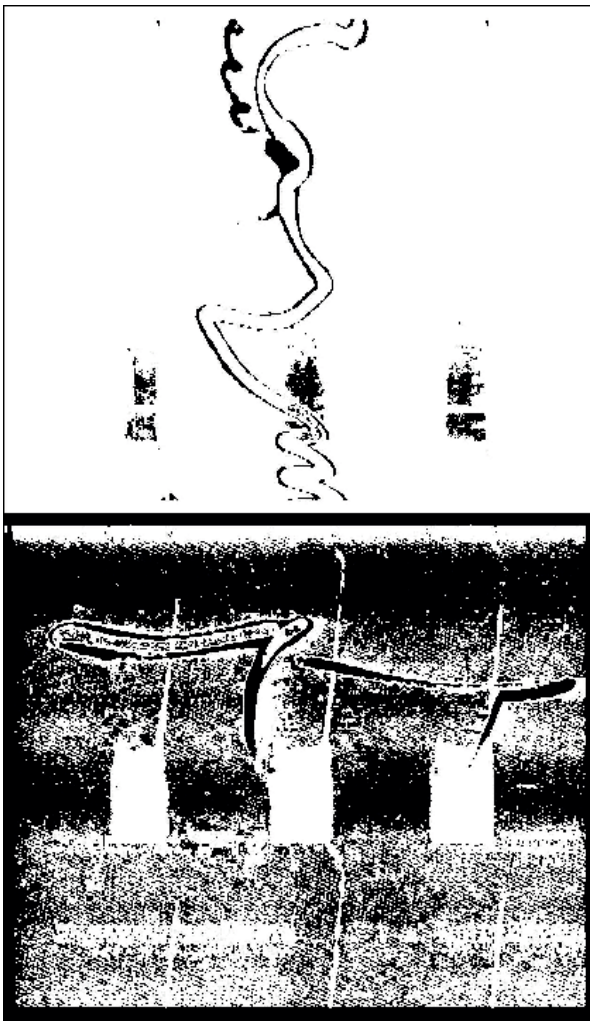
vetít ki. Mindez egy időben, látszólag ok-okozat nélkül. Azt lehet itt is látni, amit hallani. *Tiszta vizuális zene. Konkrét művészet*, ami kapcsán semmi sem utal semmire, minden önmaga *konkrét mivoltában,* illetve *valóságában* létezik.

Az analóg elektronika *organikus* jellege és könnyű alkalmazása túlnő a digitális megjelenés kissé steril mivoltán. Mindkét *alaptechnikának* megvannak az előnyei, sajátosságai. A két technika, analóg és digitális fúziója (*hibriditás*) újabb lehetőségek felé nyitja meg a kapukat.[19]

Záró sorok

Talán nem véletlen, hogy a magyar absztrakt film nagyobb része külföldön valósult meg, bontakozott ki; elsősorban Németországban, az Amerikai Egyesült Államokban, Franciaországban és Svédországban.

Hazánkban az itt tárgyalt absztrakt kísérletek, főleg 1989 előtt, igen ritkák voltak. Ennek főként politikai-társadalmi okai voltak. Gondoljunk csak a *három T*-re, azon belül is a *tiltott*, illetve *tűrt* kategóriákra. Ebben a vonatkozásban eszünkbe juthatnak, a dolgozatban most nem tárgyalt olyan művészek, művek, mint például Gyarmathy Tihamér elveszett projektogram-filmje vagy Maurer Dóra és Jeney Zoltán Kalahja. A sor nem hosszú és a rendszerváltozás óta sem szaporodtak meg jelentősen a hazai kísérleti absztrakt mozgóképek. Talán Mattis-Teutsch Waldemar rövid loopjai és Sztojánovits Andrea audiovizuális akciói méltóak elsőként említésre ebben az összefüggésben. Mi annak az oka, hogy kis hazánk kevésbé érzékeny az absztrakt mozgóképre, összehasonlítva akár hasonló léptékű országokkal, mint példának okáért Portugália? Más a vérmérsékletünk vagy még mindig az elmúlt közel fél évszázados szocialista gondolkodást, diktatúrát kell ezért hibáztatni? Talán ezek mind az okok között szerepelnek. Mindenesetre az absztrakt mozgókép, az absztrakt művészet kitüntetett szabadságáról nem szabad lemondani, azt az egyéni habitusnak megfelelően használni, kihasználni, kibontakoztatni és állandóan felszínen tartani szükséges egy tisztább, felülemelkedett világszemléletet célozva meg általa.

5. ábra. Gyenes Zsolt: Electrography. Vizuális zene, 2021., állóképek a videóból

Irodalom

Chion, M. 1994: Audio-Vision – Sound on Screen. Columbia University Press. New York,1994.

Generation Z/Z Generáció – A hangművészet és a zenetechnika orosz úttörői 1910-től az 1930-as évekig. Katalógus. OSA Archívum. Centrális Galéria. Budapest, 2011.

Gyenes, Zs. 2012: A vizuális zenéről – Rendszerezési kísérlet. Online elérés: http://vizualzene.hu/gyenes_zsolt.pdf (2024. 01. 26)

Gyenes, Zs. 2023: Látható hangzás – Vizuális zene a magyar kortárs művészetben. Képírás Könyvek. Kaposvár-Budapest, 2023.

Moholy-Nagy, L. 1996: Látás mozgásban. Budapest, 1996.

19 Videók: https://vimeo.com/597369270, https://www.youtube.com/watch?v=0V7JKgNGA4E (2024. 03. 02.)